Yeni Keşifler Işığında

Mısır, Kalde, Suriye, Babil ve Asur Tarihi

L.W. King - H.R. Hall

PAYLAŞIM GRUBU
https://
www.facebook.com/
groups/metronommm

Mitoloji Dizisi

İLYA

İLYA
Adı
Yazarı
Çevirmen
Gen. Yayın Editörü
Orjinal Adı
Yayın No.

MİTOLOJİ / TARİH DİZİSİ - 29
Yeni Keşifler Işığında Mısır, Kalde, Suriye, Babil ve Asur Tarihi
Leonard William King - Henry Reginald Holland Hall
Arıcan Uysal
Sevim Korkmaz Dinç
History of Egypt, Chaldaea Syria, Babylonia, And Assyria In The Light Of Recent Discovery
195.

© Copyright

2009, İlya İzmir Yayınevi, İzmir-Türkiye 5846 Sayılı Yasaya göre tüm hakları İlya İzmir Yayınevi'ne ait olup kısmen veya tamamen, izin alınmadan basılamaz

ISBN

978-9944-260-45-9

Baskı

Birinci, İkinci Baskı, 2009 - İZMİR
Üçüncü Baskı, 2010 - İZMİR
Dördüncü Baskı, Ağustos 2011 - İZMİR
Beşinci Baskı, Ekim 2011 - İZMİR
Altıncı Baskı, Ocak 2012 - İZMİR

Basıldığı Yer

İlya İzmir Yayınevi Matbaası

Adres

İlya İzmir Yayın Medya Yapım Dağıtım
Pazarlama Sanayi Tic. Ltd. Şti.
Refik Tulga Cad. No:11 Çamdibi/İzmir
Tel-Pbx : (0232) 462 75 86 - Fax : (0232) 462 32 19
iiyayayinevi@gmail.com
www.ilyayayinevi.com.tr

Yeni Keşifler Işığında

MISIR, KALDE, SURİYE, BABİL VE ASUR TARİHİ

L.W. King - H.R. Hall

PAYLAŞIM GRUBU

https://www.facebook.com/groups/metronommm

İngilizceden Çeviren
ARICAN UYSAL

İLYA
MİTOLOJİ DİZİSİ

Leonard William King (1869-1919)

İngiliz arkeolog ve Asurolog Leonard William King, Cambridge Üniversitesi'nde eğitim görmüştür. Yakın Doğu'da bazı kitabe parçalarını toplamıştır. Yıllarca King's College'da Asur ve Babil arkeolojisi dersleri vermiş ve bu konularda birçok eser yayımlamıştır.

Henry Reginald Holland Hall (1873-1930)

Dr. Henry Reginald Holland Hall, İngiliz, Mısır Tarihi Bilimcisi ve tarihçisidir. Oxford St John's Üniversitesi'nde, Tarih bilimcisi Francis Llewellyn Griffith danışmanlığında Mısır tarihi ve dilinin yanı sıra Eski Yunan ve Latin Edebiyatı eserleri okudu. 1896'da British Museum'da Mısır ve Asur Antikçağ Yapıtları bölümünde E. A. Wallis Budge'nin asistanı olarak çalışmaya başladı. Ölümüne kadar da Mısır ve Asur Yapıtları Bölümü'nün sorumlusu olarak çalıştı.

Arıcan Uysal

1980'de Ceyhan'da doğdu. İzmir Atatürk Lisesi'ni ve Yıldız Teknik Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Elektrik Bölümü'nü bitirdi. Serbest çevirmenlik yapmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Önsöz 7

I. Prehistorik Mısır'ın Keşfi 9

II. Abydos ve İlk Üç Hanedan 57

III. Memphis ve Piramitler 89

IV. Batı Asya'daki Son Kazılar ve Kalde Tarihinin Doğuşu 129

V. Elam ve Babil, Denizin ve Kassitler'in (*) Ülkesi 197

VI. Eski Babil Hayatı ve Gelenekleri 235

VII. Teb'in Tapınakları ve Mezarları 281

VIII. Son Araştırmalar Işığında Asur ve Yeni-Babil İmparatorlukları 347

IX. Eski Mısır'ın Son Günleri 383

(*) Kayıp Yahudi kavmi Kush. (ÇN)

Önsöz

Bu çalışma, Prof. Maspero'nun "Histoire Ancienne des Peuples de l'Orient Classique" isimli eserinin yayınından sonra geçen birkaç yıl içinde Mısır ve Batı Asya'nın eski tarihi ile ilgili bilgimize yapılan önemli ilavelerin bir dökümünü içerir, ayrıca bu sonuçların alındığı kazıların kısa tasvirini kapsar. Prof. Maspero tarafından zaten yazılmış olduğu gibi bu ülkelerin tarihi hiçbir bakımdan ilintili ve sürekli değildir; ancak bu çalışma, kendisinin çalışmasına, onun ortaya çıkışından beri yapılan keşifleri yeniden özetleyen ve tasvir eden bir ek bölüm veya ilave olarak tasarlanmıştır. Bundan dolayı kronolojik düzenleme sistemi yerine coğrafi sistemi takip ettik; ancak aynı zamanda okuyucunun zihnine olayların tarihi sırasını telkin etme çabasında da bulunduk.

Hiçbir dönemde hem Mısır hem de Batı Asya'da şimdikinden daha çok enerji ve etkinlikle çalışmalar yürütülmedi, ayrıca her zamanın çalışması bizi önceki teorileri değiştirmek zorunda bıraktı. Bu çalışmalar bir de tarihçiler için, on yıl önce bile meçhul olan tarihsel dönemlere ait bilgilerimizi genişletti. Örneğin Susa'daki son kazılar şimdiye kadar tamamen umulmadık bir dönemi ortaya çıkarıyorken ilk çağa ait Mısırlı neolitik kültürün keşfi ile Mısır tarihine sağlıklı bir bölüm eklendi. Bunun da ötesinde, Mısır'ın en eski tarihi krallarınının kalıntılarını keşfettik, ayrıca şimdi Babil'in ilk hanedanlarının karşılıklı ilişkilerini henüz yayınlanmamış materyalden

yeniden yapılandırabilecek imkâna ulaştık. Daha sonraki tarihi dönemler içinde soyutlanmış noktalar bakımından önemli keşifler de yapılmıştır. Bu yüzden son kazılar ve sonuçlarına dair incelememiz esnasında bunlardan en önemlilerini dahil etmeye çabaladık. Prof. Maspero'nun önemli çalışmasına, dönemin Mısır ve Batı Asya'nın ilişkili tarihi olarak değil; ancak son keşif ve araştırmaların eski Mısır ve Mezopotamyalı uygarlıklara dair kavramlarımıza ilavede bulunmuş ve onları değiştirmiş bir tarif ve inceleme olarak müracaat edilmesi gerektiğini okuyucuya tekrar hatırlatmak isteriz.

I. BÖLÜM
PREHİSTORİK MISIR'IN KEŞFİ

Son on yıl içinde eski Mısır uygarlığının başlangıcına dair anlayışımız ciddi şekilde değişmiştir. Prof. Maspero, 1895'te, büyük "Histoire Ancienne des Peuples des l'Orient Classique" eserinin ilk cildini yayınladığında, Mısır tarihi yine de sözüm ona piramit inşacılarla başlıyordu, Sneferu, Khufu ve Khafra (Keops ve Kefren), ayrıca Abydos ve Sakkara'da muhafaza edilen eski kralların efsanevi listesi halen IV. Hanedan'dan önceki zamanın tek bilgi kaynağı olarak geçiyordu. Piramit inşacılarının atalarının sadece taş aletleri ve ilkel vahşilerin silahlarını tanıdıkları zamanı belki anlatabilen veya anlatamayan, çöl platoları üzerinde şuraya buraya toplanmış birkaç taş parçası ötesinde prehistorik Mısır hakkında hiçbir şey bilinmiyordu.

Şimdi ne olursa olsun, bizden kaynaklanan Mısır uygarlığının ilk dönemlerini gizleyen örtü kaldırılmıştı ve olayları sonraki çağın gelenekleri ile gizlenmemiş olarak aşağı yukarı gerçekte oldukları gibi görüyoruz. Son birkaç yıla kadar, Mısır ya da Mezopotamya'da tarihin başlangıcı ile ilgili hiçbir şey bulunmamıştı, dünyanın en eski uygar uluslarının en erken tarihinin yeniden inşa edilmesi için tek malzemeyi, efsaneler sağlıyordu. Şimdiye kadar, herhangi bir prehistorik Mısır veya Mezopotamya kalıntısının bulunacağı sanılmıyordu. Bu ülkenin bilinen tarihlerinin antikitesi zaten öyle

muhteşem görünüyordu ki hiç kimse tarih öncesi Mısır ya da Mezopotamya'yı keşfetme ihtimalimizi dikkate almıyordu; fikir uygulanabilir bir iş olmaktan çok uzaktı. Ve dahası, bu ülkelerdeki uygarlık o kadar uzun sürmüştü ki tarih öncesi çağın bütün izlerinin uzun zaman önce yok olup gitmiş olması kuvvetle muhtemel görünüyordu. 1895'te ancak bir an için dikkate değer görünen bu ihtimal, buna rağmen 1905'te Mısır ele alındığında en azından sağlama bağlanmış bir gerçekti. Tarih öncesi Babil'in keşfedilmesi gerekliydi. Örneğin, Kaldelilerin eski Ur sitesi, Mukay-yar'da iskeletlerin tıpkı neolitik definlerde görüldüğü gibi iki büklüm konumda gömüldüğü toprak tabutlar bulunmuştu; ancak bunların ne olursa olsun çok daha sonraki tarihten kalma Partiya dönemine ait definler olması oldukça muhtemeldir. Henüz Fırat vadisinde prehistorik olarak nitelendirilebilecek hiçbirşey bulunmadı; oysa Mısır'da prehistorik antikiteler şimdi neredeyse Avrupa ve Amerika'nın prehistorik antikiteleri kadar iyi tanınıyor ve layıkıyla sergileniyorlar.

Fırat vadisi yakınında Suriye çöllerinin yüzeyinden birkaç paleolit haricinde Güney Mezopotamya'da henüz taş devrine ait tek bir araç bulunmadı, oysa Mısır bize bilinen taş yontma sanatının en güzel örneklerini, Avrupa ve Amerika'nın ortaya koyabileceğinden daha güzel taş aletleri ve silahları sağlamıştır. Bunun nedenini çok uzakta aramak gerekmez. Güney Mezopotamya alüvyonlu bir ülkedir ve kıtada kuşkusuz en eski yerleşim sitelerini belirleyen eski şehirler Tigris (Dicle) ve Fırat arasındaki alüvyonlu, sulak bölgeye kurulmuştur; bu yüzden ülkenin neolitik kültürüne ait bütün izler kaybolmuş, şehir öbekleri, kil ve bataklık altında derinlerde gömülmüş gibi görünmektedir. Benzer bir ülkede, Mısır Deltası'nda durum aynıdır ve burada Mısır'ın tarih öncesi kültürüne dair hiçbir ize raslanmamıştır. Geçen yıl en eski uygarlık merkezlerinden ve Mısır'daki en erken yerleşim yerlerinden biri olarak bilinen Buto'da bunları bulmak için çaba sarfedildi; ancak bu çaba başarısızlıkla sonuçlandı. Su sızması kazıyı imkânsız hale getirdi ve kuşkusuz en eski yerleşim yerine ait olan her şeyi tahrip etti. Babil şe-

hir öbeği altındaki neolitik katmanı bulmaya çalışan her kâşifin tamamen aynı durumla karşılaşacağını tahmin etmek fazla zor olmayacaktır. Tarih öncesi Kalde'yi keşfetme ümidimiz azdır. Ancak Mısır'da koşullar farklıdır. Delta, Babil gibidir, bu doğrudur; ama Yukarı Nil Havzası'nda nehir yalnızca her iki yanı alüvyonlu toprak içeren ince sınır içinde, kayalık ve tepelik bir çölün ortasında, yağmurun sadece iki üç yılda bir yağdığı, kurak Sahra içinden geçerek akar. Bu toprağa gömülü en uzak çağlara ait kalıntılar, günümüz araştırmacıları onları aramak için ortaya çıkana kadar, ilk gömüldükleri gibi, bozulmamış durumda korunmuşlardır. Ayrıca mevki, tarih öncesi Mısır'ın kalıntılarının bulunmuş olduğu havzanın çöl sınırındadır. Günümüze kadar mükemmel şekilde korunmalarının, ayrıca tarih öncesi Mısır'ı bu kadar iyi bilmemizin sebebi budur.

Mısır uygarlığının başlıca eseri alüvyonlu toprağın uygun sulanması, bataklığın ekili araziye dönüşmesi ve arazinin çölde tarım yapma amaçlarına yönelik ıslahıydı. Ülkenin yağmursuz karakteri nedeniyle, ekinler için su elde etmenin tek aracı sulama idi, ayrıca gübreleyici nitelikteki Nil suyunun kanallarla taşınamadığı yerde tarım biter ve çöl başlardı. Söylendiği gibi, Mısır uygarlığından önce, Nil'in içinden geçerek kuzeye doğru denize yolunu bulduğu havza, büyük bir bataklıktı. Uygar Mısırlıların yarı vahşi, taş kullanan ataları, sadece şurada burada yakın tepeciklerde (sonraki köylerin ceddi) birkaç tek tük köy haricinde orada yaşamazlar, sulak havzada, vahşi av kuşları, timsahlar ve suaygırlarını avlarlardı. Köyleri kuru çöl kıyısındaydı ve ölülerini de buraya, ovaya çıkıntı yapan çöl tepesinin alçak uzantıları üzerine, gömerlerdi. Basit sığ mezarları selden korunmuştu ve sadece çakal ile sırtlanların verdiği zararlar haricinde, burada günümüze kadar el değmemiş halde kaldılar ve tarih öncesi Mısır konusunda bilgilerimizi edindiğimiz gerçekleri bize sağladılar. Mezopotamya'daki çağdaşları hakkında hiçbir şey bilmememize ve gelecekte de daha fazla hiçbir şeyin keşfedilme ihtimali olmamasına rağmen taş devrindeki Mısırlılar konusunda bu kadar çok bilgiye sahip olmamız bu şekilde oldu.

Cilalı taş devrine ait Mısırlıların, yanlarında taş aletleri ve cilalı çanak çömlekleri ile birlikte iki büklüm şekilde içlerinde yattıkları bu çöl mezarlıkları, ancak on santim kadar toprakla kaplı daha sığ oval mezarlarla birlikte tarih öncesi Mısır'ın sonraki dönemlerinin anıtlarıdır. Neolitik Mısırlı, avını bataklıklarda aramadan ve şurada burada yeni başlayan tarım amaçlarına yönelik ıslah çalışmalarını denemeden uzun zaman önce, çok daha eski bir ırk Nil havzasında yaşıyordu. Mısır uygarlığının yazılı kayıtları İsa'dan önce dört bin yıl öncesine, belki daha da geriye gider, ayrıca Mısır'ın neolitik çağı bundan birkaç bin yıl önceki bir döneme gitmelidir. Ama şimdi yine de daha ileriye Mısır'ın paleolitik (*) çağına gitmeliyiz. Avrupa hâlâ buzul devrinin buz ve karları ile kaplıyken ve insanlar mağara ayıları ve mamutlara üstünlük sağlamamış ve onlarla eşit olarak mücadele ediyorken yontma taş devrine ait Mısırlılar Nil kıyılarında yaşıyorlardı. Yaşam alanları kuşkusuz çöl yamaçları, genellikle de yaylalardı; ancak tamamen Nil bataklığının üzerinde yüksek konuma sahip platolarda yaşamaları mümkün değildi. Orada onlara ait taş aletlere, Chelles, St. Acheul ve Le Moustier türü büyük armut biçimli silahlara, Avrupa'da "kıtasal kayma" döneminin taş aletleri ile aşina olan herkesçe iyi bilinen türlere rastladığımız doğrudur. Ayrıca, şu ana dek kabul gören kuram da bu aletleri yapanların ve kullananların yaşam alanını buraya yerleştirmiştir.

Kuzey Avrupa ve Amerika'nın buzul çağı ile çağdaş olan paleolitik çağda, Mısır'ın ikliminin sonraki dönemlerden ve şimdikinden tamamen farklı olduğu düşünülüyordu. Nil havzasına komşu olan dağlık yaylalarda, kuru çöl yerine, içinden, aşağıdaki nehri besleyen sayısız derelerin aktığı, ormanlarla kaplı bir alan olduğuna inanılıyordu. Nehir seviyesindeki alçak çölden her iki sıradaki tepelere giden bu derelerin kalıntılarının Nil havzasının yarları kenarlarında ya da vadilerde görüldüğü sanılıyordu. Bu vadiler

(*) Yontma Taş devri. (ÇN)

kuşkusuz güçlü su hareketlerinin geniş izlerini gösteriyordu. Vadiler derelerin daha yumuşak katmanlar içinden yüzeye doğru en kolay yollarını bulduklarında eğilip bükülüyordu. Akarsuların etkisiyle aşınmış kaya parçaları vadinin üzerine yığılmıştı, bir zamanlar şelalelerin aktığı yerler oyulmuştu. Kuru su yatakları görünümdeydi; su kaynağı aniden sonsuza dek tükenirse, yağmurlu iklim sonsuz kavurucu güneşe dönerse ve her bitki ve ağaç tekrar büyümeyecek şekilde kavrulursa, dağ yanıklarının alacağı görünüm gibi. Bu fikrin doğru olduğu varsayımından hareketle, çoğu gözlemci uzak dönemlerde Mısır ikliminin bugün geçerli olan kurak ve yağmursuz halinden çok farklı olduğu sonucuna vardılar. Vadi derelerine su temin etmek için, şiddetli sağanaklar ve ormanlara ihtiyaç duyulurdu. Hipotezlerine kolayca destek sağladılar. Ormanlar; dağlık platoları kaplıyor, şiddetli yağmurlar yağıyor ve Nil'e koşuyorlardı. Ve paleolitik yayla ormanları sakinlerinin yaptıkları ve kullandıkları taşlar, hâlâ ağaçsız ve güneş yanığı çöl yüzeyinde bulunuyordu.

Bu şüphesiz çok zayıf bir hükümdü. Gerçekte, akarsu mecralarının tersine olmakla birlikte,bu hükmün bütün münakaşaya ciddi şekilde zararı olmuştu. Paleolitler oradaydı. Herhangi bir ziyaretçi tarafından toplanabilirlerdi. Orada kıta kayması türünde büyük taşlar, tıpkı İngiltere ve Belçika'nın çakıl yataklarında bulunanlar gibi, yapıldıkları çölün yüzeyinde bulunuyordu. Şüphesiz yapıldıkları yer, bulundukları yerlerin asıl eski taş atölyeleri olması nedeniyle taşların yontulduğu yerdi. Çevrede her yerde, sayısız taş yontuları ve mükemmel silahlar asırlık güneş ışığı ile kararmış ve bronzlaşmıştı. Örnek olarak Batı Teb'in tepelerindeki özel bir noktayı alıyoruz; ancak Bay H. Seton-Karr'ın paleolitik'ten neolitik dönemlere kadar bütün çağlara ait silahları getirdiği, Maghaga'nın karşısında Nil'in sağ kıyısındaki Şek Vadisi (Wadi esh-Shêkh) gibi, çok sayıda diğerleri de mevcuttur.

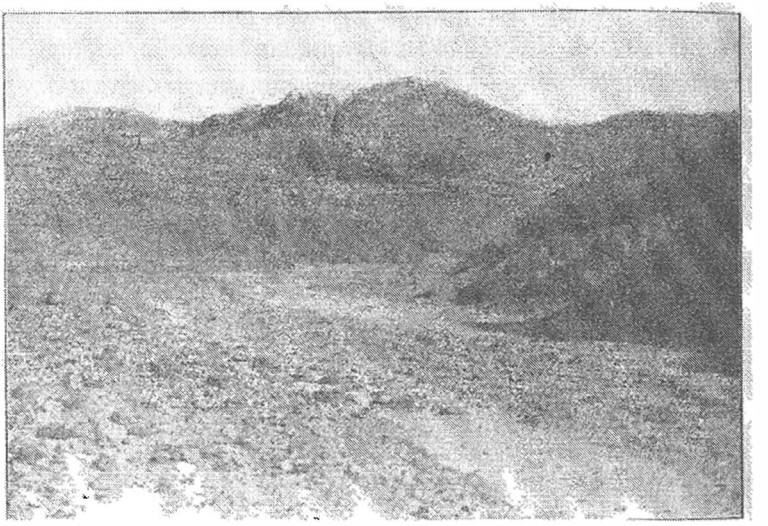

WADYÊN

Teb'de eski akarsu yatağı

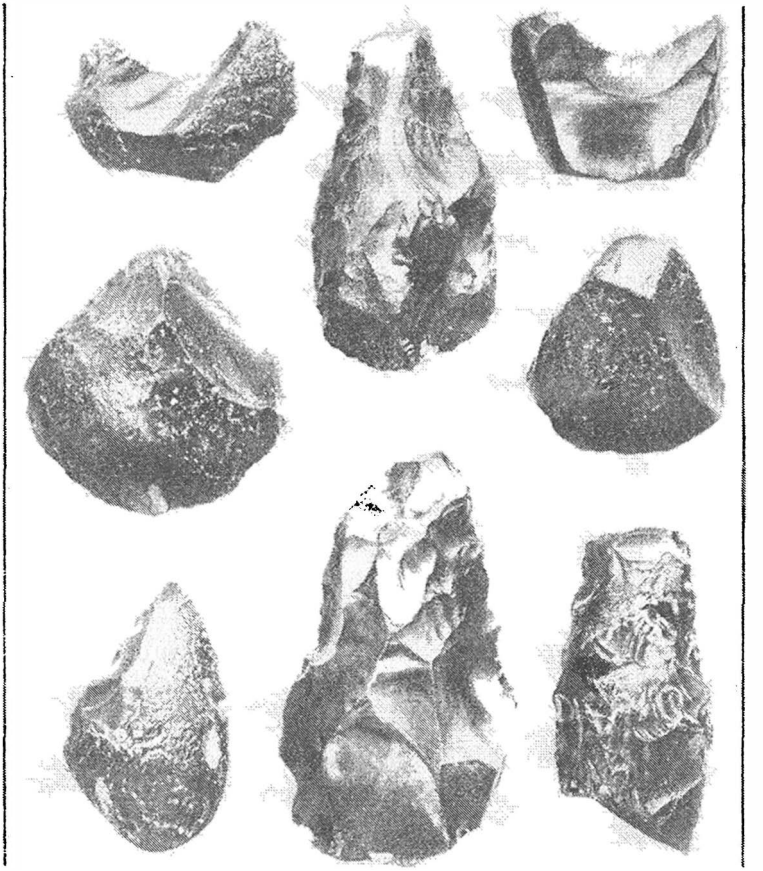

DÖRDÜNCÜ ÇAĞA AİT PALEOLİTİK ALETLER
Teb'in batısındaki çöl platolar ve yamaçlardan

Teb tepelerindeki paleolitik taş atölyeleri son yıllarda Bay Seton-Karr, Prof. Schweinfurth, Bay Allen Sturge ve Dr. Blanckenhorn, Bay Portch, Bay Ayrton ve Bay Hall tarafından ziyaret edilmiştir. Burada resimleri görülen silahlar, Hall ve Ayrton tarafından bulunmuştur, şimdi de İngiliz Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Sergilenen bu taşlar arasında, sola ve sağa doğru ilkel tipte garip keser biçimli aletlerle birlikte, St. Acheul türünde iki armut şeklinde mükemmel numuneyi fark ediyoruz. Aşağıda sağda Chellean türünde, sadece bilenmiş çakıl taşı olan çok ilkel bir alet vardır. Yukarıda solda ve sağda garip yarım ay şeklinde, Teb taş alanında görülenlere benzer ve başka yerde hemen hiç bilinmeyen iki numune görülmektedir. Hepsi, sadece asırlarca güneşten yanmanın verebileceği, güzel kahverengi bronz eskitme renge sahiptir. Solda, plaketin dibinde "hançer" türü alet kısa kesilmiştir.

Küçük resimde bazı dikkate değer örnekler görüyoruz; özellikle işaretlenmiş "vurma tokmağı" (taş yontucunun vurduğu ve oradan taneciklerin döküldüğü nokta), beraberinde iki bıçak veya kazıyıcı, neredeyse büyük bir ok başına benzeyen çok sıradan muşta (coup-de-poing) ve sağda eski çağlardan olması gereken rengi çok solmuş ve eskitme görünümlü kazıyıcı alet.

Bu büyük aletler, St. Acheulian silahları gibi, bayırlardan değil, doruk yaylalardan gelmiştir (ya da vadilerin başındaki tali platolardan). Daire biçimindeki nesne çok dikkat çekicidir; çatlamış olan "morfolit" (genellikle Teb'in kalkerinde bulunan yuvarlak çakmaktaşı ilave) halkasının yarısıdır ve yatay tarafı dikkatle eğimlendirilmiştir. Bu ilginç nesnelerin birkaçı Teb'deki Paleolitik aletlerle birlikte bulunmuştur. Kuşkusuz çakmaktaşları işlendikleri gerçek yüzeyde bulunurlar. Su onları süpürüp atmadan ve çakılla kaplamadan önce, insan yerleşimi onları üst üste toprak katmanlarıyla gizlemiş, hiçbir tedrici toz ve çöp katmanı onları derine gömmemişti. Taşlar uzak paleolitik çağlarda bırakıldıkları gibi duruyordu ve günümüz araştırmacıları tarafından götürülene kadar orada bulunmuştu.

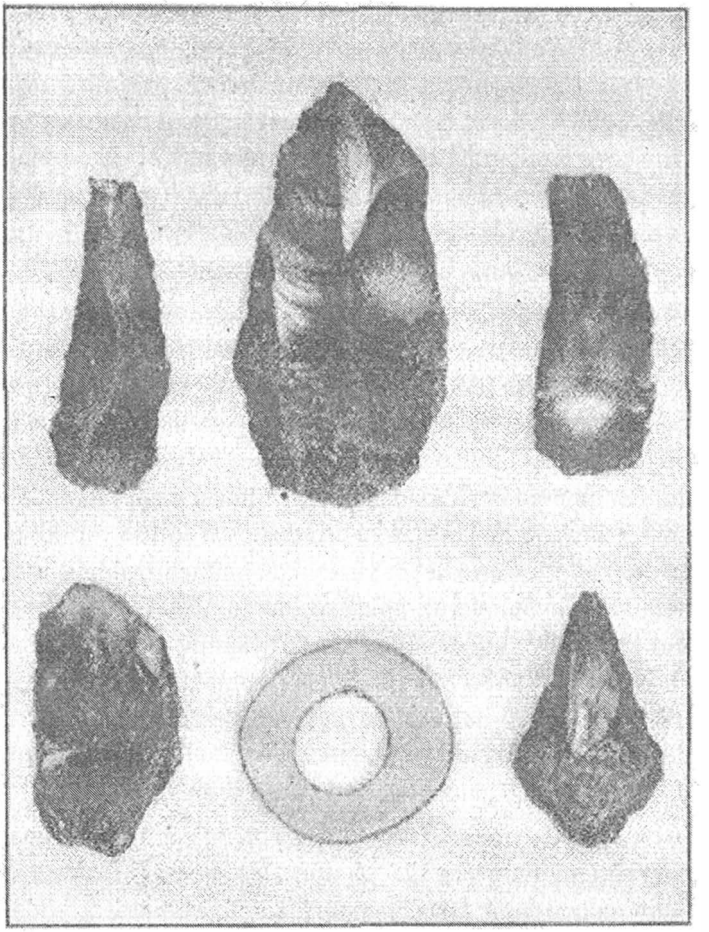

PALEOLİTİK ALETLER

Man'den, Mart 1905

Ancak Teb'in tüm Paleolitik taşları için durum böyle değildir. 1882 yılında Tümgeneral Pitt-Rivers, Nil'in, Luksor'un karşısındaki batı kıyısı üzerindeki dağlarla tarım alanı arasında bulunan sel nedeniyle oluşan taş döküntüleri katmanlarında paleolitik taşları keşfetti. Selden oluşan tortu, vadinin ağzında olmasına rağmen bunların çoğu Kralların Türbeleri'nin büyük vadisinin başında uzanan dağlık platolarda bulunanlarla aynı türdedir. Taş döküntüsünü oluşturan malzeme, köken olarak yüksek platolardan gelmiştir ve eski zamanlarda taşlarla birlikte yıkanıp gitmiştir.

Bu oldukça makuldur; ancak platonun üzerinde kalan taşlar eski yüzeyde nasıl kalmışlardır? Eğer bu platolar paleolitik günlerde ormanlarla kaplıysa (eski teoriye göre) içinde yapıldıkları orman ve ebedi istirahatte oldukları orman toprağı tamamen kaybolmasına rağmen, Paleolitik taşların tek bir örnek halinde Paleolitik zamanlardan bugüne bozulmadan gelmiş olması nasıl mümkün olmuştur? Yükseklerde korular ve ormanlar var idiyse yapıldıkları gerçek atölyeler civarında çöl yüzeyinde bulunan paleolitik aletleri bulmamız, ki buluyoruz, imkânsız olurdu. Yine de eğer paleolitik günlerde Libya çöl alanında sürekli yağmur yağması ve oradaki bitki örtüsü sadece bir efsane ise (muhtemelen de öyle), paleolitik vadi dereleri ile getirilen platodan kaynaklandığı belli döküntüler olan diluvyal aşıntı yatağında General Pitt-Rivers tarafından bulunan gömülü paleolitler oraya nasıl gelmişlerdi?

Su erozyonu kesinlikle Teb vadilerini biçimlendirmişti. Ama bu su erozyonu muhtemelen ağaçlık doruklardan aşağı akan sürekli derelerin sonucu değil; fakat bugününkiler gibi vadileri, üç yılda bir kez veya yoğun yağıştan sonra, ancak çok daha yakın aralıklarla dolduran sellerin sonucuydu. Gerçekte çöl üzerinde, meterolojik koşullarda, şimdikinden çok daha sık aralarla ani yağmur fırtınalarının ortaya çıkmasını mümkün kılan türden, çok büyük bir fark düşünebiliriz. Bu fark, vadinin ağzındaki taş döküntü yatağını ve onun gömülü taşlarını açıklar ve aynı zamanda çöl platolarının şim-

diki gibi paleolitik günlerde de çöl olduğu, ayrıca ilk insanın taşları orada bulduğu için sadece oralarda yonttuğu fikrini destekler. İnsanlar yamaçlarda ve bataklığa yakın yerlerde yaşardı.

Bu yeni görüş, Flinders Petrie ve Blanckenhorn tarafından desteklenen eski görüşten çok daha sağlam ve olası görünmektedir. Bu eski görüşe göre, Paleolitik zamanlarda yüksek plato; insanların barınağıydı, havza erozyonu ve sağanak ile ortaya çıkarıldığı gibi, insanın yaşayabildiği ve avını avladığı platoda verimli bitki örtüsüne sebep olmuştu. (*) Eğer böyle olsaydı, Paleolitik taşların şimdi bulundukları gibi çöl sathında bulunamamış olmaları gerekirdi. Mısır Jeoloji Kurumu'ndan daha modern ve olası bir görüş açıklayan H. J. L. Beadnell diyor ki: "Yüksek platonun o zamanlar ormanlarla kaplı olduğu kesin midir? Bugünkü görünüşünden farklı olduğunu gösterecek hangi deliller vardır? Öne sürdüğüm gibi, eğer o zaman geçerli olan çöl koşulları şimdiki gibi ise ve insanlar sadece Nil Havzası'na tepeden bakan platoların kıyıları boyunca taşlarıyla meşgul oldularsa taş aletlerin, paleolitik zamanlardan kalanların bile, uygun koşullarda, imalat sırasında vurulup koparılan küçük parçalarla kuşatılmış halde halen bırakıldıkları noktalarda bulunmamaları için hiçbir sebep göremiyorum. Düz platolarda arada bir –üç ya da dört yılda bir kez– yağan yağmurlar malzemenin sürüklenmesinde çok az etkili olabilir ve sadece altta yatan kalkeri eriterek, plato yüzeyinin ufak maden parçalarından ve çözünemez taşlar ile kuvarslı kayalardan oluşan bir örtü ile kaplayacak şekilde, genel zemini alçaltabilir. Taş aletlerin bu şekilde belirsiz dönemler boyunca pek çok yerde kalmış olması beklenebilir; ama kesinlikle ısıya, soğuğa ve kum darbelerine uzun süre maruz kaldıktan sonra, az çok 'eskitme' hal almış, yüzeyleri çukurlaşmış ve köşeleri yuvarlanmış olacaktır." Bu, tam olarak çöl platosundan çıkan paleolitik taş aletlerin durumudur.

(*) Petrie, *Nagada ve Ballas*, s. 49.

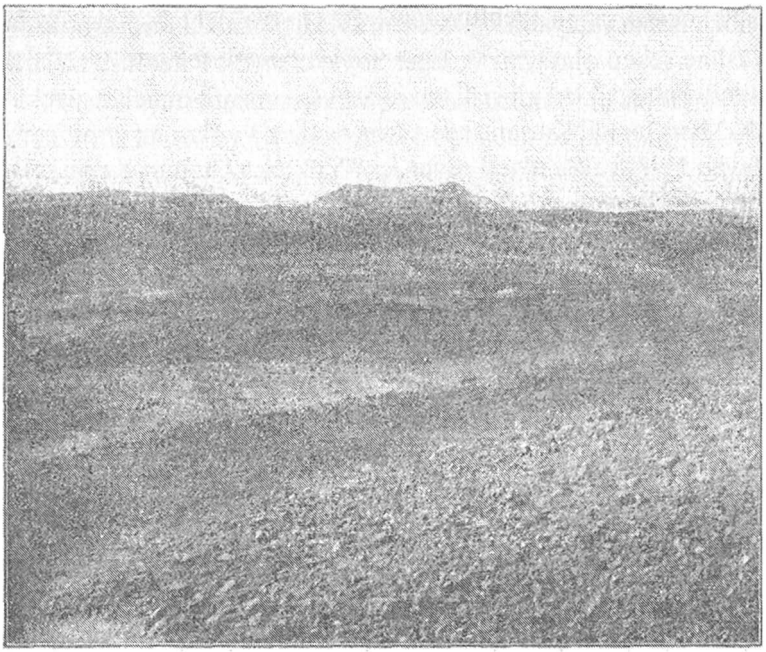

PALEOLİTİK ALETLERİN BULUNDUĞU YUKARI ÇÖL PLATOSU
Teb: Nil'in 427 m yukarısı

Mısır'daki paleolitik insanın Avrupa'nın mağara adamı ile çağdaş olup olmadığını bilmiyoruz. Paleolitik Mısır silahlarının yaşını ölçmek için, neolitik dönem için kullandıklarımıza benzer gereçlerimiz yoktur. Mısır kronikleri ile ilgili tarihsel dönem (hanedan), krallığın MÖ 4500 civarında tek bir lider altında birleştirilmesiyle başladı. O zaman taş silahlar kadar bakır da kullanılıyordu, böylece tarihsel çağın başlangıcında Mısırlıların "bakır taş" döneminde yaşadıklarını söyleyebiliyoruz. I. Hanedan döneminin başlangıcından önce, geriye doğru uzunca bir süre için bakır kullanımını izleyebiliyoruz, böylece Mısır'daki neolitik çağın ya da daha uygun bir deyişle taş devrinin kapanışını MÖ 5000 yılından sonra olarak belirtirsek yanılmayız. Paleolitik ve neolitik çağlar arasındaki geçiş döneminin ne kadar uzak çağlara yerleştirilmesi gerektiğini net olarak söylemek imkânsızdır. Silahlar ve aletlerde taşın kullanılması Mısır'da MÖ 2500-2000 yılları arasındaki XII. Hanedan zamanına dek devam etti. Ancak bu, XII. Hanedan taş aletleri şekilleri ile taş devrinin gelişim aşamalarının ne kadar sonlarında yer aldıklarını gösteriyor. Örneğin balta başlıkları o dönemin olağan bakır ve bronz balta başlarının taklitleri şeklindedir, modeli metal silahların biçimlendirildiği orijinalleri yerine, metalin taş imitasyonlarıdır. XII. Hanedan döneminin taş aletleri uzun çağlar ötesinden ilginç bir yadigârdır. XII. Hanedan zamanından sonra, mumyalama çalışmalarından önce ölülerin bedenlerinde ilk kesim işleminin yapıldığı dini tören haricinde, aletler ve silahlar için artık taş kullanılmıyordu. Herodot'un bize anlattığı gibi, bu amaçla "Etiyopya taşı" kullanılırdı. Bu, şüphesiz Mısırlıların neolitik atalarına ait olanlar gibi, çakmaktaşı ya da kuvarslı kayadan yapılmış bir bıçaktı ve bu amaçla taş bıçağın sürekli kullanımı törenlerle ilgili kalıntıların çok ilginç bir örneği olmuştur. Bunu İngiliz hakimlerin perukları ile karşılaştırabiliriz.

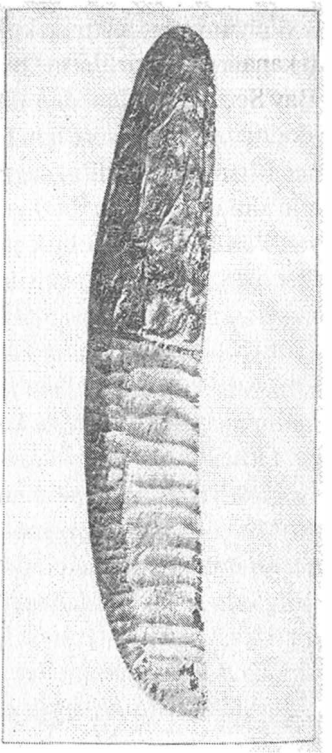

TAŞ BIÇAK

Mumyalayıcıya ait olduğu kesinlikle iddia edilebilen hiçbir taş bıçak numunesine sahip değiliz; ancak XII. Hanedan dönemine ait eski biçimli taş silahlardan birkaç numunemiz mevcuttur. Bunlar Prof. Petrie tarafından, kendisinin "Kahun" dediği yerde, İllahun'da Kral II. Usertsen (ya da Senusret) piramidine yakın inşa edilmiş XII. Hanedan'ın şehir sitesinde, Payyum vaha bölgesine giden Nil Havzası'ndan ayrılan kanalın ağzında bulunmuştur. Bu Kahun taşları ve muhtemelen Bay Seton-Karr tarafından Şek Vadisi'nde çok eski taş atölyelerinde aynı dönemde bulunmuş olan diğerleri, son neolitik ve ilk kalkolitik dönemlerin taş yontmacılığı ile kıyaslandıkları zaman çok kaba ve kötü işçiliğe sahiplerdi. Sanatın zerafeti hepten kaybolmuştu. Ancak taş işlemenin zirveye ulaştığı, bakırın henüz kullanılmaya başlandığı ve I. Hanedan zamanından biraz önceye tarihlendirilen döneme ait en iyi taş bıçaklar, kuşkusuz dünyada o ana kadar yapılan en dikkate değer taş silahlardır. Biçimin zerafeti ve yararlığı, yanda yivli yontmanın inceliği ve keskin kenarın ufacık tırtırları ile ayrıntılı özeni, tırtırların genellikle çıplak gözle görülemeyecek kadar küçük yapılması şüphesiz başka yerde eşi bulunamaz özelliklerdir. Taş yontma sanatı Eski Mısır'da zirvesine ulaşmıştır. Resmi görülen numune, hayvanları temsil eden oymalı tasarımlarla süslenmiş altın kaplama kulpa sahiptir.

Tarih öncesi Mısırlıların, taş aletler ve silahların yapımı dışında diğer sanatlarda, kültürün neolitik evresindeki diğer halklardan daha muazzam mükemmelliğe ulaştıkları da açıkça söylenebilir. Onların çömlekçiliği, olağanüstü mükemmelliktedir. Mısır prehistorik yerleşim siteleri yetenekli arkeologlar tarafından ayrıntılı olarak araştırılmış olduğu için (ve ne yazık ki yeteneksiz yerli kişilerce tamamen talan edildiğinden) prehistorik Mısır çömlekçiliği son derecede meşhur olmuştur. Gerçekten, bu öyle yaygındır ki Mısır'da herhangi bir yerde birkaç kuruşa iyi örnekler satın alınabilir. Çoğu müzede Mısır'dan Prof. Petrie ve diğer araştırmacılar tarafından çok miktarda geri getirilen bu çömleklerden oluşan setler bulunmaktadır. Bu çömlekler tarihi olduğu kadar sanatsal olarak

da çok yoğun bir ilgi çekmektedir. O dönemde çömlekçi çarkı henüz keşfedilmemişti ve bütün vazolar, hatta en mükemmel biçime sahip olanları bile, elle yapılmışlardı. Çarkın yardımı olmaksızın ulaşılan biçim mükemmelliği gerçekten olağanüstüdür.

Bu çömleklerin en yaygın türü kırmızı cilalı siyah kapaklı pişmiş toprak vazodur. Ağzı aşağı ateşe doğru fırınlandığı için, külleri, Prof. Petrie'ye göre, hematit cilanın oksijenini gidermiş ve bu yüzden kırmızı rengi siyaha dönmüştür: "İyi örneklerde sadece hematit siyah manyetik oksite dönüştürülmemiştir; fakat siyah, mükemmel Grek vazolarında görüldüğü gibi, en yüksek cilaya sahiptir. Bu belki de boğucu dumanlı fırında karbonil gaz oluşumu nedeniyledir. Bu gaz manyetik oksiti çözücü bir etki yaratır ve bu yüzden bazı mermerlerin suda solüsyona maruz kaldığında camsı yüzey kazanmaları gibi, çömleğin yeni bir yüzey kazanmasına imkân verir." Görünüşe göre bu siyah ve kırmızı toprak eşya, bilinen en eski tarih öncesi Mısır çömleğidir. Daha sonraki bir tarihte kaba geometrik oymalı modellerle hasır işine benzeyen ve oymalı hatları beyazla dolgulu kırmızı ve siyah pişmiş toprak eşya ortaya çıkar. Yine daha sonra, sade ya da dalgalı hatlarla, ortak merkezli dairelerle ve Nil'de seyahat eden gemilerin özenli çizimleri, devekuşları, balıklar, erkekler ve kadınlar gibi desenlerle ile süslü devetüyü rengi, pişmiş toprak eşyalar yapılmıştır.

Bu tasarımlar ateş kırmızısı renktedir. Bu özenli toprak kaplarla birlikte Mısır'daki neolitik seramik sanatı en yüksek noktasına ulaşmıştır; bunu izleyen dönemde (tarihi çağın başlangıcı) işçilikte bir düşüş olmuş ve hantal şekiller ve kötü renkler sergilenmiştir. Başarılı çömlek sanatına (mükemmel cilalı kırmızı) bir kez daha rastlanması IV. Hanedan zamanına kadar mümkün olmamıştır. Bu arada prehistorik Mısırlılarca bilinmeyen, sırlı çömlekçilik icat edilmişti (I. Hanedan döneminin başlangıcından önce). İlk üç hanedanın sırsız pişmiş toprak eşyaları kötüydü; ancak açık mavi sırlı fayansın icadı (usulen dendiği gibi porselen değil) büyük bir aşama kaydetmiş gibi görünmektedir ve I. Hanedan'ın başlangıcındaki

örneklerde gördüklerimizden daha güzel örneklere sahibiz. Prehistorik Mısırlılar diğer sanatlarda da ustaydılar. Fildişini oydular ve insan tarafından işlenen neredeyse ilk metal olduğu bilinen altınla çalıştılar, Mısır'da işleme için bakırın kullanılmasından bile önce takı için altından yararlanıldı. Daha önce gösterilen altın saplı taş bıçak resmine dönüp bakabiliriz.

Aletler ve silahlar için Mısır'a bakırın gerçek giriş tarihi kesin değildir; ancak bakırın çok erken dönemde arada bir kullanılmış olması muhtemel görünmektedir. Hanedan öncesi mezarlarda, özenli kırmızı desenli, kaliteli, devetüyü rengi çanak çömleğin yanında bakır silahlar bulunmuştur; böylece neolitik Mısırlıların taş işleme ve çömlek sanatı doruğuna ulaştığında, bakır kullanımının zaten bilinmekte olduğunu ve bakır silahların arada bir kullanıldığını söyleyebiliriz. Bu nedenle, altın işlemeciliğinin, Mısır'da "kalkolitik" dönemden, kuşkusuz tarihi dönemin ya da hanedan döneminin başlangıcından birkaç yüzyıl önce başlamış olduğundan söz edebiliriz. Açık konuşmak gerekirse, Mısırlılar, XII. Hanedanın sonuna kadar "kalkolitik" dönemde kalmışlardır; ama uygulamada bu dönemin tarih öncesi çağın (neolitik dönemin kapandığının söylenebileceği zaman) en iyi taş silahlarının ve çanak çömleğinin zamanından yaklaşık II. ya da III. Hanedan zamanına dek devam ettiğini düşünmek en iyisi olur. O zaman geldiğinde, yakın Mısır'ın "bronz" ya da "bakır" çağı tamamen başlamıştı ve taş zaten yaygın olarak kullanılmıyordu.

Arkeologlar için prehistorik dönem en büyük değere sahiptir, zira onun sayesinde son neolitik ve kalkolitik çağ dahilindeki dönemlerin silsilesine dair bir fikir edinilebilmiştir. İncelenmiş prehistorik mezarların çoğu bize içlerinde bulunan çömlek eşyaların farklı türlerinin ayrıntılı mukayesesini yapma imkânı vermiştir; böylece onları içerdikleri toprak eşyaya göre sıralayabiliyoruz. Bu yolla toprak kapların farklı türlerinin gelişimine ve türlerin sırasına dair bir fikir elde edebiliriz. Böylece siyah ve kırmızı toprak eşyanın en eski şeklini ve kırmızılı ten rengi modellerin prehistorik çöm-

lek sanatının en son formlarından biri olduğunu bir dereceye kadar emin bir şekilde söyleyebiliriz. Mezarlarda bulunan diğer nesneler, farklı çömlekçilik tipleri ile birlikte ortaya çıktıklarından tasnif edilebilirler.

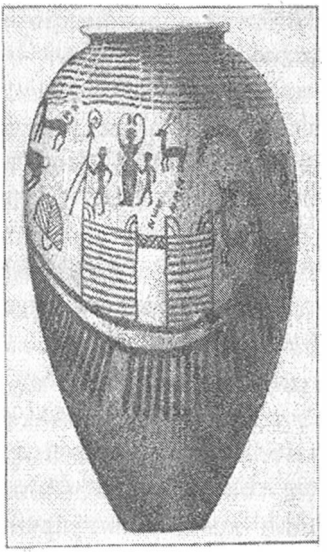

DEVETÜYÜ RENGİ PİŞMİŞ TOPRAK VAZO

Hanedan öncesi dönem M.Ö. 4000

Çömlek sanatı yardımıyla, Mısır'ın son "neolitik" kültürünün gelişimi ile ilgili aşağı yukarı güvenilir bir genel görüş kazanabiliriz. Bu "sırayla-tarihleme" sistemi, Prof. Petrie tarafından ortaya atılmıştır ve kesinlikle çok yararlıdır. Yine de çok fazla zorlanmamalı ya da bütün sonraki keşiflerin zorla uydurulması gereken katı bir sistem gibi görülmemelidir. Prehistorik çömlek sanatındaki her türün, sapmalar ya da geriye dönüşler olmaksızın mutlak düzenli şekilde, sırasıyla geliştiği varsayılmayacaktır. İnsan ellerinin işi değişkendir ve ilginçtir, ayrıca doğanın işi gibi yolundan şaşmayan bir seyir halinde gelişmez ya da evrim geçirmez. Bu temel gerçeği unutan antropologlarca ve arkeologlarca çok sık yapılan bir hata "gelişme evrelerini" ve benzerlerini varsaymak ya da yarı vahşi kültürü mutlaka düz ve değişmez hatlarla belirlemektir. Aslına bakılırsa insan kültürü, düz ya da düzenli şekilde gelişmemiştir. Bu yüzden, Mısır'ın siyah ve kırmızı çömleği, mezarlarda devetüyü rengi ve kırmızı olanlarla bir arada bulunmadı diye siyah ve kırmızı çömleğin diğerinden daha erken bir tarihte ortaya çıktığını iddia edemeyiz. Gelişme sıralarının bazıları, gerçekte öncekiler yerine diğerleri ile çağdaş olabilir ve önceki türlere sapmalar ve ilkel özelliklerin yeniden belirmeleri konusu daima hesaba katılmalıdır.

Bu uyarıyı yaptıktan sonra, yine de, prehistorik eserlerin gelişimine göre en iyi tasnifi verdiğinden Prof. Petrie'nin sırayla-tarihleme sistemini geçici olarak kabul edebiliriz. Bildiğimiz kadarıyla siyah ve kırmızı çömleğin ("sıra-tarihi 30") bilinen en eski Neolitik Mısır eşyası olduğu, ten rengi ve kırmızının yaklaşık "sıra-tarihi 45"e kadar kullanılmaya başlanmadığı, kemik ve fildişi oymaların daha erken dönemde en yaygın olduğu "sıra tarihi 30-50", bakırın neredeyse "sıra-tarihi 50"ye kadar bilinmediği vesaire açıkça söylenebilir. Muhtemel önceki ve sonraki eklere imkân vermek için yeni keşifler gerekli kıldıkça değiştirilebilecek, 30'dan 80'e kadar değişen rastgele seçilmiş numara kullanılmıştır. Sayılar şüphesiz, farklı termometrik sistemlerle ilgili olanlar gibi rastgele

seçilmiş ve görecelidir; ancak uygun bir düzenleme sistemi sağlar. Prehistorik Mısır'ın ürünleri, deyim yerindeyse, geleneksel planda 30'dan 80'e kadar numaralı bir skalada 30, şimdiye dek tespit edildiği kadarıyla dönemin başlangıcını, 80 de kapanışını temsil ederek sınıflandırılmışlardır. "Sıra-tarihi 80"in aşağı yukarı doğru, hanedan ya da tarihi dönemin başlangıcını belirlemesi muhtemeldir.

Bu kuramsal olarak hazırlanmış kronolojik tasnif, ifade edildiği gibi Prof. Petrie'nin eseridir ve Bay Randall-Maclver ve prehistorik Mısır'ın diğer talebeleri tarafından çalışmalarda kullanılmıştır.(*) O halde Mısır prehistorik kalıntılarını inceleme işini sistemli bir hale getiren kişi Prof. Petrie'dir; fakat bu kalıntıları bizzat keşfetmiş olan ve onların tarihlerini belirleyen kişi o değildir. Birkaç yıl Giza'da müze müdürlüğünde bulunmuş, son yıllarda pek çok önemli keşifler yapmış ve şimdi İran'da Fransız arkeoloji delegasyonunun başkanı olan, ünlü Fransız arkeolog M. J. de Morgan'dır. Bu tür kalıntıların prehistorik tarihlerinin kanıtı Dendera'da 1897-8 kazılarından sonra Prof Petrie tarafından değil; ancak 1895-6'da basılan "Recherches sur les Origines de l'Égypte: l'Âge de la Pierre et les Métaux" adlı kitabında M. de Morgan tarafından sunulmuştur. Bu kitapta prehistorik kalıntıların doğru kronolojik konumu gösterilmiştir, ayrıca Mısır taş devrinin varlığı nihayet belirlenmiştir. M. de Morgan'ın eseri, Mısır'ın çeşitli bölümlerinde Mısır hükümetince birkaç yıldır sürdürülen, o süreçte ilkel tipte birkaç mezarlığın keşfedildiği kazıların sonuçlarının dikkatli tetkiki üzerine kuruludur. Çok geçmeden, M. De Morgan, alışılmadık çanak çömlek ve taş aletler ile birlikte bu ilkel mezarların tarih öncesi Mısırlılarının, yani taş devrindeki Mısırlıların gömüldüğü yerden başka bir şey olamayacağını anlamıştır.

Prehistorik dönemin nesneleri, çok yıllar önce müzelerce biliniyordu; ancak onların kökenleri konusundaki belirsizlik ve ilkel mezarlıkların varlığı hakkında bilgi sahibi olmamamız nedeniyle,

(*) *El Amra ve Abydos*, Mısır Araştırma Fonu, 1902.

onlarla ilgili hiçbir bilimsel sonuca ulaşılamamıştır. Ayrıca M. de Morgan'ın kitabı basılıncaya kadar, bunlar bilinmiyordu ve prehistorik olarak tasnif edilmiş değildi. M. de Morgan ve asistanları tarafından araştırılan nekropoller kuzeyde Kawâmil'den Abydos'un yaklaşık yirmi mil kuzeyine, güneyde Edfu'ya uzanıyordu. Bu iki nokta arasında ana mezarlıklar Bât Allam, Saghel el-Baglieh, el-Amra, Nakâda, Tûkh ve Gebelên'e ait olanlardı. Bütün definler, dünyanın geri kalanında neolitik kuşaklarda rastlananlara benzer, basit tipteydi. Kazılan sığ, oval mezarda ceset, yüzeyin ancak sekiz-on cm altında, bazen pürtüklü bir çanak çömlek kutusunda, genellikle sadece üzerini örten bir hasırla birlikte dizleri çeneye değecek şekilde bükülmüş yatıyordu. Ölü adamın elinin altında, taş silahları ve aletleri hazırdı, ayrıca alışılmış kırmızı ve siyah ya da ten rengi ve kırmızı çömlekler yanında yatıyordu, aslen çömlekler kuşkusuz ruhu sonraki dünyada doyurmak üzere, cenaze törenine ait etlerle doldurulmuşlardı. Ara sıra, basit bir bakır silah bulunuyordu. Cesetle birlikte, Mısırlıların bu erken dönemde bile sevdikleri yeşil göz boyasını ezmek için taş paletler dahi gömülüydü. Bunların üzerine genellikle kuş, yarasa, kaplumbağa, keçi vb. hayvanları çağrıştıran şekiller, diğerlerinin de üzerine iki başlı hayali yaratıklar işlenmişti. Benzer şekilde genellikle çift, kuş ya da keçi başlarıyla süslenmiş, kemik taraklar da bulunmuştu. Ve hepsinden ilginci, küçük kemik ve fildişinden erkek ve kadın figürleri de bulunmuştu. Bunlar genellikle gözler için küçük mavi boncuklara sahipti ve düşünülebilecek en ilginç ve naif görünümü taşıyorlardı. Burada uzun sivri sakallı yaşlıca bir adam, orada yüz ifadelerinde anlamsız tebessümler bulunan iki kadın, burada bu kez daha iyi işçilikte omuzuna asılı çocukla bir başka kadına rastlıyoruz. İngiliz Müzesi'ndeki bu insan tasviri, prehistorik Mısır kalıntılarına kadar giden çok geç döneme ait olmalıdır. Üslup olarak erken I. Hanedan nesneleri kadar iyidir. Öteki dünyada teselli ve ferahlık bulsunlar diye ilk Mısırlıların basit dini, Mısırlıları ölülerle birlikte bu nesneleri de gömmeye teşvik etmişti.

Tüm prehistorik mezarlıklar bu tipteydi; mezarlar birbiri üzerine geçebilsinler diye iyice sıkıştırılmıştı. Mezarların yüzeye yakın olması, genellikle ilkel mezarlıkların bulunduğu vadi girişlerinin ortasında olmasındandır. Sonuç, her zaman çöl kumunun üzerlerinde birikmesini önleyen rüzgârlarla süpürülmeleri olmuştur ve zeminin başlangıçtaki seviyesi de korunmuştur. Yüzeye yakınlıkları nedeniyle genellikle insandan ziyade çakallar tarafından talan edilmiş halde bulunurlar.

M. de Morgan'ın keşfleriyle aynı dönemde, 1894-95'in kışında Prof. Flinders Petrie ve Bay J. Quibell, Nil'in batı kıyısında Koptos karşısında Tukh ve Nakada bölgelerinde, Nagada ve Dallas kitaplarında yayınladıkları, çok sayıda kalıntı ve ilkel türde birkaç geniş mezarlık bulmuşlardı. Bulunan kalıntıların resimlerini gösteren plakalar büyük ilgi gördüler; ancak kitap metninin bilimsel değeri, bu kalıntıların Libyalı işgalcilerden "Yeni Adım" grubunun kalıntıları olduğu sonucuna varan kâşiflerin kalıntıların gerçek tarihsel konumunu fark etmemesi nedeniyle bozuldu. Kâşiflere göre bu ırk; VI. Hanedan sonunda, "Eski Krallık"a ait parlak dönemin kapanışından sonra, Mısır'a girmiş ve o zamandan X. Hanedan dönemine kadar Nil havzası bölümünü işgal etmişti.

M. de Morgan tarafından, bu sonucun yanlış olduğu neredeyse açıklandığı anda ispat edildi ve Fransız arkeologun ilkel kalıntılarla ilgili hanedan-öncesi tanımlaması genel olarak kabul edildi. Taş kullanan barbar kuşağın XII. Hanedanın hemen öncesi dönem kadar geç bir tarihte Mısır'ın ortasına yerleşmesi, orada bulunan Mısırlılarla hiçbir şekilde karışmamış bir ırk olması ve daha sonraki Mısırlılar üzerinde etkilerine dair hiçbir iz bırakmadıkları kuramının M. de Morgan'ın basit açıklamasından daha büyük inanç gerektiren bir kuram olduğu açıktı.

İngiliz kâşiflerin hatası, 1897'de el-Kab'da yapılan kazıları konu alan ve 1898'de basılan kitabında Quibell tarafından hemen kabul edildi. (*) Quibell, El-Kab'deki kazılarında M. de Morgan'ın keşfine

(*) *El-Kab*, Mısır Araştırma Raporu, 1897, s. 11.

dair yeterli ve tam kanıta derhal erişti. Prof. Petrie üç yıl sonra 1901'de yayınlanan "Diospolis Parva" kitabının önsözünde M. de Morgan'ın görüşlerinin doğruluğunu kabul etti. (*) M. De Morgan'ın kitabının ilk cildinin önsözü, M. De Morgan'a göre herhangi bir bilimsel denetim olmadan ve sadece kalıntı ya da edebi metin bulma amacı ile yürütülen diğer kazılarla uyum içinde olan Prof. Petrie'nin kazılarının yöntemini ve genel doğruluğunu kabul ediyordu. (**) M. de Morgan'ın keşfini şimdiye dek yapıldığı gibi "mutlu tahmin" olarak tanımlamak bu nedenle konu dışıdır.

Önemli bir başka İngiliz kazısı, El'Amra'da Randall-MacIver ve Wilkin tarafından yapıldı. El-'Amra'nın azametli aslan başlı, dağlık burnu, Nil'in batı kıyısında Abydos'un beş mil doğusunda ovaya doğru uzanıyordu. Bu tepenin ayağında M. de Morgan, incelediği ancak büyük çapta hiçbir kazı yapmadığı, çok geniş bir nekropol buldu. Ayrıca burayı kazma işi Mısır Araştırma Fonu adına Randall-MacIver ve Wilkin tarafından gerçekleştirildi. Sonuçlar Mısır'ın prehistorik kültürünü büyük ölçüde aydınlattı ve bazıları daha önce gözlenmemiş prehistorik türde definler bulundu. Aralarında en ilginç olanları Abydos'un kuzeyinde, Garstang tarafından Ragaga'da hanedan öncesi nekropolde de bulunmuş olan, testiler içinde definlerdi. El-'Amra'da yapılan daha dikkate değer araştırmalardan biri, mezarların en basit testi-definden, küçük tuğla odaya, I. Hanedan'ın tuğla mezarlarının başlangıç aşamasına kademeli gelişimi oldu. Bu siteden alınan objeler arasında, öküz modeli toprak kaptan, kulübe şeklinde bir kutudan ve belki bilinen en eski Mısır hiyeroglifi olan Tanrı Min'in tapıncak sembolünün, rölyefli görüntü halinde, resmini taşıyan kayağantaşından yapılmış bir paletten bahsedilebilir. Bütün bunlar İngiliz Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Cesetlerin kafaları kraniyometrik muayene için özenle korunmuştur.

(*) *Diospolis Parva*, Mısır Araştırma Fonu, 1901, s. 2.

(**) Araştırmalar: *Taş Devri*, s. xiii.

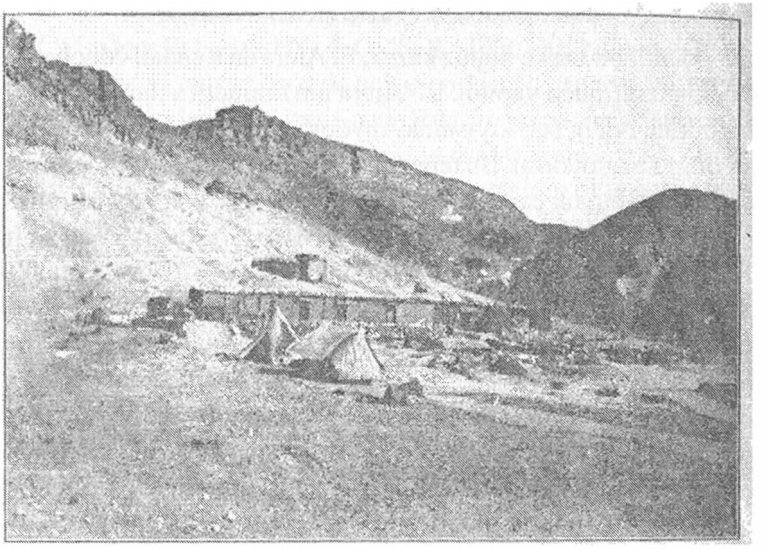

NAG' ED-DÊR'DE KALİFORNİYA ÜNİVERSİTESİ'NİN KEŞİF KAMPI, 1901.

1901'de birçok prehistorik mezarlık, Reisner ve Lythgoe tarafından; Girga'nın karşısında Nag'ed-Dêr'de, kazılmaktaydı ve daha kuzeyde bir başka prehistorik nekropol California Üniversitesi için çalışan, bu araştırmacılar tarafından kazılmıştı.

Nag'ed-Dêr'deki mezarlık, yüzeyin sadece biraz aşağısında kazılmış, küçük oval mezarların kalabalığı ile alışılmış prehistorik biçime sahiptir. Bu tür mezarlar hepsinin en ilkelidir. El-'Amra'daki mezarlar genellikle, kaydedilmiş olduğu gibi, muntazam tuğla kabirlerin boyuna yükseldikleri için, daha gelişmiştir. Açıkça I. Hanedan zamanına daha yakın, sonraki bir döneme aittirler. Nag'ed-Dêr mezarlığının konumu da özgündür. Bizzat Mısır'ın bu kısmının en güzel manzaralarından biri olan çöl vadisinin girişinde büyük kaya blokların ve düşen kayaların karmaşası eşliğinde klasik alçak tepede uzanır. Reisner'ın Nag'ed-Dêr'deki keşif kampının resmi yukarıda verilmiştir. Kaliforniya Üniversitesi'nin kazıları mümkün olan en yoğun özen ile yürütülmektedir ve mümkün olan en müthiş serbesti ile finanse edilmektedir. Reisner, bu yüzden yayınlandığı zaman bilime en muazzam fayda sağlayacak olan, bir mezarın açılışının her bir aşamasına kadar her şeyin fotoğrafla kaydını tutabilmiştir.

Prehistorik dönemin kalıntılarının ayrıntılı incelemesi için Prof. Petrie, Quibell ve Randall-Maclver'ın yayınları, yeterli ayrıntı sunmayan M. de Morgan'ın yayınından daha yararlıdır. İngiliz kâşiflerin yayınlarında en küçük ayrıntı bile gösterilmiştir, halbuki Fransız eserleri sonuçlara ulaşılan dayanakların kanıtını vermeksizin, güzelce resimlenmiş parlak sonuçlarını vermektedir. Bu tür çalışma, hiçbir şeye, en tanınmış uzmanlardan kaynaklanan şeylere bile güvenmeyen ve her zaman nedenini niçinini bilmek isteyen Anglo-Sakson zihniyetine cazip gelmez. İngiliz çalışmasına damgasını vuran delilin tam neşrine, şüphesiz yayınlandığı zaman Kaliforniya Üniversitesi için yapılan Reisner, Lythgoe ve Mace (son isim bir İngiliz'dir) çalışmalarında, mümkünse daha da ayrıntılı şekilde, rastlanacaktır. Hızlı yayınlama ya da gecikmeli yayınlama konusu

tartışmalı bir konudur. Prof. Petrie Mısır'da yapılan mevsimlik çalışmadan altı ay sonra ortaya çıkan her şeyi, tüm fotoğraflar eşliğinde, mümkün olduğu kadar çabuk yayınlamayı tercih eder. Bay Reisner ve Fransız kâşifler delillerin tamamını etraflıca incelemeden hiçbir şey yayınlamamayı tercih ederler. Fransızlar keşiflerini tam olarak yayınlasalardı, bu takdirde değer bir şey olurdu; ancak bunu yayınlamadılar. M. de Morgan bile İngiliz çalışmalarının özelliği olan ve yayınlandığında Bay Reisner'in eserini simgeleyecek ayrıntı bolluğuna yaklaşamamıştır. Bu yönteme dair tek çekince, anlatılan özel kazılarda, tam açıklamanın ortaya çıkmasından önce, genel ilginin yok olmaya meyletmesidir.

Prof. Petrie, Abadiya'da ve Bay Quibell, el-Kab'da diğer prehistorik siteleri araştırmışlardır, M. de Morgan ve yardımcıları Delta'dan el-Kab'a kadar uzanan bölgede çok sayıda siteyi incelemişlerdir. Daha ileri araştırmalar, M. de Morgan tarafından prehistorik olarak tanımlanan sitelerden bazılarının, gerçekte çok daha sonraki tarihe ait olduklarını göstermiştir, örneğin XII. Hanedan döneminin son taşlarının bulunduğu yer olan Kahun. Kendisi "çölde Fayyûm sınırlarında, Helwan'da, Kahire'nin güneyinde çok sayıda taş silahlar bulunduğunu," ayrıca Abydos ve Teb (Thebes) bölgelerinde, kuzeyde el-Kawamil'den güneyde el-Kab'a kadar, hanedan öncesi dönem insanlarının önemli şehir mezarlıkları ve mutfak kalıntıları bulunacağını kaydetmiştir. Şüphesiz, Mısır'ın diğer bölgelerinde, özellikle Fayyûm ile Abydos bölgesi dışında, şu ana kadar hiçbir prehistorik kalıntı bulunmamıştır.

Prehistorik kalıntıların bu coğrafî dağılımı, Yukarı Mısır'da, Mısırlıların atalarının kökeni ile ilgili eski efsanelerle ilginç biçimde uygun düşer ve onların çok tartışılan köken olarak Kızıl Deniz kıyılarından, Ballas ve Tûkh'un karşısında Koptos ve Kus havalisinde Nil'e açılan, Hammamat Vadisi yoluyla Nil Havzası'na geldikleri kuramını destekler. Varsayım çok muhtemel görünmektedir ve ilk Mısırlıların Nil Havzası'na iddia edilen yoldan girdikleri ve

sonra havzada kuzeye ve güneye doğru dağılmış olmaları da mümkündür. Kalıntılarının el-Kawâmil'in kuzeyinde ve el-Kab'ın güneyinde bulunmamaları belki de ilk varış yerlerinden kuzeye ve güneye bu kadar uzaklaştıkları zaman, ilkel neolitik koşullardan, hemen monarşinin kuruluşundan önce gelen ve bakır kullanan çok daha gelişmiş kültüre geçmiş oldukları varsayımı ile açıklanabilir. O halde, Fayyûm ile Hel-wân'ın neolitik silahları, çok eski zamanlarda Delta ve Orta Mısır'da yaşayan farklı insanların kalıntıları olabilir. Bu insanlar Filistin, Yunanistan, İtalya ve İspanya'nın ilk sakinlerine akraba, Akdeniz ırkından olabilirler ve şüphesiz Aşağı Mısır'ın devrilen ve Kha-sekhem ile monarşinin (Hammamat Vadisi yolu ile Kızıldeniz'den gelmiş olan ırka mensup) diğer Güneyli kurucuları tarafından fethedilen sakinleri ile aynıydılar ve sonraki Aşağı Mısır'ın yerlilerinin ataları da öyleydi. İlkel kalıntılarını el-Kawâmil'den el-Kab'a kadar bulduğumuz Güneylilerin, fethettikleri Kuzeyliler ile aynı ırktan olup olmadıklarına karar verilememiştir. Güneylilerin kafatası biçimi Akdenizli ırklarınki ile uyuşur. Ancak Kuzeylilerin özelliklerini bize anlatacak hiçbir şehir mezarlığına sahip değiliz. Taştan ok başları elimizdeki tek kalıntıdır.

Ancak (ister sadece taşlar ister cesetler ve kalıntılarla birlikte gerçek mezarlar olsun) bütün tarih öncesi çağlara ait, Fayyûm ile el-Kawâmil arasındaki nüfusun, ilkel kalıntıları şu an elimizde olmamasına rağmen Yukarı Mısır'ın ilkel ırkının aşağıdaki ülkeyle sınırdaş ve aynı olmadığına dair hiçbir kanıt yoktur. Bu yüzden bütün neolitik nüfusun "Akdenizli" olduğu kafatası şeklinden ve vücut yapısından ve özellikle kültürü bakımından "Nilotik" (Yerli Mısırlı) olduğu ileri sürülebilir. Bu oldukça mümkündür; ancak yine Kızıldeniz sahili hakkında eski köken efsanelerinin açıklamasını yapmak zorundayız, Mısırlı nüfusun bir unsurunun yabancı kökene sahip olmasını, Nil Vadisi içine doğudan Koptos'tan gelmiş olmasını, ayrıca ilk hanedana mensup Mısırlıların güneyden kuzeye ilerleyerek oraları fethetmiş oldukları tarihsel gerçeğini

açıklamalıyız. Son söylenen gerçek şüphesiz ki Teb ve Asyût arasında IX. Hanedan zamanındaki savaşa benzer bir iç savaş olarak açıklanır; ama bu açıklamaya karşı Güneylilerin o dönemdeki anıtlarını, Kuzeyden gelen insanları Libyalılara benzer, yabancı ve Mısırlı olmayan etnik türden insanlar şeklinde ortaya koyduğu gerçeği vardır. Libyalılara benzer olmaları mümkündür ve bu ilk teori ile çok iyi uyum sağlayacaktır; fakat bu teori genellikle kabul edilmiş olan ikincisinin gelişimiyle uygun hale getirilebilir.

Bu görüşe göre, Kuzey ve Güneyin bütün ilkel neolitik nüfusu Miyotik'ti, köken olarak yerliydi ve Prof. Sergi ve diğer etnologların "Akdenizliler"iyle akrabaydılar. Hammamat Vadisi boyunca Nil Havzası'na giren ve Morgan, Pétrie ve Maclver tarafından mezarları bulunan taş kullanıcılar bu nüfus değildi. Kızıldeniz'den neolitik dönemin sonuna doğru gelen ve Nil Vadisi'nin yerlilerinden daha yüksek bir uygarlığa sahip oldukları için onların üzerinde egemenlik sahibi oldukları varsayılan, onların kültürlerinin gelişimine büyük bir itici güç veren ve derhal monarşinin kuruluşunu ve harflerin bilgisini ve metallerden yararlanmayı başlatmış olan farklı etnik kökende bir başka ırk vardı. Monarşiyi kuran bu üstün kavmin şefleri, Kuzeyi fethettiler, krallığı birleştirdiler ve Mısır tarihini başlattılar. Pek çok kanıt nedeniyle, bu fatihlerin Babil kökenli olmaları veya beraberlerinde getirdikleri kültürün (muhtemelen Arabistan'dan) sonuçta Babil kaynaklı olması muhtemel görünmektedir. Onlar bizzat, Arabistan'dan Afrika'ya Bab el-Mandeb geçitleri yoluyla gelen ve oradan Hammamat Vadisi'nin onlara Nil Havzası'na açık bir yol sunduğu Kusêr çevresi yakınlarından sahilin yukarısına ilerleyen, Sami veya daha ziyade proto-Samiler gibi görünmektedirler. Beraberlerinde diğer Samiler'inkine benzeyen, Babil'in Sümer sakinlerinin kültürünü derinden etkilemiş ve değiştirmiş olan bir uygarlık getirerek bu yolla Mısır'a girmiş olabilirler. Bu Sami-Sümer kültür, Nil Vadisi yerlilerinin kendi kültürleriyle karışarak, bildiğimiz haliyle Eski Mısır uygarlığını meydana getirmiştir.

Bu çok akla yakın bir hipotezdir ve destekleyici pek çok kanıt vardır. Mısır'da ilk hanedana ait dönemde tür olarak ve açıkça defin usulleri olarak da iki ayrı ırkın yaşadığı kesin görünmektedir. Daha sonraki Mısırlılar daima ölüleri sırtları üstüne, boylu boyunca yatar halde gömerlerdi. Orta Krallık dönemi esnasında (XI.-XIII. Hanedanlar) başlar ölünün kefenin o yanında boyanmış iki büyük göz vasıtası ile bakabilmesi için genellikle sol tarafa çevrilirdi. Sonradan kalıplaşmış şekilde uzatılmış pozisyon kabul edildi. Yine de neolitik Mısırlılar ölülerini tamamen sol tarafa yatar halde ve dizleri çeneye kadar çekilmiş, bükülmüş pozisyonda gömerlerdi. Cesetler mumyalanmazdı ve uzatılmış pozisyon asla kullanılmazdı. IV. Hanedan döneminde (Payyûm'un kuzeyinde) Mêdûm mezarlığında iki tipin aynı anda kullanıldığına rastlıyoruz, uzatılmış cesetler mumyalanmıştı. Hanedan öncesi cesetlerin çoğunda olduğu gibi, bükülmüş cesetler iskeletlerdi. Bunlar etleri, derileri ve saçları bozulmamış halde bulunduğu zaman, onları koruyan şey, defin esnasında uzatılmış pozisyonu kullanan kişilerce açıkça uygulanmış, bile bile yapılan mumyalama değil, toprağın kuruluğu ve içerdiği koruyucu tuzlardı. Bükülü pozisyona, Fayyûm'un güneyinde, Dashasha'da V. Hanedan'ın sonlarına kadar rastlanırdı; fakat bu tarihten sonra artık buna rastlanmadı.

Neolitik insanların kullandığı, mumyalama olmaksızın bükülmüş pozisyonun yerini erken hanedan döneminde ölüleri uzatıp yatırarak ve mumyalayarak gömme aldı. VI. Hanedan zamanına yakın, tamamen uygulamadan kaldırıldı. Bu, yerlilerin topraklarını işgal eden ve yerlilere hükmeden bir başka kavim tarafından yerli neolitik kavimlerin defin âdetlerinin uygulamadan kaldırılmasına işaret eder. Ayrıca, IV. Hanedan dönemine ait, bükülü definler daha aşağı seviyedeki insanlara aitken, cesetlerin uzatılmış olduğu definler açıkça daha soylu olanlara aittir, cesetleri uzatarak gömme ve mumyalama âdetlerinin, soyluların ve memurların hiyerarşisi ile birlikte Mısır'ın monarşik yapısını kuran ve Mısır uygarlığının kendi yolunda ilerlemesini başlatan yabancı bir kavim tarafından getirilmiş

olması muhtemeldir. Kuzeyin fatihleri böylece güneyin neolitik halkının soyundan gelenler değil; onların işgalcileriydi, gerçekte o zaman köken olarak aynı kavme mensup oldukları (cesedi bükerek defin âdetine Kuzeyde Dashasha ile Mêdûm'da rastladığımız için) ortaya çıkan hem kuzey hem güneyin yerlilerine hükmetmişlerdi.

Fetheden kavim Sami ya da Proto-Sami oldukları ve Sümer kültürünün unsurlarını vahşi Mısır'a getirdikleri sanılmaktadır. Bu varsayım için ileri sürülen sebepler şunlardır:

1. Mısır kavminin açıkça iki unsurdan, işgal edilen "Akdenizliler" ve işgal eden x, oluştuğu gibi, Mısır dili de alenen iki bileşenden oluşuyordu, biri Nil Vadisi yerlilerinin belki bir dereceye kadar Kuzey Afrika'nın Berberi lehçelerine yakın olan dili, diğeri x değildi; ama açıkça Sami idi.

2. Hanedana ait erken dönem uygarlığının, hanedan öncesi dönemde görülmeyen belirli unsurları, Babil uygarlığının tanınmış unsurlarına benzemektedir. XVIII. Hanedan zamanında Mısır'da ortadan kalkan; ancak Babil'de en erken zamanlardan en son dönemlere kadar her zaman kullanılmış olan silindir mühür kullanımını örnek verebiliriz. İlk Mısırlı topuz başı erken dönem Babil'deki ile aynı türdendi. Yine aynı müzede bulunan, şekil ve ebat olarak Babil'deki ile özdeş olan, en erken Kalde krallarından biri olan, II ila III. Hanedanlar döneminin Mısırlı krallarıyla takriben aynı zamanda –Mısır topuz başının yaklaşık olarak aynı zamana atfedilebildiği dönemde– yaşamış, ilk hükümdarlardan biri olan Shargani-shar-ali'nin (yani Agade Kralı Sargon) adını taşıyan kırmızı breşten Mısır topuz başı İngiliz Müzesi'ndedir. En erken hanedanlara ait Mısır sanatı yine Babil'in erken döneminin sanatı ile fevkalade benzerlik taşır. Mısır sanatı, çok iyi bildiğimiz düzenli şeklini ancak II. Hanedan zamanında aldı ve bu şeklin tamamen belirginleşmesi IV. Hanedan dönemini buldu. I. Hanedan yönetimi altında, genellikle sonraki döneme ait eserlerde gösterilen insan, aslan, şahin veya yılan figürlerinden çok farklı bir tarzda işlenen in-

san ya da aslan, şahin ya da yılan figürüne rastlıyoruz. Ve daha sonraki Mısır sanatında rastladıklarımızdan bu kadar farklı olan bu ilk suretlerin; garip biçimde, Shirpurla ya da Shargani-shar-ali ve Narâm-Sin Kralları'nın atandığı zamanın erken Babil sanatı eserlerine benzemeleri çarpıcı bir olaydır. Erken dönem Babil sanatına dair en tanınmış kalıntılardan biri, şimdi Paris'te bulunan meşhur "Stele of Vultures"tır (Akbabalar Dikilitaşı). Bunun üzerinde, Shirpurla'dan önceki eski hükümdarlardan biri olan Eannadu'nun akbabalar tarafından parçalanıp yutulmak üzere uzaklaştırılan düşmanlarını görüyoruz. Açıkça köken olarak tarihi bir olayın tapınak kaydına ithaf edilen ve I. Hanedanın başlangıcına dayanan (en son bilgilerimize göre, Eannadu ile çağdaş olan) kayağantaşından bir kabartmada, çöle sürülen ve aslanlar ile akbabalar tarafından parçalanan esirlerin neredeyse tam olarak benzeri bir görüntüsü elimizde bulunmaktadır. İki kabartma biçimsiz ve naif sanat üslubu açısından ilginç biçimde benzerdir. Daha başka bir nokta, bağlı esirlerden birinin ölmesi için dürter gibi görünen memur dikili taşta resmedilmiştir; uzun saçaklı Babil'e özgü kesimli, sonraki Mısırlıların kıyafetlerinden oldukça farklı bir giysi giymektedir.

3. Mısır dininin yapısında, açıkça iki ayrı ve farklı ana zemin mevcuttur. Bir yanda, iletişim kuracağı ve böylece hakiki "ölüler diyarı" ya da daha ziyade "Mısır altı dünyası" oluşturacağı varsayılan ölülere mezarlarında tapınmayla çakallar, kediler, şahinler ve timsahlar gibi sihirli hayvanlara duyulan saygıyı birleştiren vahşi, çarpık, birçok ilkel efsane ve dini inanç yığınına rastlıyoruz. Öte yandan, nispeten son döneme kadar önceki fetişizm ve ceset tapınması ile karıştırılmış gibi görünmeyen, daha yüksek tabiatlı güneş ve gök tapınmasını biliyoruz. Güneş tapınmasının ana merkezleri Yukarı Mısır'da, Edfu'da ve Delta'da, Heliopolis'teydi. Heliopolis, Mısır'da her zaman aydınlanmanın ve liderliğin merkezi gibi görünmektedir ve bu iyi bilindiği için İncil'in "On" diye andığı yerde, (*) Yahudi kanun koyucu Musa, onların üniversitesinde

(*) Mısır'ın büyük Güneş kültünün merkezi olup Mısır metinlerinde Anu denmektedir. (ÇN)

"Mısırlıların bütün bilgeliği ile" eğitilmiş olarak anlatılır. Güneş-tanrılarının, Râ-Harmachis ile Turn'un rahiplerinin felsefi kuramları, Heliopolis'te reformcu Kral Akhunaten'in yönetimi altında, gizli bir Tek Tanrı'nın tüm yeryüzünde hayatın kaynağı olan ısı ve ışığı yaydığı cennetteki kapı olarak görülen, güneş diskine tapınan Disk Tapınıcılarının (XVIII. Hanedan zamanında) tek tanrılı dini delaletlerini ortaya attıkları kaynak gibi görünmektedir. Mısır tarihinde çok erken dönemde Heliopolitanlar, yüksek konumlar elde ettiler ve Râ-ibadeti, (Eski Krallığın zirvesi, V. Hanedan döneminde) ön plana geçti ve ilk kez krallar eskiden kalma olan, kraliyete ait "Güneşin Oğlu" unvanını aldılar. O zaman bu, Nil Havzası'na aşağı yukarı dışarıdan getirilmiş bir şey olarak anlaşılıyor ve çok kesin biçimde Sami etkisi taşıyordu. Biri deltanın doğu kıyısında –tam çöl üzerinden erken Sami yerleşim yerinin bulunması beklenen yerde– diğeri Edfu, Yukarı Mısır bölgesinde Thebaïd, Koptos ve Hammamat Vadisi güneyinde, ayrıca ilk kralların ana yerleşim yeri ve en eski Yukarı Mısır başkenti yakınında, iki başlıca merkez bulunmaktaydı.

4. Boylu boyunca ölü gömme âdeti, Mısır'a açıkça ikinci kavim ya da x kavmi tarafından getirilmişti. Neolitik Mısırlılar bükülü konumda gömülürlerdi. Eski Babilliler bildiğimiz kadarıyla boylu boyunca gömülürlerdi. Daha önce bahsetmiş olduğumuz aynı "Stele of Vultures" (Akbabalar dikilitaşı) üzerinde, ölü savaşçıların boylu boyunca gömüldüklerini görüyoruz. (*) Babil'de eski dönemden kalma bükülü konumda define dair hiç iz yoktur. Warka'daki (Erech) içinde topraktan yapılmış kefenlerde bükülü cesetler bulunan mezarlar çok geç döneme aittirler. Mumyalama ile ilgili bundan başka bir nokta daha ortaya çıkmaktadır. Neolitik Mısırlılar, ölüleri hiç mumyalamamışlardır. Genellikle bükülü cesetleri iskeletler olarak bulunmuştur. Mumyalanmaları, sadece toprakta tuzun koruyucu etkisi nedeniyle olmaktadır. İkinci kavim veya x kav-

(*) Resme bakınız.

mi, yine de mumyalama âdetini, boylu boyunca gömme ve kefen kullanımı âdetleri kadar açık şekilde getirmiştir. Cilalı taş devrinde Mısırlılar hiç tabut ya da kefen kullanmamıştır. Buna benzer en yakın çözüm kıvrılmış ceset üzerine ters çevrilen toprak kaptır. Genellikle cesedin üzerine bir hasır konmuştur.

Mısırlıları ölülerini tabutlarda boylu boyunca gömmeye itenin, Babil ve Asurluların mumyalama bilgileri olduğu artık açıktır. Bir Asur kralı, bize kral soyundan babasını nasıl gömdüğünü anlatıyor:

> "Mezar içinde, kutsal yere,
> Krala ait yağın içine, onu yavaşça yerleştirdim.
> Mezar taşı onun istirahatgâhını belirledi.
> Girişini güçlü bronzla kapladım,
> Ve onu büyülü sözlerle korudum."

"Krala ait yağ", açıkça cesedi çürümekten koruma düşüncesiyle kullanılmıştır. Tuz da cesedi korumak için kullanılmıştır. Heredot, Babillilerin, Mısırlılar tarafından da kullanılan balla gömüldüklerini anlatır. Babil yönteminin Mısır yönteminden daha az yetkin olduğuna kuşku yoktur; ancak yukarıda bahsedilen diğer benzerlik noktalarıyla bağlantılı olarak ele alındığında karşılaştırma ilginçleşmektedir.

O halde, Mısır dininin incelenmesi, dinin içinde Sami unsurlarını açığa vurur. Hanedana ait erken kültürün neolitik Mısırlılar tarafından bilinmeyen; ancak eski Babil'dekine paralel olan bazı nitelikleri olduğunu, Mısır dininde biri köken olarak neolitik insanlara ait gibi görünen, oysa diğeri Sami görünümüne sahip olan iki unsurun var olduğunu, ayrıca eski Mısır'da, sonunda öncekinin yerine geçen iki defin âdeti dizisi olduğunu, bu son törenlerin, bazı ayrıntı noktalarında onlardan farklı olsalar da Babil ve Asurlularınkine benzediğini anlarız. Sonuç, X ya da fatih kavmin Sami olduğu ve Mısır'a, Mısır dinindeki Sami unsurlarını, ilk olarak tüm Sami uygarlıklarının Sami olmayan kaynağı Babil'in Sümer sakinlerinden türemiş olan kültürü getirdiği olmuştur.

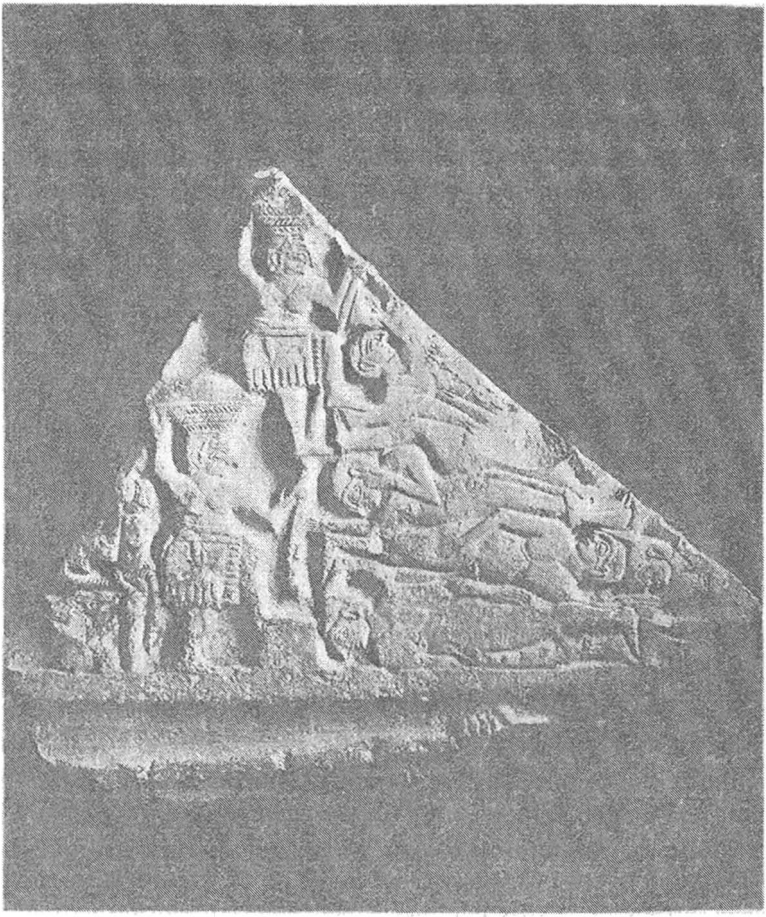

TELLOH'TA BULUNAN "AKBABA STELİ"NDEN DETAY

Şimdi ortaya çıkan mesele, bu Sami insanların Mısır'a nasıl ulaştıklarıdır. İki giriş noktası seçeneğine sahibiz: İlki, Samilere ait güneşe tapınmanın kök saldığı yer olan kuzeyde Heliopolis ve ikincisi, güneyde Edfu'nun kuzeyinde, güneşe tapınmanın güney merkezi Hammamat Vadisi ve monarşinin kuruluşundan önce Yukarı Mısır Krallığı'nın başkenti olan Hierakonpolis (Nekheb-Nekhen). Mısırlıların atalarının Kızıldeniz sahilinden geldiğini gösteren efsanelerden zaten bahsedilmişti. Bunlar, Edfu'nun Gök ve Güneş Tanrısı Horus ile yakından bağlantılıdır. Hemşiresi olan Hathor'un, ibadetin merkezi, Hammamat Vadisi'nin ağzının hemen karşısında, Dendera'da bulunan "Horus'un Evi", "Kutsal Ülke", yani Abyssinia ya da Kızıldeniz sahili, Ta-neter'den tanrıların hüneri [paut] ya da eşliği ile gelmiş olduğu söylenmişti. Mısırlılar; her zaman ırk olarak günümüzün Etiyopya ve Somali ülkesi, Punt ya da Puenet ülkesi sakinleriyle bağlantılı oldukları şeklinde bir düşüncedelermiş gibi görünmektedirler. XVIII. Hanedan zamanında (Mısırlılar); Punt sakinlerinin şeklen, özellik ve kıyafet olarak, ayrıca Mısırlılar tarafından en eski zamanlarda bırakılan; ancak ta IV. Hanedan dönemine kadar tanrılar için ayrılmış olan ufak katlı sakallar uzattıkları için kendileriyle müthiş derecede benzemekte olduklarını anlatmışlardı. Dahası Punt kelimesi, her zaman, Mısırlıların Puntluları yabancı olarak görmediklerini gösterir şekilde, yabancı ülke belirteci hiyeroglif olmadan yazılırdı. Bu, kesinlikle Puntluları sanki Arabistan'dan büyük bir göçün Afrika sahilinde çevreyi dolaşan, kuzeye doğru –Hammamat Vadisi'ne ve Nil'e– devam eden insanların geride kalan parçasıymış gibi göstermektedir. Günümüz Gallaları ve Etiyopyalıları bu Puntluların torunları olabilir.

O halde, efsanede, Edfu'nun Gök-Tanrısı, *Mesniu* ya da "Demirciler" ile birlikte, Nil Havzası'ndan aşağı kuzey halkını çökertmek için ilerleyen, Dandera yakınlarında büyük bir savaşta onları mağlup eden bir kahramandır. Bu, neolitik sakinlerle işgalcilerin ilk kavgalarının yadigârı olabilir. Horus'un diğer formu, "Horus, İsis'in oğlu" da, son metinlerde monarşiden önce Mısır'ın hükümdarları

olarak kendilerinden bahsedilen –*Shemsu-Heru* ya da "Boynuzun İzleyicileri"– hizmetliler kitlesine sahiptir. Açıkça onlar *Manes* hanedanlarına karşılık gelmektedirler ya da Manetho'nun "Ruhlar"ına tekabül ederler ve muhtemelen Hierakonpolis'in eski kralları için ayrılmışlardır.

Horus'un İzleyicileri'nden "Demirciler" olarak bahsedilmesi çok ilginçtir; çünkü Sami fatihlerin metal kullanıcı olarak tanınmış olduklarını göstermektedir. Gerçekte fetihleri dünya tarihi şafağında şu eski öyküydü, taş kullanıcıların metal kullanıcıları tarafından tam alaşağı edilmesi ve tâbi kılınması, bakır vasıtasıyla taşın tarih öncesi çağlara ait azlinin trajedisiydi. Bu mümkün olabilirdi; fakat eğer "Demirciler" krallığı kuran Sami fatihler olsaydı, Mısır'da bakır kullanımının onların gelişinden önce bir dereceye kadar bilindiği ortaya çıkardı; zira son dönem neolitik Mısırlıların mezarlarında, "sıra tarihi 30"dan "45"e kadar çok seyrek olarak; ancak sonradan çok daha yaygın şekilde buna rastlıyoruz. Bu açıkça yayılmaya başlıyordu. Yine de "Demircilerin" Sami fatihler oldukları ve bu yayılmayı metalden üstün silahlarının yardımıyla kendi yöntemleriyle başardıkları varsayımı geçici olarak kabul edilebilir.

Hammamat Vadisi yoluyla fatihleri getiren görüşün lehine, ilginç bir keşiften bahsedilebilir. Den-dera'nın hemen karşısında, Hammamat Vadisi'nin ağzında, Koptos'un bulunduğu yerde, efsaneye göre, *Mesniu* ile yerliler arasında savaş oldu. Burada 1894'te, eski tapınağın zemininin altında Prof. Petrie o zaman Mısır tarihinin en eski dönemine ait olarak teşhis ettiği kalıntılar buldu. Bunlar arasında bazıları Tanrı Min'in son derece eski heykelleri üzerinde ilginç şekilde çizilmiş ayı, kireçli ammonit türü kabuklar *(crioceras-kabukları)*, tepeler üzerinde yürüyen filler gibi en ilkel tasvire sahiplerdir. Onlarla birlikte olan, sadece şimdi I. Hanedan'ın başlangıcı dönemine ait olduğunu bildiğimiz, aslan başları ve kuşların tarzı o zaman bilinmiyordu. Ancak Min'in heykelleri daha eskiydi. Kireçli ammonit türü kabuklar, Kızıldeniz'e aitti. Bu heykellerde Nil Havzası'na Hammamat Vadisi yoluyla gelmiş

olan Kızıldenizli fatihlerin kutsal görüntülerini ve Koptos'ta onların varlığına dair ilk anıtların dikildiğini görecek miyiz? Bu mümkün olabilir veya Min heykelleri fatihlerden eski ve neolitik kavme ait olabilir; çünkü Min ve onun (el-'Amra'dan gelen kayağantaşı levhalarda bulduğumuz, zaten bahsi geçen) putu, Nil havzasındaki yerlilere görünmektedir. Ne olursa olsun, Oxford'da Ashmolean Müzesi'nde elimizde bulunan bu heykellerin ikisinde, belki de dünyadaki en eski ibadet görüntüleri bulunmaktadır.

Mısır'ın bütün neolitik sakinlerini, Sami bir kavim tarafından, Hammamat Vadisi yoluyla Sümer kökenli bir kültür getirilerek işgal edilen tek halk kılan bu kuram, halihazırda genel olarak kabul edilmektedir. Yine de sonunda bunu değiştirmek gerektiği ortaya çıkabilir. Yukarıda açıklanan sebeplerden, neolitik nüfusun bizzat yerli olduğu ve Nil Havzası'na Hammamat Vadisi yoluyla, vadinin ağzından kuzeye ve güneye yayılarak geldiği anlaşılır. Mısır'ı Sami dalganın Heliopolis'in eski güneş-kültlerinin muhtemelen tarih öncesi döneme ait Sami yerleşiminin belirlediği Suez'in Isthmus yoluyla işgal etmesinin mümkün olduğu da düşünülebilir. Öyleyse, metal kullanımını getiren *Mesniu* ya da "Demirciler"in köken olarak –çok büyük dereceye kadar olmasa da– kesinlikle bakır kullanımına aşina olan Neolitik Sami öncesi insanlar şeklinde adlandırılmaları gerekecektir. Ancak bu kaçınılmaz bir varsayım değildir. Muhtemelen Sami kökenli *Mesniu* (Demirciler) Gök-Tanrısı Horus ile yakından bağlantılıdırlar ve Mısır'a Isthmus yoluyla girenlerden oldukça ayrı, bir başka Semitik akım da pekâlâ Hammamat Vadisi yoluyla veya eşit derecede ihtimalle ta güneyden Etiyopya dağlarından Nil'e inerek Mısır'a ulaşmış olabilir. Taneter'den Hathor'un gelişi efsanesi, öyle bir başıboş dolaşmaya atıfta bulunabilir, ayrıca Eski Krallık Dönemi; Mısırlılarının Punt ülkesi ile Hatşepsut'un (Hatshepsut) yaptığı gibi Kızıldeniz yoluyla değil; ancak Yukarı Nil yoluyla temasa geçtiğini biliyoruz. Bu *Mesniu* (Demirciler'in), Edfu'dan kuzeye doğru Dendera'daki Set kuvvetleriyle muharebesi için yürüyüşüyle tam örtüşür.

Her halükârda, Mısır bağlantılı tarihin başlangıcında, Mısır'da uygarlığın iki ana merkezine rastlıyoruz. Kuzeyde Delta'da Heliopolis ile Buto ve güneyde Edfu ile Hierakonpolis. Buralar, medeniyetin kalkolitik evresinin başlangıcında kurulmuştur, neticede kurallarını kuzeye zorla kabul ettiren; ama aynı zamanda başkentlerini oraya nakleden Yukarı Mısır'ın krallarının süper ordularınca birleştirilen Aşağı ve Yukarı Mısır olarak iki krallık diyebiliriz. Buto ile Hierakonpolis'in ikiliği gerçekten bütün Mısır tarihi boyunca devam etmiştir. Kral her zaman "İki Ülkenin Efendisi" diye çağırılırdı ve Yukarı ve Aşağı Mısır'ın taçlarını giyerdi, Buto ile Nekhebet'in yılanları (Nekhen ya da Hierakonpolis'in zıttı, Nekheb'in tanrıçası) her zaman birleşik krallığın simgesiydi. Bu ikilik, tıpkı XXI. Hanedan dönemindeki gibi ikiliğe ve hanedan öncesi döneme dönüşe yol açtı.

Kuzeyde ve güneyde kültür gelişimi konusunda her iki itici gücün de Sami ilhamlardan gelmiş olduğu, ayrıca iki krallığın temelini kuzey ve güneydeki Sami işgalcilere borçlu olduğu açıkça görülebilir. Bu, bir dereceye kadar doğru olabilir; ancak aynı zamanda Hierakonpolis'te politik kültürün ilk gelişiminin gerçekten Semitik öncesi kökene sahip olması çok muhtemeldir. Buto krallığı, başkenti deniz kıyısına bu kadar yakın konumladığı için kökenini denizaşırı Akdeniz bağlantılarına borçlu olabilir. Sonraki Mısır'ın politik yapısında yerli ve Semitik öncesi kaynaktan gibi görünen çok şey vardır. Özellikle ülkenin eyaletlere ayrılması ve organizasyonu olayında bu böyle görünmektedir. Tarımın geniş çapta uygulanmaya bu kadar erken başlanmasıyla sınırların oluşacağı ve Mısır'ın bütün sınırlarının her sene su baskınında kaybolduğu kendine has koşullarında, sınır çizgilerinin mümkün olduğu kadar daimi şekilde, sınır taşlarıyla sabitlenmesinin erkenden denendiği açıktır. Bu yüzden eyaletlerin oluşumunu çok erken zamanlara kadar güvenle belirleyebiliriz. Şimdi eyaletlerin isimleri ve bu sayede ayırt edilen sembol ya da amblemleri bu nedenle çok büyük önem taşımaktadır. Bunlar, ilkel dine ait sihirli hayvanların ve daha eski tanrılara

ait fetiş sembollerin neredeyse tüm figürleridir. İsimler, gerçekte Neolitik Mısır kabilelerinin bölgelerine ait olanlardır ve sembolleri kabileyi şeytanlardan koruyan varlıkların şekilleridir. Ülkenin politik bölümleri, bu durumda, son derecede eski bir kökene sahip görünmektedir, ayrıca eğer eyaletler Sami işgalleri öncesi bir zamana geri giderse, aynı şekilde Güney ve Kuzey krallıkları da geri gidebilir.

Bu hanedan öncesi krallıklarla ilgili, efsanevi kaynaklar haricinde, çok az şey biliyoruz. Aha, Narmer ve Khâsekhehiui tarafından fethedilmiş Kuzeyliler, Mısırlılar'a çok fazla benzemez; ancak daha ziyade Sami ve Libyalılara benzerler. "Palermo Dikilitaşı" üzerinde, V. Hanedan dönemindeki ilk kralların günlük tarihleri kazınmıştır, Kuzeyli Seka, Desau, Tiu, Tesh, Nihab, Uatjântj, Mekhe'nin ilk krallarının bir listesi elimizde bulunmaktadır. İsimler şekil olarak ilk çağa aittirler. Onlar hakkında daha fazla şey bilmiyoruz. Geçen yıl Bay C. T. Currelly, hanedan öncesi krallıkların izlerini bulmak için Buto'da kazı yapma girişiminde bulundu; ancak suyun toplanması nedeniyle çabaları başarısız oldu. Şimdi o sitede en eski dönemden bir şey kalması, deltadaki koşullar Yukarı Mısır'da elde edilen koşullardan çok farklı olduğu için olası değildir. Nil'in karşı kıyısında Hierakonpolis ve el-Kab'de, eski Nekhen ve Nekheb şehirlerinin sitelerinde, kazı yapan kişiler çok başarılı olmuşlardır. Kazı, 1891-9 yılları arasında Quibell ile Green beyler tarafından yürütülmüştür. Yakındaki tepelerde tarih öncesi definler bulunmuştur; ancak kalıntıların daha büyük bölümü, tapınak harabelerinden toplanmıştır ve I. Hanedan'ın başlangıcına kadar, tam olarak Hierakonpolis krallarının Buto Krallığı'nı ilk keşifleri ve birleşik Mısır monarşisini kurdukları zamana kadar gider.

Belki Mısır uygarlığının en eski mahallerinden biri olan eski tapınak, *el-Kom el-ahmar*, şimdi renginden dolayı "Kırmızı Tepe" olarak bilinen tepeciğin üzerine kurulmuştur. En eski tapınağın başlıca özelliği, açıkça hanedan öncesi dönemin sonu civarında inşa edilmiş, kumtaşı bloklarından bir duvarla kaplanmış, dairevi bir tepe

gibi görünmesidir. Bu tepenin üzerine olasılıkla bir tapınak inşa edilmiştir. Bu Mısır monarşisinin beşiği Nekhen'in eski mabediydi. Yakınında, en erken Firavun çağının en değerli kalıntılarından bazıları, büyük törensel topuz-başları, Narmer vazoları ve yine aynı Narmer'in "Akrep" kalkanlar ya da levhaları, Khâsekhemui'nin vazo ve dikilitaşları, ayrıca sonraki dönemden şimdi Kahire'de bulunan Kral I. Pepi ve oğlunun mükemmel devasa bakır takımları bulundu. I. Hanedan'ın nesnelerinin çoğu, erken dönem Mısır kalıntılarının incelenmesi için en iyi merkezlerden biri olan, Oxford' taki Ashmolean Müzesi'nde korunmaktadır. Göreceğimiz gibi Narmer ile Khâsekhemui, tüm Mısır'ın ilk krallarından ikisidir. Bu heykeli yapılmış ve kazınmış topuz-başları, kalkanlar gibi malzemeler, onların eylemlerinin kayıtları olarak Hierakonpolis'te aile mezarlığında onlar tarafından tahsis edilen abidelerdir. Her iki kral da Kuzeylilere, Heliopolis'ten *Anu* ve Delta, karşı savaş açmış gibi görünmektedir, ayrıca Hierakonpolis'ten bu adaklık abidelerde çok belirgin biçimde Semitik yüz ifadelerine sahip olan *Anu*'nun yenilgisinin hiyeroglifle işlenmiş kayıtlarına rastlıyoruz.

Bir kalkanda ya da levhada "Bataklıktan Sadece Biri" (Delta) olarak anılan Narmer'i, aşağıda diğer iki Sami "müstahkem mevki koruması" aramakla meşgul uçarken, Semitik görünümlü bir adamı sopayla döverken görüyoruz. Yukarıda Yukarı Mısır kralını temsil eden şahin figürü, arkada "kuzey" olarak okunabilen bir işaret olduğu halde, Semitik başın burnundan geçirilmiş bir ipi tutmaktadır; böylece Güneyli kral tarafından, Kuzey ülkelerinin esir edilmesini temsil eder. Yukarıda Heliopolitan Kuzeylilerin muhtemel Semitik kökeni konusunda söylenenler nedeniyle, kuzey ülkesine eşit biçimde, anlatmakta olduğumuz bu tanınmış abidenin diğer tarafında devrilmiş Semitik Kuzeylidir, kralı temsil eden, şahin gibi, boğanın boynuzları tarafından yaralanmış ve toynakları altında çiğnenmektedir. Kraliyet boğası Samilerin çadırı ya da kulübesi içinde tahkim edilmiş koruma duvarını yıkmıştır ve tuğlalar dağınık halde sağda solda bulunmaktadır.

KAYAĞANTAŞINDAN BİR KABARTMANIN İNCELENMESİ

Kuzeylilerin Sami kökenleriyle bağlantılı olarak, bu abidenin her iki yanındaki tahkim edilmiş duvarların şekli (iki Saminin korunmasına dair bir yanda uçan ve diğerinde kraliyet boğasının başkanını sürüklediği) dikkate değerdir. Her zaman olduğu gibi Mısır yazısında, bu binaların hiyeroglifi bir plan şeklini alır. Plan mazgallarla donatılmış, Telloh, Warka ya da Mukayyar'da bulunanlar gibi büyük Babil Sarayı ya da Mabedi'nin duvarlarına benzeyen koruncakları göstermektedir. Mısır'da, Abydos'da Eski Krallık kalesi, Shuret ez-Zebib'de, Nakâda'da Kral Aha'nın kabrinde ve eski zamanın mastaba mezarlarının çoğu duvarında aynı tasarım bulunur. Bu Mısır ile Babil arasında eski bağlantının lehine bir başka iddiadır. Şimdi Louvre Müzesi'nde bulunan, muhtemelen ilk olarak Hierakonpolis'ten gelmiş olan bir başka adaklık kalkan ya da levhanın resmini gösteriyoruz. Bu, Narmer'inkiyle tamamen aynı işçiliğe sahiptir ve şüphesiz bu kralın bir başka anıtından bir parçadır. Üzerinde aynı konuyu, yani kraliyet boğası tarafından (Semitik görünümlü) bir Kuzeylinin alaşağı edilişi konusunu görüyoruz. Aşağıda bir yanda tarif etmiş olduğumuz tipte mazgallarla donatılmış duvarları olan tahkim edilmiş bir koruncak ve içinde bir aslan ile vazo, bunun aşağısında bir başka kale ve içinde kuş bulunmaktadır. Bu işaretler iki kalenin isimlerini ifade edebilir; ancak Mısır imlasının bu erken dönemi henüz belirlenmediğinden, bunları okuyamıyoruz. Diğer tarafta, Yukarı Mısır'ın Koptos'lu Tanrı Min, Edfu'lu Horus'un şahini, Eshmunên'li Thot'un ibisi ve Abydos'lu Anubis'in ipi çeken çakalları sembolleri beraberinde, canlandırılmış bir dizi eyalet sancağını görüyoruz, anıtın geri kalanına sahip olsaydık, ipin sonunda bağlı olan bir mahkûmu, kralı ya da Kuzeyin hayvan simgesini görürdük. Kopyasını da yaptığımız bir başka kayağantaşı kalkanda, isimlerinin anlamlarının "İki Adam," "Heron," "Baykuş," "Palmiye" ve "Hortlak" olduğunu düşündüğümüz, yedi Kuzey şehrinden esirlerin sembolik canlandırılışlarını görüyoruz.

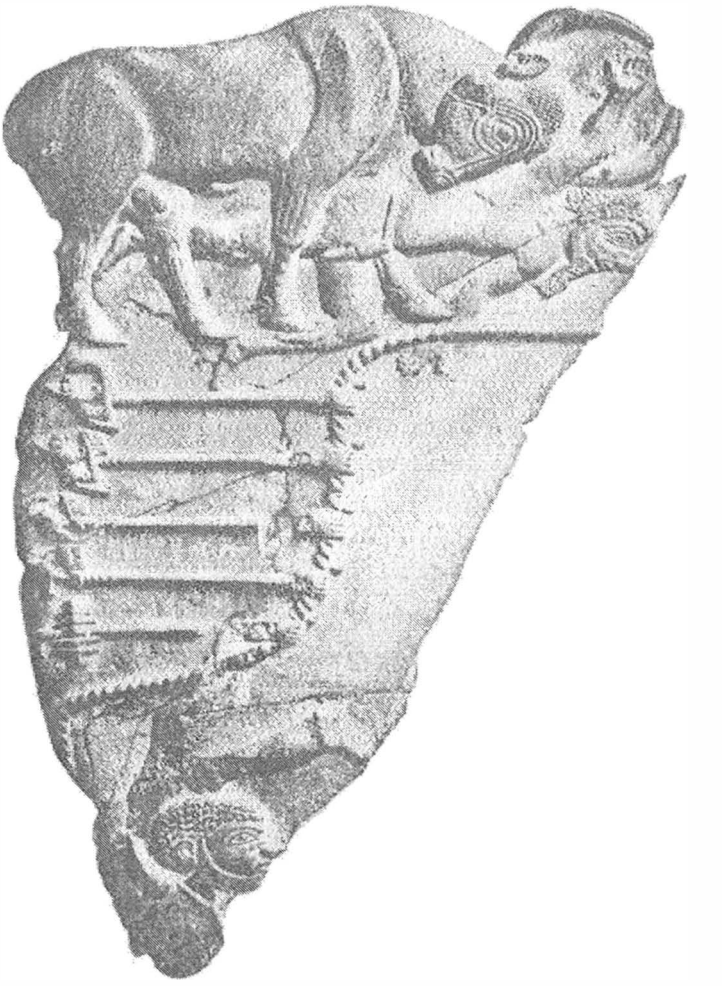

KAYAĞANTAŞINDAN BİR KABARTMANIN ARKA YÜZÜ

"Hortlak Şehir"e aslan tarafından saldırılır, "Baykuş Şehir"e şahin, "Palmiye Şehir"e eyalet sembolü olan iki şahin tarafından saldırılır ve adını tahmin edemediğimiz bir diğeri bir akrep tarafından açılmaktadır.

Çalışan hayvanlar, açıkça Yukarı Mısırlıların eyalet ve kabilelerini temsil ederler. Burada yine Kuzey şehirlerinin mazgallarla donatılmış aynı duvarlarını görüyoruz, ayrıca Kahire Müzesi'nde korunan bu kayağantaşından detay da Narmer'in fetihlerinin anıtıdır. Hierakonpolis'ten gelenlerin aynı arkaik üslupta ortaya konurlar. Diğer taraftaki hayvanlar şüphesiz Kuzeyin ganimetinin rolünü temsil etmektedirler.

Quibell tarafından bulunan büyük kalkan ya da levhaya dönecek olursak, sandalını taşıyan kişi tarafından takip edilen Hen-neter ya da "Tanrı'nın Hizmetkârı," (*) kralın, düzenli sıralar halinde yatan başları kesilmiş ve ayaklarının arasında duran maktul Kuzeylilerin ölü bedenlerini görmek için dışarı çıktığını görürüz. Kral eyalet sancakları resmi geçitinin ardında gider.

Ölü insanların üzerinde bir tekne üzerinde zıpkına tünemiş bir şahinin sembolik temsili bulunmaktadır. Ayrıca Yukarı Mısır'ın kraliyet şahininin Kuzey kapılarındaki mücadelesine gönderme yapan bir kapı ve şahin resmi de vardır. Topuz başlarındaki tasarımlar Kuzeyin aynı şekilde fethine atıfta bulunmaktadır.

(*) Bu sahneye dair yorumunda (Hierakonpolis, i.p.) Prof. Petrie yedi köşeli yıldız işaretinin "kral" anlamına geldiğini varsayıyor ve "Babil'de kral için kullanılan" sekiz köşeli yıldıza benzetiyor. Çiviyazısı alfabede sekiz köşeli yıldız "kral" anlamına gelmez, ancak "tanrı" demektir. O halde yıldızın "tanrı" ve "tanrının hizmetkârı" unvanı anlamına gelmesi gerekir ve bu varsayım doğru olabilir. *Hen-neter*, "tanrının hizmetkârı" sonraki günlerde garip türde bir rahibin adıydı ve o zaman bir tanrı için sıradan bir işaretle, balta resmiyle, anılıyordu. Ancak ele aldığımız antik dönemde, Babil işareti gibi yıldız pekâlâ "tanrı" yerine kullanılmış olabilir ve Narmer'in sandal taşıyıcısı *Hen-neter* diye okunabilir. Kendisi yaşayan tanrı Narmer'in kölesiydi. Aşağı yukarı bütün Mısır kralları tanrı olarak görülürdü.

KAYAĞANTAŞINDAN KABARTMANIN İNCELENMESİ

Kral Khâsekhemui anıtları bize kendisinin Kuzeyi de fethettiğini ve "Kuzeyli Düşmanlar"ın 47.209'unu katlettiğini gösterir. Ölü Kuzeylilerin bükülü halleri zamanında müthiş takdir edilmiş ve eskizi çizilmişti, ayrıca şimdi Oxford'da bulunan, Bay Quibell tarafından keşfedilen kralın heykelinin kaidesi yeniden yapılmıştır. Bu, çoğu zamanlar krallıklar ve insanların hazırlanmakta olduğu, mutluluk veren vahşi enerji çağıydı. MÖ 4000 civarı bu türlü anıtların dönemiydi.

Khâsekhemui, muhtemelen Narmer'den daha sonra yaşamıştır ve fethinin gerçekte bir yeniden fetih olduğunu düşünüyoruz. Kendisi II. Hanedan zamanına kadar geç bir dönemde yaşamış olabilir; oysa Narmer tarih olarak I. Hanedanın başlangıcına yerleştirilmelidir, ayrıca fethi muhtemelen güney ve kuzey iki krallıklarını ilk birleştiren fetihtir. Gelecek bölümde göreceğimiz gibi, kendisi muhtemelen, XVIII. Hanedanın başlangıcından bu yana krallığın kurucusu olarak kabul edilen, efsanevi "Mena"nın ilginç simalarından biridir ve Avrupa'ya ilk kez Heredot tarafından "Menés" adı ile tanıtılmıştır.

Narmer bu yüzden Hierakonpolis'in eski krallarının, Manetho'nun "Ruhlar"ının sonuncusudur. Muhtemelen Abydos'taki kazılarda Narmer'den önceki krallardan bir ya da ikisinin isimlerini yeniden bulmuş olabiliriz (II. Bölüm'e bakınız); ancak bu kesin değildir. Aslında, sadece Güney krallığının kapanışına kadar efsanevi bilgisi elimizde bulunmaktadır, ulu Narmer Kuzeyli Anu'yu devirmek için çıktığı zaman, Hierakonpolis'te adaklık abidelerde kaydettiği ve bütün Mısır tarihi boyunca bundan böyle yıllık "Anu'nun Cezalandırılması Şöleni" olarak anılan kahramanlığı biliyoruz. O zaman Mısır ilk kez birleştirilmiş ve "Beyaz Duvar"lı kale, Memphis'in "Hayırlı İkametgâhı" aşağıdaki ülkeye hükmetmek için inşa edilmişti. I. Hanedan kurulmuş ve Mısır tarihi başlamıştı.

KAYAĞANTAŞINDAN KABARTMANIN,
HAYVANLARI RESMEDEN ARKA TARAFI

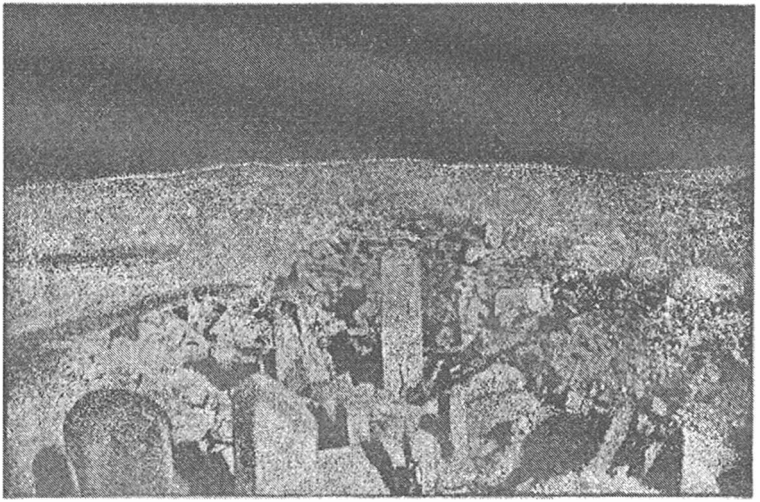

II. BÖLÜM
ABYDOS VE İLK ÜÇ HANEDAN

Mısır'ın erken dönem tarihini aydınlatan ilk üç Mısır hanedanının krallarının isimleri, son keşifler yapılana kadar, tarih yazarlarının tümü tarafından bilgi yetersizliği nedeniyle elde tutulup açıklanmamıştır. İsimler Abydos ve başka yerdeki kralların resmi listelerinden alınmış ve Manetho'nun sistemine göre, isimleri aşağı yukarı listedekilerle uyan hanedanlara bölünmüş ve açıkça en sonunda onlardan türetilmiştir. Dördüncü ve daha sonraki hanedanlara gelince, çağdaş anıtlarınkilerle kanıtları tamamen uyuştuğu için, kral listelerinin doğru olduğu açıktır. Ancak ilk üç hanedanın listelerini kontrol edecek hiçbir araç mevcut değildi; çünkü IV. Hanedan'a ait anıttan başka, II. Hanedan Kralı Send'den bahseden hiçbir çağdaş anıt bulunmamıştı. XVIII. ile XIX. Hanedanların zamanından gelen listeler, en eski hanedanlarla ilgili olmaları çok muhtemel olduğu için, pek doğru olmayabilirdi. Bu sonuç, şu en eski kralların hiçbir anıtının şu ana kadar keşfedilmemiş olması nedeniyle daha fazla ağırlık kazandı; bu yüzden (eğer herhangi bir zamanda var olmuşlarsa) Mısır'ın hâlâ yarı barbar bir ulus olduğu devirde, onların sadece efsanevi şahıslar olmaları muhtemel görünüyordu. Manetho tarafından onlara dair anlatılan basit öyküler bu düşünceyi doğrular görünmektedir. Monarşinin ünlü kurucusu Mena, adının Mısır tarihinin başlangıçlarını anlatan bütün eski edebi raporlarda iz bırakması nedeniyle, genellikle tarihi bir sima

olarak kabul edilmektedir; zira Mısır'ı birleştiren ve Memphis'i kuran kişinin adının insanların ağzında sürekli olacağını düşünmek doğaldı. Ancak halefleri konusunda böyle hiçbir varsayım, Sneferu ve piramit yapıcılarının zamanına kadar, muhtemel görünmüyordu.

Bu kritik bir görüştü. Tarihçilerin bir başka ekolü, listelerdeki bütün kralları sadece toptan *(en bloc)* tarih olarak kabul ediyordu, çünkü Mısırlılar isimlerini kral olarak kayda geçirmişlerdi. Onlara göre Teta, Ateth ve Ata, Mena kadar tarihiydi.

Yeni keşifler görüşümüzü değiştirmiştir ve gerçek, her zamanki gibi karşıt ekollerin arasında bulunmaktadır. Mena'dan sonraki krallar, aşırı muhaliflerin düşündükleri gibi, tamamen tarihsel olmayan simalar gibi görünmemektedirler; onlardan birkaçının isimleri, örneğin I. Hanedan'dan Merpeba daha sonraki listelerde doğru verilmişti ve diğerlerininkiler sadece yanlış okundular, örneğin aynı hanedandan Semti'nin adı, liste yapanlarca yanlış okundu. Öte yandan, Mena'nın bizzat kendisi şüpheli bir isim haline geldi. Mısır'ın eski krallarının çoğunun gerçek isimleri son kazılar sayesinde tarafımızdan ortaya çıkarılmıştır, ayrıca şimdi liste hazırlayanların XIX. Hanedan konusunda haklı ve hatalı oldukları zamanı anlayabiliyoruz, üstelik eserlerinde efsanevi olanı gerçekten tarihsel olandan ayırabiliyoruz. Çok sık olarak hatalı göründükleri doğrudur; ama öte yandan, bazen beklenmedik şekilde hedefe yaklaşmışlardı ve krallara dair genel sayı ve düzenlemeleri doğru görünmekteydi; bu yüzden yine de yakın zamanda keşfedilen anıtlar sayesinde bize bildirilen isimlerin düzenlenmesi konusunda yardım için onlara danışabiliriz. Manetho'nun yardımı da asla küçümsenmemelidir; çünkü kendisi kopyacıların kopyacısıydı, yine de araştırmalarımızı yönlendirmek için kendisinden yararlanabiliriz ve hanedanların ortaya çıktığı yerler konusunda her zaman hatasız olmasa da kendisinin hanedanlarla ilgili düzenlemeleri yine de kronolojik planımızın iskeleti olarak kalmalıdır.

Yeni keşifler bizlere kralların isimlerinden fazlasını sunmuştur. Son zamanlarda öğrenilen, önceki bölümde anlattığımız tarih öncesi çağla ilgili gerçekleri tamamlayarak Mısır uygarlığının ve sanatının başlangıcına muazzam ışık tutmuşlardır. Bu keşiflere yönelik itici güç hanedan öncesi kadar erken hanedan dönemi sitelerinde de kazı yapmış bulunan M. de Morgan'ın eserleri tarafından sağlanmıştır. Bunlar arasında Aha, "Savaşçı," adını taşıyan çok erken dönem krallarından birine ait olduğu kanıtlanan Nakâda'da, büyük mastaba mezarı vardı. Bu mezarın duvarları daha önce bahsedilmiş olan eski Babil sarayları ve Kuzeylilerin kalelerindekine benzeyen, mazgallı siperlerle donatılmıştı. M. de Morgan, Neolitik kalıntılarla, Nakâda'daki kabrin ait olduğu, Mısır uygarlığının daha geç arkaik dönemindeki kalıntılar arasındaki farkı erkenden fark etti. Mısır'ın ilk çağa ait kalıntıları hakkındaki büyük eserinde *(L'Age des Métaux et lé Tombeau Royale de Négadeh)*, kendisi yazdığı zamanlar bulunmuş olan I. Hanedan'ın kalıntılarını anlatmıştır. Aynı ilk çağa ait dönemin ve hatta daha önceki tarihin kalıntıları, zaten ifade edilmiş olduğu gibi, Prof. Flinders Petrie tarafından, Koptos'ta, Hammamat Vadisi ağzında keşfedilmiştir. Ancak Prof. Petrie bulduğu büyük Tanrı Min heykellerinin çağını doğru olarak teşhis ettiyse de, Ballas ve Tûkh'tan çıkan "Yeni Kavim" kalıntılarını yanlış tarihlendirmesinin sonucu olarak, aynı zamanda ilk çağa ait kalıntılardan birkaçını –örneğin Koptos'ta bulunan aslanlar ve şahinleri– kendisi VII. ve X. Hanedanlar arasına tarihlendirme hatasına düşmüştür; oysa şimdi onların Abydos'taki daha sonraki keşiflerin ışığında I. Hanedan'ın daha erken dönemine, Narmer ile Aha zamanına tarihlendirileceği anlaşılabilir.

Bize ilk üç hanedanın tarihine dair bildiğimiz şeylerin çoğunu anlatan Hierakonpolis'te Bay Quibell'inkilerle birlikte (zaten anlatmış olduğumuz) Abydos'taki bu keşiflerdir. Abydos'ta siteye ilk giden kişi Prof. Petrie değildi, bu alan daha önce Fransız eski Mısır bilimcisi M. Amélineau tarafından kısmen araştırılmıştı. M. Amélineau'nun kazıları, yine de tam anlamıyla bilimsel yöntemlerle yü-

rütülmemişti ve sonuçları yetersiz biçimde, çok az fotoğrafla yayınlanmıştı, dünyada en iyi olanlarla kıyaslanınca şüphesiz M. Amélineau'ye çalışmaları nedeniyle tam övgüde bulunamıyoruz. Prof. Petrie'nin yayınlarının sistemi genellikle adil olarak eleştirilmiştir; ancak kendisi en azından her yıl bizlere ne yapmakta olduğunu anlatır ve rastladığı her şeyin fotoğraflarını gösterir. Bu nedenle Abydos'taki, çığır açan keşifler, M. Amélineau'nun adı onlarla bağlantılı olarak nadiren duyulmasına karşın, en çok Prof. Petrie'nin adıyla birleştirilirler. Esasen, M. Amélineau yine de, Abydos'ta eski kralların mezarlarını ilk kez kazmış ve sonradan Prof. Petrie ve Bay Mace'in üzerinde çalıştıkları mezarların çoğunu keşfetmiştir. Yine de, en önemli bilimsel sonuçların pek çoğu bu sonuçları sınıflandırmaya ilk kez girişen daha sonraki kâşifler tarafından elde edilmişti. Fakat bu sınıflandırmanın bilim dünyası tarafından tam olarak kabul edilmediğini de eklememiz gerekir.

Mısır'ın en eski krallarının mezarlıkları, Abydos'un arkasındaki tepelerde bulunan büyük körfezde ana mezarlığın güneybatısına doğru kurulmuştur. Her dindar Mısırlının, burada kutsal Abydos'ta, ölümden sonra ebedi istirahatte olmayı dilediği yerde, eski krallar gömülüdür. Manetho tarafından sömürgelerinin ilk mevkisinin günümüzde Grîrga olarak adlandırılan yerleşim yerinden birkaç mil uzaklıkta bulunan (el-Birba) Abydos yakınındaki bir şehir olduğu söylenmiştir. Bu gerçek olabilir; ancak henüz bunu doğrulayabilmiş değiliz. I. ve II. Hanedanlar'ın Thinite kökenine dayandırılmaları, belki de sadece bu hanedanların krallarının Thinite eyaleti içinde bulunan Abydos'ta gömülü olmaları yüzündendi. Manetho onların Abydos'ta gömülü olduklarını biliyordu ve bu yüzden düşünmeden orada yaşadıkları sonucuna vardı ve onlara "Thinite'ler" adını verdi.

Kökenlerine dair gerçek yerleri, Güneyde hanedan öncesi dönem krallığının merkezinin bulunduğu, Hierakonpolis olmalıdır.

Saklı Hanedan şüphesiz Manetho'nun dediği gibi Memphisli kökendeydi. IV. Hanedana ait hükümetin merkezinin, piramit inşacısı kralların gömülü olduğu Memphis'te olduğu kesindir, ayrıca en azından, iki Saklı Hanedan kralının mezarlarının Memphis mezarlığında (Sakkâra-Mêdûm) bulunduğunu biliyoruz. Belki bu durum üzerine hükümet merkezi Saklı Hanedan'ın ilk kralı tarafından, Hierakonpolis'ten Memphis'e taşınmıştır. O zamandan beri, krallar Memphis mezarlığına gömülmüşlerdir.

Memphis ile Abydos'un iki büyük mezarlığı köken olarak, sonradan her ikisini Busirite Tanrı Osiris ile ilişkilendirdiğimiz, iki Mısırlı ölüler tanrısı Seker ile Khentamenti'ye ait ibadet merkezleriydi. Abydos da geceleyin mezarların etrafını kolaçan eden çakal, ölülerin hayvan tanrısı Anubis'in tapınma merkeziydi. Anubis ile Osiris-Khentamenti, "Kendisi Batıda olan", Mısırlıların zihinlerinde Abydos'un koruyucu tanrıları olarak birleştirilmiştir. Ölülerin başlıca Güneyli tanrıları olarak bu tanrılara tapınma ve Güneyde Abydos mezarlığının üstünlüğü, şüphesiz I. Hanedan döneminin öncesi zamana kadar gider, bu yüzden Abydos'ta keşfedilen hanedan öncesi Hierakonpolite krallığına ait kral definleri bizi şaşırtmazdı. Prof. Petrie gerçekten Abydos'taki o dönemin kraliyete ait hakiki kalıntılarını keşfetmiş olduğunu iddia eder; ancak bu vardığı sonuçlardan en az kesin olanı gibi görünmektedir. "Ro", "Ka" ve "Sma" isimlerinin (eğer bunlar isimse ki bu da şüphelidir) Abydos'ta gömülü olan Hierakonpolis'in eski krallarına ait olduğunu kesin olarak ifade edemeyiz. Öyle olabilir; ancak bunu gerçek olarak kabul etmeden önce, daha fazla kanıt bulmamız gerekir ve henüz bu tür bir kanıt yoktur. Kesinlikle Abydos'ta gömülü olan en eski krallar kuzey ve güneyin birleşik krallığının ilk hükümdarları, Aha ve halefleri, gibi görünmektedir. N'armer temsil edilmemiştir. Abydos'ta gömülmeyip Hierakonpolis mezarlığında gömüldüğü doğru olabilir. Bu, krallığın birleşmesine dek güneyin krallarının Abydos'ta gömülmediklerine işaret edebilir.

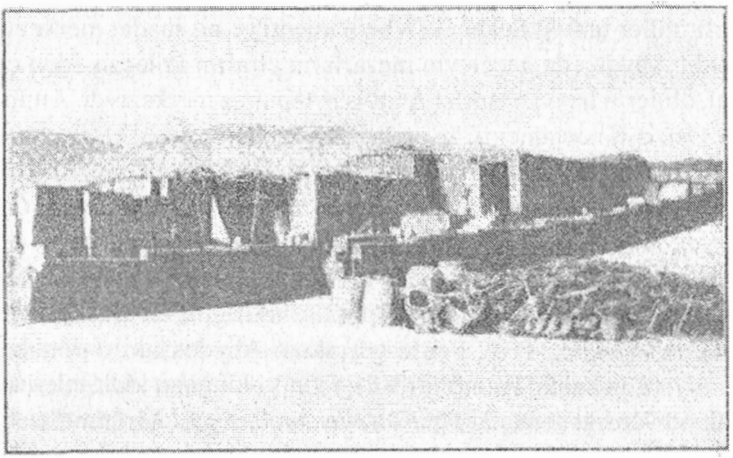

PROF. PETRIE'NİN ABYDOS'TAKİ KAMPI, 1901

Aha'nın bir diğeri Nakâda'da olduğu gibi Abydos'ta da bir mezara sahip olması garip görünmektedir; ancak bu Mısır'da bilinmeyen bir olgu değildir. Cesetleri gerçekten başka yerde gömülü olan birkaç kralın, her ne kadar bunu *kullanmayı* tercih etmeme ihtimalleri olsa da son istirahatgâhlarının Osiris'in kabrine yakın olabilmesi için Abydos'ta ikinci mezarları vardı. III. Usertsen (ya da Senusret) bunun tipik bir örneğidir. Kendisi gerçekte kuzeyde İllahun'da bir piramitte gömülüydü; ancak hiç işgal etmediği ve muhtemelen işgal etmeyi hiç düşünmediği Abydos'ta kayalıklarda kendisi için oyulmuş büyük bir kaya mezarı vardı. Aha'nın sadece Nakâda'da büyük mastaba mezarı değil, aynı zamanda Abydos'un büyük mezarlığında da mezarodası olduğu zamanlarda, Mısır tarihinin ta başlangıcında tamamen aynı şeye rastlıyoruz. En eski dönemden diğer kralların da başka yerde ikinci mezarları olabilir. Abydos'ta eski mezarların hiçbirinde kralların olduğu düşünülen ceset bulunmaması dikkate değerdir. M. Amélineau, sonraki âlemde krala hizmet etsinler diye, krala ait odanın çevresine gömülmüş ve en iyi ihtimalle kasten boğulmuş hizmetli ya da kölelerin cesetlerini bulmuş; fakat krallara ait hiçbir cesetle karşılaşmamıştır. Prof. Petrie, öyle olduğunu gösterecek hiçbir şey olmasa da, kraliyet kanından olması ihtimali olan bir kadın mumyanın kolunu bulmuştur. Bunlarla birlikte bulunan peruk örgüsü ve perçeminin kraliyet mumyasına ait olması gerekli değildir. Bu yüzden Abydos'taki bu mezarların –esasen Aha'nın olduğu gibi, Hierakonpolis ya da başka yerde gömülmüş olması muhtemel– en eski kralların gerçek nihai istirahatgâhları olmaması oldukça muhtemeldir. Newberry ve Gtarstang, *Mısır'ın Kısa Tarihi* adlı eserlerinde, Aha'nın gerçekte Abydos'ta gömülü olduğunu ve içinde nesneler bulunan ve onun adını taşıyan –M. de Morgan tarafından Nakâda'da bulunan– büyük mezarın, esasen onun olmadığını; ancak ismi Abydos ile Nakâda'da bulunan, Aha ile birlikte olan Neit-hetep adlı kraliyet soylu prensese ait olduğunu düşünüyorlar. Ancak görüş, tersi düşünüldüğünde de eşit derecede geçerli-

dir; Nakâda türbesi aynı şekilde Aha'nın ve Abydos'taki Neithetep'in de olabilir. Newberry ve Garstang tarafından, Narmer'in kızı ve Aha'nın karısı olduğu sanılan Neit-hetep'in açıkça Aha ile yakından bağlantısı vardı ve kendisi Nakâda'da onunla birlikte gömülmüş ayrıca onunla birlikte Abydos'ta anılmıştı. (*) XIX. Hanedan'ın liste hazırlayıcılarının ve Manetho'nun Abydos mezarlarının kralların gerçek mezarları olduğunu düşünmeleri muhtemeldir; ancak yanılmış olmaları imkânsız değildir.

Abydos'taki kraliyet mezarlarına dair bu görüş büyük ölçüde, M. Amélineau ile Prof. Petrie'nin eski kralların gerçek mezarlarını bulmadıklarını; sadece Abydos'ta anılarına yapılan "mezarlarını" bulduklarını kuvvetle savunan, M. Naville'nin görüşü ile benzeşir. Bu yüzden I. Hanedan'ın şimdiye kadar keşfedilen tek gerçek mezarı, M. de Morgan tarafından bulunan, Nakâda'daki Aha'nın mezarıdır. Hizmetli kölelerin Abydos mezarları çevresine gömülü olmaları; kabirlerin sadece anıt olduğu, kralların gerçek mezarları olmadığı görüşüne engel değildir. Krala ait ruhlar, elbette büyük Osiris'in yanında olmak için Abydos'taki anıtsal odaları ziyaret edeceklerdir ve ruhani hizmetliler de efendilerine başka yerde olduğu gibi Abydos'ta da gerekli olacaklardır.

Abydos mezarları ile ilgili bu değiştirilmiş görüşün M. Amélineau'nun keşfinin ve sonrasında Prof. Petrie tarafından yürütülen daha ayrıntılı araştırmaların önemini en ufak derecede azalttığı düşünülmemelidir. Bu anıtlar, tarihi amaçlar bakımından gerçek mezarların kendileri kadar değerlidirler. Bu ilk çağa ait kralların bizzat gerçek cesetlerini bulmamız asla mümkün değildir. Nakâda'da Aha'nın mezarı geçmişte tamamen yağma edilmiştir.

(*) Aha'nın kızı olması ihtimali olan Bener-ab (Canan) isimli prenses, gerçekte onun Abydos'taki mezarının yanına gömülüydü.

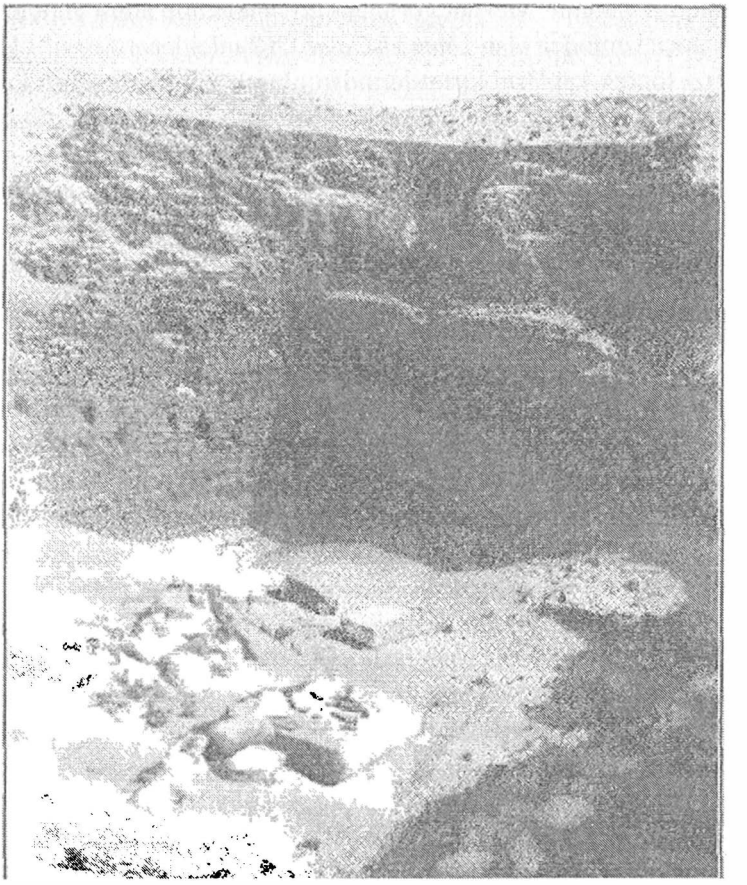

ABYDOS'TA KRAL DEN'İN MEZARI
Yaklaşık MÖ 4000

I. ve II. Hanedana ait kralların Abydos'taki anıt mezarları, büyük mezarlığın güneybatısında yer alan körfezin içindeki uzak tepelerde bulunur. Mevcut görünümleri –mevkinin adını günümüz Arapça isminden alan *Umm el-Ga'ab*, "Çömleklerin Anası"– kırmızı toprak kapların kırıntılarından oluşan yığınlarla kaplı kum tepeciklerinden oluşan çölünküne benzer. Ökçelerin altında bu çömlek kırıklarından bazılarını kırmadan bir adım ilerlemek imkânsızdır. Bunların ve XIX. ve XXVI. Hanedanlar arasında eski kralların ve mezarının, korsanlar tarafından yerleştirilmiş olduğu sanılan, Ulu Tanrı Osiris'in anısına hatırlatıcı remiz olarak buraya ithaf olunmuş, genelde kaba kırmızı topraktan sayısız küçük vazonun kalıntısıdır.

Bu daha sonraki kırıntılarla karışanlar, kral ruhlarının Abydos' taki evlerini ziyaret etmeleri gerektiği zaman ferahlamaları ve zevkleri için, şarap, yiyecek içecek doldurulan ve mezarlara yerleştirilen, orijinal I. Hanedan vazolarının parçalarıdır. Bunlar mezarlar talan edildiğinde fırlatılıp atılmış ve parçalanmıştır. Kimi yerlerde kum içinde, büyük tuğlalardan dört duvarın yükselişiyle dört köşe bir oda oluşturan, kumla yarı dolu ufak çukur görülmektedir. Bu I. Hanedan ile ilgili, krala ait mezar odalarından biridir. Kral Den'inki yukarıda resimlerle gösterilmiştir. Zemin seviyesinden içeriye düz bir merdiven inmektedir. Mezarların birkaçında tahta kirişlerin orijinal döşemesi halen korunmuştur. Den'in mezarı hepsinin en görkemlisidir, zira granit bloklardan oluşan bir zemini vardır, bu kadar erken çağda inşaat için taş kullanımının başka hiçbir örneğinden haberimiz yoktur. Neredeyse her mezar bilinmeyen bir dönemde yanmıştır. Tuğla duvarlar yanıp kızarmıştır ve su mermerinden yapılan vazoların çoğu yanarak toz haline gelmiştir. Bu belki de bilinmeyen bir düşmanın işidir.

Geniş karmaşık mezarlar, kralın ruhunun kullanımı için gerekli olduğu düşünülen şeyleri depolamak üzere kullanılan, ana oda etrafında daha küçük odalar dizisine sahiptir. Bunlardan kuşkulanacak en ufak bir sebep bile bulunmadığı için, bize en ilginç ge-

leni kasten öldürülen ve ölü kral, Abydos'a geldiğinde ruhlarının hemen oracıkta olması için kral odasının etrafına gömülen kölelerdir. Bu şekilde her zaman, mezarda depolanmış yiyecekle ve sorumlulukları altına verilmiş diğer şeylerle ona hizmet etmeye hazır olacaklardı. Şarap, tahıl ve diğer gıdalarla dolu büyük vazolardan yığınla vardı, bunlar içindekileri korumak için yağ kitleleriyle kaplanmıştı ve konik kil kaplamayla korunmuş, krala ait silindir mühür ile mühürlenmiş, topraktan tıkaçla tıpalanmışlardı. Mezardaki hayalet yaşam için gerekli olabilecek tahıl siloları, sığır eti sandıkları, topraktan tabaklar, bakır tavalar ve diğer şeyler vardı. Kuşkusuz ölü kralın sonraki dünyada yeniden görmekten memnun olacağı, hayatı boyunca kullandığı sayısız küçük nesne; oymalı fildişi kutular, sürme öğütmek için küçük yassı taşlar, altın düğmeler, model aletler, altın başlı özel tasarım vazolar, fildişi ve topraktan bibololar ve diğer sanatsal nesneler, Kral Den'in fildişi mücevher kutusunda altından ferman mührü ve benzerleri, kralın barışta ve savaştaki zaferlerinin anıtları, yeni binaların kuruluşunu, tanrıların onuruna yeni dini bayramların tesisini, saraya krala ait yay ve mızraklı esirlerin getirilmesini, Kuzey ülkesinin halkının yenilgisini kutlayan kayıtlar içeren küçük fildişi plakalar vardı.

Mısır monarşisinin erken döneminin tarihini yeniden düzenlememiz için bize bu kadar yararı olan bütün bu şeyler, Abydos'ta kral efendilerinin boş mezar odaları çevresine cesetleri gömülen ölü kölelerin koruması altına bırakılmıştı.

Kralın hizmetlilerinin öldürülmesi ve mezara konulması, çok fazla antropolojik ilgiyi uyandırdı; zira zamanın usullerine canlı bir ışık tutuyordu. İlk çağdaki Mısırlıların yarı barbar insanlar olarak çocukça düşünce tarzlarını gösteriyordu. Kral ölüydü. Bütün krallığına karşın bir insandı ve hiçbir insan bu dünyada ölümsüz değildi. Ama buna rağmen insan gerçekten nasıl ölebilirdi? Gölgeler, rüyalar, ilkel düşüncenin açıklayamadığı bütün fenomen türleri görünüşte çürüyebilse de ölemeyen ve yine yaşamaya devam eden bir ruhun var olduğu inancını teşvik ediyordu. Tamamen ölme

düşüncesi düşünülemezdi. Ayrıca bu ruh yaşamayı nerede sürdürüyordu? İçteki ruh, bedenin koyulduğu mezardan başka nerede yaşayabilirdi? Hiç şüphesiz ruhun bedenin koyulduğu mezarda yaşamaya devam ettiğine inanılıyordu. Her ruh, bedeniyle beraber bir eve sahip olduğuna göre, kuşkusuz tüm ruhlar birbirleriyle mezardan mezara iletişim kurabiliyordu. Ayrıca bu yüzden orda, mezarlardan oluşan Mısır yeraltında, içinde ölü Mısırlıların hâlâ yaşadığı ve varlığını sürdürdüğü bir mezarlar dünyasının varlığına dair bir inanç gelişmiştir. Daha sonra Işık Tanrısı'nın içinde gündüzleri gökleri geçtiği güneş kayığında, güneşin doğuşu ve batışı arasında, bu ölüler âleminden geçtiği ve dürüst insanların ruhları tarafından kendisine eşlik edildiği düşünüldü. Ancak bu inancın, I. Hanedan döneminin düşüncelerinde henüz hiçbir izine rastlamıyoruz. Bütün görebildiğimiz, ruhlar yeraltı dünyasının labirentlerinden mezardan mezara geçebilirlerken, ölülerin *sahu* ya da cesetlerinin mezarda müthiş görkem içinde oturduğuna inanıldığıdır. Bu korkunç ölüler ülkesinde ölü bir Tanrı, Abydos'lu Osiris hüküm sürüyordu. Bu nedenle Abydos'taki mezarlık, yeraltı dünyasında, bu ülkenin vatandaşı olmayan tüm ruhların hükümdarlarına saygılarını sunmaya geldikleri mezarlıktı. Bu şekilde varlıklı insan orada gömülememiş olsa bile, kendisine bu mezarlıkta bir tür *pied-à-terre* (zaman zaman kalınan yer) olarak anıtsal bir kitabe edinebilirdi, başlıca yerel vatanseverlik ile bağlantılı sebeplerle dünyevi ikamet şehrine yakın gömülen kral için ikinci bir mezar, kendisini Abydos'a gelmek memnun ettiğinde içinde ruhunun ikamet edebildiği Osiris'in şehrinde muhteşem bir konak, inşa edilirdi.

Hiç kimse gıdasız yaşayamazdı ve yerin altında yaşayan insanlar, yiyeceğe yerin üstünde yaşayanlar kadar ihtiyaç duyuyorlardı. Kral türbesi bu şekilde, kralın ruhunun kullanımı için, büyük miktarda dünyevi gıda ile ve gördüğümüz kadarı ile diğer şeylerle de donatılmıştı. Aynı koşulların, Abydos'taki kral istirahatgâhı için de sağlanması gerekliydi. Ve her iki durumda da, ister Nakâda'da gerçek mezarında ister başka yerde, ister Abydos'ta ikinci mezarın-

da olsun, kraliyet köleleri bütün koşullara özen göstermeleri ve kralın ruhuna hizmet etmek için gerekliydiler. Ruhlar, sadece ruhlara hizmet edebilirdi; bu yüzden kölelerin ruhu hazırlanmalıydı. Bu kolayca yapıldı, efendileri ölünce onlar da öldüler ve kendisini mezara kadar takip ettiler. Kuşkusuz; bu ilgili herkese, başka herkes kadar kölelere de mükemmel biçimde doğal görünüyordu. Ancak bu, birçoğunun hayatın değeri hakkındaki fikrini gösterir. Yaşayan bir şey bu dönemde cansız bir şeyden neredeyse hiç ayrılmıyordu. En eski Mısırlılar kölelerini, şarap kavanozları ve tahıl sandıkları ile birlikte gömdükleri kadar doğal biçimde, krallarıyla gömerlerdi. Her ikisi belirli bir nesne ile gömülürlerdi. Kölelerin gömülmeden önce ölmeleri gerekiyordu; fakat sonra kralın kendisinin de. Onların hepsi zamanı gelince ölmeliydi. Ve onların fiili olarak öldürülmesi bir köpeğin öldürülmesinden hiç de daha kötü değildi, altın düğmelerin ve fildişi kutuların "öldürülmesinden" hiç de daha fena değildi. Zira düğmeler ve kutular kralla gömüldükleri zaman, sadece tıpkı köleler kadar ölüydüler. Diğer hayattan ayrı olarak –insan– hayatının kutsallığına dair belki de hiçbir fikir mevcut değildi. Kralın ruhu ruhani hizmetlilere ihtiyaç duyuyordu ve onlar gayet tabii olarak temin ediliyordu.

Ancak uygarlık geliştikçe, Mısırlıların bu konudaki fikirleri değişti ve eski dünyanın daha sonraki çağlarında, muhtemelen halkların en insancılı oldular, gerçekte Yunanlılardan çok daha fazla insancıldılar. Kültürlü Helenler savaş esirlerini tereddütsüz öldürürlerdi. Siracusa'da Atina ordusunun teslim olmasından sonra, Mkias ile Demosthenes'in idamına kim üzülmemiştir? Bunu Appomattox'ta Grant'ın Lee'nin kılıcını bile almayı reddetmesi ile karşılaştırdığımızda, bu konularda ne kadar ilerlediğimizi anlıyoruz, Gylippus ile Siracusa'lılar I. Hanedan Mısırlıları kadar çocuktular. Ama Gylippus zamanının Mısırlıları, muhtemelen rasyonel insanlık yönünden Greklerden çok daha ileriydiler. Amasis rakibi Apries'i eline geçirdiğinde, kendisini idam etmedi; ancak onu tahtında yardımcısı olarak tuttu. Apries ondan kaçtı, Yunanlı korsanlara

katıldı ve yüce gönüllü rakibinin üzerine yürüdü. Yenilgisinden ve Momemphis'te öldürülmesinden sonra, Amasis kendisine mükemmel bir cenaze töreni düzenledi. Yenilmiş rakibe karşı bu yüce gönüllülüğü örneğin Asurluların vahşeti ile karşılaştırdığımız zaman, sonraki Mısırlıların insanlık yolunda ne kadar ileri gittiklerini anlıyoruz.

Eski, köleleri öldürme âdeti ilk önce daha küçük kabile reislerinin ölümü durumunda terk edildi; ama bunun kral söz konusu olunca, hatta XI. Hanedan dönemine kadar geç bir süre için bile, muhtemel varlığını sürdürdüğünü görüyoruz. Tebliler için, Kral Nebhapet-Râ Mentuhetep'in cenaze töreninde kullanılan mabedin çevresinde ve anısına yapılan merkezi piramidin etrafında haremin-den birkaç hanım gömülmüştü. Hepsi bir aynı anda gömüldüler ve hepsinin öldürülüp, sonraki âlemde birlikte olmaları için, kralın çevresine gömüldüklerine çok az kuşku duyulabilir. Ruhlara dönüşen bu hanımların her biri ile birlikte, küçük maket kefen içine yerleştirilmiş ve balmumundan yapılmış bir parça insan figürü gömülmüştü. Bu hanımın kendi kölesinin yerine geçecekti. Sonraki âlemde krala eşlik etmeye giden hanımın, kendi hizmetlisine de sahip olması gerekiyordu. Ancak, krala ait olmadığından, gerçek bir köle, hanım için öldürülmemişti, kendisi sadece beraberinde balmumu figürünü götürmüştü. Figür, albenisi ve sihiri sayesinde ondan istediğinde gerçek köleye dönüşecek ve "İşte buradayım." diye cek, ardından hangi iş ondan istenirse yapacaktı. Kölelerin gerçekten öldürülme ve gömülmeleri kralın ölmesi haricinde terk edildi ve "Cevap Vericiler" adı verilen ve yukarıda anlatılanlar gibi küçük figürler daha çok taştan ve üzerine ölülerin ismi kazılı olarak, ölülerle birlikte defnedilirlerdi. Onlara "Cevap Vericiler" denirdi; çünkü ölü efendi ya da sahibelerinin çağrılarına cevap verirlerdi ve sihirli güçler vasıtasıyla ruhani hizmetlileri olurlardı. Daha sonra taştan olduğu kadar tahta ve cilalı fayanstan imal edildiler. Bu vesileyle daha sonraki çağda, daha mükemmel insanlar, diğerlerinin ölümüne aldırmayan ilkel insandan ayrılmaya uğraşıyordu.

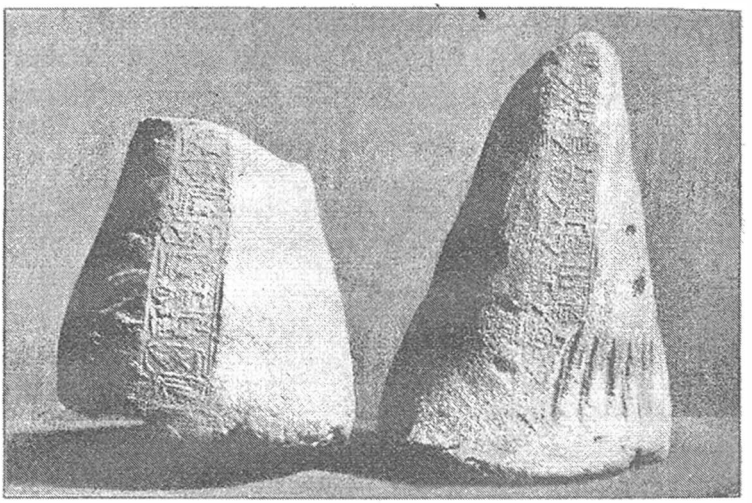

KONİK VAZO TIKAÇLARI
Abydos'tan. I. Hanedan; yaklaşık MÖ 4000

Umm el-Gra'ab'daki kazıların sonuçları antropolojik olarak ilginç ve tarihsel olarak önemliydi. Burada bilimsel anlaşmazlıkların ayrıntılarıyla okuyucuyu yormanın gereği yoktur; yapılan işin kesin sonuçlarının, okuyucunun huzuruna kısaca ve açıkça getirilmesi yeterli olacaktır.

Amélineau ve Petrie ikinci mezarları tespit etmişler ve Mısır'ın aşağıdaki ilk çağa ait krallarının isimlerini belirlemişlerdir. Onları açık tarihi sıralarıyla veriyoruz.

1. Aha Men (?).
2. Narmer (ya da Betjumer) Sma (?).
3. Tjer (ya da Khent). Besh.
4. Tja Ati.
5. Den Semti.
6. Atjab Merpeba.
7. Semerkha Nekht.
8. Qâ Sen.
9. Khâsekhem (Khâsekhemui)
10. Hetepsekhemui.
11. Räneb.
12. Neneter.
13. Sekhemab Perabsen.

Prof. Petrie, Yukarı Mısır'ın Hierakonpolite hanedanına, başka iki ya da üç isim daha vermiştir. Mena ve I. Hanedan zamanından önce ortaya çıktıkları için kendisi bu hanedana "0. Hanedan" adını vermiştir. 0. Hanedan yine de hanedan değildir ve ne olursa olsun "hanedan öncesi" bu hanedana "I. Hanedan" demeyi tercih ediyoruz. "Hanedan Eksi Bir" isimleri yine de problemli olarak kalmıştır ve şu an için, varsayılan kral isimleri, Prof. Petrie'nin Mena'dan

önce saltanat sürmüş olan Yukarı Mısır'ın iki kralına ait olduğunu düşündüğü "Ro" ile "Ka" (Men-kaf)'nın yeri konusunda kararı askıya almak daha emniyetli görünmektedir. Kral "Sma" ("Birleştirici") muhtemelen Aha ya da Narmer ile, daha muhtemeli son söylenenle, aynıdır. Mısır bilimcilerinin bu on üç kralın kimliğini belirlemek için krallar listesinde Mena'nın halefleri ve Manetho'nun I. ve II. Hanedanı ile araştırma yaptığı süreci ayrıntılı anlatmaya gerek yoktur. Prof. Petrie'nin şahsen inanmaya eğilimli olduğu ölçüde, gerçekten bütünlükle yapılmamış olsa da çalışma çok başarılı olmuştur. İlk tespit, M. Amélineau tarafından bulunan bir vazo detayındaki Semti ve Merpeba isimlerinin gerçekte listelerdeki Hesepti ile Merbap, Manetho'nun Ousaphaïs ve Miebis kralların ait isimler olduğuna işaret eden Gottingenli Prof. Sethe tarafından yapılmıştır. Mükemmel biçimde kesin kimlik saptamaları şunlardır:

5. Den Semti = Hesepti, *Ousaphaïs*, I. Hanedan.
6. Atjab Merpeba = Merbap, *Miebis*, I. Hanedan.
7. Semerkha Nekht = Shemsu or Semsem (?), *Semempres*, I. Hanedan.
8. Qâ Sen = Qebh, *Bienehhes*, I. Hanedan.
9. Khâsekhemui Besh = Betju-mer (?), *Boethos*, II. Hanedan.
10. Neneter = Bineneter, *Binothris*, II. Hanedan.

Abydos krallarından altısı bu şekilde listelerdeki ve Manetho' daki isimleriyle teşhis edilmişlerdir; daha sonraki liste yapımcıları tarafından isimleri bize bozuk formda verilen, en eski Mısır hükümdarlarından altısının gerçek isimlerini biliyoruz. Prof. Petrie bundan başka (4) Tja Ati'yi Ateth ile, (3) Tjer'i Teta ile ve (1) Aha' yı Mena ile belirliyor. Mena, Teta, Ateth, Ata, Hesepti, Merbap, Shemsu (?) ile Qebh listelerde verildiği gibi I. Hanedan ile ilgili

isimlerdir. Umm el-Ga'ab'da bulunan Ata'nın karşılığını Prof. Petrie "Merneit" adında bulmaktadır. Ancak ne olursa olsun Merneit'in kral olduğuna dair hiçbir kanıt yoktur; kendisi krallarla gömülen Den egemenliğinin bir prensi ya da başka bir büyük şahsiyetinden ibarettir. Prof Petrie, Aha'nın kişisel adının tespitini "İnsanlar" olarak ve onu Mena'nın tek karşılığı olarak kabul etmektedir. Ancak ismin bu yorumu yine de kuşkuludur. Aha'nın Mena olması gerektiğini ileri sürerek ve I. Hanedan krallarının tüm geri kalanını listelerdeki isimlerle kimliğini belirleyerek, Prof. Petrie, hanedandan Narmer'i hariç tutmaya zorlanır ve onu, Mena'nın zamanından önce, "0. Hanedan"a düşürür. Yine de Narmer'in Mena'nın selefi değil halefi olması oldukça muhtemeldir. Onun zamanında sanat üslubu tam olarak Aha'nın zamanındaki ile aynı olduğundan, kendisi kesinlikle, ya biri ya da diğeriydi. İsmi Hierakonpolis'te bulunan "Scorpion" da (Akrep) kesinlikle Narmer ve Aha ile aynı zamana tarihlendirilir; zira eserinin üslubu aynıdır. Ayrıca anlaşılan o ki kendisi asla ayrı bir kral olarak, "0. Hanedan"a (ya da "–I. Hanedan") ait olarak sayılmayacaktır; ancak tıpkı "Sma"nın da olabileceği gibi Narmer ile özdeştir. Aynı şekilde, o bölgede kalan en eski anıtlar, Hierakonpolis'te en gelişmiş kalıntıları kalan iki krala aittir. Gerçekte onlar, geleneğin "Mena" ya da "Menés"ini temsil ederler. Aha'nın bu şekilde Mena'nın orijinali olan *Men*'in kişisel adını taşıdığı mümkün olabilir; ancak bu kesin değildir. Ne olursa olsun, Aha ile Narmer, I. Hanedan ile ilişkilendirilmelidir, netice itibariyle listelerde görünen hanedana ait olan, fazla kral biliyoruz.

Bu ihtimal dışı da değildir. Manetho'nun listesi, açıkça Abydos ve Sakkâra kral listelerine dayalı, yetkili makamlardan türetilmiş eski Mısır listeleri üzerine kuruludur. Bu eski listeler, en eski kral-lara bir ilgi uyanıyor gibi göründüğü zaman, XIX. Hanedan döneminde yapılmıştı ve hüküm sürmekte olan krallar Abydos'ta onurlarına mabetler inşa ettiler. Bu olgu sadece, Umm el-Ga'ab'in ve hazinelerinin piramit inşacılarından önceki kralların (gerçek ya da ikincil) defin yerleri olarak kabul edildiği mezarların keşfinden do-

layı olmuş olabilir. I. Seti ve oğlu Ramses; adları, bu satırların yazarlarının öyle olması gerektiğine inandıkları sıra, sayı ve yazıyla, onların adlarının önünde yazılan Umm el-Ga'ab krallarına tapmışlardı. O zaman bilinen sayının tamamen doğru olmaması oldukça muhtemeldir. İsimlerin yazılışının çok fazla bozulduğunu biliyoruz (sadece bir örnek almak üzere, *Sen* için simgeler sadece bir simge olarak okunurdu *Qebh*); bu yüzden bir ya da iki kral ihmal edilmiş ya da yerinden çıkartılmış olabilir. Bu, Narmer ile ilgili olarak doğru olabilir ya da ismi muhtemelen *Betjumer* olarak okunmalıdır. Anıtları, üsluplarıyla kendisinin I. Hanedanın ilk dönemlerine ait olduğunu gösterir. I. Hanedan listesinde kendisininkine uyan hiçbir isim yoktur. Ancak listelerden biri II. Hanedan'ın ilk kralı için Betjumer diye de okunabilen, bu sefer kavramsal olarak (fikir belirten işaretle) değil, heceli olarak yazılan ("Qebh" = Sen'in halefi) bir isim verir. Bu açıklamaya dair Prof. Naville, Narmer'in Hierakonpolite anıtlarını II. Hanedan'a ait olarak görmeyi arzu ediyor; ancak gördüğümüz gibi, bunlar bilinenler arasında en eskilerdendir ve kesinlikle I. Hanedan'ın başlangıcına ait olmalıdırlar. Khasekhemui Besh ile Narmer (Betjumer?)'in bu liste yapıcı tarafından karıştırılmış olmaları bu yüzden muhtemeldir ve belki de gerçekte Khasekhemui olan Betjumer ismi II. Hanedan'ın ilk kralına verilmişti. *Betju*'nun *Besh*'e benzerliği bu karışıklığı güçlendirmiş olabilir.

Bu yüzden Narmer (ya da Betjumer) asıl yerinden I. Hanedan'ın başlangıcında çıkmıştır. Aha "Men" diye adlandırılsa da adlandırılmasa da kendisi ve Narmer'in ortaklaşa efsanevi Mena'nın asılları olduğu açıktır. Muhtemelen Sma adını da taşıyan Narmer, "Birleştirici", kuzeyi fethetmiştir. Aha, "Savaşçı" da aynı dönemde hem güneyi hem kuzeyi idare etmiştir. Khasekhemui de Kuzeyi fethetmiştir; ancak anıtlarının tarzı Aha ile Narmer'in zamanlarından çok daha ileridedir, böylece kendisini Sen'in (ya da "Qebh") halefi olarak kabul etmek ve Betjumer isminin, II. Hanedanın başlarında, Khasekhemui'nin kendi ismi Besh ile karışıklıktan ortaya

çıktığını açıklayarak Khasekhemui'yi II Hanedan'ın kurucusu olarak göstermek makul gibi görünmektedir. Yeni hanedanın başlangıcına, I. Hanedan'ın daha sonraki krallarının idaresi altında Aşağı Mısır'da bir parça zayıflayan kraliyet gücünün yeniden talep edilmesi damgasını vurmuş olabilir.

Semti kesinlikle listelerdeki "Hesepti"dir ve Tja Ati muhtemelen "Ateth"tir. "Ata" bu ölçüde tanımlanmamıştır. Prof. Petrie, onu Mermeit ile özdeşleştirmektedir; fakat Merneit'in mezarının bir kral mezarı olduğuna dair hiçbir kanıt yoktur. "Teta" Tjer ya da Khent olabilir; ancak buna dair hiç delil yoktur. "Teta", "Ateth" ve "Ata" isimlerinin tümü, Tja'nın kişisel adı, Ati üzerine kurulu olması en güçlü olasılıktır. Kral Tjer listede gösterilmemiştir ve "Mena" iki en eski Abydos Kralı, Narmer (Betjumer) Sma (?) ile Aha Men'in (?) bileşimidir.

Bunlar diğer kralların isimleri, kimlik ve sıraları konusunda ulaşılan sadece tarihi sonuçlardır. Onlarla birlikte daha küçük anıtlar bulunmuştur. Özellikle fildişi levhalar bize saltanatları esnasındaki olayları anlatmaktadır; ancak sürekli Kuzeyin fethine atıflar yapmayı tekrarlayanlar haricinde tarihi payı ya da önemi olduğu kabul edilebilen çok az şey vardır. Örnek olarak birini alacağız: Prof. Petrie tarafından resimlerle sergilenen bu tablet İngiliz Müzesi'nin 32,650 numaralı Kraliyet Mezarları (Mısır Araştırma Fonu) tabletidir, pi. xi, 14, xv, 16. Bu, Yukarı ve Aşağı Mısır'ın Kralı Semti'nin saltanatı döneminin ilk bir yılının kaydıdır. Üzerinde tapınakta kürsüde oturan Tanrı Osiris'in huzurunda, dini bir dans icra etmekte olan kralın resmini görüyoruz. Bu dini dans, daha sonraki devirlerde bütün krallar tarafından icra edilmiştir. Aşağıda Kuzeylilerle savaşmak için yapılan bir nehir seferini ve korunaklı bir kent olan An'ın fethedilmesini gösteren hiyeroglif kayıtlara rastlıyoruz. Şehrin fethi tahkimle ilgili kesik yol çizgileriyle ismi yarı çevreleyerek gösterilmiştir ve çapa kayağantaşı kabartmalarda zaten tasvir edilmiş sembolik şahinlerle donatılmıştır, bu duvarın açılışını ve yıkılışını gösterir.

Tabletin diğer yarısında Aşağı Mısır'ın genel valisi ile bahsi geçen Hemaka, aynı zamanda "Şahin (yani kral) Libyalıların merkezini ele geçirir" ve sarayın kuyumcusunun ve kralın marangozunun bazı anlaşılmaz kayıtları ile karşılaşırız. Benzer bir tablette (*Sen* ile ilgili), "Bu kaydı kralın marangozu tutmuştur." sözlerine rastlarız. O halde bütün bu küçük tabletler kralın hayatının bir yılının kayıtlarıdır ve onlara benzer diğerleri, kuşkusuz kraliyete ait arşivlerde korunur, arada bir taşa oyulan düzenli tarihsel olayların temelini oluşturmuşlardır. "Palermo Dikilitaşı"nda bunlardan birinin örneği elimizde bulunmaktadır: siyah granitten bir parça. Anıt yapıldığı zaman, kralların V. Hanedan dönemine kadar yaptıkları tarihsel olaylarla işlenmiştir. Bu paha biçilmez tarihsel anıtların daha büyük bölümünün bize, sadece Snefru'dan önceki altı kralın kayıtlarının cüzü eşliğinde, yalnızca ortasından bir parça bırakarak kaybolmuş olması büyük üzüntü konusudur. Bu altısından sadece birinin adından, II. Hanedan'dan –adı aynı zamanda Abydos'ta da bulunan– Neneter'den bahsedilmiştir. Neneter'in saltanatı ile ilgili tek önemli tarihsel olay, *Ha* ("Kuzey") ve *Shem-Râ* ("Güneş İlerler") şehirleri ya da sarayları kurulduğu zaman, on üçüncü yılında olmuş görünmektedir. Dini bayramların tesisi ve kutlanması haricinde, otuz beş yıllık saltanat döneminden on altı yıllık kayıtlar içinde, hiçbir şey bize kadar muhafaza edilmemiştir. Nil'in yıllık yüksekliği verilmiştir ve insanların sayımıyla ilgili özel durumlar (her iki yılda bir) kaydedilmiştir; başka hiçbir şey yoktur. Manetho bize, Neneter olan, Binothris'in saltanatı döneminde, kadınların kraliyete ait paye ve ayrıcalıkları taşıyabileceğinin karara bağlandığını anlatır. Kadın haklarına dair ilk imtiyaz tam olarak resmi "Palermo Dikilitaşı"nda anlatılmamıştır.

Başka her şeyden daha üzücü olanı, en eski kralların tarihsel olaylarını anlatan orijinal abidenin o parçasının "Palermo Dikilitaşı"nda bulunmayışıdır. Her halükârda, Neneter'in saltanatı ile ilgili tarihsel olay içeren yukarıda mevcut tarihsel olayların satırlarında, kesinlikle hiçbir kayıt, Aha ya da Narmer'in saltanatlarına ait olarak tanımlanamaz. Aşağıdaki bir satırda "Khâsekhemui'nin

doğumu" ile ilgili bir bahis mevcuttur; açıkça o kralın doğumu şerefine, bir tanrının varsayılan doğum günü ile aynı şekilde kutlanan bir bayramdır. Bu Khâsekhemui'nin topladığı büyük onuru gösterir ve belki de gerçekten kuzey ile güneyin birleşmesi meselesini sonunda gerçekten çözen ve daha önceki kralların işlerini sağlamlaştıran kendisi olmuştur.

Söyleyebildiğimiz kadarıyla o dönemde, Aha ile Narmer Kuzeyin ilk fatihleri, krallığın birleştiricileri ve efsanevi Mena'nın orijinal kopyalarıdır. Onların devrinde krallığın çekim merkezi hâlâ güneydeydi ve (muhtemelen "Scorpion" [Akrep] ile özdeş olan) Narmer eylemlerinin anıtlarını Hierakonpolis tapınağına vakfetmiştir. İhtimal ki "Menés" zamanında Memphis'in kuruluşu ile ilgili efsane neredeyse doğrudur (göreceğimiz gibi tarihsel olarak kuruluş Merpeba'nın yardımıyla olmuş olabilir); ancak ilk iki hanedanın "Thinite" olması ve Memphis'in Saklı Hanedan dönemine kadar başkent olmadığı konusunda Manetho'nun uzmanlığına sahibiz. Anıtların delilleri bu ifadeyle tamamen uyuşmaktadır. Memphis'in piramit-alanında en eski kral mezarları Saklı Hanedan zamanına kadar gider, bu yüzden kralların kuzey başkentinde ikametgâhlar aldıkları açıktır. Khâsekhemui'nin zamanından hemen sonra Kral Perabsen'in özellikle Aşağı Mısır ile ilgili olduğunu görüyoruz. Kişisel adı bizce meçhuldür (kendisinin listelerden "Uatjnes" olma ihtimali olsa da); ancak Sekhem-ab ile Perabsen olarak bilinen iki ismi olduğunu kesinlikle biliyoruz. İlki onun şahin ya da Horus ismi, ikincisi Set ismidir; yani, ilk ismini Yukarı ülkenin şahin kralı olan Horus'un özel himayesi altında Yukarı Mısır Kralı olarak taşıdığı halde, ikincisini –şahin yerine fetiş hayvanı bu ismin yukarısında görünen Set'in himayesi altında– Aşağı Mısır'ın kralı olarak taşımıştı. Bu Perabsen'in Yukarı Mısır kadar Aşağı Mısır'ın da meşru kralı olarak görünmeyi ne kadar kararlı şekilde istediğini gösteriyor. Daha sonraki zamanlarda XII. Hanedan'ın Teb'li kralları Thebes'te yaşamaktan ziyade Memphis'e yakın yaşamakla Kuzeylilerin sadakatini kazanmaya kendilerini adadıkları zaman, Khâsekhemui'li haleflerini taklit ediyor gibi görünüyorlardı.

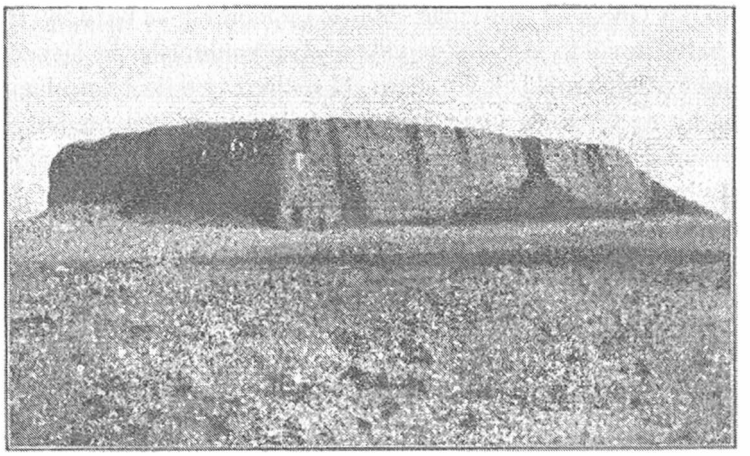

BÊT KHALLÂF'TA KRAL TJESER'İN MEZARI
Yaklaşık M.Ö. 3700

Dahası kuzeyle irtibatın artmasına dair şimdi çeşitli delillere rastlıyoruz. Saklı Hanedan'ın ilk kralı Sa-nekht'in annesi olması muhtemel görünen, Ne-maat-hap isimli bir prenses, ismi "Apis'in Sağının Hakimi Olan" anlamına geldiği için, Memphisli kutsal Apis adını taşır. Manetho'ya göre, Saklı Hanedan'ın kralları ilk Memphislilerdir ve bu oldukça doğru görünmektedir. Ne-maat-hap ile birlikte, krala ait hak Memphis'teki evine nakledilmiş gibi görünmektedir. Ancak Memphis'in yine de Yukarı Mısır ile bağlantıları vardı; bunlardan ikisi, Tjeser Khet-neter ile Sa-nekht, mezarlarının Bay Garstang tarafından 1900'de keşfedildiği ve kazıldığı Bêt Khallâf'ta çölde, Abydos'un yakınında gömülmüşlerdi. Tjeser'in mezarı büyük tuğla bloklu, 12 m yükseklikte ve 9 ile 4,5 m alanında, bir mastaba idi. Gerçek mezar odaları kaya içine, zemin seviyesinden 6 m aşağıya ve mastabanın tepesinden 18 m aşağıya kazılırdı. Eski devirlerde bunlara asla müdahale edilmezdi; fakat kâşif tarafından mezar eşyasına ait birkaç kil mühür, su mermerinden vazo ve kaseler bulunmuştu. Sa-nekht'in kabri de aynıydı. İçinde 2,10 m yüksekliğinda bir dev olan sahibinin korunmuş iskeleti bulunmuştu.

Erken dönem kralları arasında beş önkol kadar (*) boyu olan Sesokhris isimli kral, Manetho'nun tarihi kayıtlarında dikkat çekici görünmektedir. Bu Sa-nekht olabilir.

Tjeser'in biri yukarıda bahsedilen Abydos'a yakın, diğeri Memphis piramit alanında Sakkâra'da iki mezarı vardı. Bu ünlü Step Pramiti'dir. Sa-nekht gerçekte Bêt Khal-laf'ta gömülmüş gibi göründüğü için, belki Tjeser de ve Step-Piramiti kendisinin ikinci ya da sahte mezarı olduğu için, tıpkı Aha'nın Khentamenti'ye olduğu saygı olarak ikinci mezarı olduğu gibi, Memphis mezarlığında, Kuzeyli ölüler tanrısı Seker'e bir saygı olarak inşa edilmiştir. Saklı Hanedan'ın son kralı Sne-feru'nun da iki mezarının var olması muhtemeldir. Bunlardan biri 1891'de Prof. Petrie tarafından

(*) Yaklaşık 43 ila 56 cm'lik eski ölçü birimi. (ÇN)

keşfedilen büyük Mêdûm piramidiydi, diğeri Dashûr'daydı. Yakınında IV. Hanedan zamanına kadar geç bir zaman içinde nüfusun belli bir kesimi arasında, bükülü poziyonda defin âdetinin devam ettiğine ve mumyalamanın yokluğuna dair delillerin bulunduğu ilginç mezarlıktan zaten bahsedilmişti. Bu da ilk çağa ait Neolitik kaynaşmanın ve işgalci alt-Semitik kavimlerin o zamanlar etkilenmiş olmadıklarını anlatır.

IV. Hanedan döneminde, güneyle kraliyet arasında bağlantı nihayet kesilmiş görünmektedir. İdari merkez sonunda Memphis'e nakledilmişti ve krallar o zamandan sonra, birkaç asır boyunca, Delta'dan Fayyum Bölgesi'ne, Mısır'ın batı çöl sınırı boyunca, yanaşık düzende hâlâ ayakta duran, büyük piramitlere gömülmüşlerdi. Bu Memphis piramit alanındaki son keşiflerle, gelecek bölümde meşgul olacağız.

Saklı Hanedan döneminde kraliyet gücünün Memphis'e nakli, doğal olarak, Kuzey ülkelerinde Mısır faaliyetlerinde büyük artışa yol açmıştı. Manetho'nun Neche-rophes'in saltanatı dönemindeki büyük bir Libyalı savaşçıdan bahsettiğini okuyoruz, Sa-nekth ile Tjeser sonunda, kendilerine ait kaya yazıtlarının bulunduğu, Sina Yarımadası'nda Mısır egemenliğini tamamen kurmuş görünmektedirler.

1904'te Prof. Petrie, Mısır Araştırma Fonu tarafından, firuze madencilerinin çalışmaları ile son zamanlarda çok fazla hasar görmüş Maghara Vadisi'ndeki eski kralların yazıtlarını nihai olarak kayda geçirmesi için Sina'ya gönderildi. Yirminci yüzyılda, cehalet ve yıkıcılığın birkaç firuze elde etmek için en önemli tarihsel anıtların bile yıkılabileceği kadar güçlü olması neredeyse inanılmaz görünüyordu; ama gerçekte durum buydu. Prof. Petrie'nin gezisi, tam zamanında başladı ve İçişleri Bakanlığı Danışmanı Sör William Garstin'in önerisi üzerine, yazıtların çoğu emniyet ve koruma amacıyla Kahire Müzesi'ne kaldırıldı. Yeni yazıtlar arasında, şimdi İngiliz Müzesi'nde bulunan, Sa-nekht'e ait olan biri ile karşılaşılmıştır. Tjeser ve Sa-nekht, Sina'yı ziyaret edecek ilk Mısırlı

krallar değillerdi. I. Hanedan devrinde, Semerkha zaten bu diyara gelmiş ve adını kayalara yazmıştı. Ancak Sina'nın Mısır'a normal ilhakı deyim yerindeyse, Saklı Hanedan'ın Memphis'lilerin idaresinde gerçekleşti.

Saklı Hanedan'la birlikte piramit inşacılarının devrine ulaşıyoruz. En özgün piramitler, IV. Hanedan'dan üç büyük kralın zamanındakilerdir, Kahire yakınında Giza'da bulunan Khufu, Khafra ve Menkaura. Ancak görmüş olduğumuz gibi, Saklı Hanedan'ın son kralı Snefru'nun da iki değilse de bir piramidi vardı ve bu binalardan en eskisi tarafımızdan bilinen Sakkâra'daki Step-Piramiti bu hanedanın başlangıcında Tjeser tarafından inşa edilmiştir. I. Hanedan zamanından IV. Hanedanınkine kraliyet mezarlarının gelişimini izlemek çok ilginçtir. Hanedan öncesinden hanedan çağına geçiş döneminde, Nakâda'da Aha'nın büyük mastabası ile Abydos'taki en basit oda-mezarlar elimizde bulunmaktadır. Bunların hepsi tuğladandı, yapımlarında hiç taş kullanılmamıştı. Sonra Abydos'ta; Den Semti'nin granit kayalı, duvarları yine de tuğladan oda mezarına rastlıyoruz. Yukarıda, Abydos mezarlarından her biri muhtemelen alçak bir tepecikti ve bir kat, merdiven basamaklarıyla oradan sade odaya inilen küçük bir mabedin önündeydi. Bu kabirlerde bulunan, daha önce bahsetmiş olduğumuz küçük plaketlerden birinde, tamamen ideogramlar şeklinde yazılmış "Büyük Kafalar (yani Şefler) kabire gelirler." gibi okunan, eski bir yazı elimize ulaşmıştır. "Mezar" için ideogram cenaze töreninde kullanılan mabede ait ilkel bir resime benzemektedir; ancak ondan yapımı hakkında biraz bilgi çıkarabiliyoruz. I. Hanedan'ın sonuna doğru ve yasak döneminde, kral mezarları, ölü köleler için çok sayıda oda vs. ile kuşatıldığından çok daha karmaşık hale geldi, Khâsekhemui'nin mezarının böyle otuz üç odası vardı ve bir tane de taştan büyük oda mevcuttu. Bu dönemde kral mezarları haricinde, inşaat amaçlı, başka hiçbir taş duvar kullanım örneği bilmiyoruz. Kuşkusuz taş duvarcı ustalığı henüz o kadar zordu ki sadece kraliyetin kullanımı için tahsis edilmişti.

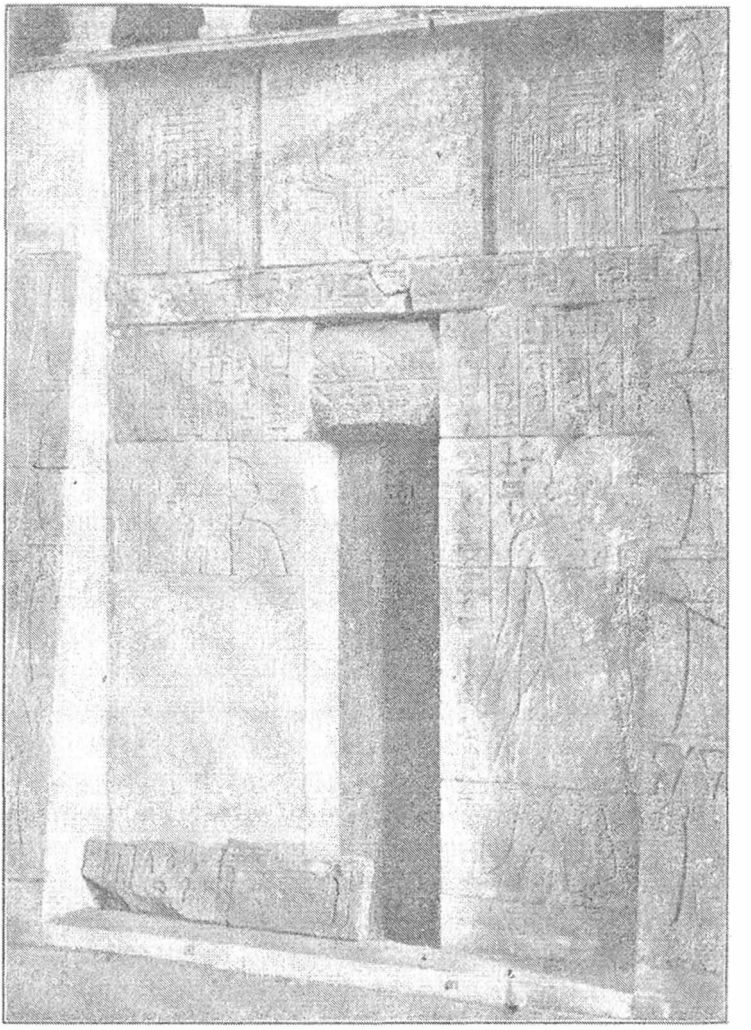

TETA'NIN MEZARININ SAHTE KAPISI
Yaklaşık MÖ 3600

Saklı Hanedan döneminde, kraliyet mülkü olarak inşa edilmiş son tuğla mastabalara Bêt Khallâf'ta ve ilk piramitlere Memphis mezarlığında rastlıyoruz. Bêt Khallâf'taki Tjeser'e ait mastabada, muhtemel yağmacıları mezarın giriş yolundan uzakta tutmak için yapılan büyük kale kapılarında taş kullanılmıştır. Sakkâra'daki Step Piramidi, deyim yerindeyse, birbiri üzerine konulmuş taştan mastabalar serisidir, gerçek piramidin işareti olan taştan sürekli kaplaması asla olmamıştır. Mêdûm'daki Snefru piramidi daha gelişmiştir. Büyütülmüş ve tepesinde bir başka mastaba benzeri inşaat nedeniyle, mastabadan da esinlenmiştir, ancak dipten tepeye ince kalkerden sürekli eğimli kaplama yapılmıştır ve bu yüzden gerçek bir piramittir. IV. Hanedan döneminin daha sonraki piramitlerinin inşaatı konusunda yeni teorilerin incelenmesi gelecek bölümde bulunacaktır.

I. Hanedan zamanında, kral mezarı "Şahinin yani kralın çevresini koruma" *(Sa-ha-heru)* adıyla bilinirdi; fakat Saklı ve IV. Hanedanlar döneminde her piramite "Sağlam", "Şanlı", "Görünen" vs. isimler verildi.

Abydos'taki kral kabirleriyle bağlantılı ilginç bir noktayı unutmamalıyız: Kral Khent ya da Tjer'in (ideogramın okunuşu kuşkuludur) mezarında M. Amélineau, üzerindeki yüksek rölyefte heykeli yapılmış Tanrı Osiris'in uzanan figürü ile birlikte granitten büyük bir yatak ya da tabut sehpası bulmuştur. Bu, onun Tanrı Osiris'in mezarını bulmuş olduğu sonucuna düşünmeden varmasına yol açmıştır ve yakında bulduğu bir kafatası ilk çağa ait –euhemerosçu kurama göre tanrının tapılan orijinali olan– bir halk kahramanının hakiki kafatası kemikleriydi. Doğru açıklama, Dr. Wallis Budge tarafından *History of Egypt* (Mısır Tarihi) eserinde, 1. cilt, 19. sayfada verilmiştir. Tjer'in kabrinin XIX. Hanedan dönemi Mısırlıları tarafından Osiris'in gerçek mezarı olarak görüldüğü gerçektir. Tıpkı M. Amélineau'nun yaptığı gibi, Osiris'in mezarını keşfettiklerini sanmışlardır. Umm el-Ga'ab'ın eski kraliyet mezarları XIX. Hanedan'ın başında yeniden keşfedilmiş ve kimin

oldukları saptanmıştır, ayrıca I. Seti, keşfin onuruna ilahi atalarına Abydos'un büyük mabedini, onu kendisinin ve oğlu Ramses'in rölyefi ile süsleyerek, seleflerinin isimlerine adaklarda bulunarak inşa etmiştir ("Abydos Tableti"). Kral Khent'in ya da (belki gerçekten doğru orijinal formu olan) Tjer'in adı, kraliyete ait yazıcılar tarafından "Khent" olarak okunmuş ve aceleyle Tanrı *Khent-amenti* Osiris'in –Abydos'un efendisi– adının ilk bölümü ile kimliği tespit edilmiştir. Mezar bu şekilde Osiris'in kendi mezarı olarak görülmüş ve İsis ve Nephthys'ten iki şahinin eşliğinde tanrının tabut sehpasında uzanan büyük taş figürü ile donatılmıştır; ondan sonra site daima, parçaları Umm el- Ga'ab'ta, mevkiye "Çömleklerin Anası" adını veren binlerce küçük adaklık vazolar bırakan hacılar cemaati tarafından ziyaret edilmiştir. Bu "Osiris'in Mezarı"nın keşfinin açıklamasıdır. M. Amélineau'nun oldukça naif şekilde mümkün olduğunu düşündüğü şeye, Osiris'in esasen Mısır'da hüküm süren bir insan olduğu ve ölümünden sonra tanrılaştırıldığı eski görüşün teyidine rastlamadık; fakat Mısırlıların bizzat aşağı yukarı euhemerosçu (*) oldukları kararına vardık ve öyle düşündük.

Eski Mısır'a dair bütün bu yeni bilgilerin mezarlardan çıkarıldığı ve kralların yaşadıkları dönemdeki sarayları ve mabetlerinden ziyade, öldükleri zamanki istirahatgâhlarıyla ilgili olması garip görünebilir. Bu erken dönemde mabetlere dair elimizde hiçbir iz bulunmamaktadır. Mısır'daki en eski tapınak, belki Mêdûm'daki Snefru piramitinin önündeki küçük mabettir. IV. Hanedan döneminde ilk kez tanrılar için mabetlerin bahsini duyduk; ancak bu dönemin gerçek binalarından bir ya da iki yazılı taş blok haricinde hiçbir şeyi elde edemedik. Prof. Petrie, Abydos'ta Khufu'nun zamanından olma ihtimali olan Osiris ile ilgili, bize yetersiz delillerden başka sadece çok az bilgi veren en eski tapınağın planını çizdi. Yine de açıkça Mısır'da en eskilerden biri olan bu mabedin en azından onun zamanına kadar gerilere gittiği kesindi. Yeri Kom

(*) Mitolojinin tanrılarının, tanrılaştırılmış ölümlüler olduğu düşüncesi. (ÇN)

es-Sultan "Kralın Tümseği" denilen, el-Kherba köyüne yakın ve Umm el-Oa'ab'taki kral mezarlarının kuzeydoğusunda, imaret sınırlarındaki tepeciktir.

Kral saraylarından daha kesin bilgiler elde ederiz. Kom es-Sultan'ın kuzeyi tuğladan iki büyük kale duvarıdır; Biri *Sûnet es-Zebîb* "Kuru Orape Ardiyesi" olarak bilinir, diğeri Dêr Anba, Musâs'ın Kıpti Manastırı tarafından işgal edilmiştir. Her ikisi de kesinlikle Mısır monarşisinin en eski döneminden kale saraylardır. Bu dönemin küçük kayıt plakalarından kralların sürekli bu tür, eski Babil binalarınınki gibi mazgallı tuğla duvarları olan büyük dikdörtgen biçiminde, yerler kurduklarını ya da onardıklarını biliyoruz.

Kuzey Mısırlıların Narmer tarafından ele geçirilen, benzeri kale şehirlere sahip olduklarını görmüştük. Bunlar ülkenin çeşitli yerlerindeki kraliyet konutlarına ait mahallerdi. Kralın evi, duvarların arkasındaydı ve köylülerin sürülebilir arazide, dışarıda yaşamalarına rağmen, kuşkusuz aynı zamanda soyluların ve uşakların şehriydi.

Shûnet ez-Zebîb ve eşi olan kale açıkça, Abydos'taki I. ve II. hanedanların kraliyet şehirleridir. İlki Prof. Petrie'nin gözetiminde Mısır Araştırma Fonu için Bay E. R. Ayrton tarafından kazılmıştır. Kendisi Khâsekhemui ile Perabsen'in kap tıkaçlarını bulmuştur. Daha sonraki devirlerde mekân ibis mumyalarının defin yeri olarak kullanılmıştır (XII. Hanedan zamanından önce zaten şehir olarak terk edilmiştir) ve bu sebepten *Shenet deb-hib* ya da "İbis Definleri Ardiyesi" adını almıştır. Arap işgalciler bu ismi, *Shûnet ez-Zebîb* "Kuru Üzümler Ardiyesi" gibi bir anlamı olan, kendi lisanlarına en yakın şekle uyarlamışlardır. Arapça *shûna* kelimesinin ("Ambar" ya da "Ardiye"), Kıpti (Antik Mısır) dilinde eski-Mısırlıların *shenet* dediği, *sheune* olduğuna dikkat edilmelidir. Almanca "Scheune" ile *sheune* ya da *shûna*nın benzerliği ilginç bir tesadüftür. Shûnet ez-Zebib'in resimli açıklamasında mazgallı duvarın, tepenin dış hatlarını takip eden eğimli hattı, bu eski dönemin inşa tarzının olağanüstü bir örneği olarak kayıt edilmelidir.

SHUNET EZ-ZEBIB: KALE ŞEHRİ
Yaklaşık MÖ 3900

Abydos'taki geniş kapsamlı keşiflerin ne denli önemli olduğu anlaşılacaktır. İnsan ırkının tarihine dair evvelce hayal bile edilmeyen, eski Mısır bilimcilerinin bulunabileceğini ummadığı bilgiler içeren, yeni bir bahis açılmıştır. Mısır'ın kumu hakikatten bitmez tükenmez hazineleri gizler ve hiç kimse yarının neler getirebileceğini bilemez.

Eski Afrika her zaman yeni bir şey meydana getirir. (*)

(*) *Ex Africa semper aliquid novi!* –Yaşlı Pliny'nin *Naturalis Historia* (viii. 16) eserinden bir pasajın değiştirilmiş biçimi. (ÇN)

III. BÖLÜM
MEMPHIS VE PİRAMİTLER

Memphis, "güzel konut", "Beyaz Duvarlı Şehir" Kuzey Mısır'ın eski başkentinin merkezi noktasını belirleyen Mitrahêna köyünün güneyindeki modern Koshêsh köyüne yakın inşa edilen, büyük bir bent vasıtasıyla, Nil'in akışını yönlendirmek üzere onu inşa eden efsanevi Menés tarafından kurulmuştur. Şehir muhtemelen Mena ya da Menés'in tarihi asılları Aha veya Narmer tarafından kurulmuştur; ancak kuruluşuna dair bir başka kuram, yani aslen mezarı Abydos'ta, Aha ile Narmer'in mezarları yakınında keşfedilen Kral Merpeba Atjab tarafından kurulmuş olduğu kuramıdır. Merpeba ismi XIX. Hanedan kral listeleri ve Manetho'da ortaya çıkan isimle, kimliği tam olarak tespit edilen en eski kraldır. Kendisi, muhakkak listelerdeki "Merbap" veya "Merbepa" ("Merbapen") ve Manetho'nun *Miebis*idir. Her iki listede ve Manetho'da, Mena'dan itibaren beşinci sırada bulunur ve bu yüzden kendisi I. Hanedan'ın altıncı kralıdır. Listeler, Manetho ve kendi kabrindeki küçük anıtlar onu Semti Den'in doğrudan halefi yapmakta mutabıktırlar, ayrıca bu son söylenenlerin üslubundan, kendisinin Tja, Tjer, Narmer ve Aha'dan sonra geldiği açıktır. Yani, çağdaş deliller kendisini Aha'dan itibaren beşinci kral, "Menés"in ilk aslı kılar.

I. Seti'nin dindarlığının, Abydos'ta, mezarları muhtemelen kısa süre önce ortaya çıkarılmış eski kralların anısına büyük bir tapınak

inşa etmesine yol açmıştır. Ardından dindar züppeliği ya da züppe tavırlı dindarlık seleflerinin listesini tapınakta derlemek ve yerleştirmek için belirli, Memphis'te yaşayan, saygın kişi Tunure'u Abydos'taki kraliyet yazıtını Sakkâra'da kendi mezarına istif etmeye yöneltmiştir. Eğer Abydos'ta Osiris-Khentamenti'nin krallar yazıtı varsa Osiris-Seker'in de Sakkâra'da yazıtı olması gerekir. Ancak Tunure, listesine Mena ile başlamaz; onun ilk kralı Merpeba'dır. Ona göre Merpeba, Sakkâra'da anılacak ilk kraldı. Bu, efsanevi olmayan ve karmaşık Mena'dan ziyade kesinlikle tarihe mal olmuş Merpeba'nın ilk Memphisli kralı olarak görülmüş olduğu izlenimi vermiyor muydu? Anlaşılan, Memphis'in kuruluşu, Aha ya da Narmer'in değil, Merpeba'nın saltanatı dönemindeydi.

XIX. Hanedan listeleri Mena ya da Merpeba'nın Memphis'i kurduğu hakkında elbette bir şey söylemez; onlar sadece kralların isimlerini verirler, daha fazlasını değil. Memphis'in "Menés"e atfı konusunda en eski otorite, bu atıfta diğer meselelerin çoğunda olduğu gibi, Manetho tarafından yönlendirilen Herodot'tur; ancak Manetho'nun bir Grek kralın (Ptolemy Philadelphus) ve onun İskenderiye'deki sarayının yetiştirilmesi için yazmakta olduğu ve bu yüzden büyük Grek klasiği için her zaman gerçekten hissetmiş olmayabileceği saygıyı göstermek zorunda olduğu unutulmamalıdır. Herodot şüphesiz, doğruluğundan şüphe edilen, bu ya da başka bir konuda kasıtlı bir yanlış ifadeden suçlu değildir. Kendisi sadece bizzat Mısırlılar tarafından söylenen şeyleri yazmıştır ve Merpeba zaman olarak Aha'ya –kuşkusuz I ve II. Hanedan kralları tarafından yapılan her şeyi "Mena"ya atfetmiş olan– Pers döneminin yazıcıları tarafından kendisiyle kolayca karıştırılacak derecede yakındı. Bu yüzden Memphis'i kuran "Menés"in, I. Hanedan'ın beşinci ya da altıncı kralı, Tunure'un, Herodot ve haber kaynaklarının zamanından bin yıl önce, Memphisli "Sakkâra'nın Listesi"nin başına yerleştirdiği, Merpeba olduğunun düşünülmesi çok muhtemeldir.

Khâsekhemui tarafından Kuzeyin yeniden fethi kuşkusuz Memphis'in daha da güçlenmesine yol açmıştır ve bu kralın eylemlerinin de Herodot ve Manetho izleyicisi Menés'e atfedilenlerin bütününü oluşturmasına katkıda bulunduğu oldukça muhtemeldir.

Güneylilerin fethi zamanından önce kuzeylilerin şehrinin burada mevcut olduğu, zira Memphis'in yerel tanrısı Phtah'ın, Abydos' lu Osiris, Khen-tamenti'den çok farklı olarak, çok belirgin bir karaktere sahip olduğu muhtemeldir. Kendisi her zaman Fenikeli *Kabeiroi*ye çok benzer, biraz çarpık bacaklı hidrosefali cüce olarak gösterilir. Burada Kuzey Mısırlılar ile Samiler arasında bir başka bağlantı var olabilir. "Phtah", "Açıcı", adı kesinlikle Samilere aittir. O zaman cüce Phtah'ı aslen Kuzeylilerin Mısırlı olmayan tanrısı olarak, belki köken bakımından Semitik olarak ve şehrini de fetihten önce gelen olarak kabul edebiliriz. Fakat Memphis önemini ve birleşik krallığın başkenti konumuna nihai yükselişini açıkça Güneylilere borçluydu. O zaman, cüce Phtah, Güneylilerce Memphis'te kurulmuş olan Güney Mısır kökenli bir başka Phtah tarafından kendisiyle rekabet edildiğini gördü. Bu Phtah Osiris'in mumya formunda ve kanca ile kamçı tutan bir tür değiştirilmiş nüshası; ancak yerli Phtah'ın Kabeiric kafalı kibar bir suretiydi. "Beyaz Duvar"ın gerçek tanrısı, şüphesiz adı Seker ya da Sekri (Sokari), "Kefenli" olan mezarlığın ölüler tanrısı ile karıştırılmıştı. Bu tanrının ilk biçimi kefen üzerinde mumyalanmış şahindi ve ikinci Phtah gibi fetih zamanında, büyük Kuzey mezarlığı Abydos'takinin iki katına kadar genişlemeye başladığında, güneyden ithal edilmiş olması çok muhtemeldi. Daha sonra Seker'in eski cüce tanrı ile karıştırıldığına rastlıyoruz. Ayrıca bu son söylenen Phtah-Socharis-Osiris olarak sonradan en çok tapılan, mezarlığın koruyucusu, genellikle Beyaz Duvarlı Şehrin tanınmış hükümdarı, mumyalanmış Phtah'tı.

Bugünkü Sakkâra adını alması, Seker isminden gelmektedir. Sakkâra, Memphis'e göre batı çölünün en yakın noktası olduğu

için, büyük Memphis mezarlığının merkezi noktasını belirler. Mezarlık kuzeye doğru Griza ve Abu Roâsh'a, güney yönünde Daslmr'a uzanır, Lisht ile Mêdûm mezarlıkları bile Sakkâra'nın tımarı (doğuştan hak kazanılan mülkü) olarak kabul edilebilir. III. Hanedan'dan Tjerser'in tam Sakkâra'da bir piramidi vardı, gördüğümüz gibi muhtemelen (Bêt Khallâf'taki büyük mastaba olan) gerçek kabri değildi; ancak Abydos'un mezarlığında Umm el-Ga'ab'ta en eski kralların "kabirleri"ne karşılık gelen ikinci ya da sahte mezarıydı. Yine de daha sonraki çoğu kral, özellikle VI. Hanedan'dan olanlar, gerçekte Sakkâra'da gömülüydüler. Mezarlarının tümü, kâşifleri Prof. Maspero tarafından, kendi kayıtlarında, ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Saklı Hanedan'ın son kralı Snefru, güneyde Mêdûm'da, mükemmel bir tecrit altında gömülüydü; ancak Sakkâra ya da Abu Roash'ta ikinci bir piramide sahip olmuş olabilirdi.

IV. Hanedan'ın kralları piramit inşacıların en büyükleriydiler ve Griza'nın büyük yapıları onlara aitti. V. Hanedan Cîza ile Sakkâra arasındaki Abusîr'i tutardı, VI. Hanedan söylediğimiz gibi Sakkâra'yı tercih ederdi. Onlarla beraber Eski Krallığın ve Memphis egemenliğinin sonuna ulaşıldı, kraliyet asası Memphisli krallarının ellerinden düştü ve Herakleopolis (Ahnasyet el-Medina, Béni Suêf'e yakın, Fayyûm'un güneyi) ile Teb prensleri tarafından teslim alındı. Herakleopolite krallarının nereye gömüldüğünü bilmiyoruz, muhtemelen Ahnasya ile Fayyûm arasında, yerel Gebel es-Sedment mezarlığında bir yerdedir. İlk Tebliler (XI. Hanedan) kesinlikle Teb'de gömülmüşlerdi; fakat Herakleopolites sonunda yok olunca ve bütün Mısır yine güçlü bir kraliyet asası altında birleşti, Tebli krallar kuzeye doğru çekilmiş görünüyordu. Yerine geçtikleri kişilerin egemenliğine son verdiler ve Herakleopolis dolaylarında Fayyûm ile Memphis arasındaki verimli bölgenin yakınına yerleştiler. Burada krala ait Itht-taui, "İki Ülkeyi Denetleyen", kale-sarayında, XII. Hanedan'ın kralları yaşıyorlardı ve Dashûr, Lisht ve Illahun (Hawara) mezarlıklarında, eski Memphis'li kral-

larınınki gibi piramitlere defnedilirlerdi. Itht-taui ile ilgili duruma dair, Memphis'in eski mezarlığından önceki güney definleri hakkındaki ve mezarlarının kapıları ile ilgili (gerçek Yukarı Mısırlı ve Tebli biçim kaya blokundan oyma geçit ve tepenin içine derinlere giden odaydı) bu gerçekler, Aşağı Mısır'ın oylarına dair Amenemhat ve Senusretlerin ne kadar tedirgin olduğunu, Memphis'in eski kraliyet gururunu kazanmak için ne kadar kaygılı olduklarını gösterir.

XIII. Hanedan'ın kralları ile Hiksoslar ya da "Çobanlar"ın nereye gömüldüklerini bilmiyoruz. Yenilenmiş Teb İmparatorluğu'nun krallarının tümü Teb'de gömülüydü. Gerçekte Fayyûm ile Abydos arasında bilinen hiçbir kral mezarı yoktu. Büyük krallar çoğunlukla Memphis, Abydos ve Teb civarında gömülürlerdi. Fayyûm civarında –XI. ile XIII. Hanedanlar arası– "Orta İmparatorluk" mezarları, sadece Sakkâra'nın güneyine bir ya da iki mil mesafede olduğundan Memphis mezarlığına ait olan Dashûr'da aynı dönemdekilerle uygun şekilde gruplandırılabilirler.

Abydos'ta olduğu gibi Thebes ve Sakkâra'da, Abusîr, Dashûr ve Lisht'te yapılan, son yılların en önemli keşifleri, en çok kralların mezarları ile ilgilidir. Bu sebepten birbiri ardına Abydos, Memphis ve Teb mezarlıklarıyla sırayla meşgul olacağız. Ve Memphis mezarlığında "Eski Krallık" mezarlarını, doğal olarak Dashûr, Lisht, İllahun ve Hawara'da "Orta Krallık" mezarları ile gruplandırdık.

Bu modern keşiflerin bazıları Prof. Maspero tarafından, büyük tarihi çalışmasında yorumlanmış ve resimlerle açıklanmıştır. Ancak bu yayından bu tarafa yapılan keşifler çok önemli olmuştur; Abusîr'dekiler Abydos'ta I ve II. Hanedan kabirlerine dair keşifler kadar mühim olmasa da gerçekten birinci derece önemlidirler. Abu Roash ve Gîza'da Memphis mezarlığının kuzey ucunda, birkaç keşif gezisi hayli başarılı oldu: Bay Mace'in yardımı eşliğinde, Prof. Petrie için Umm el-Ga'ab'da kral mezarlarını kazan Amerikalı Dr. Reisner'in ve Alman Dr. Steindorff ile Dr. Borchardt'ın – Borchardt *Deutsch-Orient Gesellschaft* cemiyeti için çalışıyor-

du– ve diğer Amerikalı kazıcıların keşif gezileri dikkate değerdi. Bu kazıların sonuçlarının tam olarak yayınlanmasına kadar onlara dair çok az şey söylenebilirdi. Çoğu mastaba mezarlarının ilginç kalıntılar içerdiği anlaşıldı. Yine de büyük tarihi öneme sahip olan hiçbir şey keşfedilmemiş gibi görünüyordu. Borchardt ile Schâfer'in, Abusîr'de, Gîza'nın güneyinde ve Sakkâra'nın kuzeyindeki keşiflerine geldiğimizde durum farklıydı. Bu yerlerde birinci derecede önemi olan sonuçlara ulaşılmıştı.

Abusir'de piramitlerin ana grubu, V. Hanedan'ın kralları Sahurà, Neferarikarâ ve Ne-user-Râ'nın mezarlarından oluşuyordu. Piramitler kendi başlarına, Gîza'dakilerden daha küçük ancak Sakkâra'dakilerden büyüktü. Genel görünüm ve izlenim olarak Gîza'dakilere benziyorlardı; ama burada çöl alçak olduğu için o kadar etkileyici değillerdi. Gîza, Sakkâra ve Dashûr'dakiler etkileyiciliklerinin çoğunu, ekili alanların biraz yukarısına yükseğe yerleştirilmiş olmalarına borçludurlar. Bu piramitlerle ilgili kazı ve planlamalar, harcamaları Baron von Bissing tarafından üstlenerek, Münih'li, ünlü eski Mısır bilimci ve Berlin'den *Deutsch-Orient Gesellschaft* cemiyeti mensubu Borchardt ile Schâfer tarafından gerçekleştirildi. Bulunan kalıntılar Berlin ve Kahire müzeleri arasında paylaştırıldılar.

En dikkate değer keşiflerden biri, piramidinin tabanında bulunan Ne-user-Râ'nın cenaze töreninde kullanılan mabedinin bulunmasıydı. Plan ilginçti ve granit nilüfer goncası sütunlar Mısır'da o ana kadar keşfedilenlerin en eskisiydi. Duvarların taş döşeme ve lambrilerinin çoğu, güzelce cilalanmış halis siyah mermerdendi. İlginç bir bulgu, kurbanların kanını alıp götürmesi için aslan başı ağızlı bir havuz ve tahliye borusuydu. Rölyeflerde, V. Hanedan'ın ilk günlerinde kral ve tanrıların Ramses ile Ptolemies'in devrinde giydikleri aynı kostüm içinde resmedildiğini gösteren, kral ve Tanrıça İsis'in devasa görüntüsünü yansıtan bazı heykelcikler keşfedildi. Mısır'ın rahip sınıfına özgü sanatı, gerçekte, o an, çok sonraya kadar yitirmediği nihai dış görünümünde kendini göstermiştir. En eski

hanedanların sanatına damgasını vuran arkaizm ve geleneklere yabancılık artık yoktur.

Mısır sanatının I. Hanedan zamanındaki kaba arkaizmden âdetlerin sabit hale geldiği V. Hanedan etkisi altında nihai mükemelliğine kadar hızlı gelişimini peş peşe adımlarla izleyebiliyoruz. Khâsekhemui zamanında, II. Hanedan'ın başlangıcında, sanatın arkaik karakteri çoktan yıpranmaya başlamıştı. Aynı hanedan döneminde yine de Kahire Müzesi'ndeki Hetepahaui, Neb-râ ve Neneter kral isimlerini taşıyan, ünlü "No. 1" heykeli gibi, alışılmadık naiflikte üsluplar elimizde bulunmaktadır. Fakat IV. Hanedan'la birlikte artık geleneklerden kopukluk aramıyoruz. Prof. Petrie, Abydos'ta, Gîza'nın Büyük Piramiti'nin yapımcısı Khufu ya da Keops'un küçük fildişi bir heykelciğini keşfetti. Portre, iyi durumdaydı ve dikkatle yapılmıştı. Hakikatten, Mısırlıların kralların portrelerini gerçekte oldukları gibi yapmayı bırakmaları ve onlara safi basmakalıp bir çehre yapmaları XVIII. Hanedan zamanına kadar sürmemişti. Geleneklere karşı çıkan Kral IV. Amenhetep'in (Akhunaten) kendisini tüm biçimsizliği ve çirkinliği ile çizdirmek için karşı çıktığı bu gelenek, IV. ve V. Hanedanlar döneminden sonra uzun süre yaşamadı.

XII. Hanedan'ın kralları özellikle heykellerinin doğru portreler olması gerektiğine dair çok dikkatliydiler, gerçekten III. Usertsen'in (Senusret) portreleri kralın hayatının farklı dönemlerinde doğrulukla resmedildiğini göstererek genç bir yüzden yaşlıya doğru değişime uğruyordu.

Ancak giyim ve davranışla ilgili genel âdetler, nihayet V. Hanedan döneminde belirlenmişti. Bu devirden sonra, artık Prof. Petrie tarafından Abydos'ta bulunan diğer küçük fildişi heykelcikler gibi, bize I. Hanedan ile ilgili yaşlı hükümdarı gösteren, tamamen sadık ve orijinal sunumlar elimizde bulunmamaktadır. Özelliklerin tamamen gerçek hayattaki gibi olduğuna ve kişinin daha sonraki devrin kralların gerçek hayatta giymiş olabileceği türden, geleneklere aykırı şekilde rengârenk ve süslü giyindiğine; ancak kesin-

likle onların zamanının sanatçıları tarafından asla giyilebilir olarak tasvir edilmediklerine kuşku yoktur. Mısır tarihinin sonuna doğru, krallar; hatta Roma imparatorları abidelerde IV. ve V. Hanedan' dan atalarının resmi kıyafetleri içinde gösterilirlerdi, aynı şekilde Khufu'yu Abydos'tan küçük modelde ve Ne-user-Rà'yı Abusîr' den büyük bir rölyefte görüyoruz. Özgün deha Akhunaten'in Tell el-Amarna'daki ve II. Ramses'in güzel heykelinin Turin'deki görüntüleri gibi, kralları zamanlarının hakiki kostümlerini giyerken gördüğümüz bir ya da iki istisna mevcuttur; ama bu gibi istisnalar çok enderdir.

Abusîr'in sanatı bu yüzden büyük ilgi toplamıştır; çünkü rahiplere özgü sanatın gelişiminin sonunu belirlemektedir. Tapınağa özgü ilkelerin belirleyici etkisi her zaman açıkça mevcut olsa da laik sanat istediği kadar gelişebilirdi. Fakat bundan sonra, bir kralı ya da tanrıyı, V. Hanedan zamanında resmedildiğinden farklı şekilde tapınağın duvarlarında resmetmek (portre dışında); ancak bir Akhunaten'in cesaret edebileceği dinsizlikti.

Her zaman bu dönemin kral piramidinin ayağında bulunan, saltanatın başlıca ruhani liderine ait olan mastaba kabirlerden oluşan dikkate değer biçimde klasik şehir, Abusîr'de Almanlar tarafından kazılmıştı. Aynı çağa ait bir başka bina da kazılmış ve binanın gerçek karakteri saptanmıştı. Bu, Abusîr ile Gîza arasında, er-Rîgha ya da Abû Ghuraib, "Kargaların Babası", denen yerdeki binadır. Daha önce piramit olduğu sanılırdı; fakat Alman kazıları gerçekte Heliopolis'li Güneş-Tanrısı Râ'nın mabedi olduğunu, Heliopolitan kökenli olan V. Hanedan kralları tarafından özel olarak tapılmış olduğunu göstermiştir. IV. Hanedan'ın büyük piramit inşacıları son gerçek Memphisliler gibi görünmektedir. Hanedanın son hükümdarı Shepseskaf'ın saltanatının sonunda, kraliyet asası Heliopolitan bir aileye geçmiştir. Ardından gelen VI. Hanedan yine Memphisli olabilir; ancak bu belirsizdir. Başkent Memphis olmaya devam etmiş ve Saklı Hanedan'ın başından Eski Krallığın sonuna kadar ve Herakleopolis ile Thebes'in yükselişine kadar Memphis; Mısır'ın en önemli şehri olarak kalmıştır.

KAHİRE MÜZESİ'NİN 1 NO'LU HEYKELİ
Yaklaşık MÖ 3900

Heliopolitanlar diğer bütün tanrıların üzerinde Güneş Tanrısı'nın tabii olarak hizmetçileriydiler ve kendilerine ilk kez –bütün sonraki tarih boyunca firavunlar tarafından muhafaza edilmiş– "Güneş'in Oğulları" unvanını vereceklerdi. Çölün kıyısında, piramidinin ve Abusir'deki iki doğrudan selefinkilerin kuzeyinde, Abu Ghuraib'in Güneş mabedini inşa eden Ne-user-Râ'ydı. 1900 kazıları ile bomboş bırakılan bölgenin, doğuya doğru önde büyük bir avlusu olan suni bir tepe olduğu anlaşılmıştır. Tepede, Güneş Tanrının taş amblemi olan, ucu kesik bir obelisk (dikilitaş) inşa edilmiştir. Avlunun aşağısında tapınanlar, tepenin üzerinde batıda dikilmiş güneşin taşına doğru, güneşin batışının mahalline, bakıyorlardı. Zira Heliopolisli Güneş Tanrı esasen batan güneşti, sembolü Gîza'daki –doğuya bakan– büyük sfenks olan Tum-Râ, Râ Harmachis değil; doğan güneşti. Heliopolitan Güneş Tanrı'nın kutsal sembolü, bize şiddetle Semitik *betheller* ya da *baetyli*yi, Filistin'in kutsal taşlarını, hatırlatır. Ayrıca Heliopolitan inancın Semitik kaynağı hakkında bir başka fikir de verebilir. Mabedin avlusunda ince su mermerinden yapılmış, üzerinde öküzlerin Güneş'e sunulduğu, bir metreye yakın genişlikte, dairevi büyük bir sunak vardı ve bunun arkasında, avlunun doğu ucunda, üzerinde hayvanların katledildiği, onlardan akan kanların tahliye edildiği boruları olan aynı taştan altı büyük yalak bulunuyordu. Bu mabet, V. Hanedan zamanında "Eski Krallık" uygarlığının en ilginç anıtıydı.

Abusir'in güneyinde kısa mesafede bulunan Sakkâra'da, söylenildiği gibi, son yıllardan kalan hiçbir yeni kral mezarı bulunmamıştır. Fakat kendilerine burada ve Dashûr'da kazı yapma hakkını saklı tutan *Service des Antiquités* (*) derneğinden memurlar tarafından özel mastaba mezarlar arasında pek çok çalışma yapılmıştır. Bilge ve yazar Kagernna'nın (ya da daha ziyade Gemnika, bir kızılderili unvanına çok benzeyen "Bir ruh buldum.") mastabası çok güzeldir. "Bir ruh buldum.", Manetho'nun "Tancheres"i, Kral Tat-

(*) Eski Uygarlıklar Servisi. (ÇN)

karâ Assa döneminde yaşamıştı ve kendisi büyük çağdaşı, Sakkâra'da gömülü olan, Phtahhetep ("Phtah'a adanan") gibi ilkeler yazmıştı. Mezarı temizleyen *Service des Antiquités* derneğinin memurları, ne yazık ki, adını yanlış okudular Ka-bi-n (mümkün olmayan bir şekil sadece anlamı harfiyen "...nun hayalet ruhu" ya da "bana-hayalet-ruh") ve bunu bu şekliyle mezarın girişi üzerine yerleştirdiler. Her ikisi de Sakkâra olan ve zaten bilinenlere benzeyen Mereruka'nın mastabası (bazen "Mera" olarak yanlış adlandırılır) ve ünlü Ti, rölyeflerle süslü çok sayıda oda içerir. O zaman Eski Uygarlıklar Servisi'nin müdürü olan M. Grébaut, bu çevrede, çok ilginç, her iki yanında VI. Hanedan'ın büyük adamlarına ait sıralı mezarları bulunan düzenli bir kutsal yol, mezarlar caddesi keşfetti. Genellikle birbirlerine çok benziyorlardı, rölyeflerin işçiliği güzeldi ve mezar sahibinin portresi her zaman görünürdeydi.

Daha küçük mastabalardan birkaçı, son zamanlarda, bulundukları yerde kalırlarsa hasara maruz kalabilecekleri için çeşitli müzelere dağıtılmışlardır, dahası Kahire Müzesi için çok değerli değillerdir; ancak bu tür mezarların tam örneklerine zaten sahip olmayan çeşitli müzeler için önemli ölçüde değerliydiler. Amir Uerarina'ya ait olan güzel bir örneği şimdi İngiliz Müzesi'nin Asur zemin katında sergilenmektedir, bir diğeri Leyden Müzesi'nde, üçüncüsü Berlin'dedir ve diğerleri... Bunların çoğu, tek odalı basit mezarlardır. Arka duvarın merkezinde, daima *stele* (kitabeli dikilitaş) ya da mezarın yapısı ile bütünleştirilmiş uygun mezar taşı görürüz. Bunun önünde kurbanlar için yalaklı, alçak bir kurban masası ve her iki tarafında uzun bir buhur sunağı duruyordu. Sunaktan ilahi duman *(senetr)* yükseliyordu, *hen-ka* ya da ruhun rahibi (tam anlamıyla, "Ruhun Hizmetlisi") ölülerin ruhlarına saygı gösterme görevini icra ediyordu, *Kher-heb* ya da koro şefi, leopar derisinin mistik katlarını örterken ve bronz tütsü-yakıcı elindeyken, kutsal ilahiler söylerdi ve ruhu sakinleştirmesi gereken ve ona gelecek dünyada en yüksek mükemmelliğe giden yolu kazanma imkânı veren büyüyü yapardı.

Kitabeli dikilitaş; her zaman sütun şeklinde, pervazlı kapı biçimindedir. Ölülerin şekli her bir yandaydı ve yanlarda, cenaze töreninde kullanılan etleri vermesi için yalvarılan, Anubis için ve daha sonraki bir tarihte Osiris için, kazınmış dualar vardı: "Tanrının yaşadığı yerde her şey hayırlı ve saftır, mezardaki ölü insanın seçilmiş olduğu gibi." genellikle ölülerin biyografileri ve onursal unvanlar listesine rastlarız ve yüksek makamları ilave edilmiştir.

Sakkâra, en eski zamanlarda olduğu kadar en geç dönemde de defin yeri olarak kullanılmıştır. XXVI. Hanedan'ın Mısırlıları, XVIII. ve XIX. Hanedan'ın fatih firavunlarının görkemli dönemini takip eden harap edici savaşlardan bıkmış ve Mısır'ın kendi kendine yetebilen, dışarıdaki ülkelerle ilişki kurmayan, ihtişam ve zafer uğruna üzerine yük almayan ve dünyevi güç ve görkem dönemini izleyen çürüme ve çöküş hakkında hiçbir şey bilmeyen en eski kralların eserlerinde yeni ve canlandırıcı bir ilham aramışlardı. Thothmes ile Ramses'in imparatorluğa ait eskimiş ve gözden düşmüş takılarına kasten sırtlarını çevirdiler ve hayatlarına model ve örnekleyici olarak Snefrus, Khufus, and Ne-user-Râs'ın ilk çağa ait sözde sadeliğini kabul ettiler. Bu bilinçli ve kasıtlı arkaizm çağıydı, ayrıca arkaistik ideal peşinde Saïteli Memfisliler kendilerini Sakkâra'nın eski mezarlarına, V. ve VI. Hanedan zamanından atalarıyla yan yana gömüyorlardı. Bu mezarlardan birkaçı son zamanlarda keşfedilip açıldı ve modern gelişmelerle donatılmıştı. Pers dönemine ait bir ya da ikisinde, aşağıya günümüz turistinin spiral demir merdivenle inme imkânı bulduğu, muazzam derinlikte (mezara ait odaya götüren) kuyular vardı. Serapeum Tapınağı elektrikle aydınlatılıyordu ve Teb'de Kralların Mezarlarında Firavunların eski mezarlarını aydınlatan jeneratörün sürekli gümbürdeyen titreşimi haricinde hiçbir şey sessizliği bozmuyordu. Böylece moden fikirler ve icatlar eski Mısır eserlerini görmemize ve daha iyi anlamamıza gerçekten yardım ediyorlardı. Fakat bu, belki Kral Arthur'un mahkemesindeki yankeeye çok benziyordu. Daha sonraki mezarların içleri, genellikle eski döneminkileri taklit

eden rölyeflerle süslenmiştir; fakat onların derhal ne olduklarını belirleyen hassas zarafeti nedeniyle, bunları uyarlandıkları eski orijinalleri ile karıştırmak bu yüzden imkânsızdır.

Sakkâra'dan güneye Dashûr'a giderken, yol üzerinde *Mastabat el-Fara'ûn* "Firavun'un Kürsüsü" olarak bilinen devasa taş mastabayı geçeriz. Sakkâra'da Prof. Maspero tarafından piramiti bulunana kadar, bunun V. Hanedan kralının, Unas, mezarı olduğu düşünülüyordu. Şeklinden dolayı Saklı Hanedan döneminden bir hükümdara ait olduğu düşünülebilirdi; fakat inşa edildiği taş blokların muazzam boyutları daha ziyade XII. döneme işaret ediyor gibiydi. Gerçek kazıyla onun sırrını deşmeye yönelik bütün çabalar nafileydi.

Çölün diğer yanında daha ileride Mastabat el-Fara'ûn'dan, iki sıra halinde, her sırada ikisi simetrik olarak yerleştirilmiş, dört ayrı piramit görüyoruz. Sağdaki ikisi alışılmış tipte Gîza ile Abusîr'dekiler gibi, büyük taş yapılardır; ayrıca en güneydeki, yapımı esnasında yanlarının eğim açısının değiştirilmesi nedeniyle, bozuk bir görünüm arz eder. Dahası, neredeyse yere kadar beyaz cilalı kalker bloklarla kaplanmıştır; bu yüzden kaplamalarını kaybetmiş olan diğer piramitlerin orijinal görünümleri hakkında çok iyi fikir verir. Bu iki piramit, Sakkâra'nın Step Piramidi gibi, büyük ihtimalle Saklı Hanedan'ın krallarına aitti. Gîza türüne şiddetle benziyorlardı ve ikisinden en kuzeydeki Büyük Piramit'in yedeğine çok benziyordu. Büyük Piramit tarafından hemen takip edilen kral piramidinin gelişimi esnasında bir aşamayı belirliyor gibi görünmekteydi. Fakat bu görüşün doğruluğunu hiçbir kazı, henüz kanıtlamamıştır. Her iki piramite de girilmiş; fakat içlerinde hiçbir şey bulunmamıştır. Onlardan birinin Snefru'nun piramiti olması çok muhtemeldir.

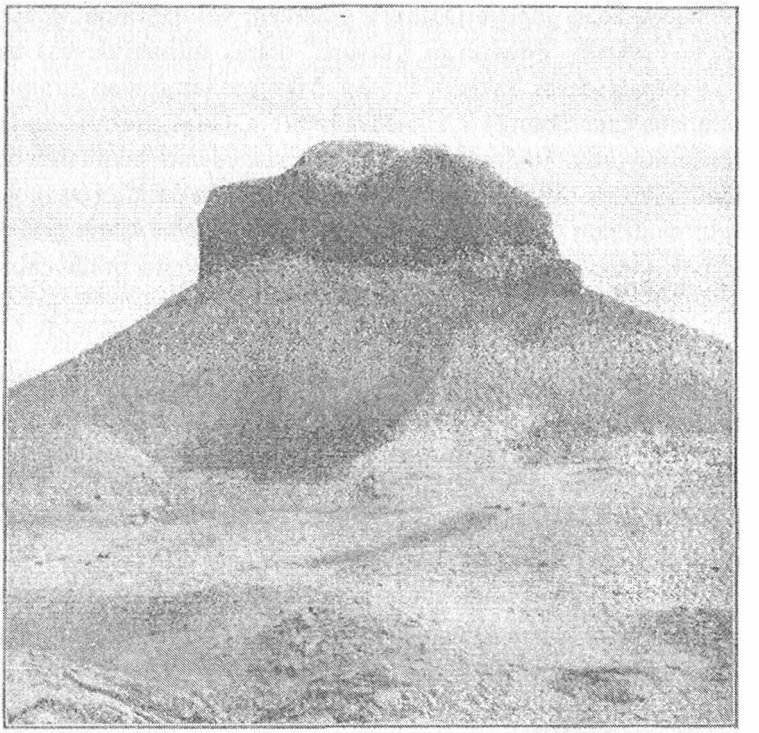

DASHUR'DAN GÜNEY TUĞLA PİRAMİTİNİN DIŞ GÖRÜNÜŞÜ
XII. HANEDAN.

1895'te, M. de Morgan tarafından kazı yapılmıştır.
Bu da III. Amenemhat'ın ikinci mezarıdır, yaklaşık MÖ 2200.

Ziraate en yakın olan diğer iki piramitin çok farklı görünümleri vardı. Yarı harap haldeydiler, renk olarak siyahtılar, ayrıca bütün etkileri taş piramitlerin etkilerinden oldukça farklıydı. Çünkü taştan değil; tuğladan inşa edilmişlerdi. Piramit oldukları doğruydu; fakat anlatmakta olduklarımızdan farklı malzemeden yapılmış ve farklı tarihlerden geliyorlardı. Meskenlerini kuzeye doğru, eski kuzey başkentinin çevresine, nakletmiş Tebli hükümet meclisi olan, XII. Hanedan krallarının mezarlarının üzerine inşa edilmişlerdi. Gerçekte, Sakkâra'da Eski Krallığın sonuna ulaşmıştık; Dashûr'da Orta Krallığın cesetleri başlıyordu. Piramitler halen inşa ediliyordu; ancak her zaman taş içermiyordu, tuğla kullanılıyordu, genellikle iç kısımları taşlıydı. Bu tuğla piramitlerin yeni olduğu zamanlar genel etkileri taştan olanlardan farksız olmalıydı ve şimdi bile, yarı harap hale gelince, Dashûr'daki III, Usertsen'in (Senusret) piramiti gibi büyük tuğla piramit, etkileyiciliğini yitirmiş değildir. Neticede, tuğla piramitin, taş piramitten daha az takdire değer olması için hiçbir sebep yoktur. Dashûr'un iki doğu piramiti gibi, böyle devasa tuğladan kitlelerin inşası, kendi usulünce, orta ölçekli taş piramit inşası kadar çetin hatta zor olmuştur. Bu sayfada Dashûr piramitlerinin fotoğrafları bu tuğla işi kitlelerin Babil ve Asur'un büyük tuğla yapıları kadar etkileyici, muazzam boyutlarını iyice göstermektedir.

XII. Hanedan kral mezarları için tuğla kullanımı Aha'nın zamanından Tjeser'in zamanına, I. Hanedan'dan Saklı Hanedan'a dek süreler için önceki günlerin âdetlerine dönüştü, piramitlerin o sayede gelişmiş olduğu kraliyet mastaba mezarları inşaatında tuğla kullanılmıştı.

Bu noktada Eski Krallığın büyük piramitlerine veda ettiğimiz yerde, bu anıtların inşası konusunda Dr. Borchardt tarafından son yıllarda ileri sürülen ve şimdi genellikle kabul edilen en son kuramı önemseyebiliriz. Büyük Prusyalı kâşif Lepsius, kırklarda piramitleri incelediği zaman, her kralın tahta çıktığında kendisi için küçük bir piramit planladığı sonucuna varmıştı. Bu birkaç yıllık bir süre

içinde inşa edilmişti. Ayrıca eğer saltanatı kısa sürmüşse ya da diğer sebeplerden piramiti büyütememişse küçük piramit, mezarı için yeterli oluyordu. Yine de eğer saltanatı biraz uzun süreli olacak gibi göründüyse, ilk plan tamamlandıktan sonra, kendisi çevresine ve üzerine daha büyük bir diğerini inşa ederek piramitini büyütüyordu. Sonra yine bu ilave bittiği zaman ve kral halen saltanat sürüyorsa ve büyük kaynaklara sahip ise, bir kaplama daha, deyim yerindeyse, piramite giydiriliyordu. Ender olarak, uzun yaşamış krallara ait olduğunu bildiğimiz Giza'nın birinci ve ikinci piramitleri gibi devasa yapılar tamamlanıncaya kadar bu böyle devam ediyordu. Ve nihayet yaşlı hükümdar ölmüş ve uzun hayatının ve büyük kudretinin inşa etmesine imkân verdiği büyük mezarına defnedilmişti. Bu görüş zamanında fazlasıyla makul görünüyordu ve bir kralın uzun süre saltanat sürmüş olup olmadığını söyleyebilmemiz ve hatta saltanatının uzunluğuna dair kaba bir fikir edinmemiz binanın maruz kaldığı ardışık tabakaları ya da ilaveleri saymakla, sanki ağacın yaşını gövdesindeki halkalar yardımıyla söylemekle aynıymış gibi görünüyordu. Piramit soğan ya da Çin puzzle kutusu tarzından sonra inşa edilmiş bir şey gibi görünüyordu.

Yine de 1881'de Griza piramitlerini inceleyen, dikkatle onların tamamını ölçen ve sonunda trigonometrik oranlarını belirleyen Prof. Pétrie, Lepsius'un kuramının tamamen yanlış olduğu, ayrıca her piramitin inşa edildiği ve şu anda başta planlandığı şekilde kaldığı sonucuna vardı. Yine de meslek olarak mimar olan Dr. Borchardt, piramitleri tekrar inceledi ve Prof. Pétrie'nin ifadesinin doğru olmadığı ve Lepsius'un hipotezinde bir doğruluk payı bulunduğu hükmüne ulaştı. Kendisi piramitlerden birkaçının özellikle Giza'daki birinci ve ikincisinin modifiye edilmiş, değiştirilmiş ve büyütülmüş plan konusunda açık işaretler gösterdiğini, gerçekte Khufu gibi, uzun ömürlü kralların piramitlerine hatırı sayılır ölçüde ilaveler yapmışa benzediğini ve hatta onlara daha geniş çapta tamamen yeni bir biçim vermiş gibi göründüklerini meydana çıkardı. Bu Büyük Piramit için kesinlikle böyleydi. O zaman Lepsius'un kuramını Dr. Borchardt tarafından değiştirilmiş olarak kabul edebiliriz.

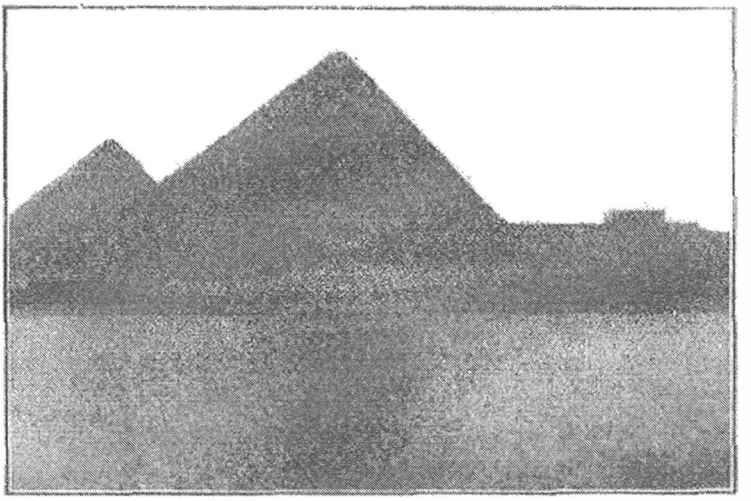

SEL ESNASINDA GİZA PİRAMİTLERİ

Büyük Piramit konusunda bir başka ilginç nokta ortaya çıkmıştır. Eski Mısır bilimcileri ile Avrupalı arkeoloji profesörleri arasında, Mısır'da demirin bilindiğine dair kalıntılar konusunda her zaman büyük görüş farkı var olmuştur. Eski Mısır bilimcilerinin çoğu, daima yazıtlar tarafından ifade edildiği gibi, demirin Mısır'da en eski dönemden beri bilindiği görüşünü muhafaza etmişlerdir. Eski Mısır'da belli bir metal için kullanılan sözcüğün, antik Mısır dilinde "demir" kelimesi ile aynı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Mısırlıların en eski dini metinlerde, gök kubbenin bu metalden yapıldığından bahsettiklerini belirtirler ve bu metalin renk olarak, demir ya da çeliğin renginin mavi olması nedeniyle böyle olduğu sonucuna varırlar ve bundan başka mezar tablolarında –silahlardan bazılarının demir, demek ki, diğerlerinin bakır ya da bronz olduğu için– bazılarının maviye diğerlerinin kırmızıya boyanmış olduğuna dikkat çekerler. Sonuç olarak, Büyük Piramit içinde, aşağıda hava bacalarından birinde iki iç bölüm arasında bulunmuş işlenmiş demirden gerçek bir parçayı yadsınamaz bir delil olarak ileri sürmüşlerdir. IV. Hanedan zamanında, yaklaşık MÖ 3500, gerçek bir demir parçası burada bulunmuştu.

Bu sonuç; tarih öncesi Avrupa'da metal kullanımının gelişimi ile ilgili öğrenciler tarafından, asla kabul edilmedi. Şüphesiz, inanmayışları, kısmen eski Mısır bilimi ile ilgili delillerin değerlendirilmesi isteklerinden, kısmen de tarih öncesi Avrupa ile ilgili kendi çalışmalarından çıkarmış oldukları bilgilerle asla bağdaşmayan bir sonucu kabul etmeye gönülsüzlüklerinden kaynaklanıyordu. Güney Avrupa'da demirin yaklaşık MÖ 1000 yıllarına kadar kullanıma girmediği oldukça kesindi, Orta Avrupa'da Salzkammergut, Hallstatt'taki keşifler bronz çağından demir çağına geçişin yaklaşık MÖ 800 yıllarında olduğunu göstermişti. Özellikle La Tène'nin demir çağı medeniyeti, bu kadar erken olsa bile, VIII. yüzyıldan daha öncesine tarihlendirilemez. O halde, eğer demir; Mısırlılar tarafından MÖ 3500 kadar erken bir zamanda bilinmekteyse, iki bin yıldan fazla zamana kadar, Avrupalılara bunun bilgisinin ile-

tilmemiş olması mümkün müydü? Hayır, demir Mısırlılar tarafından gerçekten MÖ 1000 yılından çok önce bilinmiş olamazdı ve Eski Mısır bilimine dair delillerin hepsi yanlıştı. Bu tartışma; Upsala'dan ünlü İsveçli arkeolog Prof. Oscar Montelius tarafından takip edildi, daha önce Kuzey Avrupa'nın eski uygarlıklarıyla uğraşmakta deneyimli olsa da bu deneyim kendisine, çok uzaktaki Afrikalı Mısır'ı etkileyici bir otorite kılmaya yeterli değildi. Prof. Montelius, tarih öncesi Grek kalıntılarıyla uğraşırken görüşlerini ve Kuzey kalıntılarına dair olgunlaşmış görüşlerinin sonuçlarını bize iletirken aynı fikirde olanlarla hiç karşılaşmamıştı. Gerçekte kendisi, çoğu "tarih öncesine ilişkin" arkeologların sahiden unuttuğu İskandinavya, Yunanistan, Mısır, Samiler, Benin'li bronz işçileri, Zimbabwe'nin madencileri ve Ohio tepe inşacılarının (*) bir bütün olarak ele alınamayacağı ve İskandinavya ile ilgili deneyimlerine dayanan zorlu ve hızlı gelişme evrelerinin onlar için şart koşulamayacağını unutmuştu.

Belki taş devri ve bronzçağı kalıntıları ile ilgili öğrenciler üzerinde, doğa bilimleri profesörlerinin etkisine yönelik, bu yanıltıcı düşünce alışkanlığını izleyebiliriz. Çünkü doğa istikrarlı ilerleme ile hareket eder ve dengeli gelişimini sürdürür *–nihil facit per saltum–* insanın elinden çıkan işlerin dünyanın her yerinde aynı şekilde, düzenli ve dengeli geliştiği varsayılmış gibidir. Bu varsayıma göre, demir kullanımının Mısır'da MÖ 3500 kadar erken zamanda bilinmesi, bu bilginin orada iki bin yıl uyku halinde kalması ve sonra aniden yaklaşık MÖ 1000 yılında Yunanistan'a yayılması, yıldırım hızıyla Avrupa'ya dağılarak ve her yerde bronz kullanımının yerine geçmesi imkânsızdı. Yine de, gerçekten, insanın çalışmaları, bin yıllar süren durgunluktan sonra krizler ve başlangıçlar, ani ve gelişim atılımları ile tam olarak bu şans eseri tarzda gelişir. Barbarlığa dönüşler de aynı şekilde sık görülür. Doğal evrim benzetmesi tamamen alakasız ve yanıltıcıdır.

(*) Piramit benzeri tümsekleri defin, ikamet ve tören amaçlı olarak topraktan yapanlar. (ÇN)

Yine de "evrimsel" düşünce çizgisini izleyen Prof. Montelius, demir Avrupa'da yaklaşık MÖ 1000 yıllarına kadar bilinmese de Mısır'da daha erken biliniyor olabileceğine inanıyordu; ayrıca İsveççe etnoloji ile ilgili bir dergide Ymer 1883'te yayınlanan *"Bronsaldern i Egypten"* (Mısır'da Bronz Çağı) isimli önemli bir makalede, eski Mısır bilimcilerinin hatası ile ilgili karşıt tezleri kanıtlamayı denemişti. Ana konuları fresklerdeki silahların renginin sadece geleneksel ve keyfi olduğundan önem taşımadığı ve Büyük Piramit'ten çıkan demir parçası delilinin yetersiz şekilde belgelendiği ve bu yüzden, varsayılan eski tarihe ait demir şeklinde başka kesin arkeolojik delillerin yokluğunda, değersiz olduğuydu. İsveçli eski Mısır bilimci Dr. Piehl, bu makaleye aynı dergide *"Bronsaldem i Egypten"* adlı, Prof. Montelius'un eski Mısır bilimi bakımından sonuçlarına karşı çıktığı makaleyle cevap verdi ve Mısır'da demir kullanımına dair IV. Hanedan devrinden sonraki hepsi doğru olan diğer örnekleri verdi. Ancak, Prof. Montelius'un orijinal makalesi Fransızca'ya çevrilip bu yüzden meşhur olmuşken bu protestonun İsveççe bir dergide gömülü kalması nedeniyle çok az dikkat çekmiştir.

Kısa bir süre için Prof. Montelius'un sonuçları genellikle kabul edildiler ve M. de Morgan tarafından tarih öncesi kalıntıların keşifleri yapıldığında, Mısır'ın taş devrinden bakır, bronz ve demir çağlarından geçerek MÖ 1100 ya da 1000 yılları civarında, düzenli ilerici gelişme göstermiş olması her zamankinden daha muhtemel gibi görünüyordu. Büyük Piramit'ten çıkan demir parçası delili, kâşifler tarafından keşfi ile ilgili ayrıntılı açıklamaya rağmen, bir yana bırakıldı. 1881'de piramit detayını kuşkusuz bina ile çağdaş kabul eden ve güvenilirliği konusunda ilave deliller gösterecek kadar ileri giden Prof. Pétrie bile iddialara dayanamadı ve 1902'de Abydos'ta Prof. Pétrie'nin keşfi ile doğrudan çürütülene kadar eski durumunu koruyan Montelius'un görüşünü kabul etti. Bu keşif VI. Hanedan döneminin bronz aletleriyle bir arada bulu-

nan şüphe götürmez demir parçasından oluşuyordu ve meseleyi çözdü. (*) Muhtemelen işlenmiş olan (aletlerle gömüldüğü için) VI. Hanedan tarihli bu demir parçası, kâşifi ve diğer herkes tarafından şüphe götürmeyecek bir şekilde kabul edildi. Bu kesin ise Büyük Piramit parçasının IV. Hanedan tarihi de tam olarak saptanmış oluyordu. Daha önceki parçanın kâşiflerinin, bunun piramitle çağdaş olması konusunda hiç kuşkuları yoktu ve bu konuda 1881'de Prof. Pétrie tarafından desteklendiler. Bu yüzden şimdi demirin Mısırlılar tarafından MÖ 3500 kadar erken dönemde kullanıldığı gerçeği bilinmektedir. (**)

Böylece Mısırlıların genel olarak demiri kullanmış oldukları ve bu yüzden "demir çağına" yaklaşık MÖ 1300'den önce girdiği (II. Ramses'in saltanat dönemi) söylenemese de demir onlar tarafından iyi biliniyordu. Alet ve bina yapımı için yaklaşık MÖ 3500'de, IV. Hanedan zamanı kadar erken dönemde, sık sık kullanılmıştı. Kullanımına dair kesin olarak tarihlendirilmiş örnekler, IV. VI. ve XIII. Hanedanlar döneminde ortaya çıkıyordu. Bu bilginin MÖ 1000 civarından evvel Avrupa'ya iletilmemiş olmasının nedenini söyleyemiyoruz, Eski Mısır bilimcileri de sebebini tespit etmek istememişlerdir. Bu yüzden Büyük Piramit çok önemli bir meselenin çözümlenmesinde ilginç bir rol oynamıştır.

Prof. Pétrie tarafından, Büyük Piramit'te bulunan demir parçanın taşları yerlerine yükseltmek için bir düzeneğin parçası olmuş olduğu tahmin edilmiştir. Herodot, taşları kaldırmak için kullanılan, küçük tahta parçalarından yapılanlar gibi, makinelerden bahsetmektedir. Demek istediği şeyin genel açıklaması küçük bir vinç veya tahta makinenin taşları makara ve ip aracılığıyla kaldırmak-

---

(*) *Man* (Londra Antropoloji Cemiyeti yayın organı) iii (1903), No. 86'da H. R. Hall'ın "Mısır'da Erken Demir Kullanımı" konusundaki notlarına bakınız.

(**) Prof. Montelius, İngiliz Müzesi'nin –Man'de yayınlanan, "Bronz Çağı Kalıntıları için Rehber", 1005 (Ocak), No 7– dergisinde bu sonuçlara itiraz etmiştir. Bu itirazlara cevap olarak, Hall'a bakınız, aynı yerde, No. 40.

ta kullanıldığı olurdu; fakat Karnak'taki Büyük Mabet'in restorasyon çalışmaları müdürü olan, M. Legrain bunu farklı şekilde açıklamıştır. Dêr el-Bahari ve başka yerde XVIII. Hanedan'ın "temel çöküntüleri" arasında, kralın adını taşıyan küçük plakalar ve küçük çapa ile vazoların yanında, iki yanı yarım daire şeklinde tahta parçalarından yapılmış, yuvarlak tahta çubuklarla kavisli kısım boyunca birleştirilmiş esrarengiz bir tahta nesne bulunmuştur. M. Legrain şimdi bunu ağır taşları piramitte bir kattan diğerine ya da bir binadan başka binaya taşımak için kullanılan makinenin örneği olduğunu düşünmüştür. Kullanım yönteminin resimleri Choisy'nin *Art de Bâtir chez les anciens Egyptiens* eserinde bulunabilir. Bu ilkel makinenin Herodot'un piramitlerin inşaatında kullanıldığından bahsettiği şey olduğundan çok az kuşku vardır.

Daha sonraki tarihçi, Diodorus da bize dünyanın büyük tepe ya da yokuşlarının da kullanıldığını ve taşların gerekli yüksekliğe kadar buralara sürüklendiğini anlatır. Bu ifadenin de doğru olduğuna şüphe yoktur. Mısırlıların gerçekten bu şekilde inşaat yaptıklarını biliyoruz ve sistem, büyük batı sütununun Batlomyas zamanında bu sayede inşa edildiği, hâlâ gerçek tepelerin ve yokuşların kalıntılarının bulunduğu, Karnak'taki işi sebebiyle M. Legrain tarafından gündeme getirilmiştir. Bu şekilde yürütülen iş yavaş ve pahalıdır; fakat ülke için fazlasıyla uygundur ve insanlar tarafından anlaşılır. Eğer tonlarca ağırlıkta büyük bir taş sütun baştabanını iki sütunun tepesine karşıdan karşıya yerleştirmeyi istiyorlarsa, onu yukarıdaki yerine iplerle yükseltmezler, iki sütuna karşı büyük bir yokuş ya da toprak set inşa ederler, onları işlem esnasında yarı gömerek, sütun baştabanını iplerle ve insanlarla yokuş yukarı çekerler ve yerine oturturlar. Sonra yokuş ortadan kaldırılır. Bu, Karnak'ta izlenen eski sistemdir ve tahta makinelerin ilave yardımı ile Büyük Piramit ve benzerlerinin IV. Hanedan günlerinde inşa edildiği sistem budur. *Plus cela change, plus c'est la même chose.*

XII. Hanedan'ın tuğla piramitleri aynı şekilde inşa edilmiştir; zira Mısırlılar tahta yapı iskelesi ile basamağın modern birleşimi

hakkında hiç bilgi sahibi değillerdi. Dashûr'da aynı hanedan döneminden küçük bir taş piramit vardı, iki tuğla piramit arasındaydı;fakat bu şimdi neredeyse yok olmuştur. Diğerleri kuzeyi III. Usertsen'e (Sen-usret), güneyi III. Amenemhat'a aitken bu, Kral II. Amenemhat'a aitti. Bu son bahsi geçen hükümdarların her ikisinin başka yerde mezarları vardı, Abydos'ta Usertsen'in büyük bir kesme kaya galerisi ve odası, Fayyûm'a yakın Hawara'da Amenemhat'ın güneye fazla uzak olmayan bir piramiti vardı. Hawara piramitinin ya da Dashûr'dakinin –hiçbir yerde de kralın ismi yalnız bulunmadığı için– kralın gerçek defin yeri olup olmadığı kesin değildir. Hawara'da bu, tahtta bulunan Kraliçe Se-beknefe-rurâ (Skemiophris), kızınınki ile birlikte bulunur, Dashûr'da kralınkine yakın küçük bir mezarda gömülen Kral Auabrâ Hor'unki ile birlikte bulunur ve kralın çocuklarının mezarlarını birleştirmektedir. Kral Hor'un kim olduğunu çok iyi bilmiyoruz. İsmi listelerde verilmemişti ve M. de Morgan'ın Dashûr'daki keşiflerine kadar bilinmiyordu. III. Amenemhat'tan önce ölen, bu kral hayatta iken kraliyet tarafından kendisine şeref payeleri verilen bir prens olduğu güçlü bir ihtimaldir. (*) Şimdi Kahire Müzesi'nde bulunan mezarında kendisinin tahtadan güzel heykelleri bulunmuştu, kendisi oldukça genç olarak gösterilmişti. III. Amenemhat, kesinlikle IV. Amenemhat'tan önce gelmektedir ve onların aralarına Hor'u eklemek mümkün değildir.

Dashûr'un üç piramitinin sahiplerinin kimliklerinin tespiti 1894' ten 1896'ya kadar oraları kazmış olan M. de Morgan ve asistanları Legrain ve Jéquier'in yardımıyla gerçekleşmiştir. III. Usertsen'in (Senusret) kuzey piramiti, güneydeki kadar iyi korunmamıştır. Daha fazla yıpranmıştı ve o kadar etkileyici bir görünüm arz etmiyordu. Her iki piramitte de beyaz taşlardan dış kaplama, yerini sadece çıplak siyah tuğlalara bırakarak, tamamen kaybolmuştu. Her biri

(*) Aşağıya bakınız. İleride karşılaşacağımız gibi; muhtemelen kendisi III. Amenemhat'ın oğluydu.

genellikle durum böyle olduğu üzere dönemin yüksek mevkili adamlarının büyük mezarlarının ortasında bulunuyorlardı. Mastabaların çoğu M. de Morgan tarafından kazılmıştı. Bazıları, biri Kral Snefru'nun rahibi, ilave "peygamberlerin idarecisi ve piyade generali" unvanlarını taşıyan, Aha-f-ka'ya ("Ruh savaşçısı") ait olduğundan, XII. Hanedan'dan eski dönemlerdendir. O günlerde bile çoğulcular vardı. Ayrıca özel meclis üyesi (Geheimrat) ile gerçek danışma meclisi üyesi (Wirk-licher-Greheimrat) arasındaki ayrım oldukça yaygındı; zira gerçekten yapıldığını keşfetmiştik. Çoğu yaşlı Mısırlı, gerçek danışma meclisi üyesi olduğu için mezarında kendisiyle gurur duyardı. Mısır bürokrasisi zaten eskiydi ve kalıntıları ile anormallikleri piramit inşacılarının zamanı kadar eskiden kazanmıştı.

Bir ara III. Usertsen'in (Senusret) piramitinin önünde alışılmış cenaze töreninde kullanılan tapınak duruyordu; ancak tamamen yıkıldı. Piramitin yanında yeraltı tünellerine açılan sıra halinde mezarlarda, kral ailesinden bazı prensesler gömülüydü ve bu tünellerde prensesler Sit-hathor ile Merit'in Kahire Müzesi'nin en müthiş hazineleri arasında bulunan harika mücevherleri bulunmuştu. Onları görmemiş olanlar, M. de Morgan'ın çalışmalarının yayınlandığı "Fouilles à Dahchour"da (Viyana, 1895), M. Legrain tarafından yapılan güzel suluboya tablolarından, mücevherlerin görünümleri konusunda mükemmel bir fikir edinebilirler. Altından ve renkli taşlardan her tür mücevherden oluşan, toplam yüz yedi eser toplandı. En güzelleri arasında, sütun şeklinde, II. Usertsen, III. Usertsen ve III. Amenemhat isimlerini taşıyan; fevkalade ziynetler ya da gerdanlıklar vardı. İsimler, tümü bölmelere ayrılmış (cloisonné) çalışmalar şeklinde, lacivert taşı, yeşil feldispat ve akik gibi güzel taşlar; altın para, kartal başlı aslan gövdeli ejderha, düşmanları yere seren kral figürleri ve nişanları üzerinde durmakta olan şahinlerle çevriliydi. Altın boncuk ve deniz kabuklarından yekpare zincirler de olağanüstüydü. Bu hazineler yeraltı geçitlerinin zeminine gömülmüştü ve çok şükür yağmacıların dikkatinden

kaçmıştı ve bu kadar hayırlı tesadüfle bize Mısırlı kuyumcuların, XII. Hanedan günlerinde yapabildiklerini anlatmak üzere yadigâr kalmıştı. Aynı zamanda burada iki büyük Nil saltanat kayığı, kürekleri ve diğer teçhizatları ile birlikte büyük boy tekneler de bulundu. Kahire Müzesi'nde de onları görmek mümkündür. Sadece kral mumyalarının tabut sehpası olarak kullanılmış ve kızaklar üzerinde törene getirilmiş olduklarına inanılabilir. Yeraltı geçidi; piramitin merkezinin altına yönlendirildiği halde, gerçek kral odası bulunmamıştı.

Güney tuğla piramiti, kuzeydeki ile aynı şekilde yapılmıştı. Yanında, zaten bahsi geçen, ilginç içeriğiyle Kral Hor'un mezarı dahil, kraliyet hane halkı üyelerinin mezarları da bulunmuştu. Bu kısa ömürlü, sadece mezarından bilinen hükümdarın mumyasının kalıntıları da bulunmuştu. Kralın iç organları III. Amenemhat'ın mührüyle kapatılan klasik "kubbemsi kavanozlar" içine kondu, Hor'un kendisinden önce öldüğünü buradan anlamaktayız. Bu kralın kefenindeki ve dikili taşındaki yazıtlarının çoğunda özgün, etkili bir hiyeroglif yazma tarzına rastlanmıştır, –bacaksız kuşlar, kuyruksuz yılan ve başı olmayan arı. Bacaksız kuşlara bu dönemin diğer yazıtlarında rastlanmıştır; bu geçici bir tarz olmuş ve çok geçmeden terk edilmiştir.

Nubhetep isimli prensesin mezarında, onun yakınlarında, Sithathor ile Merit'inkilerle aynı tarzda daha fazla mücevher bulunmuştur. Piramitin kendisi, M. de Morgan tarafından güçlükle ve hatırı sayılır kadar çok tünel açılarak ulaşılan, alışılmış geçitler ve odalar içeriyordu. Gerçekte krala ait ölü odalarının araştırılması, 5 Aralık 1894'ten 17 Mart 1895'e kadar sürmüştü. Bu tarihte kazıcıların dehlizi, alışılmadık şekilde geniş olduğu görülen ve bu bakımdan kuzey piramidi ile farklılık gösteren eski geçitlerden birine rastladı. Kral mezarının içi şüphesiz boşaltılmıştı. Ne olursa olsun, kralın gerçekte burada değil; Hawara piramitinde gömüldüğü unutulmamalıdır.

İki tuğla piramit arasında bulunan II. Amenemhat piramiti, tamamen taştan inşa edilmişti. Zemin üzerinde hiçbir şey kalmamıştı; ancak yeraltı kısımlarının araştırılması, taşların yekpareliği ve taş duvarların yapılışındaki özenin fevkalade olduğunu göstermişti. Prenses Ha ile Khnumet'in, içinde daha fazla mücevher bulunan, birbirine bağlı mezarlarında da aynı özelliklere rastlandı. Bu mükemmel taş işleme sanatı Orta Krallık'ın özelliğidir; buna, Teb' deki III. Mentuhetep'in tapınağında da rastlıyoruz.

Dashûr'un biraz uzağı Sneferu Piramitinin tek başına hüküm sürdüğü yer olan Mêdûm'dur ve yine buranın ötesi, 1894-6 yılları arasında M.M. Gautier ile Jéquier'in I. Usertsen'in (Senusret) piramitini kazdıkları yer olan Lisht'tir. En dikkate değer bulgu kralın beyaz kireçtaşından, oturan heykellerinin tamamen mükemmel durumdaki gizli yeridir. Tam gizlenmiş oldukları gibi, yanlarda, bulundukları keşfedilmiştir. Kralın Osiris şeklindeki, yüzü kırmızı boyalı, altı figürü de bulunmuştur. Böyle figürler düzenli olarak kral mezarının önünde yerleştirilmiş gibi görünmektedir. Birkaçı, daha sonra anlatacağımız Teb, III. Mentuhetep'in cenaze töreninde kullanılan mabedinin önünde bulunmuştur. Gri granitten, adakları getiren eyaletlerin rölyef halinde görüntüleriyle süslü, güzel bir sunak da çıkarılmıştır. Lisht piramiti Dashûr'unkiler gibi tuğladan inşa edilmemiş olup taştandır. Yine de Gîza ya da Abusîr'de önceki günlerinki gibi çok sağlam tarzda inşa edilmemiştir ve ondan geriye bir yıkıntı öbeği haricinde hiçbir şey kalmamıştır. XII. Hanedan mimarları, gördüğümüz gibi, muhteşem taş işçiliğinde duvarlar inşa ettiler. Piramitlerinin taş muhafazalarının aslen çok ince olduğunu biliyoruz; ancak içi tuğlalı ya da çakıllıydı, Giza'da IV. Hanedan kralları tarafından kullanılan harika inşa sistemi uygulanmıyordu.

Lisht'in güneyi İllahun'dur ve Fayyûm bölgesinin girişindedir; ayrıca bunun batısı, Prof. Petrie'nin II. Usertsen (Senusret) ve III. Amenemhat piramitlerinde kazı yaptığı, Fayyûm'a yakın olan Hawara'dır. Kendisinin keşifleri, zaten Prof. Maspero'nun kayıtların-

da anlatılmıştır; bu yüzden burada sadece onları Dashûr'da M. de Morgan'ın daha sonraki çalışmalarının sonuçları ve Lish'te M.M. Gautier ile Jéquier'in çalışma sonuçları ile karşılaştırmak, onlarla bağlantılı son hükümleri belirlemek ve aynı bölgedeki en yeni keşifleri tasvir etmek için yeterli olacaktır.

Her iki piramit; Dashûr'dakiler gibi, tuğladandır, taşlarla kaplanmıştır. Taş duvarlar iç tarafta olduğu için, dahili inşaatta bazı farkları vardır. Merkezi odalar ve onlara giden geçitler keşfedilmiştir ve her iki durumda muhtemel yağmacıları yanlış yola sevk etmek ve yolu engellemek için sağır odalı, büyük taş kapılı vb. geçitler tuhaf şekilde karmaşıktır. Hawara piramitinin mezara ait 6.6 m üzerinde uzunluk ve toplam 3 metre genişlikte olmasına rağmen sert sarı kuvarsitten bir masif bloktan yontulmuş odası, büyük taşlarla uğraşma konusunda olağanüstü araçları ile –özellikle XII. Hanedan'ın niteliği olan– bunlardan yararlanma sevgileri hakkında bir fikir verir. Hawara Piramiti cenaze töreninde kullanılan, Mısır'da daha önce hiç bilinmeyen ve sonradan da asla görülmeyecek türden bir mabetle donatılmıştır. Bu, piramitin kendisinden bile çok daha büyük bir binaydı, ayrıca halis kireçtaşından ve beyaz kuvarsitten fazlasıyla XII. Hanedan'a has bir üslupta inşa edilmişti. Bu mabet; dış görünüş olarak Teb'deki içinde Karnak, Luxor ve Ramesseum mabetlerinin ayakta durabildikleri; ancak iki bin yıldır taş ocağı olarak kullanıldığından artık tamamen kaybolmuş zeminin uzantısını kaplıyordu. Roma devrinde bu yıkım süreci zaten başlamıştı; fakat o zaman bile bina hâlâ görkemliydi ve Herodot'un zamanından geriye doğru Mısır'a gelen bütün Grek ziyaretçiler tarafından şaşkınlıkla farkedilmişti. Onun zamanından önce bile Girit'teki orijinal labirente benzerliği nedeniyle "Labirent" adını almıştı.

Hawara mabedinin Mısır Labirenti olduğuna, Lepsius tarafından son yüzyılın kırklı yıllarında işaret edilmişti. Son iki üç yıl içinde, Bay Arthur Evans'ın Girit Labirenti'nin, bizzat Girit yakınında

Candia'da Knossos'un Minoan ya da eski Mycenæan (*) Sarayı biçiminde olduğunun keşfi nedeniyle, buna tekrar dikkat çekildi. Burada Knossian Sarayı'nın Minotaur Efsanesi'nin gerçek labirenti olduğunu ispatlamış olan bütün tezlere girmek imkânsızdır, bunun konumuzla da bir ilgisi yoktur; ancak burada kelimenin Grek ya da Helenik kökenli olduğunun ispatlandığını ve Zeus'un elinde çift baltayla tasvir edildiği Karia'daki La-braunda gibi Karian dilinde "Çift Taraflı Baltanın Yeri" anlamına geldiğini söylemek yeterli olabilir.

Dillerden Ari olmayan, "Asyalı", kesinlikle Likyalı ve muhtemelen Kariyeli dil grubunun ait olduğu dilin, Ari Greklerin Hellas'a girmelerinden önceki dönemde Yunanistan'dan İtalya'ya yayılmış olduğu, Grekçe yer isimlerinde ve Grek dilinin kendinde, varlığına dair unutulmaz izler bıraktığı Alman dilbilimci Kretschmer tarafından ortaya çıkarılmıştır. Gerçek Helenler Girit'e varmadan önce, Asyalı bir lehçe orada konuşulmuş olmalıdır ve "labirent" sözcüğü köken olarak bu lisana ait olsa gerektir. Klasik labirent "Knossian bölgesi içinde" idi. Knossos'un sarayı kesinlikle, sembolü çift yönlü balta olan, tanrıya tapınma ile ilgili başlıca mevkiydi, Knossian "Çift Yönlü Baltanın Yeri", Giritçe "Labirent" idi.

Girit Labirenti'nin adını, Mısır Labirenti'nden almış olduğu ve kelimenin bizzat Mısır kökenli olduğu tahmin edilirdi. Onun Mısır etimolojisi (köken bilgisi), "Ro-pi-ro-henet", "Tapınak ağzı kanalı" olarak bulundu; bu da Mısır dilinin yapısı biraz bozularak, örneğin Hawara'da Fayyûm'a giren Bahr Yusuf gibi, "bir kanalın ağzındaki tapınak" olarak yorumlanabilirdi. Fakat maalesef bu kelime çevrenin yerlileri tarafından "Ro-pi-ro-henet"e fazla benzemeyen, gerçekte sadece filolojik tasavvurun uydurması olan "Elphilahune" olarak telaffuz edildi ve var olduğu asla kanıtlanamadı. *Ro-henet* bölümü (Fayyûm ve Orta Mısır'ın yerel telaffuzuna göre *La-hunè* denmiştir) "kanal-ağzı" gerçektir, günümüzün "kanal-ağzı"nda bu-

(*) Mykenai, Mikenler. (ÇN)

lunan İllahun'unun kökenidir. Yine de madem ki labirent kelimesinin Kariye dili yardımıyla tatminkar biçimde, Grek (Ari öncesi) kökeni kadar besbelli ve Knossian labirent orijinal ismi kadar bariz açıklanabildiğini biliyoruz. Mısır dilinde kelimenin zoraki açıklamasını araştırmaya ve Greklerin Mısır dili karşılığından sonra, Giritçe labirent dediklerini varsaymaya hiç gerek olmadığı açıktır.

Tersi açıkça şöyledir: Mısır'a gelen Grek ziyaretçiler çok sayıda salon ve koridorları bulunan, alabildiğine geniş, görkemli Mısır yapısı ile Knossian Sarayı arasında bir benzerlik buldular. Son söylenenin çok azı klasik dönemde mevcut olsa bile mümkün göründüğü ölçüde, site her zaman kutsal olarak muhafaza edilmiş ve Roma devrine kadar bölgede inşaat yapılmasına izin verilmemiş gibi görünmektedir. Ayrıca labirentin karışık salonları ve koridorları konusundaki geleneğin her zaman belirgin olduğunu ve açıkça canlı bir hatıra üzerine kurulu olduğunu biliyoruz. Gerçekten Knossian Sarayı'nın en belirgin özelliklerinden biri karışıklığı ve geçitlerle odaların dolambaçlı sistemidir. İki bina arasında Grek ziyaretçilerin Hawara'nın piramit mabedine "labirent" ismi vermesinin asıl sebebi olan benzerlik daha fazla takip edilmiştir. Strabo tarafından Mısır labirentinin özelliği olarak tanımlanan beyaz kireçtaşı duvarlar ve "Paros Adası'na ait mermer"den parlak büyük kapılar, Knossos'ta kullanılan parlak beyaz selenit ya da alçıtaşı ile karşılaştırılmıştır. Ayrıca Minoan çağının Grek mimarisi ile neredeyse çağdaşı olan XII. Hanedan dönemine ait Mısır mimarisi arasındaki genel benzerlikler belirtilmiştir. (*) Bu gibi benzerlikler bize –MÖ 2500 kadar eskilerde kurulmuş– Mısır ve Minoan sanatı ve uygarlığı arasında yakın bir bağlantı olduğunu anlatan, zaten bilinen delillerin miktarını arttırabilir.

(*) H. R. Hall, *Helenik Araştırmalar Dergisi*'ne *(Journal of Hellenic Studies)* bakınız (Kısım ii). Gîza'daki Sfenks Mabedi de Hawara ile Knossos'takilerle karşılaştırılabilir. Sfenks Mabedinin XII. Hanedan yapısı olması daha muhtemel görünmektedir.

Zira son birkaç yıl içinde Girit'teki kazılardan görüleceği üzere, eski tarihe ait, Yunanistan ile Mısır'ın neredeyse Mısır tarihinin başlangıcından beri düzenli irtibat halinde olduğunu bize gösteren, yeni bir bölüm öğrenmiş olduğumuz unutulmamalıdır. Kazılar bunun Mısır'da değil, Girit'te devam ettiğini ortaya çıkarmış olduğu için bunları anlatmak bu kitabın konusunun kapsamına girmez. Yine de daha sonraki günlerde Mısır tarihini etkilediği kadarıyla sonuçlarının kısa bir özeti VII. Bölümde verilmiştir. Burada, eski dönemi ilgilendirdiği kadarı ile Mısır ile Girit'in kesinlikle XII. Hanedan zamanında ve muhtemelen de VI. ya da daha önceki dönemde irtibat halinde olduklarını söylemek yeterli olabilir. Knossos'tan çıkan, kesinlikle daha sonraki günlerde getirilmemiş, III. Hanedan Mısır vazoları elimizde bulunmaktadır; zira Mısır'da Saïte'lerin ve daha sonra Romalıların zamanına kadar, hiçbir eski millet antikalarla ilgili beğenilere sahip olmamıştır. Gerçekte, bu iletişim zaman olarak, yavaş yavaş Yunanistan'ın Minoan uygarlığının kökeninin ilk çağa ait, muhtemelen eski neolitik zamanlarda Mısır medeniyetinden gelen bir sürgün olduğu ihtimalini düşünmemize neden oluyor. Yani neolitik Grekler ve neolitik Mısırlılar her ikisi de pek muhtemelen kökeni Afrika'da olan ve bir kısmı denizi geçip Mısır'da Mısır tarzında, Yunanistan'da Grek tarzında gelişen kültürün tohumlarını beraberlerinde getirerek Avrupa'ya çok eski zamanlarda gelmiş, aynı "Akdenizli" neslin mensuplarıydılar. Gerçek iletişim ve bağlantı önceleri sağlanamamış olabilir ve muhtemelen olmamıştır. Prof. Petrie aksini düşünmektedir ve hanedan öncesi Mısır vazoları üzerinde boyanmış gemilerde (I. Bölüm'e bakın), geç neolitik zamanlarda Girit ve Mısır arasında ticaretin Akdeniz üstünden onlar sayesinde yürütüldüğü özdeş kadırgaları görecekti. Yine de bu gemilerin, zamanın klasik Nil "felûkas" ve "gyassas" denen, alelade küçük nehir gemileri olduğu kesindir; bunlar çöl ve ekili arazilerin sembolleriyle birlikte devekuşları, antiloplar, tepeler ve palmiye ağaçları ve göze çarpan bütün planın tamamen karasal ve Yukarı Mısır karakteri ile resme-

dilir. Yine de hanedan öncesi gemilerin açık denize uygun kadırgalar olmadıklarına şüphe olamaz.

Muhtemelen Grek Akdenizlileri ile Yukarı Nil bölgesinde yaşayanlar arasında irtibatın tekrar kurulması piramit inşacılarının zamanına kadar gerçekleşmemişti. O zamandan beri bu artmış ve XII. Hanedan'ın zamanında III. Amenemhat labirenti inşa edildiği zaman, iki ülke arasında aşağı yukarı düzenli türde bir iletişim mevcut olmuş gibi görünüyordu.

Bu dönemde aralarında güzel sanatlarla ilgili fikir alışverişi olduğu kesindir. İletişimin nasıl devam ettiğini bilmiyoruz; fakat muhtemelen doğrudan açık deniz üzerinden devam etmekten çok Kıbrıs ve Suriye sahili yoluyla gerçekleşmişti. Giritli elçilerin Mısır sarayını ziyaret ettiği ve Teb'de kabir tablolarında resmedildikleri XVIII. Hanedan zamanında, Girit ve Mısır arasındaki irtibatı anlatmaya başladığımızda, bu konuya tekrar değineceğiz. XII. Hanedan ile XVIII. Hanedan'ın zamanları arasında, bu bağlantı önemli ölçüde kuvvetlenmiş gibi görünmektedir; çünkü Knossos'ta Abnub adında bir Mısırlının –adından dolayı XIII. Hanedan'ın sonuna yakın yaşamış olması gereken ve Hyksos krallarından biri olan Khian'ın kraliyet adını taşıyan *alabastron*un (*) tepesinde– Mısır'a özgü heykelciği bulunmuştur.

Hawara'nın oldukça yakınında, İllahun'da, Usertsen'in işçileri kendisinin piramitini inşa ederken kurulan şehrin harabelerinde, Prof Petrie, o zaman bilinmeseler de, şimdi Girit ve Kıbrıs'taki kazılardan iyi bildiğimiz türde toprak kapların parçalarını bulmuştur. Bunlara Girit'te ilk kez bulunduğu yerin adından sonra Kamares kapları ve genellikle beyazla doldurulan küçük deliklerle süslenmiş siyah pişmiş toprak eşyadan dolayı çok renkli Girit(li) çanak çömlek kalıntıları denmiştir. Bu son söylenen toprak eşya, XIII. Hanedan kalıntıları ile birlikte başka yerde bulunmuştur. Önce söylenenin Girit'te "Erken Minoan" dönemine ait olduğu, uzun süre öncekinin "Geç Minoan" ya da Mısır'daki XVIII. Hanedan ile

(*) Parfüm ve masaj yağı saklamakta kullanılan antik topraktan şişe. (ÇN)

çağdaş olan "Saray" dönemine ait olduğu bilinir. Burada XII. Hanedan Mısır'ı ile Erken Minoan Girit'i arasında bir bağlantının bir başka ilginç delili elimizde bulunmaktadır. XVIII. Hanedan ve sonraki hanedanlar döneminde daha sonraki bağlantı, Prof. Petrie'nin Medinet Gurob'da geç Mycenaean objelerinden ve yabancı mezarlardan bulguları sayesinde, aynı saltanat dönemi bakımından örneklerle açıklanmıştır.(*)

Hawara, İllahun, Kahun ve Gurob'daki bu kazılar 1887-9 yılları arasında yapıldı. O zamandan beri Prof. Petrie ve meslektaşları aynı bölgeyi tekrar ziyaret etmişlerdir ve Gurob orada balık tapınmasına adanmış bir tapınak keşfeden Loat ve Ayrton tarafından (1904) tekrar incelenmiştir.Bu çalışma Prof. Petrie'nin Mısır Araştırma Fonu için eski Henensu mevkisinde, Greklerin Herakleopolis'inde, Annas ya da Ahnas-yet el-Medina'daki esas kazısı ile aynı zamanda yapılmıştı. Prof. Naville orada Mısır Araştırma Fonu namına 1892'de kazı yapmış ancak mabedi tamamen aydınlatmamıştı. Bu çalışma şimdi bütün binayı ortaya çıkarmış olan Prof. Petrie tarafından üstlenilmiştir. Mabet Herakleopolis'in yerel tanrısı Hershefi'ye adanmıştır. Greklerce Ar-saphes denilen ve Herakles ile işbirliği yapan bu tanrı, gerçekte koç başlı Horus şeklindeydi, adı "Korkunç-Yüz" anlamına geliyordu. Mabedin daha büyük bölümü XIX. Hanedan zamanına tarihlendirilir ve eski dönemden hiçbir şey kalmamıştır. Yine de Orta Krallık döneminin Hershefi şehrinin parlak dönemlerinden biri olduğunu biliyoruz. Nispeten kısa süre için, Memphisli hegemonyası ile Teb dominyon dönemi arasında, Herakleopolis Mısır'ın başkentiydi. Hakları nda az şey bilsek de IX. ve X. Hanedan kralları Herakleopolislilerdi. Kheti'nin büyük bir tiran (zalim hükümdar) olduğu söylenirdi. Bir diğeri Nebkaurâ, sonraki günlerde çok moda olan klasik bir öykü olan "Dilbaz Köylünün Efsanesi"ndeki bir şahsiyet

(*) Buraya gömülen bir adam An-Tursha, "Tursha'nın Sütunu" adını taşıyordu. Tursha, Akdenizli, muhtemelen Girit'ten Tylissialı biriydi.

olarak tanınmaktadır. Bir başkası Merikarâ daha gerçek bir kişiliktir; zira Asyût'taki mezarlarda zamanına dair kitabelere sahibiz. Bu kitabelerden aralarında en cesurunun Asyûtlu liderler olduğunu öğrendiğimiz Herakleopolis yandaşlarının karşı koymalarına rağmen, Teb prenslerinin Kuzeylileri yıprattığını öğreniyoruz. İç savaş, Teb'in lehine sonuçlanmış ve Tebli XI. Hanedan çifte tacı takmıştır. Kraliyet asası Memphis'ten Kuzey'e geçmiş ve Teb, Mısır tarihinin sahnesine girmiştir.

Bu olayla Nil ülkesi de yeni bir gelişme çağına girmiştir. Krallığın başkenti bir kez daha Güney'e geçmiş ve XII. Hanedan kralları gerçekte Kuzey'de otursalar da Tebli kökenleri asla unutulmamış ve Teb, ülkenin başlıca şehri olarak kabul edilmiştir. XI. Hanedan kralları gerçekte Teb'de saltanat sürerlerdi ve XIII. Hanedan'ın daha sonraki kralları, Hiksoslar'ın fethinin ardından oraya çekilmişlerdir. Teb'in, Hiksoslar'a karşı verilen mücadele ile ilgili bütün destansı gelenekleriyle ilişkilendirilmesi, nefret edilen Samiler sonunda kovuldukları zaman, orada başkentin nihai istikrarını sağlama aldı ve milli krallık kuzeyden güneye tüm alanda yeniden kuruldu. Fakat Akhunaten'in sarayını Tell el-Amarna'da, II. Ramses'in Tanis'te topladığı zamanlar gibi, kesintiler haricinde, Teb, XXII. Hanedan zamanına kadar altı yüz yıl süreyle milli başkent olarak kaldı.

Orta Krallık'ı (XI.-XIII. Hanedanlar) Eski Krallık'tan ayıran bir başka büyük değişim, Mısırlıların bu dönemde başka dış uluslarla temasa geçmeleri nedeniyle ortaya çıktı. Bütün Eski Krallık tarihi boyunca, Mısır'ın dış dünya ile ilişkileri sıfır olmuştu. Akdenizli uluslarla bazı bağlantılar olduğunu biliyoruz, *Ha-nebu* ya da Kuzeyliler, Sina'dan insanlar ile diğer Bedevi ve zenciler ile savaş öyküleri elimizde bulunmaktadır, ayrıca Yukarı Nil yoluyla Punt (Somaliland) ülkesine seferler yapılmıştır. Fakat Fırat havzasının büyük ulusları ya da Filistin halklarına dair en ufak bağlantı izi hatta bilgisi elimizde bulunmamaktadır. Babil Kralı Narâm-Sin, Sina Yarımadası'nı (Magan ülkesini) MÖ 3750 kadar erken zamanda,

yaklaşık III. Mısır hanedanı devrinde, istila etti. Bu hanedandan büyük Kral Tjeser de Sina'yı istila etti ve hanedanın son kralı Snefru da öyle. Fakat o zamanlar Babillilerle Mısırlılar arasında bir çarpışmanın herhangi bir izi elimizde bulunmamaktadır. Bunlardan biri, diğerinin varlığı hakkında en ufak bilgiyi de ortaya çıkarmış değildir. O günlerde dünyanın iki uygar halkının gerçekten birbirinden tamamen habersiz olmaları ihtimali düşüktür; fakat onlar arasında Mısır monarşisinin kuruluşundan önce muhtemel olandan başka bir bağlantıya dair elimizde hiçbir iz bulunmamaktadır.

Bu eski bağlantı yine de çok şüphelidir. Eski Mısır uygarlığında eninde sonunda Babil kökenli bir unsurun var olduğunu ve Mısır'a nasıl ulaştığına dair iki kuramın ortaya atıldığını görüyoruz: Biri, bunun, Bab el-Man-deb geçitini geçen ve Hammamat Vadisi ya da Yukarı Nil yoluyla Mısır'a ulaşan Arap akrabalarının (günümüz Grallaları ile temsil edilen) Sami halkı tarafından getirildiğini varsayıyor. Diğeri, eski kültüre ait Semitik bir yerleşimin var olduğu Heliopolis'te, Delta'ya Suez geçidi üzerinden geldiğini öne sürüyor. Her iki halde de Babil kültürünü Mısır'a getiren Samilerle ilgili verilerin elimizde olması gerekiyor. Bu, okuyucuya hatırlatabileceğimiz gibi bizzat Semitik kökenden değildi; fakat Sami olmayan insanların yardımıyla olan bir gelişmeydi. Bildiğimiz kadarıyla, Sümerler Babil'in yerli sakinleriydiler. Sümer dili eklemeli/bitişken tiptir, saf Sami deyimlerinden ve Mısır dilinden köken olarak ayrıdır. İlk Sami işgalcilerin beraberlerinde Mısır'a getirdikleri kültürün Babil unsurları, o halde sonuçta Sümer kökenliydi. Sümer uygarlığı Babil'in Sami fethinden önce asırlarca Semitik kabileleri derinden etkilemişti ve Sümerler giderek daha mazbut bir kavim olunca fatihleriyle kaynaştıklarından, ayrıca ırksal ve dile ait benliklerini kaybettiklerinden yabancı bir kültür değil yabancı bir kavim tarafından fethedildiler. Samilerin kültürü Sümerli olduğu için Semitik kavimler uygarlığını Sümerlere borçludurlar. Yani Semitik kültür dediğimiz şeyin çoğunun ilke olarak Sami olmadığı rahatça söylenebilir.

O halde en eski günlerde, Mısır, Samilere ait, Sami unsurları insanların diline sunan ve Semitik ırksal değişimi getiren bir aracı ile Sümer kültürünün unsurlarını almıştır. Bu ilk çağa ait fatihlerin yolları konusunda her iki kuramın doğru olması ve iki Sami dalgasının Nil Havzası'na, neolitik dönemin yaklaşmasına doğru, birinin Yukarı Nil ya da Hammamat Vadisi, diğerinin Heliopolis yoluyla girmiş olması mümkündür.

Belki Semitik kökenin despot türüyle ve yerli Nil yöresinde yaşayan kavmin halkıyla birlikte Mısır ulusunun yeniden bir araya getirilmesinden sonra, Tebli hegemonya zamanına kadar Babil'deki Semitik kültürün uzak merkezi ile daha fazla bağlantıya dair elimizde hiçbir işaret bulunmamaktadır. XII. Hanedan döneminde, Mısırlıları, İdumsea ve Güney Filistin Bedevileri ile dostane ilişkiler içinde görüyoruz. Böylece I. Amenemhat'ın küçük oğlu Sanehat, kral babasının ölümü duyurulduğu zaman, yeni kral Usertsen'den (Senusret) kaçıp Filistin'e gitmiş ve orada Şef Ammuanshi'nin kızı ile evlenip bizzat Suriye'nin başkanı olmuştur, Mısır'a ancak kraliyet affı ve himayesi vaadi üzerine yaşlı bir adam olarak dönmüştür. II. Usertsen'in (Senusret) saltanatı esnasında –Orta Mısır'da Oryx eyaletinin prensi– Arap şefi Abisha'nın (Abêshu'), Beni Hasan'da Khnumhetep'in duvarlarında resmedildiğini gördüğümüz için, Khnumhetep'in sarayına takibi ile meşhur ziyaretini biliyoruz. III. Usertsen'in (Senusret) Sekmem ülkesi ve aşağılık Suriyelileri cezalandırmak için Filistin'i işgal ettiğini görüyoruz. (*)

(*) Daha önce yukarıda değinilmeyen, Bay Garstang'ın kazıları esnasında bulunan, (mücadeleye katılmış) General Sebek-khu'nun tarihi kitabeli dikilitaşı nedeniyle bu mücadeleden haberimiz var. Kazılar 1900'de yapıldı ve XII. Hanedan döneminde yapılmış büyük mezarlığın bir parçasının tamamen açılmasıyla sonuçlandı. Bu mezarlığın mezarlarından çıkan ve XVIII. Hanedan'ınkilerden de bulunan nesneler grubu bu iki dönemde kullanılan nesnelerin üsluplarını gösterdiği için özellikle değerlidirler (Garstang, el-Ardbah'a bakınız, 1901).

Mısır gücü büyüyordu ve bu gücün ağırlığı daha önce hiç bilinmeyen bölgelerde hissediliyordu. Sonunda çarpışma başladı. Mısır, Asyalı bir güçle çarpıştı ve en kötü raslantıyla karşılaştı. O denli kötüydü ki Orta Krallık'a dair Teb monarşisi devrilmiş ve Kuzey Mısır gerçekte Asyalı kuvvetler tarafından fethedilmiş ve birkaç yüzyıllığına yabancı bir hanedan tarafından yönetilmişti. Hiksoslar ya da Çoban Kralları fethedenlerin kim olduğunu son keşiflerin hiçbiri bize söylememiştir. Eski bir görüş onların Moğollar olduğudur. Şimdi Kahire Müzesi'nde bulunan, Hyksos kralların isimlerini taşıyan, Tanis sfenkslerinin olağanüstü yüzlerinin, Bubastis'te M. Naville tarafından keşfedilen iki devasa kral kafasının yüzleri için de sanıldığı gibi, Moğol tipli olduğu düşünülüyordu. Fakat M. Golénischeff şu an bu kafaların katiyen Hiksoslar'ın olmadığını, bunların gerçekte XII. Hanedan krallarının olduğunu ortaya koymuştur. Newberry ve Garstang geçenlerde bu tipin yabancı ve muhtemelen Kuzey Suriye'den gelen daha sonraki dönemde Mısır'ın düşmanları olarak ön plana çıkan Kheta ya da Hititler'le bağlantılı olduğunu kanıtlamaya çalışmışlardır. Mısır kraliyet ailesine bu tiplerin, II. Usertsen'in (Senusret) kraliçesi olan, Hitit prensesi olduğunu sandıkları, Nefret tarafından dahil edildiğini düşünüyorlardı. Aynı zamanda bu tipin, gerçekte Hititler olduğunu sandıkları Hyksos'lara ait olması ihtimalini düşünüyorlardı. Bu yüzden, Hiksoslar'ı Hititler'e bağlayan ve bunları de Cara'nın Pelasgi ile Tyrseni'ye bağlayan kuramını gündeme getirdiler.

Mantıksal sonucu yönünde uygulandığı zaman, bu kuram Hiksoslar ile Hititleri, İtalya'nın Etrüskleri kadar, Yunanistan'ın Helenik (eski Yunan medeniyeti) öncesi "Minoan" Mycenaeanları ile ırk olarak bağlayan çok ilginç bir kuramdır. Ancak doğruluk payı düşüktür. Sonuçta Hititlerin (Asurluların *Kheta, Khattes*i) ve diğer Anadolu kabilelerinin ırk olarak Yunanistan'ın "Minoanları" ile akraba olduklarını öğrenebilmemiz asla mümkün değildir; fakat Hiksoslar ile Hititler arasındaki bağlantı araştırılacaktır. II. Ramses zamanındaki Mısır abidelerinde Kheta'nın yüzleri köşeli bir

biçime sahiptir ve Tanis sfenkeslerinin, Kraliçe Nefret'in, Bubastis ve III. Usertsen (Senusret) ile III. Amenemhat heykellerinin yüzleri de öyledir. O halde Newberry ve Garstang ile birlikte, tuhaf ırksal özelliklerini oğlu III. Usertsen (Senusret) ve onun oğlu Amenem-hat'a veren Nefret'in bir Kheta prensesi olduğunu düşünebiliriz, bu garip XII. Hanedan tipi ile Kheta yüzü arasındaki benzerlik tesadüf olmaktan öte bir şey değildi.

Nefret, Usertsen ve Amenemhat tarafından ortaya konan yüz tipinin safi Mısırlı olmadığını düşünmek için gerçekten hiç sebep yoktur. Nice günümüz fellahında bu görülebilir. Muhtemelen heykelcilerin bu hükümdarların portrelerini çok sadık ve dikkatli olarak betimlemeleri ve yüzlerinin oldukça katı ve haşin olması bunun gerçek nedenidir. Ancak, şimdilik Newberry ile Garstang'ın iddialarını kabul edersek XII. Hanedan kralları ile Hiksoslar arasındaki bağlantı nerdedir? Hyksos olduğu düşünülen, bu garip yüz tipine sahip bütün Tanite anıtları kesinlikle XII. Hanedan'a aittir. Kuşkusuz başlangıçta kendisi için yapılan ve XII. Hanedan'ın gasp ettiği Hyksos kralının tek heykeli, Bubastis'te M. Naville tarafından bulunan Kahire'de Khian (*) döneminden kalan küçük bir heykeldir ve bu heykelin başı yoktur. Bu yüzden, Hiksoslar'ın neye benzediği konusunda en ufak fikre sahip değiliz. Dahası, bildiğimiz Hyksos isimlerinin tanıklığı oldukça farklı bir yönü işaret etmektedir. Kheta ya da Hititler, kesinlikle Sami değillerdi, yine de Hyksos isimleri kesinlikle Sami diline aittir. Gerçekte Hiksoslar'ın ya da Çoban Krallarının, klasik uzmanların olduklarını söyledikleri gibi ve *(Hiku-semut* ya da *Hihu-shasu*) "Çöllerin Prensleri" veya ("Bedevi Prensleri") gibi isimlerinden de anlaşılacağı üzere halis ve sadece Arap olmaları ihtimali yüksektir.

Şimdi neredeyse aynı zamanda göçebe bir Arap kavmin Aşağı Mısır'ı işgal etmiş olması ve orada hükümdar olarak yerleşmiş olmaları (tıpkı Amr ile Müslümanlar'ın iki bin yıldan fazla süre sonra

(*) MÖ 1610-1580 döneminde hüküm süren firavun. (ÇN)

yaptıkları gibi) bir başka Arap kavmin Babil üzerinde egemenliğini kurmuş olabilmesi garip değildir. Yine de bu doğru olabilir; zira ünlü Hammurabi'nin ait olduğu Babil'in Birinci Hanedanı, kral isimlerinden bazılarından da anlaşılacağı gibi, bu kavim pek muhtemelen Arap kökenliydi. Bu iki fetih arasında bir bağlantı olması ve MÖ 2000 yılından önce Arabistan'dan Babil, Filistin ve hatta Mısır Delta'sını aşan büyük bir göç hareketinden önce Babil ile Mısır'ın düşmesi hiçbir şekilde imkânsız değildir.

Bu anlamda Mısır ile Babil birlikte Araplara ortak tabiyet konumuna getirilmiş olabilirler. Semitik idare altında, Mısır ile Babil arasında herhangi bir düzenli irtibatın o an kurulup kurulmadığını bilmiyoruz; fakat Hiksoslar dönemi boyunca Mısır ile deniz aşırı Girit arasında oldukça fazla ilişki olduğunu ve muhtemelen Mezopotamya ile ilişkilerin kurulmuş olabileceğini kesinlikle biliyoruz. Yine de Tebli prenslerce idare edilen özgürlük savaşı sonunda başarı ile sonuçlandığı ve Araplar defedildikleri zaman, Mısırlılara çok değişmiş bir ulus olarak rastlıyoruz. Semitik işgalcilerinden öğrendikleri, savaş için –zaferleri ne olursa olsun büyük çapta kullanımlarına bağlı olan– at ve savaş arabası kullanımını benimsemişlerdi ve genel olarak konuşmak gerekirse, Batı Asyalı uluslara çok daha benzer olmuşlardı. Mısır artık tecrit edilmiş değildi; zira dış dünya ile zorla temasa geçirilmişti ve çok şey öğrenmişti. Mısır artık kendi sınırları içinde suskun değildi. Eğer Samiler onu fethedebilmişlerse, o da Samileri işgal edebilirdi. At ve savaş arabası ile donanmış Mısırlılar muharebeye gittiler ve intikamlarını anladılar. I. ve II. Thothmes tarafından yapılan fetihlerden sonra bütün Filistin ve Suriye, Mısır mülküydü ve Asur ile Babil, Mısır firavununa barış için para ödüyorlardı.

Mukavemet geldi ve Mısır, Asur'un ayakları altına serildi; ancak Batı Asya üzerindeki hakimiyet iddiası asla terk edilmedi; sonra Asur ve Babilliler tarafından asırlar önce ortadan kaldırılmış tanrıların heykellerini Mısır'a zaferle geri getiren Ptolemy Euergetes tarafından hakimiyet bütün ihtişamı ile tekrar canlandırıldı. Bu

hak talebine Asyalılar tarafından asla izin verilmedi; doğruydu ve kralları en mağrur Firavuna mutlak eşitlik konusunda yazı yazdı. Hatta Kıbrıs kralı, Mısır kralına kardeşim diyordu. Ancak Filistin bir Mısır mülkü olarak kabul edildi ve Fenikeliler, –sürekli Kheta ya da Hitit güçleri ile kuzeye Mısır'a karşı entrika çeviren– kanunsuz Bedevi kabilelerine karşı Mısır rejiminin faal destekçileriydiler.

Bu Harici Mısır imparatorluk mülkü Mısırlıların gözlerinin sürekli olarak ve yakın irtibat halinde olduğu Batı Asya yönüne döndüğünü ifade ediyordu. Bu yüzden ilk Teb dönemi ve Hiksoslar işgali, Mısır tarihinde dikkatimizi bir süreliğine Mısırlılar'la şimdi sürekli temasa geçen Batı Asya halklarına çevirmemiz için bir süreliğine bir yana bırakabileceğimiz bir dönüm noktasına işaret ediyordu.

Tıpkı Mısır'da yapılan ve tarihine dair önceki görüşlerimizi değiştiren yeni keşifler gibi, son birkaç yılda Mezopotamya Havzası'nda yapılan eski mevkilerin kazıları da Babil ve Asur tarihi ile ilgili bilgilerimize ilave yapma ve bilgilerimizin çoğunu değiştirmemize imkân veren kapsamlı keşiflere yol açmıştır. Filistin'de ve Sina Yarımadası'nda da bahçe küreği fiilen kullanılmıştır; fakat Sina ve Filistin'deki işin ayrıntılı açıklaması bu kitaptan ziyade İncil'le ilgili açıklamaların sınırları dahiline düşer. Aşağıdaki bölümler bu yüzden başlıca bize eski Sümerler'in ve Babilliler'in, Elamlar'ın, Kushlar'ın (Kassitler'in) ve Asurlular'ın, yani, Mısır'dan eski olan ve gördüğümüz gibi muhtemelen (Mısır uygarlığının) oluşumuna biraz yardımcı olan eski Sümer uygarlığının varislerinin tarihi ile ilgili yeni gerçekleri anlatan modern keşifleri ele alacaklardır. Bunlar eski dünyanın başlıca iki uygarlığıydı. İki bin yıl boyunca her biri diğeri ile karşılaşmaksızın, kendi yolunda yürümüştür. Sonunda iki yol bir noktada birleşmişti. Şimdiye kadar Mısırlılar'ın yolunu ele aldık; şimdi çakışma noktasına kadar Mezopotamyalıların yolunu anlatacağız.

IV. BÖLÜM
BATI ASYA'DAKİ SON KAZILAR VE KALDE TARİHİNİN DOĞUŞU

Önceki sayfalarda Mısır'daki son kazıların ülkenin tarihinde nasıl tamamen yeni bir bölüm ortaya çıkardığı ve sonuç olarak Mısır uygarlığının kökeni hakkındaki kuramlarımız nasıl tamamen değiştirildiği ortaya konulmuştur. Mezopotamya'da ve bitişik ülkelerde Mısır'dakinden hiç de aşağı olmayan coşku ve enerjiyle kazılar yapılmış ve yapılmaktadır. Ayrıca bu kazıların Batı Asya'nın eski kavimlerinin kökeni ve yakınlığı konusunda fikirlerimize dair herhangi büyük değişiklikle sonuçlandığı söylenemese de bunlar dünyanın o bölgesindeki ülkelerin eski tarihine dair bilgilerimize hatırı sayılır katkıda bulunmuştur. Şu an bildiğimiz kadarıyla, Mezopotamya'nın verimli ovalarının en eski sakinleri olan Sümerler bakımından bu özellikle doğrudur. Bu eski halkın başlangıcı çok uzak geçmişe uzanır ve kökenleri hâlâ eski uygarlıkların buğularında gizlenmiştir. Onlarla ilk kez karşılaştığımızda, Sümerler zaten yüksek seviyede bir uygarlığa sahiplerdi. Fırınlanmış ve fırınlanmamış tuğladan mabetler ve saraylar inşa etmişlerdi; ayrıca sulama amacıyla ve şehirlerine iyi su kaynakları sağlamak için ülkelerini kanallarla katederek, tarım sistemini bir bilime dönüştürmüşlerdi. Heykelleri ve toprak kapları zaten sanat uygulamalarında yüksek seviyeye erişmiş olduklarına dair bol miktarda delil sunar ve neticede köken olarak resim karakterli kaynağa sahip; fakat sonradan fonetik anahatlar beraberinde geliştirilmiş olan

karmaşık yazı sistemi geliştirmişlerdir. Kültürün bu aşamasına ulaşmış olmak, daha önceden uzun bir gelişim dönemini ortaya koyar ve şu anda keşfedilen kalıntılarının en eskisini atfetmemiz gereken dönemden çok asırlar önce Güney Babil'de yerleşmiş oldukları sonucuna varmamız gerekir.

Bu insanların Babil'in yerlileri olmamaları kuvvetle muhtemeldir; fakat köken olarak geldikleri bölgeyi belirlemek için elimizde çok az veri bulunmaktadır. Civardaki ovanın üzerinde yükselen fırınlanmamış tuğladan büyük kütlelere sahip Ziguratlarını veya mabet kulelerini, inşa etmiş olduklarından ve idealleri her birini "bir dağ gibi" yapmak olduğu için, bir dağ kavmi oldukları ve dağıldıkları vatanın Orta Asya'da olduğu ileri sürülmüştür. Diğer bilim adamları onların dil ve yazı sistemlerinde kökenlerine dair işaretler belirlemişlerdir ve eklemeli lisan konuştukları, ayrıca en eski dönemde yazı karakterleri Çince gibi düşey satırlar halinde yazıldığından dolayı, onların Moğol kökenli oldukları ileri sürülmüştür. Bu hipotez lehinde bir delil çıkarılabilse de onun lehinde ya da aleyhinde kesin konuşmak acele olur. Ayrıca daha kesin bir karara varmaya yardım edecek daha fazla materyalin keşfini beklemek daha akıllıca olur. Fakat kökeni ne olursa olsun, Sümerlerin direk ya da dolaylı temasa geçtikleri tüm kavimler üzerinde olağanüstü etkili oldukları kesindir. Çok eski dönemde Elam'ın eski sakinleri ilke olarak onların yazı metodunu kabul etmişlerdir ve sonradan, İran'ın dağlık bölgelerinde tecrit halinde yaşadıklarından, kendi hatlarını geliştirmişlerdir. (*) Babil'i işgalleri üzerine, Samiler tamamen Sümer etkisi altına girmişlerdir ve sonunda Sümerleri yenip sindirmiş olsalar da uygarlıkları öz olarak Sümer kalmıştır. Dahası, Babil'li Semitik sakinler aracılığı ile Sümer kültürü diğer ve daha uzak kavimlere etkisini uygulamaya devam etmiştir. Muhtemelen Babil unsurlarının Mısır uygarlığına Semitik sızma yolu ile Bab el-Mandeb Geçitleri içinden veya Suez geçidi

(*) V. Bölüm ve notlara bakınız.

üzerinden nasıl girdiğini zaten görmüştük ve Samilerin beraberlerinde getirdiği Sümer kültürü buydu. Aynı tarzda, Semitik Babilliler aracılığıyla, Asurlular, Kassiteler ve Filistin ile Suriye sakinleri ve Anadolu'nun, Ermenistan ve Güneydoğu Anadolu'nun bazı bölümleri hepsi sırayla Sümer uygarlığının dolaylı etkilerini deneyimlemişlerdir ve bu eski kültürün unsurlarını daha çok ya da az derecede kopya etmeye devam etmişlerdir.

Sümerlerin etkilerinin Sümerler olmadan Batı Asya'nın eski kavimlerinin tarihindeki pek çok noktanın anlaşılmaz olacağı bir anahtar verdiği görülecektir. Bu yüzden birkaç yıl öncesine kadar, bu eski halkın varlığının şüpheli olduğu gerçeğini hatırlamak şaşırtıcıdır. O zaman Mezopotamya'daki kazılar kavmin çoğu izlerini ortaya çıkarmamıştı, ayrıca kavmin önceki varlığı esasen, Nineveh'de (Ninova) Ashur-bani-pal kütüphanesinde bulunan, Asur tabletlerinde yazılı Sümer yapıtlarının birkaçından anlaşılmıştı. Bu yapıtlar, yazılı oldukları tabletler üzerinde Asur tercümeleriyle donatılmışlardı ve merhum Sör Henry Rawlinson, merhum M. Oppert, Prof. Schrader, Prof. Sayce ve diğer bilim adamları tarafından ayrıca ülkenin Semitik Babillilerin yerinden çıkardıkları daha önceki sakinlerinin dilinde yazıldıkları doğru biçimde ortaya atılmıştı. Fakat M. Halévy, Sümer dilinin asla bir dil olmadığı ve ifadenin doğru anlamıyla, sadece Semitik Babilli rahiplerce icat edilen bir Kabalacı yazı metodu olduğu sonucuna yönelik bir kuram ortaya attı.

Bu kuramın savunucularının esasen dayandığı tez, Sümer simgelerinin fonetik değerlerinin çoğunun açıkça Sami dili eşdeğerlerinden türemiş olduklarıydı ve aceleyle bütün dilin benzer şekilde Semitik Babilliler'den türediği ve gerçekte Babil rahiplerinin safi keyfe bağlı icadı olduğu sonucuna vardılar. Bu kuram özünde bulunan ihtimallere dair bütün meseleleri görmezden geliyordu ve Babilli rahiplerin niçin böyle bir icatta bulunmak zahmetine katlandıklarını açıklama girişiminde bulunmamıştı ve sonradan kopyasını çıkardıkları Sümer yazmalarının çoğuna dair Asur tercümelerini

dikkatle ekleyerek kendi iddialarını çürüttüler. Dahası, bu yazmaların doğası Kabalacı yazı metodu ile kaydedilmesini bekleyeceğimiz türde değildi. Babil rahipleri ile ilgili hiçbir gizli ilim içermiyorlardı; ancak bunlar sadece Babil ve Asurluların bizzat kendilerince uyguladıklarına benzer ilahiler ve dualar, bir de dini yazmalardı.

Özünde bulunan ihtimalsizliklere rağmen, M. Halévy kuramına Prof. Friedrich Delitzsch ve Alman Asur Bilimcileri Okulunun daha genç pek çok ekolünü kuramına yöneltmeyi başardı. Sir Henry Rawlinson, M. Oppert ve Prof. Schrader gibi daha muhafazakâr bilim adamları, Sümer dilinin gerçek bir dil olduğunu ve Semitik Babillilerin yenmiş olduğu daha erken bir kavim tarafından konuşulmuş olduğunu savunarak, kurama şiddetle karşı çıktılar. Ayrıca Sümer dilinin Babil'in Semitik işgalcilerinin dili ile aniden ayağı kaydırılmamış olduğunu; ancak iki dilin uzun süreler boyu yan yana konuşulduğunu ve her birinin diğerinden şiddetle etkilendiğini düşünerek, bazı Sümer deyimlerinin Semitik köklere benzerliğini açıklamışlardır. Bu çok muhtemel ve makul açıklama sonraki –özellikle merhum M. de Sarzec tarafından, Güney Babil'de, Telloh'da yapılan– kazılarla tamamen doğrulanmıştır. Eski Sümer şehri Shirpurla'nın mevkisini belirleyen bu tepeciklerde, gerçekten Babil'in ilk sakinlerinin dili olduğunu kanıtlayan arkaik karakterlerle ve Sümer dilinde yazılmış binlerce kil tablet bulunmuştur; oysa Telloh'daki kazılarla da bulunabilen, sanatlarına dair örnekleri ile suret ve özelliklerinin tasvirleri, bir kez daha bütün Sümerlerin kuvvetle belirgin özellikleri olan bir kavim olduğunu ve Semitik nesle atfedilemeyeceklerini kanıtlamıştır.

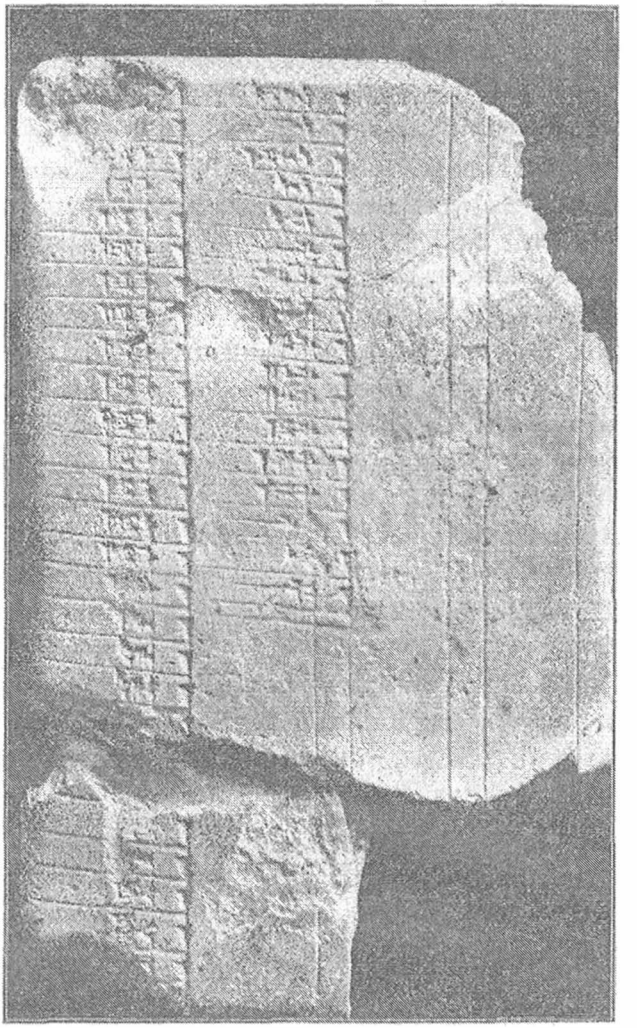

ARKAİK ÇİVİ YAZISI İŞARETLERİ

Kendisine eski metinlerin incelemesi esnasında yardımı olması için, bir Asur yazıcısı tarafından çizilmiştir. Fotoğraf Messrs. Mansell & Co. tarafından çekilmiştir.

Eski Sümerler tarafından icat edilen yazı sistemi, onu kendi dillerine uydurmak için modifiye eden Semitik Babilliler tarafından kabul edilmiştir. Dahası, Sümerler döneminde kökünden geldikleri nesnelerin resimlerine benzerliğini halen koruyan karakterlerin arkaik biçimlerinin çoğu, önemli ölçüde değiştirilmişti. Aslen meydana geldikleri satırlar yerlerini çivilere terk etmiştir ve her işaretin meydana geldiği çivilerin sayısı yavaş yavaş azalmıştır; böylece Asurlular ve daha sonra Babilliler zamanında karakterlerin çoğu, türedikleri eski Sümer diline ait biçimlerle ufak benzerlikler taşımıştır. Sümer dili ve erken Babil'e ait yazıların, geç Asurlu yazıcılar tarafından okunuşu bu yüzden sadece uzun süreli incelemeler sonucu elde edilebilecek bir başarı olmuştur ve bu eski metinlerin okunuşuna bir yardım olarak yazıcıların arkaik işaretlerin listelerini derlediklerini kaydetmek ilginçtir. Bazen her eski işaretin karşısına, ondan türediğini düşündükleri nesnenin bir resmini çizmişlerdir. Bu gerçek, Asurlu yazıcıların çivi yazısının resim şeklinde kökenini fark etmiş olmalarının ispatı olarak önemlidir. Ancak işaretlerin tersine, çizdikleri resimler oldukça hayalcidir ve tahminlerinin çok başarılı olduğu söylenemez. Asurlular'ın eski karakterlerin kökeni ve şekilleri konusundaki teorilerini eleştirebilmemiz, M. de Sarzec'in çoğunlukla kazılarından binlerce Sümer yazıtının çıkarıldığı çalışmaları yardımıyla olmuştur.

M. de Sarzec'in Telloh'daki kazılarının temel sonuçları zaten M. Maspero tarafından kayıtlarında tasvir edilmiştir ve bu yüzden yeniden onları tekrarlamamıza gerek yoktur; fakat burada kendimizi Telloh'da ve Batı Asya'daki diğer mahallerdeki son günlerdeki kazılardan elde edilen sonuçlarla sınırlayacağız. Altmış beş yaşında, 31 Mayıs 1901'de M. de Sarzec'in ölümüyle, kendisinin Telloh'da yürüttüğü, büyük başarıya ulaşmış kazılar dizisine son verildi. Sonuç olarak, o zaman, bu mevkideki Fransız kazılarının uzun bir süre kesintiye uğrayabileceğinden korkulmuştu. Doğunun erken dönem tarihi ile ilgilenenler bu olaya üzülür, zira çeşitli

görev gezileri esnasında M. de Sarzec tarafından bulunan hazinelere rağmen, mevkinin boşaltılmış olmak şöyle dursun, şimdiye kadar keşfedilmemiş höyüklerin Sümer tarihinin çok eski dönemlerine uzanan yazıtlar ve kalıntılar içerdiği aşikârdı.

Fransız hükümetinin merhum M. de Sarzec'in halefi olarak Yzb. Gaston Cros'u atamış olduğunu ifade eden 1902'de yapılan duyuru, bu yüzden genelde memnuniyetle karşılanmıştır. Yzb. Cros'un zaten Sahara'da birkaç zorlu topografik görevi başarıyla yürütmüş olması, yeni kazıların sistemli ve kapsamlı şekilde idare edileceğinin yeterli teminatıydı.

Kalde'deki Fransız misyonunun yeni müdürü, Telloh'a 1903'te, Ocak ayında vardı ve ilk eylemlerinden biri misyonun yerleşim yerini, M. de Sarzec zamanında her zaman kurulduğu yer olan Shatt el-Hai kıyısından mevcut kazının sürdürüldüğü tepeciklere taşımak oldu. Shatt el-Hai; daha önce, su ikmalini sürekli sağlama almak için ve geceleri saldırılara karşı daha kolay korunduğu için yerleşim yeri olarak seçilmişti. Fakat kazılardan atla bir saatlik mesafede olması zaman kaybına neden oluyordu ve kazıcıların sıkı gözetimini oldukça zorlaştırıyordu. İlk sezonun çalışması esnasında toprak duvar ve ark ile çevrili kaba çardaklar (saz evler) Telloh'un tepecikleri arasında kampın çabukluğunu sağlıyordu; ancak geçen yıl bu geçici önlem türünden düzenlemeler, çevrede bol bulunan pişmiş tuğladan inşa edilmiş düzenli evlerle yer değiştirdi. Su deposu da inşa edildi ve eşek kervanları depoyu sürekli dolu tutmak için, Shatt el-Hai'den tulumlarla su getiriyordu, Yzb. Cros'un, Telloh ve çevresini kuşatan Karagül Arapları ile kurduğu mükemmel ilişkiler, yerleşim yerinde bilimsel çalışmalarla meşgul olan heyet için en iyi korunma türü olduğunu kanıtlamıştı.

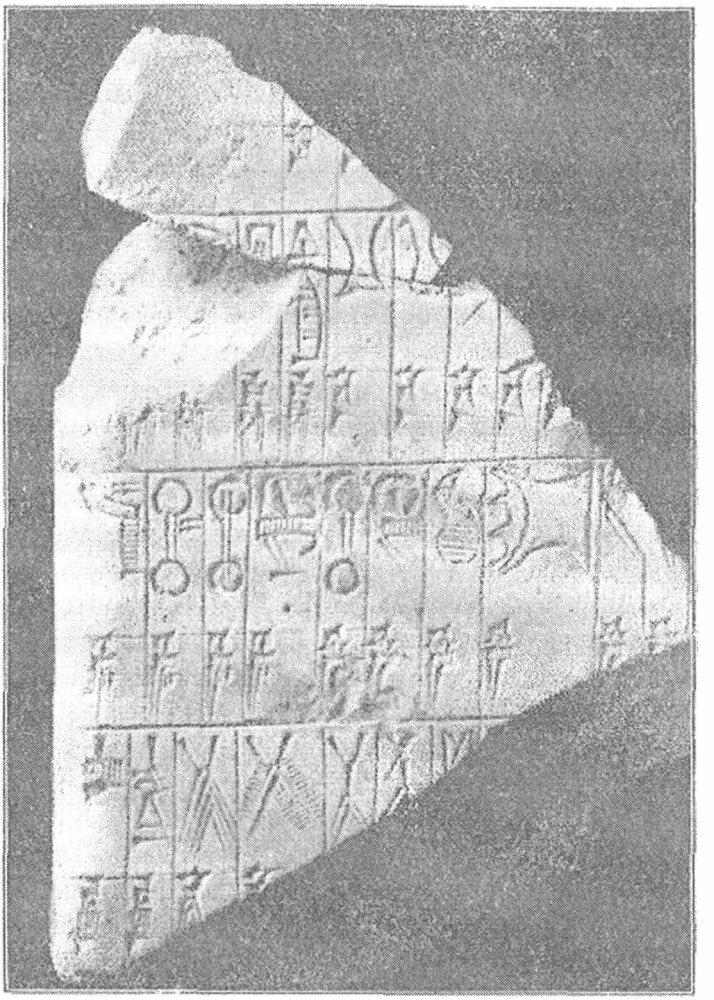

ARKAİK ÇİVİ YAZISI İŞARETLERİNİN LİSTESİNDEN DETAY

Yazıcı, her birinin karşısına orijinalinden tasarladığı nesnenin resmini çizmiştir. Fotoğraf Messrs. Mansell & Co. tarafından çekilmiştir.

Telloh olarak bilinen, eski Sümer şehri Shirpurla'nın mevkisini belirleyen tepecik ve tümsek grubu, etrafını saran düz çölden kolayca ayrılıyordu. Tepecikler, engebeli oval oluşum halinde kuzeye ve güneye akarak iki buçuk mil uzunlukta ve çeyrek mil genişlikte yayılıyordu. Baharın başlarında, çöl açık yeşil otlarla kaplandığı zaman, kalıntılar çevreyi saran yeşillikte sarı benek olarak açıkça beliriyordu; zira üzerlerinde bitki yetişmiyordu. Bu oval şeklin merkezinde yaklaşık olarak eski şehir ve varoşlarının sınırlarını belirleyen, kabaca kuzeye ve güneye giden, yanları doğuda dik olarak alçalan; ancak ovadan daha doğal kıvrımlarla yükselen batı yamaçlarıyla dört büyük höyük veya tepecik mevcuttu. Bu dört belli başlı höyük "Saray Höyüğü", "Meyveevi Höyüğü", "Tabletler Höyüğü" ve "Büyük Höyük" olarak bilinir; ayrıca mevkinin merkezinde olduğu gibi yükseldikleri için, mabetlerin ve şehrin diğer belli başlı binalarının konumunu belirler.

Eski eserler açısından mevkinin zenginliğinin ölçütü, düzenli kazılar başlamadan önce ve henüz kamp yerinin aynı seviyeye getirilmesi ve duvar ve hendekle çevrelenmesi ile uğraşılırken belli olmuştu. Kamp için seçilen nokta; Telloh mevkisinin güneyine doğru küçük bir tümsekti ve burada, kamp yeri için çevrenin hazırlanması ve su yolunun kazılması esnasında, toprak yüzeyinin 30 cm'den az derininde nesneler bulundu. Bunlar kamalar, bakır vazolar, silindir mühürler, lapis ve akik yüzükler ile çanak çömleklerden oluşuyordu. M. de Sarzec en son kazılarını Tabletler Höyüğü'nde yürütmüştü ve burada Yzb. Cros kazılara devam etti, ardından binaların kalıntıları ile karşılaştı ve özellikle Gudea ve Ur kralları döneminden kalan çok sayıda nesne bulundu. Bulgular küçük pişmiş toprak figürler, Gamil-Sin'den sınır taşı ve birazdan tekrar döneceğimiz yeni bir Gudea heykelinden oluşuyordu.

Meyveevi Höyüğü'nde, M. de Sarzec zaten, Sümer tarihinin Agadeli Sargon döneminde Babil'in tahkimi ve fethinden önceki daha eski dönemlerinden kalan pek çok anıt keşfetmişti; ayrıca

önceki Kral Ur-Ninâ tarafından inşa edilen ilk çağa ait bir tribün kazmıştı. Bu büyük tümseğin etrafında ve üzerinde Yzb. Cros büyük hendek dizileri açtı ve tümseğin kuzeyine doğru kazarken Ente-mena'nın kaymaktaşından yapılmış kitabesi de dahil, ateşle işlenmiş pek çok nesne buldu. Höyüğün dibinde, kendisi M. de Sarzec tarafından keşfedilen ünlü Akbabalar Dikilitaşı'nın üzerinde resmedilenlere benzer bakır bir miğfer buldu. Ayrıca burada çıkardığı tabletler arasında, Urukagina'nın zamanından, saltanatı esnasında Shirpurla şehrinin tamamen yıkımını kaydeden yazılar bulunan ve bu bölümde daha geniş ayrıntılarıyla incelenecek olan birini aldı. Tümsek üzerinde bilhassa büyük bir alan hâlâ yerinde duran, endüstriyel bir karakterde kullanıldığı izlenimi veren binaların kalıntılarıyla açılmıştı. Kalıntılar, merdiven basamakları, yükseltilmiş kıyılı kanallar ve su depolama için havuzlar içeriyordu. Bannadu'nun daha önce keşfedilen kuyularından çok uzak değildi, bu yüzden Yzb. Cros'un burada Sümer tarihinin çok eski döneminde, şehrin bu bölümüne su dağıtımı için inşa edilmiş tesislerin bir kısmı ile karşılaştığını düşünmek akla uygundur.

Saray Höyük'te Yzb. Cros sitenin zaten bu kısmında bulunmuş, Ur-Bau ve Gudea binalarının birbirine dayanan ve oraya çok daha sonraki bir dönemde inşa edilmiş, Adad-nadin-akhê binasına dayanan ilişkilerini tam olarak belirlemek için birkaç derin döner mil sondajı yapmıştır. Son iki yıl içinde Telloh'da yürütülen çalışmanın bu yüzeysel taslağından, Kalde'de Fransız misyonunun şimdilerde, düzenli ve bilimsel tarzda yönetilen, en önemli karaktere sahip kazılarla meşgul olduğu anlaşılacaktır. Kazıların alanı Sümerler'in en önemli şehrini belirlediği için oradaki kazı faaliyetleri verimli olmuştur ve Kalde'nin erken dönem tarihinin yeniden tesisi için büyük ilgi ve değer taşıyan malzeme temin etmektedir. Mezopotamya ve çevre ülkelerde, yakın zamanlarda yapılan kazıların niteliğini ve sonuçlarını anlattıktan sonra, Telloh'taki keşiflere ve ülkenin en eski sakinlerinin tarihine dair sağladıkları yeni bilgilerin kısa öyküsüne döneceğiz.

MANISHTUSU DİKİLİTAŞI

Babil'de Kish şehrinin eski bir Semitik kralı. Fotoğraf Perse'de M. de Morgan'ın heyetinden alınmıştır, M'em, metin i, giriş s. ix.

Erken dönem Babil tarihi öğrencisine en büyük faydayı sağlayacak çalışmayı yürüten bir başka Fransız heyeti, Mısır'daki erken hanedan dönemine ait çalışmaları zaten anlatılmış olan M. J. de Morgan yönetiminde İran, Susa'da kazı yapan gruptur. Susa'da M. de Morgan'ın ilk sezonunun kazısı 1897-98 yıllarında yapılmıştı ve eski şehrin akropolünü belirleyen tepecikte hendekler açarken ilkinden elde ettiği başarı, o tarihten beri asıl çabalarını kalıntıların bu bölümünde yoğunlaştırmasına yol açtı. "Kraliyet Şehri" denilen harabeler bölümünde ve Susa'da diğer tümseklerde açılan geçici hendekler, neticede orada Pers yurdunun Achæmenian Kralları döneminden gelen pek çok kalıntının bulunabileceğini gösterir. Fakat bu, Susa'da M. de Morgan'ın en müthiş tarihi yarar ve değerdeki –sadece eski Elam tarihinde değil; fakat aynı zamanda Kalde'nin en eski hükümdarlarının devrindekileri de– anıtları bulduğu Akropol'ün tepesindedir.

Sitede ilk sezonun çalışması esnasında yürütülen kazılarda, dört yanında çok erken dönemin Babil'deki Kish şehri kralı Manishtusu'nun emirleriyle Semitik Babil dilinde yazılmış, altmış dokuz sütun uzunluğunda metin içeren bir dikilitaş bulundu. (*) Metin, Kish ve çevresinde bulunan muazzam büyüklükteki toprağın Kish Kralı tarafından satın alınmasını kaydetmektedir ve her bir mülkün büyüklüğü ve konumu ile ilgili bütün ayrıntıları ve bu mülkleri ekip biçen sakinlerin isimlerinden bazılarını ve rakamları birer birer sayması nedeniyle oldukça uzundur. Aynı çevrede yerleşik birkaç mülke dair ayrıntılar verildikten sonra, bütün çevreye değinen bir özet eklenmiştir. Ayrıca önceki katalogda ve özette bahsi geçen bölge ve Kish Kralı Manishutshusu tarafından satın alınarak elde edilmiştir. Dikilitaş üzerindeki uzun metin, bölgenin satın alınmasına dair meseleleri ele almıştır ve bu yüzden konusu çok büyük bir tarihi değere sahip değildir. İçerisinde, biri muhtemelen adı diğer kaynaklardan bilinen Babilli bir hükümdar olan iki şahsiyetin bahis-

(*) Resme bakınız.

leri geçer. Eğer düşünülen kimliğin doğru olduğu anlaşılırsa bu, bize Manishtusu'yu şu ana kadar mümkün olandan daha kesin bir tarihe atfetme imkânı verecektir. Söz konusu şahsiyetlerden biri Engilsa'nın oğlu, Shirpurla'nın patesisi (rahip-kral) Urukagina idi. Ayrıca bu kimlik Manishtusu'yu yazıların genel karakterinden anlaşılan muhtemel olan tarihten biraz daha sonraya götürse de kendisinin, Shirpurla'nın tacını işgal ettiği bilinen, aynı Urukagina olduğu öne sürülmüştür. Metinde bahsedilen diğer karakter, Manishtusu'nun Mesalim adındaki oğludur ve Mesilim ile birlikte, Kish'in eski kralı, Shirpurla'nın patesisi, Eannadu'nun döneminden önce saltanat sürmüş olan bu prensin kimliğine dair söylenecek daha fazla şey vardır.

Eski Babil kralı tarafından, Semitik metinle yazılmış böyle büyük ve önemli bir dikilitaşın Susa'da bulunmaması daha yararlı diğer anıtların aynı noktadan çıkması ihtimalini işaret ediyordu ve bu izlenim yaklaşık MÖ 3750 yıllarında, saltanat sürmüş Agadeli eski Semitik Kral Naram-Sin'in yazısını taşıyan bir zafer stelinin (kitabeli dikilitaş) bulunmasıyla kuvvetlendi. Bu stelin bir yüzü, dağlık bir ülkede düşmanlarını yenen kralın bir suretiyle işlenmişti. (*) Kral bizzat boğanın boynuzlarıyla süslenmiş bir miğfer giyiyor ve savaş baltasını, okunu ve yayını taşıyordu. Yüksek bir dağın neredeyse doruğunda ve sarp bölgelerinin yukarısındaydı, dağı saran ağaçların arasından geçen yollar boyunca, dostları ve savaşçıları sancaklar ve silahlar taşıyarak tırmanıyorlardı. Kralın düşmanları huzurunda sineğe dönüşüp merhamet talep ettikleri resmedilmişlerdi. Biri, kırık bir mızrağı tutuyordu; diğeri, kralın huzurunda çömelirken, kralın yayından çıkan bir okla boğazından vurulmuştu. Kralın başının yukarısındaki stelin sade yüzeyinde, kendi döneminin arkaik karakterlerinde yazılı üç sütunda işlenmiş Narâm-Sin'in yazıtının izleri görülebiliyordu. Kalan metnin birkaç işaretinden, Narâm-Sin'in, Sidur, Saluni ve Lulubi Prensleri dahil,

(*) Resme bakınız.

bazı müttefik prenslerin yardımı ile bir savaş yürüttüğü ve stelde Narâm-Sin'in ardından dağa tırmanırken gösterilen savaşçılarla onları ilişkilendirmenin imkânsız olmadığı sonucunu çıkardık.

Narâm-Sin ile ilgili bu en ilginç stele göre, burada bu kralla ilgili oldukça yakın zamanlarda Susa'da bulunan ve ancak bu yıl yayınlanan, Narâm-Sin'in müttefiklerine, ayrıca o ve babası Sargon'un kurmuş olduğu imparatorluğa fazladan ışık tutan, bir başka yazıttan bahsedebiliriz: Yeni yazıt, parçalara ayrılmış yeşiltaş heykelin tabanında işlenmiştir; bu yüzden metnin bir kısmı ile birlikte geriye sadece taban kalmıştır. Bu yazıttan Narâm-Sin'in dokuz lider müttefikten ya da derebeyine bağlı prensten oluşan konfederasyonun lideri olduğunu ve onların yardımıyla düşmanlarına savaş açtığını öğreniyoruz. Şüphesiz bu dokuz müttefik arasına Sidur, Saluni ve Lulubi dahil edilecektir. Yeni metin, ayrıca, Narâm-Sin'in Magan'a karşı (Sina Yarımadası) sefer yaptığını ve o bölgenin efendisi Magan'ı yendiğini ayrıca orada dağlarda taştan bloklar kesip onları kendisine ait Agade şehrine, yani metnin yazılı olduğu kaide üzerinde taşların birinden heykel yaptığı yere naklettiğini kaydetmektedir. Olağanüstü bir kehanetle bu iki idarecinin eylemlerini birleştiren Ninova'daki Ashur-bani-pal'ın kütüphanesinden bir kil tablet üzerine yazılı metin olan "Sargon ve Narâm-Sin'in Kehanetleri"nden Narâm-Sin'in saltanatı esnasında Sina'ya bir sefer yaptığı ve ülkenin kralını yendiği zaten bilinmekteydi. Yeni metin, bu iddianın çağdaş teyidini vermekte ve bizi Sina'nın yenilen liderinin adı ile ilgili ilave bilgiyle ve seferin diğer ayrıntılarıyla donatmaktadır.

Eski Kalde tarihi konusunda böyle muazzam değeri olan bu anıtların İran'da Susa'da bulunması yeterince şaşırtıcıdır; ancak doğal bir açıklama önce Narâm-Sin'in zafer stelinden daha sonraki Elam Kralı Shutruk-Nakhkhunte tarafından kendisi hakkında bir yazı için yararlanılmış olmasından gelecekti, bunu kendisi muhtemelen dağın tepesini temsil etmek niyetiyle Narâm-Sin'in

önünde büyük konik boyunca yedi uzun satırda işletmişti. Shutruk-Nakhkhunte tarafından bu şekilde kullanması nedeniyle, sefer sırasında ele geçirilmiş ve Susa'ya savaş ganimeti olarak getirilmiş olduğu sonucunu çıkarmak uygundur. Fakat daha sonra Susa'da akropolün tepesinde eski dönem Babil yazıtlarının ve abidelerinin varlığının bu şekilde açıklanamayacağını, bunun sebebinin hem Sümer hem Semitik etkilerin Batı Asya'nın her yerine çok eski dönemlerden beri kapsamlı olarak yayılması olduğunu göreceğiz. Bu konu Blam'in erken dönem öyküsünü ele alan bölümde daha etraflı olarak incelenecektir.

Susa'daki akropolün höyüğünün yaklaşık iki metre derinlikteki daha üst yüzeyi Achæmenian kralları hem önce hem de daha sonraki tarihlere ait diğer kralların zamanından yapı kalıntıları ve bulgular içerir. Tepeciğin bu daha yukarı katmanlarında Arap, Sasani, (Pard, Pars) Parthia, Seleucia'lı (Silifke, Çevlik) ve Pers dönemlerine ait kalıntılar ve en eski patesisin düşüşünden MÖ VII. yüzyılın Susian kralları dönemine kadar bütün çağlardan Elamlar'a ait nesneler ve materyaller birbiri ile karışık halde bulunmuşlardır.

Çoğu kavimler ve dönemlere ait kalıntıların karışmasının sebebi, inşaatı yapanların tümsek üzerinde korunmuş halde buldukları daha önceki inşa malzemelerinden yararlanmış olmalarıdır. Tepeciğin etekleri boyunca, Kerkes'in (Xerxes) zamanında akropolün esas savunmasını oluşturmuş duvarın temelleri hala görülebilir ve çoğu yerde sadece korunan temeller değil; fakat duvarın bilhassa büyük parçaları da toprağın yüzeyinde yükselmektedir.

Duvarın planı, tümseğin dış hatlarını takip ettiği için, oldukça düzensizdir ve duvarın tahkim edilmiş olması ve kulelerle aralıklı olarak savunulmuş olması muhtemeldir, bunlardan şimdi hiçbir iz kalmamıştır. Duvar çok kalındır; fırınlanmamış tuğladan inşa edilmiştir ve güçlendirme sistemi bu dönemde son derecede basit gibi görünmektedir.

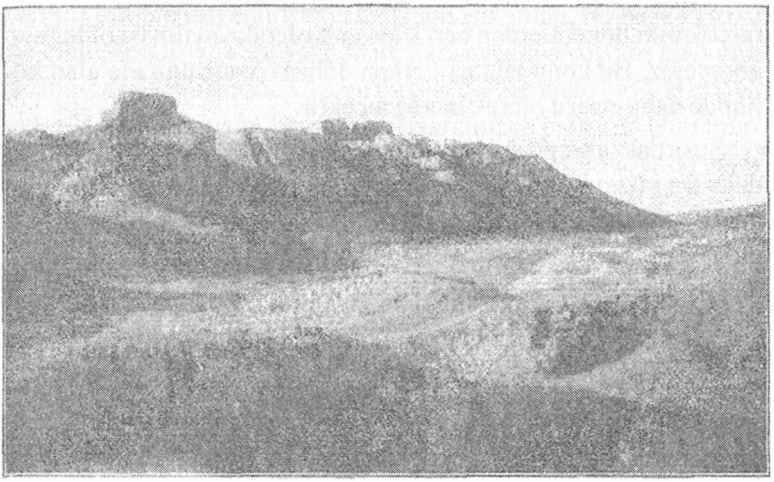

BABİL

Şimdi Babil'in eski şehir alanını belirleyen en kuzeyde bulunan tepeler, asırlarca inşa malzemeleri temini için taş ocağı olarak kullanılmıştır.

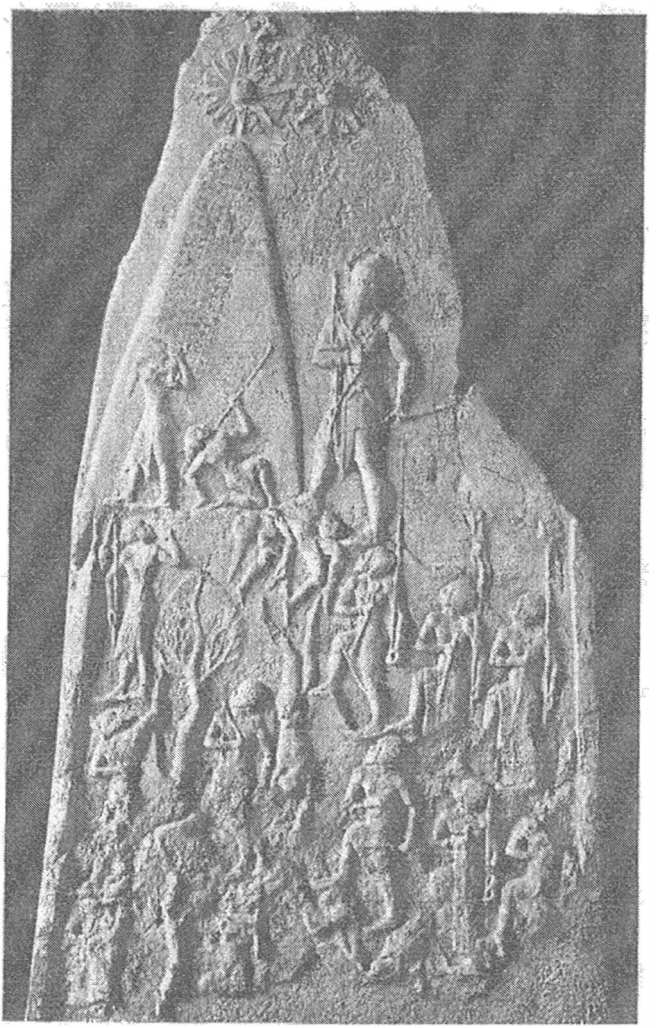

"ZAFER STELİ" HAKKINDA METİN

Babil'de Agade'nin erken dönem Semitik Kralı, yaklaşık MÖ 3750 yıllarında hüküm sürmüş olan Narâm-Sin Steli. Messrs. Mansell & Co. tarafından çekilen fotoğraf.

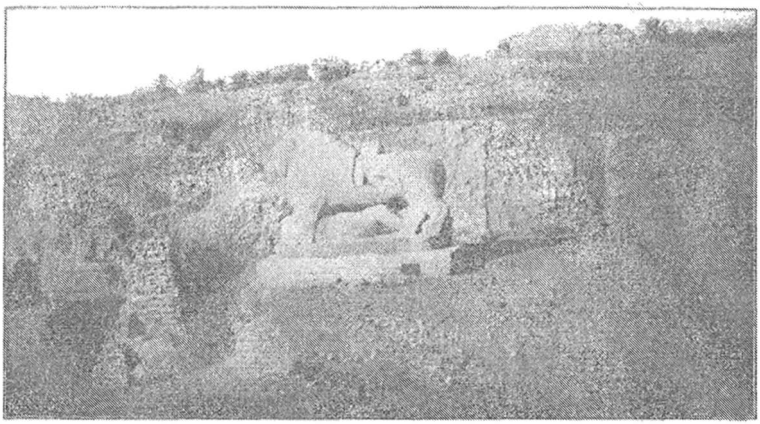

BABİL'DE BULUNAN ÖLMÜŞ BİR ADAMIN ÜZERİNDE DİKİLEN ASLANIN KABACA YONTULMUŞ HEYKELİ

Grup, muhtemelen ülkenin düşmanlarına karşı zafer kazanan Babil ya da Babil kralların resmetmektedir. Araplar şekli kötü ruh olarak kabul ederler ve resim, üzerine atılan mermilerin izleriyle delik deşiktir. Yapabildikleri zaman resmi, gizlice pis şeylerle kirletmişlerdir de. Fotoğrafta aslanın yanına yapışmış halde yeni bulaştırılmış kirler görülebilir.

Susa şehrinin daha eski hisarı ve kalesi tümseğin zirvesine inşa edilmişti ve büyük ihtimalle Achæmenian krallarınınkinden daha heybetli bir sığınaktı; zira duvarları yanında tepenin dik bayırlarının ilave korumasına da sahipti.

Tepeciğin yüzeyinden iki metre derinlikte, içinde Elamlar'a ait nesne ve malzemelerin bulunduğu artık daha sonraki çağların kalıntılarıyla karışmamış tabaka bulunur; burada en son Elam kalıntıları, Elam tarihinin en eski döneminden kalan nesne ve malzemelerle karışık halde bulunur. İnşa edilen yapılar için bütün çağlarda, ana malzeme olarak fırınlanmamış tuğla kullanımı malzemelerin bu karmaşıklığının sebebidir. Zira bunun suya karşı çok az mukavemeti vardır ve önemli ölçüde yağmur fırtınası yüzeyden büyük miktarları alıp götürür, ayrıca farklı tabakalardan kalıntıları, birbiriyle gelişigüzel şekilde karışmalarına sebep olur. Açılan tabakalar, tümseğin daha derinlerinde açılan tabakalara oranla daha eski çağlara ait kalıntıları ortaya çıkarırlar; ancak burada farklı dönemlerin kalıntıları karışmıştır. Susa'da şimdiye kadar M. de Morgan tarafından keşfedilen zemin planı nispeten iyi korunmuş olan tek bina, Tanrı Shu-shinak tapınağıydı ve bu bina, korunmasını fırınlanmamış tuğladan değil; ancak büyükçe pişmiş tuğlalardan ve plakalardan ayrıca sırlanmış kızıl balçıktan kiremitlerden yapılmış olmasına borçluydu.

Ancak Susa'da M. de Morgan'ın kazıları, Elam mimarisi konusunda şu ana kadar çok az bilgi temin etmiş olsa da, bulunan müstakil nesneler bize kavmin farklı dönemlere dair sanatsal başarıları konusunda önemli miktarda bilgi edinme imkânı vermiştir. Dahası ele geçirilen steller ve taş yazıları uzun süreli Elam tarihinin ve en eski çağlarda Babil'de hüküm sürmüş olan kralların incelenmesi için malzeme bolluğu sunar.

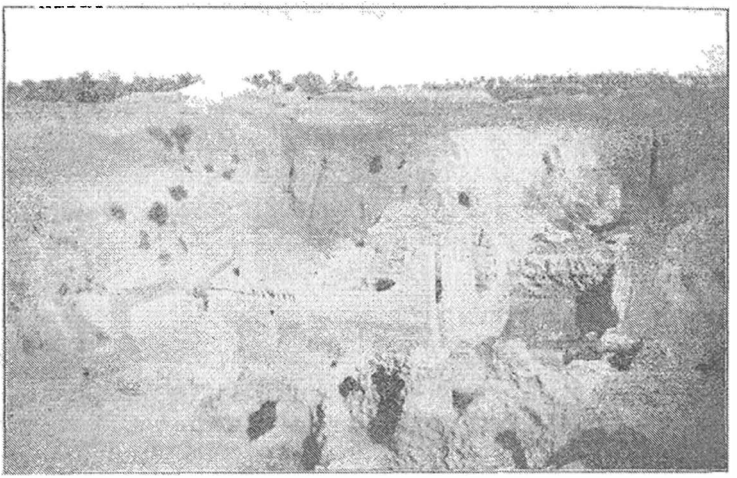

BABİL'DE KASR'DAKİ KAZILARIN GENEL GÖRÜNÜMÜ

Tümsekte kazıların yapıldığı derinliğin gösterilişi.

M. de Morgan'ın son bulgularından en tanınmışı Babil'in Birinci Hanedanı'ndan en büyük kralı, Hammurabi tarafından tasarlanan uzun kanunnamedir. (*) Bu büyük bir siyah yeşiltaş blok üzerine işlenmiş ve 1901-2 kışında, akropolün höyüğünde bulunmuştur. Bu belge, en önemli eski yasal kuralların kökeni ve gelişimine dair, mevcut kuramlarda başlı başına bir devrim yaratmıştır. Babil'in yasama sistemlerinin daha sonraki kavimlerce ödünç alınmış kaynak olduğunu kanıtlamıştır. Dahası, bu kanunnamede ele alınan konular Babil halkından farklı sınıfların çoğunu kapsamakta ve normaldeki uğraşları ve işleri esnasında birbirlerine karşı görevlerini ve ilişkilerini düzenlemektedir. Bu yüzden erken dönem Babil hayatı ve âdetlerine oldukça ışık tutmaktadır; ayrıca bu konuları ele alan bölümde ona geri döneceğiz.

Bay Haynes'in idaresinde Nippur'daki Amerikalı kazıcılar, geçmişte Sümer ve erken Babil tarihi ile ilgili bilgimizi artırmaya yönelik çok şey yapmışlardır; ancak iş son yıllarda devam etmemiş ve malesef zaten birikmiş olan malzemenin yayınında çok az ilerleme kaydedilmiştir. Gerçekte Amerikan kazılarında liderlik, Pensilvanya Üniversitesi'nden Şikago Üniversitesi'ne geçmiştir. Bu ilerici üniversite, Bismya'da mükemmel çalışma yapan, (kazıların idarecisi olarak Dr. E. J. Banks ile birlikte) Prof. R. F. Harper'ın genel yönetimi altında bir heyet göndermiştir ve henüz başarılarına dair ayrıntılı rapor beklenemeyecek kadar erken olsa da dikkate değer başarılara ulaştıkları açıktır. Son bulgularından biri, Daudu isimli eski bir Sümer kralının idarecisi olduğu Udnun şehrinde E-shar tapınağında inşa edilen, beyaz mermerden heykelini içermektedir. İşçiliğin arkaik üslubundan Sümer tarihinin en erken dönemine atfedilebilir ve Prof. Harper'in keşif gezisiyle ilgili, gelecekteki çalışmalarının en ciddisi gözüyle bakılabilir.

(*) Babil hanedanlarına bu kitabın tamamında "Birinci Hanedan", "İkinci Hanedan", "Üçüncü Hanedan" vs. dendiği görülecektir. Onlar bu şekilde, sıraları Romen rakamları ile –örneğin "I. Hanedan", "II. Hanedan", "III. Hanedan"– gösterilen, Mısır Hanedanlarından ayrılmışlardır.

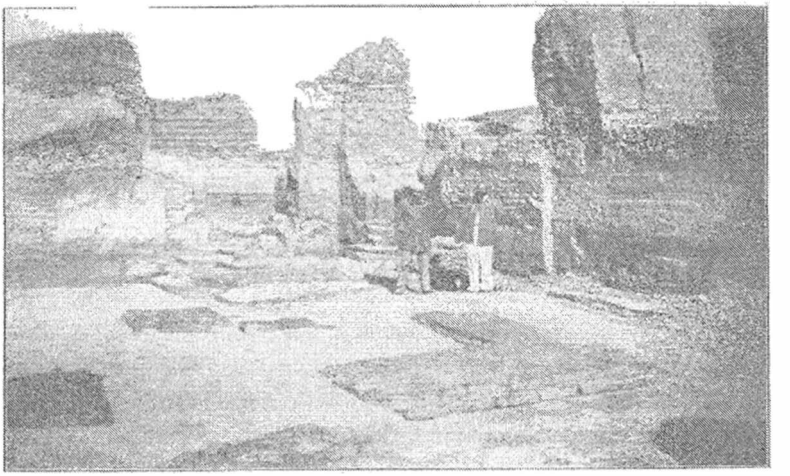

II. NEBUKADNEZAR'IN (NABUKODONOSOR)
SARAYININ İÇİNDEN

Babil'de *Fâra* ve Abû Hatab'da, *the Deutsch-Orient Gesellschaft* cemiyeti, Dr. Koldewey'in yönetiminde erken döneme ait Sümer ve Babil kalıntılarında kazı yapmıştır. Önceki mevkide, pek çok özel evin kalıntılarını ortaya çıkarmışlar ve bildiriler ve ticari belgeler ile ilgili, ancak tarihsel değeri çok az olan bazı Sümer tabletleri bulmuşlardır. Ayrıca Abu Hatab'dan gelmiş gibi görünen bir yazıt muhtemelen mevkisini belirlediği Sümer şehrinin adının Kishurra olduğunu kanıtlamaktadır. Ancak Babil'deki Alman faaliyetinin ana merkezi bizzat Dr. Koldewey'in son yedi yıldır Kasr denilen tümsekte II. Nebukadnezar'ın saraylarını ortaya çıkaran, Amran ibn-Ali Höyüğü denilen tümseğin altında E-sagila'nın mabedini tespit eden, E-sagila ile saray tümseği arasındaki kutsal yolun seyrini izleyen ve Tanrıça Ninmakh ile Tanrı Ninib'e adanan mabetleri ortaya çıkaran, kazılar yürüttüğü Babil şehridir.

Dr. Koldewey'in asistanı Dr. Andrae de Birs, Nimrud'da Nabû'ya adanan mabedin kazısını bitirmişti. Ana tepecikte Borsippa'nın eski şehrini, zigguratın izlerini veya tapınak kulesini belirleyen topraktan yükselen tepeciğin dik bayırının aşağısında daha alçak seviyede uzanan bu noktada –esasen ziggurattan kalan yıkıntıdan ibaret olan– Nabû'nun tapınağı hâlâ görülebilir. Dr. Andrae yakın zamanda mahali olan, Sher-ghat'taki kazıların bu ülkenin erken tarihine ve halkın âdetlerine önemli ölçüde ışık tutması güvenle beklenen yer, Ashur'un eski Asur şehrinin olduğunu biliyordu. Asur için Babil'den ayrılmıştı ve ilgi uyandıran çok sayıda bulgu elde etmişti.

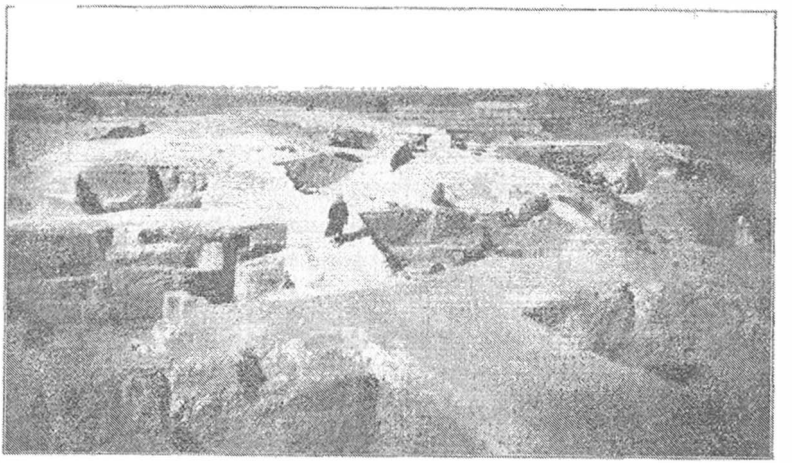

BABİL'DE NİNİB'İN MABEDİNDEKİ KAZILAR
Orta mesafede hafif raylar üzerinde, kazılardan yıkıntıların kaldırılması işinde kullanılan metal vagonlar görülebilir.

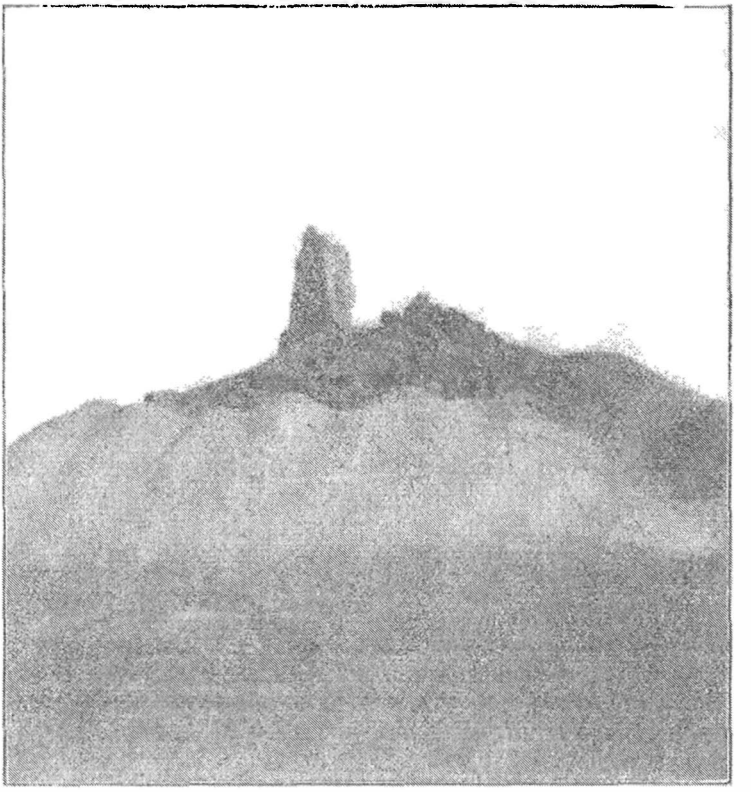

BIRS NIMRUD'UN BORSIPPA'NIN ESKİ ŞEHRİNİN MEVKİSİNİ BELİRLEYEN BAŞLICA TEPECİĞİ

1903 baharının başlarından beri, Ninova şehri yöresinde, İngiliz Müzesi Mutemetleri namına, L. W. King ve R. C. Thompson tarafından, Kuyunjik'te kazılar yürütülmüştür. Bu kazılar, tümseğin daha alt katmanında, bilinen ve kısmen kazılmış bulunan iki sarayın yeni kısımlarına ait buluntulara ek olarak, varlığı zaten Asur yazıtlarının etüdünden çıkarılan üçüncü bir sarayın tespiti ve Nabû'ya adanmış eski bir tapınak buluntusu gibi pek çok kalıntının keşfiyle sonuçlanmıştır. (*) Babil'deki, Ashur ve Ninova'daki bütün bu kazılar Asur ve Yeni Babil dönemlerinde ülkenin tarihini daha çok aydınlatmıştır ve kitapta bunlara daha sonra değinilecektir.

Bu arada, Kalde tarihinin en eski dönemleri ile ilgili yeni bilgiler verdikleri için bu bölümün başında anlatılan kazılara geri döneceğiz.

Shirpurla ve Gishkhu şehirleri arasında var olan rekabete önemli ölçüde ışık tutan ve aynı zamanda yazıtları Mppur'da bulunan en eski idareciler ve onların Shirpurla'daki çağdaşları hükümdarlarla ilişkilerine dair kronolojiyi yerli yerine oturtmakta değerli malzemeyi sağlayan, son zamanlardaki en ilginç yazıt Yzb. Cross tarafından Telloh'da bulunmuştur.

(*) Kazıların halihazırda Filistin'de aktif şekilde yürütülmekte olduğu da kaydedilebilir. Bay Macalister, birkaç yıllığına Gezer'de Filistin Araştırma Fonu namına çalışmaktadır; Dr. Schumacher Megiddo'da Alman Filistin Cemiyeti namına kazı yapmaktadır ve Prof. Sellin şu sıralar Taanach'ta (Ta'annak) kazı yapmakta olup çok geçmeden Dothan'da çalışmaya başlayacaktır. Daha sonraki tarihi dönemlere ait kalıntılar üzerinde de, *Deutsch-Orient Gesellschaft* topluluğunun himayesinde, Ba'albek ve Galilee'de, başarılı çalışmalar yürütülmektedir Burada, arkeolojik araştırmaların bu verimli alanında, son zamanlarda elde edilen çok ilginç sonuçların bir özetini vermek cazip olacaktır, zira bu kazıların Batı Asya'nın tarihi ile ilgisi olduğunun kesinlikle söylenebileceği doğrudur. Ancak yol açtıkları sorunlar son kazıları ele alan bir çalışmada ve İncil konusunda bir araştırmada, daha doğal olarak ele alınacaktır ve bunları yeterli biçimde özlü hale getirmek mevcut kitabın boyutlarını doğal sınırlarının oldukça ötesinde arttırır. Bu yüzden bunlar, şu anki çalışmanın kapsamına dahil edilmemişlerdir.

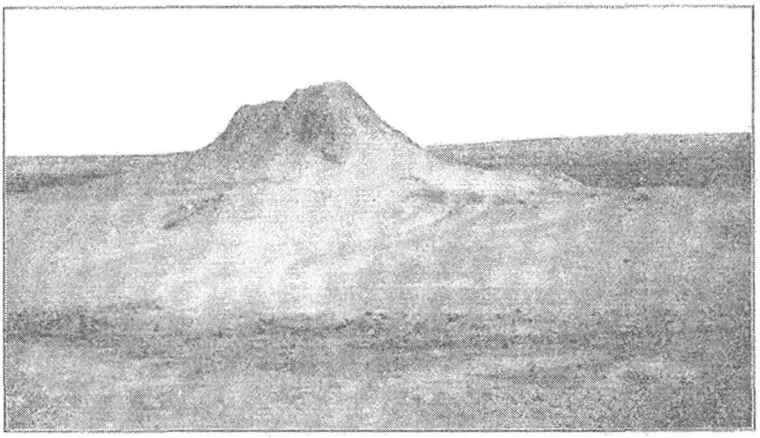

SHEKGHAT'TA ASURLULARIN ESKİ BAŞKENTİ ASHUK'UN MEVKİSİNİ BELİRLEYEN ANA TEPECİK

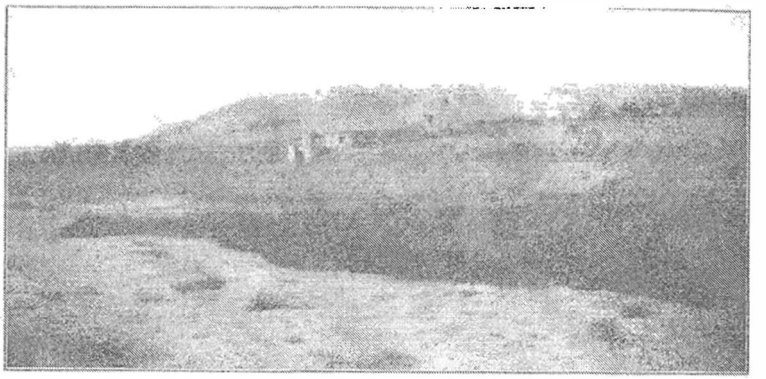

NİNOVA'NIN, ESKİ ASUR ŞEHRİNİN, TÜMSEKLER SARAYINI MEYDANA GETİREN KUYUNJIK TEPECİĞİ

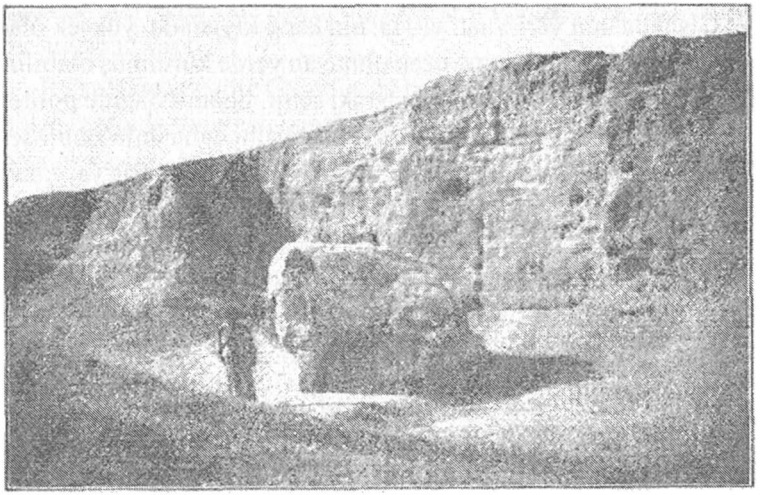

NİNOVA MEVKİSİNİ BELİRLEYEN ANA TEPECİK, KUYUNJIK'TE SENNACHERIB'İN (Sanherib) SARAYINDAKİ KANATLI BOĞA

Shirpurla ve Gishkhu şehirleri muhtemelen birbirinden fazla uzakta bulunmuyorlardı ve rekabetleri Babil'in ilk şehir devletlerinin tarihi ile ilgili olarak tipik bir örnektir. Göshkhu, zaten ifade edilmiş olduğu gibi, Dicle (Tigris) ile Fırat nehirlerini birleştiren –en eski dönemden beri Güney Babil'de oturanlar tarafından ıslah edilmiş ve kanal haline getirilmiş– doğal akarsunun, Shatt el-Hai'nin doğu kıyısı üzerinde, Telloh tepecikleriyle belirlenmiştir.

Gishkhu'nun yeri Shatt el-Hai'nin karşı kıyısında, yüksek olasılıkla Telloh'un kuzeyine uzak olmayan yerde kurulmuş olabilir. Birbirine böylesine yakın olan bu iki şehir, önemli ölçüde politik etkiye sahiptiler ve Ur, Brech ve Larsam gibi daha ünlü Babil şehirlerinden daha az tanınsa da Gishkhu'nun Shirpurla'ya yakın olması, kendisine başka türlü sahip olamayacağı bir önem kazandırmıştır. Gishkhu ile Shirpurla arasında, dönemi kesin olmayıp Agade'li Sargon'unkinden, yani yaklaşık MÖ 4000'den önce olduğu düşünülen Kish Kralı Mesilim'in saltanatından bahseden ilişkilerin var olduğuna dair en eski bilgilere sahibiz.

Bu dönemde iki şehir arasında, neticesinde Kish Kralı Mesilim'in hakem olarak davet edildiği, bir rekabet vardı. Bu vesileyle düzenlenmiş olan sınır belirleme anlaşmasına dair bir belge, yakın zamanda Entemena'nın zirvesinde bulunması üzerine, korumaya alınmıştır. Bu doküman bize Tanrı Enlil'in kumandasında, ülkelerin kralı olarak tanımlanan Shirpurla baştanrısı ve Gishkhu tanrısının kendi bölgeleri arasında bir sınır hattı düzenlemeyi kararlaştırdıklarını anlatır; ayrıca Kish Kralı Mesilim'in kendi tanrısı Kadi'nin talimatı doğrultusunda davranarak sınırı belirlediğini ve iki bölge arasında sınır tespitinin anısına bir taş anıt diktiğini anlatır.

Bu, hakem kararı ile sınır tespiti siyaseti başarılı olmuş ve birkaç kuşak boyunca Shirpurla ile Gishkhu arasında barışı güvenceye almış gibi görünmektedir. Fakat kesin olarak belirlenemeyen bir süre sonra, Ush isimli, Gishkhu'nun belli bir patesi kendi bölgesini Shirpurla'nın aleyhine genişletme ihtirası ile doldu. Ken-

disi bu yüzden, Mesilim'in diktiği anıtı kaldırdı ve Shirpurla Ovası'nı işgal ederek fethetmeyi ve Gu-edin adlı bölgeye el koymayı başardı. Fakat Ush'un başarılı saldırısının kendi şehrine herhangi kalıcı bir yararı olmadı; zira sırası gelince Shirpurla'lı kuvvetler tarafından yenildi ve tahta geçen Enakalli isimli bir patesi olan halefi saldırganlık politikasını terk etti ve Shirpurlalı patesi Eannadu ile ülkeleri arasındaki sınırlarla ilgili, Louvre'da bulunan ünlü Akbabalar Steli üzerinde metni bize kadar muhafaza edilmiş, resmi bir anlaşma yaptı. (*)

Bu anlaşmaya göre Gu-edin, Shirpurla'ya iade edilecekti ve iki bölge arasında, sınır çizgisini kalıcı olarak göstermesi için, derin bir hendek kazıldı. Mesilim'in anıtı eski konumuna getirildi ve ikinci bir anıt hazırlandı ve yeni anlaşmanın bir anıtı olarak dikildi. Enakalli, Eannadu ile anlaşmayı başa baş müzakere etmedi, zira kendisi sadece Shirpurla'daki büyük Nin-girsu ile Ninâ tapınaklarına tahıl biçiminde tazminat ödemeye razı olarak anlaşmayı garantiye aldı. Eannadu döneminde Shirpurla'nın güç ve nüfuzunun bütün Güney Babil'e yayıldığı ve hatta Elam sınırına yayıldığı görülecekti. Ne olursa olsun, kendisinin hayatı boyunca Gishkhu şehri, daha güçlü komşusunun egemenliği altında kalmaktan memnundu. Ancak kendisini göstermek ve bağımsızlığını tekrar kazanmak için her fırsatı yakalamaya daima hazırdı.

(*) Bu stelden bir detay İngiliz Müzesi'nde de muhafaza edilmektedir. İngiliz Müzesi'nde, Ksm. vii, Çivi Yazısı Metinler kapsamında yayınlanmıştır.

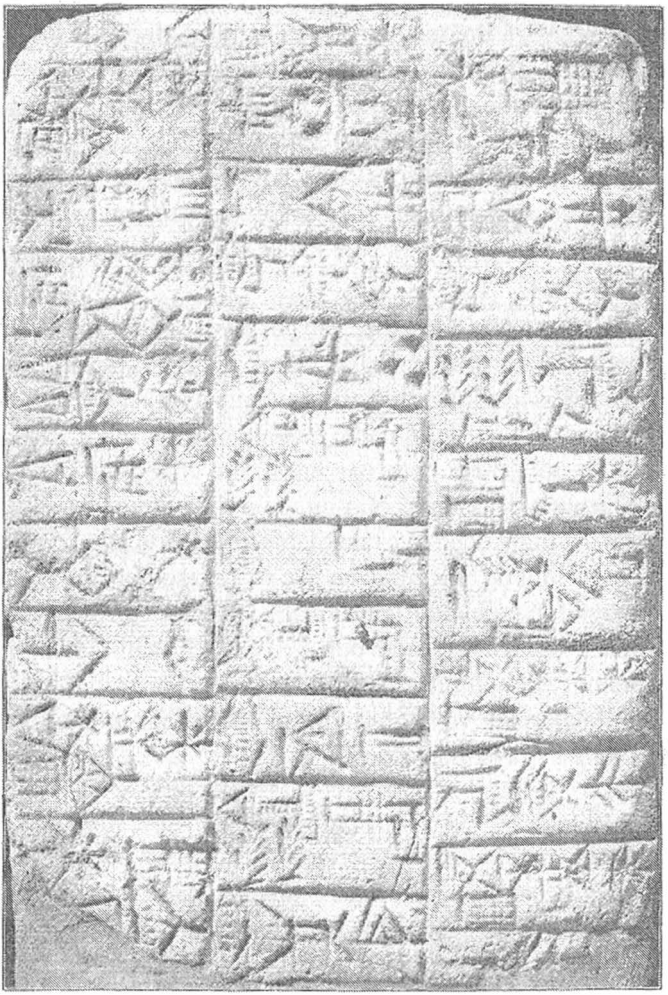

EANNADU'NUN KİL ANIT-TABLETİ

Yazı karakterleri Sümer yazı sisteminin resim şeklindeki karakterini çok iyi ortaya koymaktadır. Fotoğraf Messrs. Mansell & Co. tarafından çekilmiştir.

Bu yüzden, Eannadu'nun ölümünden sonra Gishkhu'nun adamları tekrar taarruza geçmişlerdir. Bu arada, Enakalli'nin oğlu ve halefi olan Urlumma Gishkhu tahtındaydı. Urlumma şehrin kuvvetlerini düzenleyerek onları savaşa gönderdi. İlk icraatı, Gishkhu'nun güçlü düşmanı Eannadu'nun kazılmasına sebep olan Shirpurla'nın önde gelen tanrı ve tanrıçası Ningirsu ile Ninâ'nın adı verilen sınır hendeklerini tahrip etmek oldu. Sonra Eannadu'nun anlaşma koşullarının yazılı olduğu anıtı yıktı ve ateşe atarak parçaladı, daha sonra Eannadu'nun sınırın yakınına inşa ettiği ve Shirpurla'nın tanrılarına vakfettiği tapınakları yerle bir etti. Ancak sonunda yine Shirpurla, Gishkhu'dan daha güçlü olduğunu kanıtladı. O zaman Shirpurla'da hükümdar, Enannadu idi ve kardeşi onun tahtının varisiydi. Kendisi Gishkhu'nun adamlarından oluşan işgal kuvvetleri ile karşılaşmak üzere harekete geçti ve Shirpurla bölgesinde bir savaş oldu. Ente-mena konisinde savaş meselesinden hiç bahsedilmezken bir söylentiye göre Shirpurla kuvvetleri galip gelmişlerdi. Sonuç kesinleşmemiş olabilir; ancak Enannadu'nun eylemi en azından kısa bir süre için Urlumma'nın saldırılarını durdurmuştur.

Shirpurla'da hüküm süren patesinin ölümünün her zaman Gishkhulu adamlar tarafından bu şehre bir saldırı için işaret olduğu anlaşılacaktır. Yeni hükümdarın neticede sonuncusundan daha az başarılı bir lider çıkmasını ya da Shirpurla'nın ani bir saldırıya direnme gücünü zayıflatan yeni kralın tahta çıkması olayının şehirde iç karışıklıklar çıkarması ihtimalini ümit etmiş olabilirler. Eannadu'nun ölümü Urlumma'yı Gishkhu'nun adamlarını dışarı çıkarmaya teşvik ettiği için, bu ölüm, zafer kazanmak için iyi bir fırsat gibi görünmekteydi. Ancak bu sefer savaşın sonucu belirsiz değildi. Entemena, babası Enannadu'nun halefi olmuştu ve kendisi Shirpurla'nın ordularını zafere götürdü. Savaş Lumma-girnunta Kanalı'nın yakınında oldu ve Gishkhulu adamlar uzaklaştırıldıkları zaman, kanalın kıyılarında yatan altmış ölü verdiler. Entemena bize bu savaşçıların kemiklerinin açık alanda beyazlamak üzere

bırakıldığını anlatıyor; ancak Gishkhu'lu adamlardan peşine düşenleri gömmüşe benzemektedir; zira kendisi, beş ayrı yerde öldürülenlerin bedenlerini içine gömdüğü defin tümsekleri yaptığını kaydetmektedir. Entemena, sadece Gishkhu ordusunu yenilgiye uğratmaktan ve kendi sınırları dahilinde onları püskürtmekten memnun değildi; zira ilk üstünlüğünün ardını bırakmadı ve başkenti ele geçirdi. Urlumma'yı tahtından indirdi ve hapsetti, sonra onun yerinde Gishkhu'nun patesisi olarak hüküm sürmesi için kendi yandaşlarından birini seçti. Bu yüksek makama atadığı adam Hi adındaydı ve o zamana kadar Ninâb'da rahiplik yapmıştı. Entemena, Hi'yi huzuruna çağırdı ve Shirpurla'nın çevresindeki Girsu'dan zafer alayı halinde kuşatılmış şehre yürüdükten sonra, Gishkhu'nun patesiliği makamına oturtma adımına geçti.

Entemena sınır belirleme kadar sulama amaçları için de kullanılan Ningirsu ve Ninâ adı verilen sınır hendeklerini de onardı ve Hi'ye, Karkar bölgesinde oturan insanları, Shirpurla Bölgesi'ne son saldırıda üstlenmiş oldukları aktif rol nedeniyle ceza olarak bu işte çalıştırmasını emretti. Entemena Dicle ve Fırat arasındaki bölgede ana kanallardan birini taşla kaplamak suretiyle kanal sistemini onardı ve genişletti.

Böylece Entemena işlenmiş toprakları arttırarak Shirpurla'nın refahına muazzam katkı sağladı ve atadığı memurlar vasıtası ile Gishkhu'da yetkisini kullanmaya devam etti. Gishkhu zaferinin kaydı, şöhretinin gelecek günlerde Ningirsu ve Tanrıça Ninâ onuruna korunabileceği birkaç kil koni üzerine Entemena tarafından yazıldı. Eğer gelecek zaman içinde Gishkhu'nun adamları Shirpurla'nın topraklarını ele geçirmek ya da yakıp yıkmak için, Ningirsu ya da Ninâ'nın sınır hendeğini geçecek olursa ister bizzat Gishkhu şehrinin adamları ister dağların adamları olsunlar, Enlil'in onları harap edebilmesi ve Ningirsu'nun üzerlerine lanetini koyabilmesi amacıyla bu kaydı sınırın korunması için bir dua ile bitirmiştir. Ayrıca kendi şehrinin savaşçılarından şehri savunmaları ricasında

bulunulursa, onların bu görev için cesaretle ve hevesle dolmaları uğruna dua etmektedir.

Kish Kralı Mesilim'in dönemi ile Entemena'nın dönemi arasında Gishkhu ve Shirpurla arasındaki mücadeleler konusundaki bilginin daha büyük bölümü, Entemena'nın küçük bir kil koni çevresinde yazılı bulunan yazıtı vasıtasıyla temin edilmiştir. Metnin dikilen taş anıt üzerine, sınırdaki Mesilim ile Eannadu'nunkiler gibi, Entemena'nın emirleriyle de yazılmış olduğuna çok az kuşku vardır. Yazıtın diğer suretleri muhtemelen Gishkhu ve Shirpurla şehirlerinde işlenmiş ve dikilmiştir. Kaydın korunmasını sağlama almak için Entemena, muhtemelen korunmuş olan ve Shirpurla mabetlerinin binalarında gömülü olan, çok sayıda, küçük kil konilerin üzerine kopyalarını yaptırmıştır. Entemena'nın bu konudaki öngörüsü neticeleri nedeniyle doğru çıkmıştır, zira taştan büyük anıtlar yok olurken, küçük konilerinden birinin muhafaza edilmiş olması, kendisi ve atasının, eski rakipleri Gishkhu ile sürekli mücadelesi esnasındaki kahramanlığının daha sonraki çağlarda bilinmesine yetmiştir.

Entemena'nın kesin zaferinin sonuçlarının, Gishkhu'nun genişleme arzusu üzerinde yatıştırıcı etki yaratmaya devam etmesi ve Shirpurla için kavgacı komşusunun sürekli saldırı tehdidi olmaksızın huzurlu gelişme dönemini teminat altına alması mümkün olsa da Entemena'nın saltanatından sonra Gishkhu ve Shirpurla arasındaki ilişkiler konusunda elimizde çok az bilgi bulunmaktadır. Bu sükûnet döneminin II. Enannadu, Enlitarzi ve Lugal-anda'nın saltanatları esnasında devam ettiğini düşünebiliriz, ancak Urukagina'nın saltanatı sırasında, Gishkhu'nun adamları bir kez daha geçici sükunetlerini bir kenara atmışlar ve ilkel çağlarda bile ender işlenmiş yağma ve katliam eylemlerinin yaratıcıları olarak ortaya çıkmışlardır.

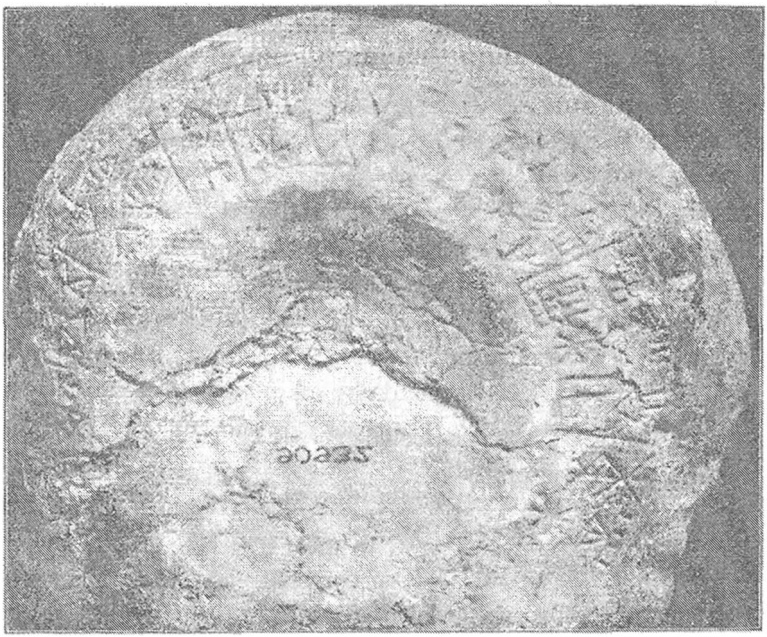

MERMER KAPI

Oyuk Yatağı, Entemena'nın Kitabesi, Shirpurla'nın Güçlü Bir Patesi ya da Genel Valisi. Fotoğrafta kapı-yuvası yazıtı göstermek için bir tarafa dayanmaktadır, fakat kullanıldığı zaman yere düz yerleştirilmiştir ve kısmen içinde kullanıldığı binanın kaldırımının seviyesi aşağısına gömülmüştür. Kapının yanına sabitlenmiştir ve ağır kapının ekseni sığ oyukta veya merkezindeki çökmede dönmüştür. Babil'in alüvyonlu toprağında taş bulunmadığından, kapı oyukları için kullanılan taşların çok uzak mesafelerden getirilmesi gerekiyordu ve neticede onlara yüksek değer biçiliyordu. Onları binalarında kullanan krallar ve patesiler genellikle üzerlerine isim ve ünvanlarını yazdırmışlardı ve bu nedenle bunlar tarihin erken dönemlerinin incelenmesi için değerli yazıt sınıfı teşkil ederler. Fotoğraf Messrs. Mansell & Co. tarafından çekilmiştir.

Aralarındaki rekabette Gishkhu her zaman yenilmiştir ya da Shirpurla ile gerçek savaşlarında her halükârda durdurulmuştur. Gishkhu'nun adamları saldırganlaşınca kendilerini Shaft el-Hai'nin batı kıyısında bulunan ve topraklarından sadece sınır hendeği ile ayrılan –Gu-edin bölgesi gibi– arazinin zaptı ile sınırlandırmışlardır. Eğer gerçekten Shaft el-Hai'yi herhangi bir zaman geçmişlerse ve doğu kıyısındaki topraklara saldırmışlarsa, asla Shirpurla şehrine saldırmaya cüret etmemişlerdir. Ayrıca, saldırıları ilk aşamalarda biraz başarıyla ulaşmışsa da Shirpurla'nın iktidardaki valileri her zaman onları durduracak güçte olmuşlardır ve çoğu zaman savaşı Gishkhu bölgesinin içine çekmişlerdir; netice itibariyle sınırı kendi şartlarına göre tekrar düzenlemişlerdir. Ancak bütün bu ilk çağa ait Kalde şehirleri dönem dönem genişleyip dönem dönem de yenilgilere maruz kalmıştı ve Shirpurla bu kurala bir istisna değildi. Muhtemelen, Shirpurla'nın Urukagina'nın saltanatı esnasında tarihindeki en büyük yenilgiyi yaşaması, bir lider olarak kişisel nitelikleri ya da kusurlarından kaynaklanmamıştır. Bunun nedeni; Shirpurla'nın geçmişteki zaferlerinin anılarıyla sahte bir güvenlik hissine kapılıp edilgen kalırken, Giskhu'nun gücünü yavaş yavaş artırmasıdır. Gishkhu'nun nihai zaferinin sebebi her ne olursa olsun, Urukagina'nın saltanatı esnasında olduğu kesindir. Shirpurla uzun süre tamamen bağımsız veya yarı bağımsız bir devlet olarak var olamamışken Güney Babil'in egemenliği çoğu yıllar (Gishkhu'nun) ellerinde kalmıştır.

Bu dönemde Shirpurla'nın başına gelen felaketin delili, son zamanlarda Telloh'ta bu mevkide Yzb. Cros'un kazıları esnasında bulunan küçük bir kil tablettir. Söz konusu gerçeklerin kayıt edildiği belgenin resmi hiçbir niteliği yoktu ve büyük ihtimalle, hiçbir kütüphane ya da arşivde muhafaza edilmemişti. Telloh'ta bulunduğu gerçek nokta, en eski yapıların çıkarıldığı tepenin kuzeyinde ve yüzeyden iki metre derindeydi. Yakınında başka hiçbir tablet bulunmamış gibiydi; fakat bu gerçek başlı başına şehrin arşivlerinin bir parçası olmadığı kuramı için yeterli delil olmazdı. Gayrı res-

mi özelliği, tabletin şekli ve üzerindeki bilginin düzenlenişi ile kanıtlanmıştı. Şekil açısından belgeyi, Urukagina'nın saltanatı esnasında yazılan açıklamaları içeren –son zamanlarda Telloh'da bulunan çok sayıdaki– tabletlerden ayıracak az şey vardı. Şekil olarak kabaca kareydi, kenarları hafif dışbükeydi ve metin önlü arkalı dar sütunlardan oluşan bir dizi halinde yazılmıştı. Metin, eski Sümer hükümdarlarının şükran ya da tarihi yazıtları gibi, dikkatle düzenlenmiş bir kompozisyon değildi. Gishkhu'lu adamların şehri ele geçirmelerinden sonra icra ettikleri münferit şiddet ve kutsal şeylere saygısızlık eylemlerini ayrıntılarına girmeden kısaca sayıp döken bir kısa cümleler serisiydi. Şehrin yağması esnasında harap edilen ya da orada öldürülen Shirpurlalı adamların kanlarıyla lekelenen, kutsal emanetlerin saklandığı yerlerin ve mabetlerin fihristi ya da listesinden biraz daha fazlasıydı. Urukagina'nın sarayı ya da herhangi laik binanın ya da bizzat vatandaşların meskenlerinin listede hiç bahsi geçmiyordu. Bunların da galip düşman tarafından yağmalanmış ve tahrip edilmiş olduğuna çok az şüphe vardır. Fakat tabletlerin yazarı kendi şehrinin ya da şehir halkının kaderiyle şimdilik ilgilenmemektedir. Tanrılarına karşı işlenen küfür eylemleri düşüncesine kapılmış görünmektedir. Zihni tamamen Shirpurla'nın Şehir Tanrısı Ningirsu'ya yapılan hakaretin büyüklüğü ile meşguldür. Küfür ve şiddet eylemlerini sadece sayıp dökmesi, kısalığı ile biraz değer kaybettirmektedir. Ayrıca Gishkhulular'a karşı suçlamalarının listesini bitirdiğinde, başarılarını sağlayan tanrıçayı lanetlemektedir.

Şimdiye kadar bu belge gibi hiçbir yazı ele geçirilmemiştir. Çok uzun olmadığı için, burada metnin çevirisini veriyoruz. Yazarın derhal Gishkhulular'a karşı suçlamalara başladığı görülecektir. Suçlamalarına hiçbir tarihi *résumé* özet ile başlamamaktadır ve ulaşmaları mümkün kılınmış olaylara dair hiçbir ipucu vermemektedir. Şehrinin mabetleri kirletilmiş ve tahrip edilmişti. Ayrıca öfkesi sadece onların isimlerinin sayım listesinde diniyordu. Onun düşüncesine göre gerçeklerin yoruma ihtiyacı yoktu; zira ona göre eski ibadete ait böyle kutsal yerlerin suistimali asla dü-

şünülemezdi. Gishkhu'ya karşı ithamlarını aşağıdaki ifadelerle başlatmaktadır:

"Gishkhulu insanlar E-ki'nin tapınağını ateşe verdiler [...], Antashura'yı ateşe verdiler ve oradan gümüşleri ve değerli taşları alıp götürdüler! Tirash sarayında kan döktüler, Abzubanda'da kan döktüler, Enlil'in ve Güneş Tanrının mabedinde kan döktüler, Akhush'ta kan döktüler ve oradan gümüşleri ve değerli taşları alıp götürdüler! Tanrıça Ninmakh'ın kutsal korusundan Gikana'da kan döktüler ve oradan gümüşleri ve değerli taşları alıp götürdüler! Baga'da kan döktüler ve oradan gümüşleri ve değerli taşları alıp götürdüler! Abzu-ega'da kan döktüler, Gatumdug'un mabedini ateşe verdiler ve oradan gümüşleri ve değerli taşları alıp götürdüler, sonra heykelini yıktılar! Tanrıça Ninni'nin E-anna mabedini ... ateşe verdiler, sonra oradan gümüşleri ve değerli taşları alıp götürdüler; sonra heykelini yıktılar! Shapada'da kan döktüler; sonra oradan gümüşleri ve değerli taşları alıp götürdüler! Khenda'da ...ler, Kiab'ın şehrinde Nindar'ın mabedinde kan döktüler; sonra oradan gümüşleri ve değerli taşları alıp götürdüler! Kinunir'in şehrinde Dumuzi-abzu'nun mabedini ateşe verdiler; sonra oradan gümüşleri ve değerli taşları alıp götürdüler! Lugaluru'nun tapınağını ateşe verdiler ve oradan gümüşleri ve değerli taşları alıp götürdüler! Tanrıça Ninâ'nın mabedinde, E-engura'da kan döktüler ve oradan gümüşleri ve değerli taşları alıp götürdüler! Amageshtin'in mabedinde, Sag'da kan döktüler ve oradan Amageshtin'in gümüşlerini ve değerli taşlarını alıp götürdüler! Tanrı Ningirsu'nun arazisi, Ginarbaniru'dan tahılı aldılar, çoğu işlenmiş topraktı! Gishkhulu insanlar, Shirpurla'yı yağmalamakla, Tanrı Ningirsu'ya karşı günah işlediler! Onlara verilen güç, onlardan alınacak! Girsu Kralı Urukagina tarafından işlenen bir günah yok. Gishkhu'nun patesisi Lugalzaggisi'ye gelince, bu günah, onun tanrıçası Ni-daba'nın boynuna!

Uzun tarihi boyunca Shirpurla'nın başına gelen en büyük felaketle ilgili, meçhul bir yazıcının özensiz tabletinden, bize kadar ula-

şan rivayet böyledir. Metinde bahsedilen yanıp kül olmuş ve hazineleri soyulmuş büyük tapınakların çoğuna, Shipurla'nın uğursuz Urukagina'dan önce tahtı işgal eden hükümdarlarının şükran ve tarihi yazıtlarında bir kereden fazla değinilmiştir. Bazılarının isimleri de bu şehrin daha sonraki patesisinin metinlerinde bulunacaktır; bu yüzden zamanla yeniden inşa edildikleri ve önceki görkemlerine kavuşturuldukları sonucuna varılabilir. Fakat Urukagina'nın saltanatı esnasında Shirpurla'nın yağmalanması ve kısmen tahribinin, bu şehrin geleceği üzerinde kalıcı bir etki yaptığına ve Güney Babil'in daha büyük şehirleri arasında nüfuzunu ciddi şekilde azalttığına hiç şüphe yoktur.

Şimdi dikkatimizi, yönetimi altında eski zamana kadar nihai zaferlere ulaştıkları ve uzun yıllar rakip Shirpurla'dan daha güçlü olan Gishkhulular'ın liderine çevirebiliriz. Tabletimizin yazarı, onun adından metninin kapanış sözlerinde, ona ve tanrıçasına işlemiş oldukları tahribat ve küfür için lanet ederken bahsediyor. "Gishkhu' nun patesisi Lugalzaggisi'ye gelince, bu günah, onun tanrıçası Nidaba'nın boynuna!" Şimdi Lugalzaggisi'nin adı, Nippur'daki kazıları esnasında Bay Haynes tarafından keşfedilmiş, beyaz kalsit stalagmitten yapılmış vazolardan birkaç parçanın üzerinde bulunmuştur. Bütün vazolar aynı yazıyla işlenmişti; bu yüzden metnin parçalarını birleştirerek orijinal olarak herbirinin üzerlerinde işlenmiş kayıtların aşağı yukarı tam bir kopyasını elde etmek mümkündü. Bu kayıtlardan ilk kez sadece Lugalzaggisi'nin adını değil; fakat kendisinin Babil şehirlerinde, ülkenin tarihinde açıkça çok erken dönemde güçlü bir koalisyon kurduğunu öğrendik. Metinde kendisini "Dünyanın kralı, Ana'nın rahibi, Nidaba'nın kahramanı, Ukush'un oğlu, Gishkhu'nun patesisi, Nidaba'nın kahramanı, Vatanlar Kralı'nın (yani Tanrı Enlil) sağlam gözüyle memnuniyetle takdir edilen insan, Enlil'in büyük patesisi, Enki tarafından kendisine anlayışı nasip edilen, Güneş Tanrının seçilmişi, Enzu'nun yüce bakanı, Güneş Tanrının kuvvetiyle donatılmış, Ninni'nin kulu, Nidaba tarafından dünyaya getirilen oğul, Ninkharsag tarafından

hayat sütüyle beslenen, Umu'nun refakatçisi, Erech'in rahibesi, Ninâgidkhadu tarafından eğitilmiş hizmetli, Erech'in hanımı, tanrıların büyük bakanı" olarak tasvir etmektedir. Lugalzaggisi sonra egemenliğinin alanını tarif etmeye devam etmektedir ve "Tanrı Enlil, ülkelerin efendisi, Lugalzaggisi'ye dünyanın krallığını verdiği ve ona dünyanın nazarında başarı nasip ettiği, toprakları onun gücüyle doldurduğu zaman ve güneşin doğuşundan batışına onları fethettiğinde, o zaman kendisi yolunu Dicle ile Fırat'ın Aşağı Deniz'inden Yukarı Deniz'ine doğrulttu ve ona doğan güneşlerden batan güneşlere her şeyin hakimiyetini verdi; böylece o, ülkelerin barış içinde yaşamasına sebep oldu." demektedir.

Bu yazıtın ilk metni yayınlandığı zaman, orada sadece Lugalzaggisi'ye ve kendisinin kurduğu krallığa atanacak tarihe dair, sadece belirsiz işaretler mevcuttu. Gishku doğum yeri olsa da kendisinin taşıdığı unvanlardan, nüfuzunu şehrin çok ötesine genişlettiği ve Erech'i başkent olarak seçtiği bellidir. Dahası, kendisi "Dicle'nin Aşağı Denizi'nden Fırat'ın Yukarı Denizi'ne" uzanan bir imparatorluk ortaya koymuştur. Burada bahsedilen Aşağı Deniz'in İran Körfezi olduğuna kuşku yoktur. Ayrıca Yukarı Deniz'in, muhtemelen Van Gölü ya da Urmi Gölü olsa da, Akdeniz olarak kabul edilebileceği de akla getirilebilir. Ancak bu görüşlerden hangisi kabul edilirse edilsin, Lugalzaggisi'nin büyük bir fatih olduğu ve görkemli Lugal Halama "Dünyanın Kralı" unvanını taşıma hakkını elde ettiği açıktır. Bu koşullarda, ilk çağa ait Kalde tarihi ve kronolojisinin etüdü konusunda, Lugalzaggisi'nin saltanat sürdüğü dönemi yaklaşık olarak öğrenmek için, konu birinci derece önem arz etmektedir.

Böyle bir meseleye dair geçici olarak belirlenebilen deliller en anlaşılmaz ve en güvenilmez karaktere sahiptiler; ancak kötü ya da değersiz olmakla beraber daha güvenilir verilerin yokluğunda kâfi gelmeleri gerekiyordu. Erken dönem Kalde kronolojisi ile ilgili bütün meseleleri netleştirirken başlangıç noktası, Nabonidus yazıcılarının MÖ 3800 yılına tarihlediği Agade Kralı I. Sargon'un

hükümdarlık dönemiydi, halen de öyledir. Söz konusu bu tarih tartışmalıdır; çünkü sadece geç dönem Babilliler tarafından ifade edilen bir tahmin olduğuna ve onların ileri sürdükleri kronolojik tertipler olarak güvenle görmezden gelinebileceğine inandıkları için bazı yazarlar bu tarihi tamamen reddetmiş, bazı yazarlar ise bunu değiştirmek için ustaca öneriler ortaya atmışlardır. Ancak neredeyse son birkaç yılda yapılan her yeni keşif, ülkelerinin daha erken tarihi konusunda daha sonraki Babilliler arasında geçerli olan geleneklerdeki bazı noktaları doğrulamaya meyletmiştir. Sonuç olarak, bu gibi geleneklerin doğruluğuna artan güvenle itimat edilebilir ve yine de değindikleri erken dönemle neredeyse çağdaş olan belgelerden teyit bekleyen bu ifadeleri kabul etmeye devam edebiliriz. Nabonidus tarafından Sargon'a atfedildiği gibi bir tarih tamamen sabit olarak kabul edilmeyecektir; zira Nabonidus açıkça yuvarlak rakamlarla konuşmaktadır ve biz, yazıcılarının hesaplarındaki yanlışlıklara hoşgörü gösterebiliriz. Fakat daha sonraki Babil rahiplerinin ve yazıcılarının ellerinin altında, bize ulaşmamış olan tarihi malzeme zenginliği olduğu açıktır. Bu yüzden Nabonidus tarafından Agadeli Sargon ve oğlu Narâm-Sin için verilen tarihi, yaklaşık olarak doğru kabul edebiliriz ve bu aynı zamanda yazarlardan çoğunun erken dönem Babil tarihi hakkındaki görüşüdür.

Nippur'daki kazılar, bu mevkide bulunan ve çok eski dönemin biçiminde yazılmış bazı yazıtların Sargon'un zamanından daha önceki döneme bağlanacaklarının işaretlerini vermiştir. Delillerin bir bölümü, yazıtların ve bina kalıntılarının bulunduğu farklı seviyelerin dikkatle incelenmesinden elde edilmiştir. Bizzat Sargon'un yazıtları, oğlu Narâm-Sin'in adıyla mühürlü tuğlalarla birlikte tepecikte nispeten derin seviyede bulunmuştur. Bu yüzden bu nesnelerin bulunduğu özel tabakanın tarihine dair makul bir sonuç, merkezi Agade'de bulunan Sargon tarafından kurulan imparatorluğun dönemine doğru bulunmuştur. Daha sonra kazılar daha aşağı seviyede yürütülmüş ve uygarlığın daha da erken dönemine ait gibi gö-

rünen yapıların kalıntıları keşfedilmiştir. Bir tür kaldırım ile kuşatılmış küçük bir korunak içinde bir sunak bulunmuştu. Yakınında sunağa giden rampa ya da eğimli yüzey üzerinde yerleştirilmiş iki harika kil vazo bulunuyordu ve içinde tuğladan kemer bulunan masif tuğladan bir binanın kalıntıları da bulunmuştu. Gerçekte bu seviyede hiçbir yazıt bulunmamıştı; fakat Sargon'a tahsis edilen daha üst seviyede Sargon öncesine dair döneme atfedilmesi çok muhtemel birkaç metin vardı. Bunların hiçbiri tam değildi ve küçük parçalar halinde kasten kırılmış gibi görünüyorlardı. Bu yüzden bunların tepeciğin en aşağı katmanlarındaki yapının inşacıları tarafından yazılmış olabilecekleri ve şehirlerini harabeye çevirmiş bir işgalci tarafından tahrip edilmiş ve dağıtılmış olduğu kuramı için söylenecek bir şey vardı.

Fakat yazıtların bulunduğu seviyeleri işaretleyerek türetilen bütün bu gibi deliller, özellikle tabakalar tahrip edildikleri izlenimi veriyorsa özünde son derece şüpheli ve pek çok farklı yoruma eğilimlidir. Başlangıçtaki konumlarında kalan inşacının yazılı tuğlalarının bulunduğu kaldırım ya da binanın halen el değmemiş bir şekilde bulunduğu yerde, binanın yaşı ile üzerindeki ve altındaki tabakalara göre nispi eskiliği ile ilgili sonuçlar güvenle çıkarılabilir. Fakat görmüş olduğumuz gibi, Nippur'da en alt seviyelerdeki katmanlar, bu durumda değillerdir ve işaret etmiş oldukları gibi bu tarz deliller, sadece bağımsız veriler tarafından teyit edilmeleri halinde kabul edilebilir. Bu tür teyit ilk yazıtların bizzat tetkik edilmesi ile bulunacaktır.

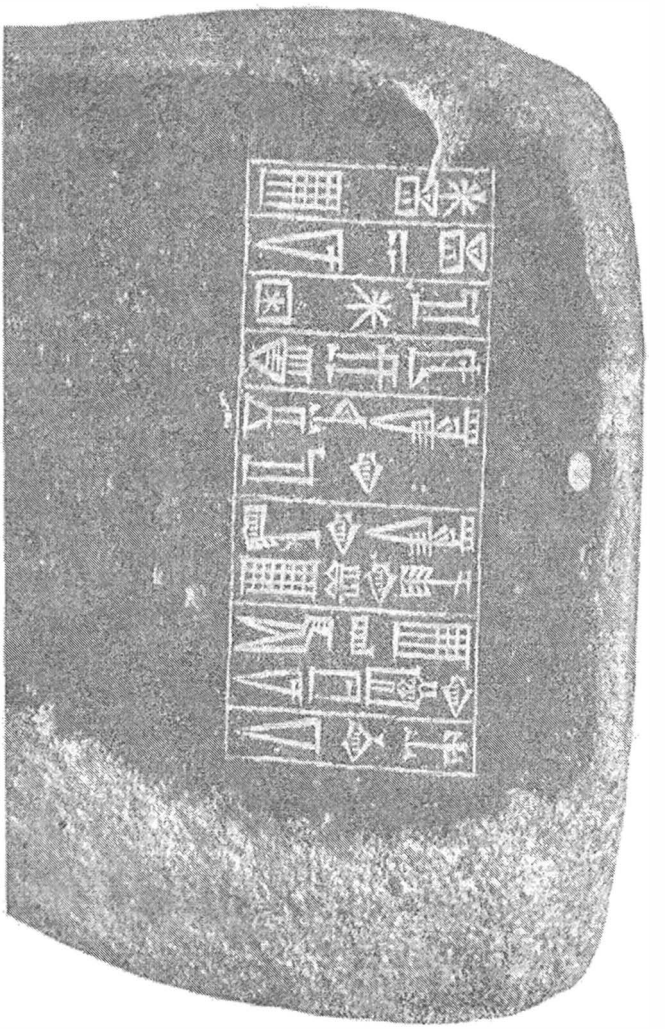

TAŞ KAPI

Oyuk Yuvası Ur Şehrinin Erken Dönem Kralı, Uk-Engur'un Bir Yazıtı. Fotoğraf Messrs. Mansell & Co. tarafından çekilmiştir.

Onlardan çoğunun, sanki ülkenin istilacısı tarafından yapılmış gibi, küçük parçalara ayrıldığı belirtilmişti; ancak kolayca kırılamayacak kadar sert ve büyük bazı kapı oyukları ve büyük, yeşiltaş bloklar için durum böyle değildir. Dahası, şehrin hiçbir işgalcisinin, diğer binaların yapımında yararlı biçimde kullanabileceği malzemeleri, tahrip etmekle zaman ve emek harcaması muhtemel değildir. Babil'in alüvyonlu ovalarında taş bulunamıyordu ve taş bulabilmek için dağlarda taş ocağı açılması ve büyük mesafelerin katedilmesi gerekiyordu.

İşgalci, yerle bir ettiği seleflerinin herhangi bir binasından bölgede, bina inşa etmeyi düşündüğünden, kendi kullanımı için kapı yuvaları ve taş bloklar söker. Eğer şehri enkaz halinde bırakır ve kendi ülkesine dönerse sonraki bir kral, inşa çalışmaları için harap olmuş çevreyi temizlediği zaman taşlarla karşılaşırsa ve onları gömülü bırakmaz kendi inşaatları için kullanırdı. Ve eski krallardan birinin Nippur'un daha aşağı katmanlarında bulunan, inşa malzemelerinden bazıları için durum buydu. Lugalkigubnidudu'nun adını taşıyan bloklardan birkaçı, üzerlerine önceki kralın adını silmeksizin kendi adını kazıyan Agade Kralı Sargon tarafından tekrar kullanılmıştı.

Lugalkigubnidudu'nun Sargon öncesi döneme ait olduğu anlaşılıyordu ve aynı inandırıcı deliller Lugalzaggisi hakkında mevcut olmasa da kendisi esasen yazıtlarında kullanılan karakterlerin arkaik biçimlerinin sağlamlığı uyarınca bu eski döneme fazla tereddüt etmeden yerleştirilmiştir. Gerçekte, o denli arkaik kabul edilmişlerdir ki onun sadece Agadeli Sargon'dan önce saltanat sürdüğü söylenmemiş; fakat Kalde tarihinin en eski dönemine yerleştirilmiş ve imparatorluğunun Shirpurla'nın en eski hükümdarları ile çağdaş olduğu varsayılmıştır. Yzb. Cros tarafından bulunan yeni yazıt bu fikrin hayli değişmesine sebep olacaktır. Bu yazıt Lugalzaggisi'nin Sargon dönemi öncesine yerleştirilmesi fikrini doğrularken onun Sargon'dan çok kısa süre önce yaşadığı ve saltanat sürdüğünü kanıtlar. Görmüş olduğumuz gibi, Lugalzaggisi Shirpurla tarihinin orta dönemine ait olan Urukagina'nın çağdaşıydı. Lugal-

zaggisi'nin fethi ve Shirpurla şehrinin yağma edilişi kendisinin kazandığı birkaç zaferden sadece biriydi. Babası Ukush sadece Gishku şehrinin patesisi olmuştu; ama kendisi böyle bir konumun beraberinde getirdiği nüfuzun sınırlı alanından memnun değildi ve neticede nüfuzunu Babil'in daha geniş bölümünde zorla kabul ettirmeyi başardı. Kendisine Erech Kralı adını vermesinden, muhtemelen silah zoruyla itaatini elde ettikten sonra, başkentini Ukush' tan bu şehre naklettiği sonucuna varabiliriz. Gerçekte, "Dünyanın Kralı" unvanı sadece pek çok zaferin sonucu olarak kazanılmış olabilir ve Yzb. Cros'un tableti, herhangi bir hasmın rekabetine karşı kendisini sağlamaya almayı başardığı yöntemlere kısa bir bakış sağlar. Shirpurla'nın fethi, kendisinin en eski başarılarından biri olmalıdır, zira Gishkhu'ya yakınlığı düşüşünü, daha geniş bir fetih planına göre gerekli bir başlangıç durumuna getirmiştir. Ancak Lugalzaggisi'nin kurduğu krallık uzun süre dayanmış olamazdı.

Agadeli Sargon'un döneminde, Samiler ülkedeki sırayla egemenliğine giren ve yönettiği geniş imparatorluğun kısımlarını oluşturan diğer eski şehirler kadar Babil, Erech, Grishkhu ve Shirpurla'da büyük avantaj sağladılar.

Agadeli Sargon tarafından kurulan ve oğlu Narâm-Sin tarafından güçlendirilmiş imparatorluğun parçalanmasından sonra gelen şehir devletlerinin sonraki hükümdarları ile ilgili olarak kazıların bize anlatacak, bu döneme dair kayıtlarında Prof. Maspero tarafından zaten yararlanılmamış çok az şeyi bulunmaktadır.(*)

(*) Merhum M. de Sarzec tarafından Telloh'ta bulunan ve kendisi yaşarken yayınlanmış olan, Kalde tarihinde farklı dönemlerden gelen tabletler iki ana sınıfa ayrılır. Büyük çoğunluğu Ur şehrinin Güney Babil şehirleri arasında üstünlüğünü koruduğu döneme aittir ve Dungi, Bur-Sin, Gamil-Sin ve Ine-Sin'in saltanatları dönemine tarihlendirilirler. Ve daha küçük bir başka derleme, Sargon ile Narâm-Sin'in daha erken dönemine aittir; M. de Sarzec'in son kazıları esnasında bulunmasına rağmen, onun ölümünden sonra yayınlanan tabletlerin çoğu, bu iki dönem arasındaki büyük boşluğa yerleştirilecektir. Son günlerde keşfedilen tabletlerden Dungi dönemine ait olan bazıları, Babil ve Elam seyahatleri esnasında Shirpurla'da duran memurların nafakası için yiyecek temini ile ilgili olarak muhtıralar içerirler. Ayrıca o sıralar Mezopotamya'nın büyük şehirleri ile komşu ülkeler arasında vuku bulan yakın ve daimi iletişime ilginç bir ışık tutarlar.

GUDEA HEYKELİ

Güney Babil'de Sümer şehri, Shirpurla'nın daha sonraki patesilerinin ya da genel valilerinin en tanınmışı şimdi Telloh Tepecikleri tarafından belirlenmektedir. Fotoğraf Messrs. Mansell & Co. tarafından çekilmiştir.

Ur, İsin ve Larsam, Mppur, Eridu, Erech, Shirpurla ve diğer önemli şehirleri kendilerine yarı bağımlı durumda tutarak Babil'de birbiri ardına önde gelen şehir konumuna geldiler. Ur Hanedanı'nın kurucusunun adının doğru okunuşunun hece işaretleri listesinden Ur-Engur olduğunun öğrenildiğini kaydedebiliriz. Ayrıca İngiliz Müzesi'nde yayınlanmamış bir kronik, oğlu Dungi'nin Eridu şehri ile müthiş ilgilendiğini; ancak Babil'i yağmaladığını ve ganimetini Marduk'un büyük tapınağı E-sagila'dan hazinelerle birlikte alıp götürdüğünü anlatır. Bu gibi olaylar bu dönemde, her şehir üstünlük için mücadele etmekte iken sıradan olsa gerektir. Bu arada, Shirpurla, Babil'de Sümer etkisinin merkezinde kaldı ve patesileri kendi yetki sınırları dahilinde tam bir hakimiyet sürerken Ur Kralı Dungi gibi güçlü bir krala sadakat göstermekten memnundular.

Telloh'ta yürütülen en son kazılar esnasında, Sümer tarihine yönelik oldukça değerli bir keşif yapılmıştır. Bize daha sonraki Sümer patesilerinin en meşhuru olan Gudea'nın portresini tespit imkânı verdiği için keşfin muazzam faydası da vardı. Tabletler Höyüğü kazıları esnasında, Yzb. Cros yeşiltaştan yapılmış küçük oturaklı bir heykel buldu. Olması gereken yerinde bulunmadı; ancak baş aşağıydı ve tepeciğin o kısmına dağılmış diğer dökütülerle birlikte atılmış gibi görünüyordu. Çukurdan onu çıkarınca, Telloh'ta Gudea'da bulunan diğer bütün heykellerde olduğu gibi, heykelin başının kopmuş olduğu görüldü. Özenle yapılmış ve iyi muhafaza edilmiş heykel, Gudea yazıtını taşıyordu; fakat aynı hükümdarın çıkarılmış diğer heykellerinden daha küçüktü ve heykelin başının yokluğu sıradışı bir ilgi duyulmasını engelliyordu. Louvre'a varışı üzerine, M. Léon Heuzey, daha önce Telloh'ta M. de Sarzec tarafından bulunan, uzun yıllardır Louvre'da muhafaza edilmiş olan, diyoritten Sümer başına genel benzerliğinden dolayı çok etkilendi. Yeni bulunan heykele başı takınca başın tam olarak uyduğu ve anıtı tamamladığı görüldü, sonra böylece Gudea'nın yüz hatlarını saptama imkânına kavuştuk. Bu heykelin fotografik reprodüksiyonundan, İngiliz Müzesi'nde muhafaza edilen küçük bir Sümer heykelinde de bariz bir özellik olan, başın vücuda oranla olması gerekenden daha büyük olduğu görülmüştür.

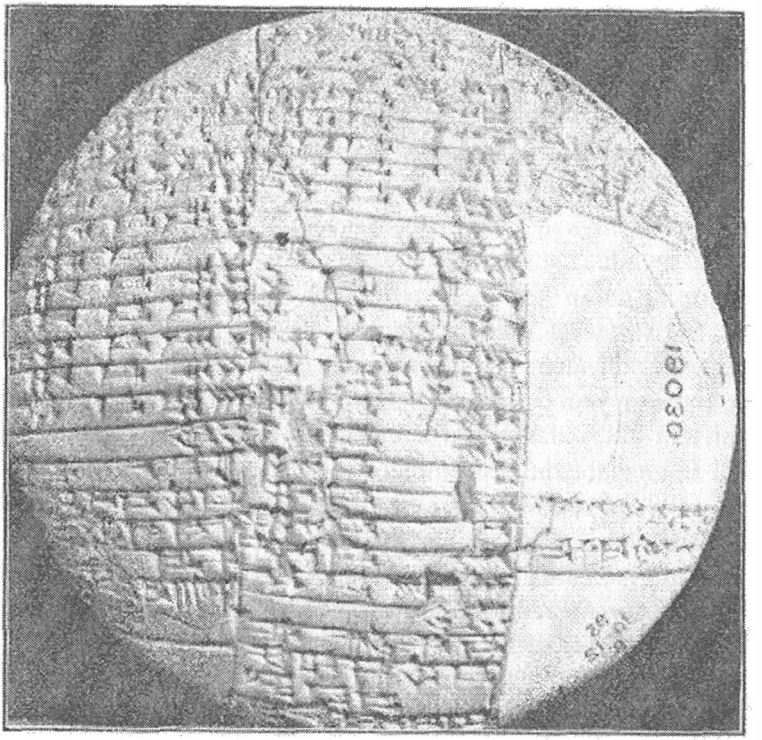

BİR MALIN İNCELEMESİNE DAİR AYRINTILARLA SÜMER DİLİNDE YAZILMIŞ TABLET

Muhtemelen Telloh çevresinde bulunmaktadır. Dairesel biçim çok olağandışıdır ve sadece inceleme tabletlerinde kullanılmış gibi görünmektedir. Fotoğraf Messrs. Mansell & Co. tarafından çekilmiştir.

Gudea çoğu heykelinin Sina Yarımadası'ndan getirdiği sert diyoritten yapılmasını istemiştir. Üzerlerindeki yazıtlardan hareketle, içine yerleştirildikleri binaları öğrenmek mümkündür. Nitekim daha önce bulunan heykellerden biri Ninkharsag Mabedi'nde, diğer ikisi E-ninnû'da Tanrı Ningirsu Mabedi'nde, üç tanesi Tanrıça Bau, biri E-anna'da Tanrıça Ninni mabedinde ve bir başkası Gatumdug Mabedi'nde dikilmiştir. Kralın yeni bulunan heykeli, Girsu'da Gudea tarafından inşa ettirilen tapınakta, kralın cübbesinin önüne işlenen, aşağıdaki okunan yazıttaki gibi, Tanrı Ningishzida onuruna diktirilmişti:

"Tanrı Ningirsu, Enlil'in güçlü savaşçısı, Ninâzu'nun oğlu, tanrıların sevgilisi, tanrı Ningishzida'ya şehrin ve tepelerin ve vadilerin kuruluşunu(n vasiliğini) verdi, o gün Shirpurla'nın patesisi Gudea, tanrısını seven, efendisi Ningirsu için onun tapınağı E-ninnu'yu inşa eden adil adam, ışık saçan Imgig'i çağırdı ve onun tapınağı E-pa, cennetin yedi bölgesinin mabedi ve Tanrıça Ninâ, kraliçe, hanımı için –dünyadaki bütün tapınaklardan daha yükseğe çıkan– Sirara-shum mabedini inşa etmişti, ayrıca Lagash'ın büyük tanrıları için onların mabetlerini inşa etmiş, kendi tanrısı Ningishzida için Girsu'da onun tapınağını inşa etmişti. Tanrı Ningirsu'yu her kim kendi tanrısı olarak ilan ederse etsin; hatta ben onu ilan ederken bile tanrımın mabedine hiçbir zarar veremez! Bu mabedin adını beyan edebilir! O adam benim dostum olabilir ve benim adımı açığa vurabilir! Gudea heykeli yaptı ve 'Gudea'ya – mabedin – inşacısının – hayatı – verildi – ona bir ad verdi ve onu mabede getirdi."

Gudea'nın heykele verdiği uzun isim, "Mabedin – inşacısının – hayatı verilen – Gudea'ya", her zaman vakfedilen ve mabetlerine dikilen heykellere, anıtlara ve kutsal nesnelere uzun ve sembolik isimler vermiş olan Sümer patesilerinin tipik uygulamasıdır. Mabedin inşa edildiği ve içine bu heykelin dikildiği Tanrı Ningishzida'nın özel ve özgün güçlerle ilgili töreni gibi görünmektedir ve muhtemelen Shirpurla panteonuna (*) takdimini başlatmaktadır. Ningishzida

(*) Halkın bütün tanrılarına. (ÇN)

yazıtta, Yeraltı Dünyasının Kraliçesi'nin kocası olan, Ninazu'nun oğlu diye adlandırılmaktadır.

Tezahürlerinden birinde kendisi bu yüzden muhtemelen yeraltı dünyasının tanrısıdır ve bu özellik nedeniyle Ningirsu tarafından şehrin temellerinin koruyucusu olarak tayin edilmiştir. Fakat "tepeler ve vadiler" (yani açık ülke) de onun yetki alanına alınmıştır, böylece bir başka anlamda kendisi bitkilerin tanrısıdır. İlkbaharda bitkilerin en erken yeşil sürgünleriyle toprağın yüzeyine yükseldiği için, Tanrı Dumuzi ya da Tammuz gibi kendisinin, kışın yeraltı dünyasına inmesinin beklenmesi imkânsız değildir. (*)

Sümer dini konusunda bilgimize en değerli katkı ve ışık son zamanlarda, bu eski hükümdarların inanç ve tanrılarına ibadetini göz önüne alan, uzun yıllar Louvre'da muhafaza edilmiş olan, Shirpurla patesisi Gudea'nın ünlü silindirleri üzerine işlenmiş uzun metinlerin tam yorumlarıyla sağlanmıştır. Fırınlanmış kilden bu iki silindir, merhum M. de Sarzec tarafından 1877 yılı kadar önce, Telloh'taki kazılarının ilk etabında keşfedildi ve içeriklerinin genel karakteri uzun süre önce anlaşılmış olsa da üzerlerine işlenen metinlerin tam bir tercümesi birkaç ay öncesine kadar yayınlanmamıştır. Eski Sümer metinlerini özel inceleme alanı haline getiren M. Thureau-Dangin, kendini bunların yorumuna adamıştır ve üzerlerindeki monografinin ilk bölümünü yeni yayınlamıştır. Metinlerin önemi ve eski Sümerlerin dini inanç ve uygulamalarına tuttuğu ışık gözönüne alınacak olursa burada biraz detaylı açıklaması verilebilir.

Silindirlerin yapılma nedeni, E-ninnû'lu Gudea tarafından, Shirpurla şehrindeki tanrı Ningirsu'nun büyük tapınağının yeniden inşa edilmesiydi. İki silindirden biri inşa işi hâlâ devam etmekteyken diğeri, Tanrı Ningirsu gereken ihtişam ve tören eşliğinde türbesine yerleştirildiği zaman, mabedin tamamlanmasından sonra yazıldığı için bu ikisi birbirini tamamlıyordu. Güney Babil'in uzun

(*) Bkz. Thureau-Dangin, (Rev. d'Assyr.) Asur Dev., cilt vi. (1904), s. 24

süre kuraklık çektiği ve nehir ile kanallarda su seviyesinin düştüğü, bu yüzden ekinlerin zarar gördüğü ayrıca ülkenin açlık tehdidi altında olduğu anlaşılıyordu. Gudea, ülkesini hangi yolla refaha kavuşturacağını bilemiyordu; bir gece rüya gördü ve bu rüyanın sonunda, Sümer tapınaklarından en görkemlisi olarak belirlenenlerden birini inşa etmişti. Bu sayede Ningirsu'nun ve diğer tanrıların lütfunu güvenceye almış ve ülkesi bir kez daha huzur ve refah nimetlerinin keyfini yaşamıştı.

Silindirlerinden ilkinin açılış sözlerinde Gudea, büyük tanrıların fikrini nasıl aldığını ve nasıl E-ninnû tapınağını inşa etmesi gerektiğini buyurduklarını ve böylece şehrini önceden keyfini sürdüğü suya nasıl kavuşturduğunu açıklıyor. Gudea, nasiplerin cennette ve yeryüzünde belirlendiği gün, tanrıların reisi Enlil ve Shirpurla'nın Şehir-Tanrısı Ningirsu'nun anlaşmazlığa düştüğünü kaydediyor. Ve Enlil, Ningirsu'ya dönerek, dedi ki: "Benim şehrimde uygun olan caiz değildir. Dere kabarmaz. Enlil'in deresi kabarmaz. Ne medler (*) parlar ne de görkemini sergiler. Enlil'in deresi Dicle gibi iyi su getirmez. Bırakın Kral (yani Ningirsu) bu yüzden mabedi ilan etsin. Bırakın E-ninnû Mabedi'nin fermanları gökte ve yeryüzünde ünlensin!" Büyük tanrılar emirlerini doğrudan Gudea'ya bildirmezlerdi; fakat arzularını kendisine rüya aracılığı ile iletirlerdi. Ayrıca patesi gece uyuduğunda, onun görüntüsü kendisine ulaştı ve gördüğü adam öyle endamlıydı ki boyu göklere ve yeryüzüne yetişti. Üstelik başına taktığı taç nedeniyle Gudea, figürün tanrı olması gerektiğini biliyordu. Ve yanında Shirpurla'nın amblemi kutsal kartal vardı, ayrıca ayakları kasırga üzerinde duruyordu, hem de bir aslan sağ ve sol eli üzerinde çömeliyordu. Ve figür patesi ile konuşuyordu; fakat kendisi sözlerin anlamını anlamıyordu. Sonra Gudea'ya güneş yeryüzünden doğmuş gibi görünüyordu ve elinde basit bir kaval tutan bir kadın gördü, ardından kadın da üzerinde göklerin yıldızı bulunan bir tablet taşıyordu ve kendisine

(*) Gel-git'te suların en yüksek olduğu durum. (ÇN)

danışıyormuş gibi görünüyordu. Ve Gudea dik dik bakmaktayken bir savaşçıya benzeyen ikinci bir adam görür gibi oldu. Adam, kalın bir tabaka lacivert taşı taşıyordu ve üzerinde mabedin planını çizmişti. Ve bizzat patesinin huzurunda güzel bir yastık yerleştirilmiş ve üzerinde bir kalıp konmuş gibiydi ve kalıbın içinde tuğla vardı: Kader Tuğlası. Ve patesi sağ tarafta yerde yatan bir eşeğe bakıyordu.

Gudea'nın gece görüntüsü olarak gördüğü, bu tür bir rüyaydı ve kendisi onu yorumlayamadığı için rahatsızdı. Bu yüzden tanrıların bütün sırlarını sezebilen Tanrıça Ninâ'ya gitti ve ona görüntünün anlamını anlatması için yalvardı. Fakat yardımı için tanrıçaya gitmeden önce, rüyanın yorumunu açıklaması için onu teşvik etmeleri amacıyla etkilerini Nina'nın üzerinde kullansınlar diye, Tanrı Ningirsu ile Tanrıça Gatumdug'un aracılığını sağlama almanın en iyisi olduğunu düşündü. Böylece patesi Ningirsu'nun tapınağına doğru yola koyuldu ve tanrıya kurban sunup tatlı su dökünce kız kardeşi, Eridu'nun çocuğu Ninâ'nın ona yardım etmeye ikna edilebilmesi için dua etti. Ve tanrı, onun duasına kulak verdi. Sonra Gudea bağışlar yaptı ve tanrıça Gatumdug'un uyku odasının önünde kurban sundu ve tatlı su döktü. Ve tanrıçaya, ona kraliçem ve pak göğün çocuğu ülkelere hayat veren ve insanlara yardım eden ve veya iyilikle baktığı insanları ya da insanı koruyan diyerek, dua etti.

Gudea, "Benim annem yok; ama sen annemsin! Benim babam yok; ama sen benim babamsın!" diye haykırdı. Sonra Tanrıça Gatumdug, patesinin duasına kulak verdi. Bu şekilde onun ve Ningirsu'nun lütfuyla cesaretlenen Gudea, Tanrıça Ninâ'nın mabedine doğru yola çıktı.

Ningirsu ile Gatumdug'un huzuruna yaklaşırken yapmış olduğu gibi, mabede varınca adak sundu ve tatlı su döktü. Ve tanrıların sırlarını sezen tanrıça olduğundan ona kendisine gönderilen görüntüyü yorumlaması için Ninâ'ya dua etti; sonra rüyasının ayrıntılarını ona nakletti. Patesi öyküsünü bitirdiği zaman, tanrıça ona

seslendi ve ona kendisine gösterilen rüyanın anlamını açıklayacağını söyledi. Rüyanın yorumu şöyleydi: Endamı göklere ve yere yetişecek kadar büyük olan, başı tanrının başı olan, yanında kutsal kartal olan, sağ ve sol elinde bir aslan yatarken ayakları kasırga üzerinde duran adam kardeşi, Tanrı Ningirsu idi. Ayrıca söylediği sözler patesiye E-ninnû tapınağını inşa etmesi gerektiği konusunda bir emirdi. Ve patesinin önünde topraktan doğan güneş Tanrı Ningishzida idi; zira kendisi güneş gibi topraktan çıkardı. Ve elinde temiz bir kargı tutan ve yıldızlı tablet taşıyan kız, onun kız kardeşi, Tanrıça Nidaba idi; yıldız onun ilan ettiği mabedin inşasının pak yıldızıydı. Ve savaşçıya benzeyen kalın tabaka lacivert taşını taşıyan ikinci adam Tanrı Nindub idi. Ayrıca kendisinin çizdiği mabedin planı E-ninnû'nun planıydı. Ve yastığın üzerinde kalıbın içinde duran tuğla E-ninnû'nun kutsal tuğlasıydı. Ve yerde yatan eşeğe gelince patesinin kendisiydi.

Tanrıça Nina rüyanın anlamını yorumlayınca, Gudea'ya tapınağı inşa etmek için nasıl çalışmaya başlayacağı konusunda talimat verdi. (Tanrıça) Ona her şeyden önce hazine dairesine gitmesini ve mühürlü muhafazalarından hazinelerini getirmesini ve bunlarla kalmakta olduğu tapınakta Tanrı Ningirsu'nun yakınına yerleştireceği bazı adakları adamasını söyledi. Adaklar saf metalle ve değerli taşlarla süslenmiş savaş arabası, ok kabında parlak oklar, tanrının silahı, üzerinde Gudea'nın kendi ismini yazacağı kutsal amblemi ve son olarak kralı, kendine danıştığında, müziği tanrıyı sakinleştirmeyi alışkanlık haline getirecek olan lirden ibaret olacaktı. Ninâ, eğer patesi talimatlarını uygularsa ve belirlediği adakları sunarsa Ningirsu'nun mabedin inşa edileceği planı ona bildireceğini ve aynı zamanda kendisini kutsayacağını ilave etti. Gudea, tanrıçanın buyruklarına kabul belirtisi olarak boynunu eğdi ve derhal onları yerine getirmeye girişti. Hazinelerini ortaya çıkardı ve sanatkârların yaptığı, sahip olduğu değerli taşlar ve metallerden nesneleri sunacaktı. Sonra onları Ningirsu'nun mabedinde tanrının yakınına yerleştirdi. Gece gündüz çalıştı ve mabedin civarındaki

hüküm yerinde uygun bir nokta hazırladıktan sonra, üzerine adak olarak besili bir koyun ve bir oğlak ile küçük dişi bir oğlak derisi yaydı. Ardından, güzel bir koku yaratmak için, selvi ve sedir ile diğer güzel kokulu tahtalardan bir ateş yaktı, sonra mabedin iç odasına girerek, Ningirsu'ya dua etti. Mabedi inşa etmek istediğini söyledi; fakat bunun tanrının arzusu olduğuna dair hiçbir işaret almadı ve bir işaret için dua etti.

Patesi dua ederken yere uzanmıştı ve onun başının yakınında durmakta olan tanrı, o zaman kendisine cevap verdi. Mabedini inşa etmesi gerekenin Gudea'dan başkası olmadığını ve kendisine istediği işareti vereceğini söyledi. Fakat önce çeşitli emanetlerin saklanacağı yerleri ve odaları isimlendirerek, bunların biçimlendirileceği ve süsleneceği usulü tarif ederek mabedin inşa edileceği planı anlattı. Ve Tanrı Gudea tapınağı bir kez daha bolluğun tadını çıkaracağına dair söz verdi; zira Ningirsu göklere suların geri dönüşünü ilan eden bir rüzgâr gönderecekti. Ve o gün gökten sular düşecekti, hendeklerdeki ve kanallardaki sular yükselecekti, ayrıca yerdeki kuru çatlaklardan sular fışkıracaktı. Ve büyük araziler bir kez daha ürün verecekti. Ayrıca Sümer ülkesine bol küspe yağdırılacaktı ve yün yine büyük miktarlarda tartılacaktı. O gün tanrı kasırganın ikamet ettiği dağa gidecekti ve bizzat ülkeye hayatın nefesini vermesi gereken rüzgârı yönetecekti. Gudea bu yüzden mabedin inşaatı nedeniyle gece gündüz çalışmalıydı. Bir grup bitap düşünce bir diğeri nöbeti devralıyordu ve gece boyunca insanlar ovanın gündüz gibi parlak olması için fener yakıyorlardı. Bu şekilde inşacılar sürekli çalışıyorlardı. Taş ustaları dağlara giderken ve mabedin inşaatında kullanılmak üzere büyük taş bloklar kesip getirirlerken adamlar da sedir, çam ve diğer ağaçları kesmeye ve tomrukları şehre getirmeye dağlara gönderiliyorlardı. Sonunda tanrı, Gudea'ya istemiş olduğu işareti verdi. İşaret, yan tarafının alev ile dokunulmuş gibi hissetmesiydi ve bununla Ningirsu tarafından buyruklarını yerine getirmek üzere seçilmiş insan olduğunu bilmesi gerekiyordu.

Gudea kabul anlamında başını eğdi, ilk eylemi kehanetlere danışmaktı ve kehanetler olumluydu. Ardından, anne, sinirlendiğinde oğluna bağırmasın ve efendi, hizmetlisinin başını uçurmasın ve evli kadın, baş kadın kâhya tarafından kışkırtılsa da onun yüzüne kuvvetle vurmasın diye özel ayinlerle şehri saflaştırmaya koyuldu. Gudea şehirden bütün günahkâr büyücüleri ayrıca sihirbazları kovdu, sonra şehri tamamen arıttı ve takdis etti. Tanrılar için tatlı bir koku yaymak gayesiyle sedir ve diğer kokulu odunlardan büyük bir ateş yaktı. Gündüz ve gece dualar edildi, ardından patesi, Shirpurla'da oturan Anun-naki'ye ya da Yeryüzünün Ruhları'na dua etti ve onlara mabette bir yer tahsis etti. Bizzat şehrin arıtılmasını tamamlayınca onun yakın çevresini kutsadı. Bu şekilde, kendisi, Ningirsu'nun iratlarının kaynaklandığı Gu-edin bölgesini ve Tanrıça Ninâ'nın yoğun nüfuslu köylerinin topraklarını takdis etti. Sonra hiçbir insanın idare edemediği delişmen ve vahşi boğaları, Ningirsu için kutsal olan sedirleri ve ova sığırlarını kutsadı. Ardından silahlı adamları ve ünlü savaşçıları ayrıca Güneş Tanrının savaşçılarını takdis etti. Sonra Tanrı Ningirsu'nun sembollerini ve iki büyük tanrıça, Ninâ ile Ninni'nin sembollerini kutsal emanetlerinin saklandığı odalarında karşılarına yerleştirdi.

Sonra Gudea, mabedin yapımı için malzeme getirmek üzere yurdun dört köşesine haber saldı. Ve Elamlar Elani'den, Susalılar Susa'dan geldiler ve insanlar Sina ile Melukh-kha dağlarından kereste getirdiler. Sonra patesi, daha önce hiç kimsenin girmediği sedirli dağlarda yol açtı ve şehre büyük miktarlarda sedir ve diğer kıymetli odunlardan kirişler getirdi. Ayrıca kendisi taşın ocaktan çıkarıldığı dağa, daha önce hiç kimsenin girmediği yerlere, yol yaptı. Ve dağdan aşağı büyük bloklar taşıdı ve onları mavnalara yükledi, şehre getirdi. Sonra mavnalar bitüm (taş) ve sıva getirdiler, ardından sanki tahıl taşıyorlarmış gibi yüklendiler ve büyük eşyanın her türlüsü şehre getirildi. Bakır cevheri, Kimash ülkesindeki bakır dağından getirilmişti, ayrıca altın, dağlardan toz halinde ve gümüş, dağlardan, porfir ise Melukhkha ülkesinden ve mermer,

mermer dağından geliyordu. Ve patesi, bu değerli metalleri işlemiş olan altın ve gümüş ustalarını mabedin süslemeleri için tayin etti; sonra bakır ve kurşunda çalışmış Nin-tu-kalama'nın rahipleri olan demircileri getirdi. Mabedin inşası için malzemelerin ayarlanması konusunda araştırmaları esnasında, Gudea aşağı ülkeden yukarı ülkeye seyahat etti ve yukarı ülkeden aşağı ülkeye geri döndü.

Mabedin yapımı için o anda istenen diğer tek malzeme, mabedin platformu ve bizzat binasının ana bileşeni olan, güneşte kurutulmuş kil tuğlalardı. İmalatları derhal patesinin şahsen yürüttüğü sembolik bir törenle başlatıldı. Şafakta kendisi eylemine eşlik eden uygun ayinlerle boy abdesti aldı ve gün daha ilerleyince kurban olarak bir boğa ve oğlak öldürdü. Sonra kendisi secde ettiği Ningirsu'nun tapınağına girdi. Ve mabette kutsal kalıbı ve onun üzerinde durduğu temiz yastığı aldı ve kalıba –tanrıların şerefine– toprağa dökülen şarap koydu. Sonradan, bal ve tereyağı bağışlarını yapınca ve tütsü yakınca yastık ile kalıbı başına yerleştirdi ve onu belirlenen yere taşıdı. Orada kalıba, tuğla şeklinde biçimlendirerek, kil koydu ve mabedin içinde tuğlayı kalıbında bıraktı. Kendisi, sedir ağacı yağını etrafa serpiştirdi.

Ertesi gün şafakta, Gudea kalıbı kırdı ve tuğlayı güneşte bıraktı. Ve Güneş Tanrı, kendisinin (Gudea'nın) biçimlendirdiği tuğlaya memnun oldu. Gudea tuğlayı aldı onu göklere doğru yükseğe kaldırdı ve tuğlayı halkına götürdü. Bu şekilde patesi, kendisinin yapmış olduğu kutsal tuğla, mabet inşasında kullanılacak çok sayıda tuğlanın sembolü ve modeli olduğundan mabet için güneşte kurutulmuş tuğla yapımını başlatmış oldu. Sonra mabedin planını çizdi, ayrıca metin, ev inşa etmeye başlamış olan ve hiçbir keyfin görevine engel olmasına izin vermeyen genç bir adam gibi kendisini mabedin yapımına adadığını belirtiyordu. Ve vasıflı işçileri seçip, inşaatta onları görevlendirdi, kendisi de neşe doluydu. Tanrıların da inşaata yardım ettikleri söyleniyordu; zira Enki mabedin temel

taşını (temennu) yerleştirmişti, ayrıca Tanrıça Ninâ kehanetleriyle ilgileniyordu ve Shirpurla'nın annesi Gatumdug, Tanrıça Bau güzel kokulu sedir ağacı yağını serperken sabah akşam mabet tuğlalarını biçimlendiriyordu. Gudea bizzat temelleri döşüyordu ve bunu yaparken mabedi kutsal tuğla ile, kutsal toprağa dökülen şarap vazosu ile, Shirpurla'nın kutsal kartalı ile, pusuya yatan korkunç panter ile, güzel göklerle, kurban günleriyle ve toprağı aydınlatan sabah ışığı ile mukayese ederek yedi kez kutsamıştı. Mabedin bir dağ ya da çölde yetişen bir sedir gibi göğe yükselmesine sebep oldu. Mabedi, Sümer tuğlalarından inşa etti ve yerleştirdiği keresteler enginlerin ejderhası gibi güçlüydü.

Bina ile meşgul iken Gudea, Tanrı Enki'ye danıştı ve su içebileccekleri yere tanrılar için bir fıskiye inşa etti. Getirip biçimlendirdiği büyük taşlarla mabet için bir su deposu ve havuz inşa etti. Sonra anıt olarak büyük taşlardan yedi adet dikti ve onlara uygun isimler verdi. Metin ondan sonra, mabedin çeşitli kısımlarını ve kutsal emanetlerin saklandığı odaları aktarmakta ve göklerden, yeryüzünden ve uçurumdan ya da karanlıktan, yerin altından alınan benzetmelerle onların görkemini anlatmaktadır. Mabet, yeni ayın hilaline ya da yıldızların ortasındaki güneşe ya da lacivert taşından veya parlak mermerden dağa benzetilerek betimlenmiştir. Mabedin parçalarının, vahşi bir boğa ya da aslan veya uçurumların antilobu yahut uçurumlarda yaşayan canavar Lakhamu veya dehşet yaratan kutsal leopar kadar korkunç ve güçlü olduğu söylenmektedir. Mabet kapılarından biri altı başlı canavarı öldüren bir kahraman figürü tarafından korunmaktadır ve bir diğer kapıda hayırlı bir ejderha, ayrıca bir diğerinde aslan bulunmaktadır; yedi kahramanın figürleri şehre karşı durmaktadır ve doğan güneşi Güneş Tanrı'nın hareketsiz sembolü karşılamaktadır. Diğer kahramanların ve yararlı canavarların figürleri mabedin diğer kısımlarının koruyucuları olarak yerleştirilmişlerdir. Ana girişin mandalları, dillerini çıkaran ejderhalarla süslüydü ve büyük kapının sürgüsü kuduran bir tazı gibi biçimlendirilmişti.

Yapının ve mabedin süslemelerini tarif ettikten sonra metin Gudea'nın maddi bağışını nasıl ayarladığını anlatmaya devam etmektedir. Kendisi kurban ve ziyafet olarak mabet çevresi dahilindeki ek binalarda ve ağıllarda öküz ve koyunları kapattı ve tahıl ambarlarına hububat yığdı. Depoları, suları sel zamanındaki Dicle gibi baharatlarla doldurdu ve hazine dairelerinde değerli taşları ve gümüş ile kurşunu bolca istifledi. Mabet çevresinde asmalarla kaplı bir dağ gibi olan kutsal bir bahçe kurdu ve seki üzerinde mabedin içindeki kendi büyük su deposuna ilaveten, kurşun kaplı büyük bir su deposu ya da sarnıcı inşa etti. Kendisi kutsal güvercinler için özel bir barınak inşa etti ve mabet bahçesinin çiçekleri arasında ve büyük ağaçların gölgesi altında cennet kuşları rahatça sağa sola uçuşuyorlardı.

Gudea'nın iki büyük silindirinden ilki mabedin tarifinde bu noktada biter ve metninin inşa işi halen devam etmekteyken yazıldığı açıktır. Dahası, silindirin yazısı mabedin gerçek inşa işinden önce bitirilmiştir; zira metnin son sütunu işin seyri esnasında, onu muhteşem kılması için Ningirsu'ya, "Ey Ningirsu, onu göklere çıkar! Ningirsu'nun mabedini inşası esnasında yücelt!" sözleriyle son bulan dua ile bitmektedir. İki büyük silindirden ikincisinin metni, otuz sütun yerine yirmi dört sütundan oluştuğu için daha kısadır. Ayrıca mabet tamamlandıktan sonra toparlanmış ve yazılmıştır. Silindirlerin ilki gibi, mabet namına Ningirsu'ya, benzeri nakaratla biten "Ey Ningirsu, onu göklere çıkar! Ningirsu'nun mabedini inşası esnasında yücelt!" dua ile sona ermektedir. Görmüş olduğumuz gibi, ilk silindir Gudea'nın, Ningirsu onuruna E-ninnû tapınağını yeniden inşa etmeye nasıl karar verdiğini kayda geçirmektedir. Ülke kuraklık ve kıtlıktan ıstırap çekmekteyken Gudea'nın nasıl rüya gördüğünü, Ninâ'nın rüyayı kendisinin mabedi yeniden inşa etmesi gerektiğini kastettiği şeklinde nasıl yorumladığını ve Ningirsu'nun bizzat bu dindarlık eyleminin ülkeye bolluğu ve refahı iade edeceğini nasıl vaat ettiğini anlatır. Metin; patesinin işi, en çarpıcı noktalarını az önce özetlediğimiz görkemli hareket tarzının

uzun tarifi ile son bulur. İkinci silindirin öyküsü, mabedin inşaatının bittiği anda ve büyük tanrı Ningirsu'nun oraya yerleştirilmesi için her şeyin hazır olduğu zaman başlar. Ayrıca metni bu ciddi görevin beraber yürütüleceği tören ve usullerin tarifiyle meşgul olur. Bize eski Sümerlerin ibadeti ve inancı ile ilgili gerçek uygulamalar anında, hayattan alınan bir tablo sunar. Sümer ve Babil dini sistemlerinin etüdü ve mukayesesi bakımından önemi nedeniyle içeriği de özetlenebilir. Sonradan, daha sonraki Babil ve Asur'un Semitik sakinleri arasında geçerli dini inanç ve uygulamaların çoğunun Sümer kökenine dair her iki silindir tarafından verilen bilgiyi kısaca inceleyeceğiz.

Gudea E-ninnû'nun yeni tapınağını inşa etmeyi bitirmişken ve kutsal emanetlerin saklandığı yerlerin dekorasyon ve süslemelerini tamamlamışken ayrıca bahçelerini ağaçlandırmış ve hazine odaları ile ambarlarını doldurmuşken kendini aslen Tanrı Ningirsu'nun heykelini eski tapınağından yenisine nakletme işlevinden önce gerçekleştirilen başlangıç törenlerine ve dini hazırlıklara verdi. Gudea'nın ilk eylemi Anunnaki ya da Yeryüzü Ruhları'nı, yeni mabede yerleştirmekti. Bunu yaptığında ve kurbanları için ilave koyunlar ve adakları için bol miktarda gıda temin ettiğinde yardımlarını esirgememeleri ve Ningirsu'yu yeni ikamet yerine götürmesi gerektiği zaman yanında bulunmaları için dua etti. Metin; sonra Gudea'nın, önünde ve ardında yürüyen koruyucu ruhların eşliğinde, Ningirsu'nun eski tapınağına nasıl gittiğini anlatır. Eski tapınağa kendisi görkemli adaklar taşımıştır ve onları tanrının huzuruna yerleştirince ona dua etmiş ve şöyle demiştir: "Ey Kral'ım, Ningirsu! Ey, köpüren suları zapt eden Efendi! Ey sözü bütün diğerlerine üstün olan Efendi! Ey Enlil'in oğlu, Ey savaşçı, sadakatle hangi emirleri yerine getireyim? Ey Ningirsu, senin mabedini inşa ettim ve seni neşeyle oraya götürecektim ve tanrıçam Bau yanında yer alacaktı." Bize tanrının Gudea'nın duasını kabul ettiği bildirilmiş ve bu yüzden E-ninnû'nun eski mabedinden aynı adı taşıyan yenisine nakledilmesine rıza göstermiştir.

Ancak tanrının nakil töreni derhal yapılmadı; zira henüz zamanı gelmemişti. Yıl bitti ve yeni yıl geldi ve sonra "Mabet Ayı" başladı. Ayın üçüncü günü, Ningirsu'nun yerleştirilmesi için tahsis edildi. Bu arada Gudea, zemini yağla ıslattı ve tanrılara gıda olarak vermek için bal, tereyağı ve şaraptan, ayrıca sütle karışık tahıl ile hurma ve ateş değmemiş gıda maddelerinden oluşan adakları dizdi ve tanrılar bizzat Ningirsu'nun kabulü için hazırlıklara yardım etmişlerdi. Tanrı Asaru tapınağı hazırladı ve Ninmada arıtma törenini icra etti. Tanrı Enki kehanetleri açıkladı ve Eridu'nun en yüce rahibi, Tanrı Nindub tütsü getirdi. Ninâ mabedin içinde ilahileri söyledi ve kara koyun ile kutsal inekleri ağıllarına ve ahırlarına getirdi. Diğer tanrılar tarafından yapılan yardımların bu kaydını başka büyük Sümer mabetlerine bağlı rahiplerin yeni mabedin hazırlanmasına katıldığı ve adaklarını mabet depolarına ilave ettikleri şeklinde yorumlayabiliriz. Tanrıların çoğuna da mabet içinde özel kutsal emanetlerin saklandığı odalar tahsis ediliyordu.

E-ninnû'nun arıtılması tamamlandığında ve eski mabet ile yenisi arasındaki yol hazırlandığında, şehrin bütün sakinleri secde ettiler. Gudea "Şehir, onun için iksir hazırlayan hasta adamın annesi gibiydi ya da birlikte yatan ova sığırları yahut ovanın efendisi olan, pusuya yatmış kızgın aslan gibiydi." diyor. Nakil töreninden önceki gece ve gün boyunca, dualar ve niyazlar edildi ve belirlenen günde şafağın ilk ışıklarında Tanrı Ningirsu, Tanrıça Bau yanında "Shirpurla üzerinde doğan güneş gibi" girerken, yeni mabedine "bir kasırga gibi" girdi. Kendisi, (Ningirsu'nun) sedirinin yanında, kendini sadece evinin işine adamış, sadık bir hanım gibi içeri girdi ve hemen yanına oturdu ve Shirpurla'ya bolluk bahşetti.

Gün ışımaya başlamış ve güneş yükselmişken Gudea mabette adak olarak besili bir öküz ve koyun serdi, sonra kurşun bir vazo getirdi ve tanrılar için toprağa dökülmek üzere vazoyu şarapla doldurdu ve büyülü sözler söyledi. Ardından uygun şekilde Ningirsu ile Bau'yu ana kutsal emanet odasına yerleştirdikten sonra dikka-

tini daha küçük tanrılara çevirdi ve onları, her zaman mabet törenleri esnasında ve şehir ile sakinleri için emirlerinin tebliği sırasında Ningirsu'ya yardıma hazır olacakları, mabette tahsis edilen yerlerine yerleştirdi. Bu şekilde Ningirsu'nun oğlu; Tanrı Galalim'i mabedin önünde büyük avluda, babasının emirleri altındaki seçilmiş bir noktaya yerleştirdi. Kendisi iyilere yol göstermeli ve kötülük yapanları zapt etmeliydi, özel görevi kader tacını Ningirsu namına korumak, hüküm süren patesinin ellerine kraliyet asasını yerleştirmek olmasına rağmen varlığı ile mabedi güçlendirmeli ve korumalıydı. Gudea, görevi mabedin kutsanması ile toprağa dökülen şarapların ve adakların idaresi, ayrıca yıkanma törenlerinin gerekli icrasını görmek olan Tanrı Dunshaga'yı da Ningirsu'ya yakın bir yere yerleştirdi. Bu tanrı Ningirsu'ya temiz elinden su arz ederdi, şarap ve kuvvetli içkilerden oluşan (toprağa dökülen) meyleri dökerdi ve mabede gece gündüz getirilen öküz, koyun, oğlak ve diğer adakları gözetirdi. Yine tapınağa yerleştirilmiş Tanrı Lugalkurdub'a, elinde yedi başlı gürzü tutma ayrıcalığı verilmişti ve Savaş Kapısı'nı açmak onun göreviydi. Kendisi, Ningirsu'nun kutsal silahlarını korur ve düşmanlarının ülkelerini tahrip ederdi. Kendisi savaşta Ningirsu'nun başkomutanıydı ve daha az güçleri olan bir başka tanrı ikinci komutan olarak kendisiyle birlikteydi.

Ningirsu'nun danışmanı Tanrı Lugalsisa idi ve onun da E-ninnû'da ayrılmış yeri vardı. Shirpurla'nın dualarını kabul etmek ve hayırlı kılmak onun göreviydi, Eridu'ya gidip o şehirden döndüğü zaman Ningirsu'nun seyahatini kendisi gözetti ve takdis etti; ayrıca Gu-dea'nın hayatı için özel şefaatte bulundu. Ningirsu'nun harîminin (*) bakanı Tanrı Shakanshabar idi ve kendisi Ningirsu'nun hem büyük hem küçük emirlerini bildirebilmesi için onun yanına yerleştirilmişti. Harîmin muhafızı Tanrı Urizu idi ve suyu arıtmak ayrıca tahılı kutsamak onun göreviydi ve kendisi Ningirsu'nun uyku odasına yöneldi ve orada herşeyin layıkıyla düzenlenmiş olduğunu

(*) En kutsal yer. (ÇN)

gördü. Ningirsu'nun savaş arabasının sürücüsü Tanrı Ensignun idi; semanın yıldızları kadar parlak kutsal arabayı korumak, ayrıca sabah akşam Ningirsu'nun Ug-kash adlı kutsal eşeğini ve Eridu'nun eşeğini gözetmek ve beslemek onun göreviydi. Ningirsu'nun oğlaklarının çobanı Tanrı Enlulim oğlakları emziren dişi keçiyi gözetir ve ayrıca yılan sütünü çalmasın diye keçiyi korurdu. Bu tanrı da E-ninnû'nun yağına ve içkisine bakıyor, mevcudunun artmasını sağlıyordu.

Ningirsu'nun aziz müzisyeni Tanrı Ushum-gabkalama, flütünü alabilmesi ve avluyu neşeyle doldurabilmesi için E-ninnû'ya yerleştirilmişti. Ningirsu hareminde dinlenirken flüt çalmak ve tanrının hayatını keyiflendirmek onun göreviydi. Ningirsu'nun şarkıcısı Tanrı Lugaligi-khusham idi ve E-ninnû'ya tayin edilmişti. Kalpleri hafifletiyor ve öfkeyi yumuşatabiliyordu. O, ağlayan gözlerden akan yaşları durdurabilir ve ah eden kalbin kederini azaltabilirdi. Gudea, Ningirsu'nun babası olduğu Tanrıça Bau'nun, tümü bakire olan, yediz kızlarını da E-ninnû'ya yerleştirmişti. İsimleri Zarzaru, Impaë, Urenuntaëa, Khegir-nuna, Kheshaga, Gurmu ve Zarmu idi. Gudea, onları hayırlı dualar sunabilsinler diye babalarına yakın yerleştirmişti.

Tanrı Gishbare, Gu-edin bölgesinin çiftçisiydi. Kendisi büyük arazileri verimli kılabilmesi ve Gu-edin'de, Ningirsu'ya gelirleri için tahsis edilen ovada, buğdayları parıldatabilmesi için mabede yerleştirilmişti. Sulama için makineleri gözetmek; suyu kanallara ve Shirpurla'nın hendeklerine yetiştirmek ve böylece şehrin tahıl ambarlarını iyice dolu tutmak da bu tanrının göreviydi. Tanrı Kal, Gu-edin'de balıkçılığın koruyucusuydu ve asıl görevi kutsal göletlere balıkları yerleştirmekti. Gu-edin'in yardımcısı; görevi, kuşların orada çok olabilmesi ve hayvanların yavrularını huzur içinde yetiştirebilmesi için ovayı iyi halde tutmak olan Tanrı Dimgalabzu idi. Ovanın yararlandığı sığırların orada otlatılmasının artışından, toplanan vergiden özel muafiyet imtiyazını da korurdu. Gudea'nın

E-ninnû'ya yerleştirdiklerinin sonuncusu, şehirdeki evlerin yapısını ve şehir surları üzerindeki kaleleri koruyan Tanrı Lugalenuruazagakam idi; mabette sedirden yapılmış savaş baltasını yükseğe çıkarmak onun ayrıcalığı idi.

Tanrı Ningirsu ile yakın irtibatı olan bütün bu daha küçük tanrılar, Gudea tarafından, özel görevlerini icra etmeye her zaman hazır olabilmeleri için Ningirsu'nun yakınındaki mabedine yerleştirilmişlerdi. Fakat daha büyük tanrılar da mabedin açılışında nasiplerini almışlardı. Gudea; bunlardan mabedin çok uğurlu kılınmasına yardım etmiş olan Ana, Enlil, Ninkharsag, Enki ve Enzu' dan özellikle bahsetmektedir. Büyük tanrılardan en aşağı üçü için (Ana, Enlil ve Tanrıça Nin-makh) Gudea kutsal emanetlerin saklandığı odaları birbirine yakın ve muhtemelen mabedin çevresine inşa etmişti ve bu gerçeği kaydeden pasaj kırıldığı için metnin eksik kısmının diğer tanrılarla ilgili kutsal emanet odalarının yapısını kaydetmesi mümkündür. Ne olursa olsun, metnin yazarının bütün büyük tanrıları Ningirsu'nun yeni mabedinin açılış ve inşasını izliyor olarak betimlediği açıktır.

Ningirsu'nun ve eşi Bau'nun, ayrıca refakatçi tanrıların yerleştirilmesinin izahından sonra, metin Ningirsu'nun kutsal emanetlerini Gudea'nın saklama odasına yerleştirdiği görkemli adakları kaydetmektedir. Bunlar eşek tarafından çekilen bir başka savaş arabası, yedi başlı savaş baltası, dokuz amblemli kılıç, müthiş oklar, vahşi hayvanlar ve dilini çıkaran ejderhalarla süslü ok kabı olan bir yay, ayrıca tanrının uyku odası içine yerleştirilmiş bir yatağı içeriyordu. Kutsal emanet odasında bir divanda, Tanrıça Bau efendisi Ningirsu'nun yanında yatıyordu ve onurlarına kurban edilen büyük kurbanlardan yiyordu.

Yerleşim töreni başarıyla yapıldığında Gudea dinleniyordu ve halkıyla yedi günlüğüne ziyafet çekiyordu. Bu süre zarfında hizmetçi kız, hanımefendisinin dengiydi ve efendi ile hizmetli birlikte arkadaş gibi vakit geçiriyorlardı. Güçlü ile mütevazı adam yan ya-

na uzandılar ve kötü konuşma yerine sadece hayırlı sözler duyuldu. Zengin kişi öksüze haksızlık yapmadı ve güçlü adam dula eziyet etmedi. Ninâ ile Ningirsu'nun yasaları gözetildi; adalet, güneş ışığından aydınlıktı ve Güneş Tanrı haksızlığı ayakları altında eziyordu. Mabedin inşası ülkeyi maddi refaha kavuşturmuştu; zira kanallar su ile dolmuş ve göletlerde balık kaynıyordu, ambarlar tahılla dolmuş ve koyun ile sığır sürüleri artıyordu. Shirpurla şehri berekete doymuştu.

E-ninnû mabedinin yeniden inşasına, kendisinin işi üstlenmesine yol açan sebeplere ve tamamlanmasını izleyen sonuçlara dair, Gudea'nın bize bıraktığı açıklamanın özeti böyledir. Genellikle, eski Sümerlerin yazıtlarının fazla içsel değeri olmadığı, esasen sıkıcı adaklık formüllerden ibaret olduğu, ayrıca kamu yararı bakımından en iyilerinin Mezopotamya'nın Semitik sakinlerinin daha sonraki yazıtları ile karşılaştırılamayacağı söylenmiştir. Son zamanlara kadar oldukça haklı nedenlerin mevcut olduğu bu yaklaşım, sonunda Gudea'nın silindirleri üzerindeki metinlerin çözülmesiyle ortadan kaldırılmıştır. İlginç öykü anlatımı, ayrıntı zenginliği ve çarpıcı benzetmeleri nedeniyle, Babil ve Asur edebiyatında daha kuvvetlisini bulmak zordur. Gerçekte çok olağanüstü derlemelerdir ve Sümerlerin kelimenin tam anlamıyla bir edebiyata sahip oldukları iddiasını başlı başına haklı çıkarmaktadırlar.

Fakat tek değerleri bu değildir; zira eski Sümer hayatının ve halk ile idarecilerini harekete geçiren idealler ile hedeflerin canlı bir tablosunu ortaya koymaktadırlar. Sümerler esasen sivil bir kavimdirler. Bölgeleri için azimli mücadeleyi sürdürebilecekleri Shirpurla tarafından rakibi Gishkhu'ya karşı devam ettirilen uzun süreli savaşla kanıtlanmıştır; ancak ne hükümdar ne de halk sadece fetih aşkı uğruna yanmıştır. Kendi ihtiyaçlarını fazlasıyla karşılayan zengin ve verimli bir ülkede yerleşmişlerdi. Ayrıca orada, tarımsal ve sınai işlerle meşgul ve tamamen tanrılarına ibadete adanmış huzurlu bir hayat sürdürmekten memnunlardı. Gudea'nın yazıtları, mabedi tekrar inşasını ne gayretle yürüttüklerini

ve ulusun bütün kaynaklarının işin başarıyla tamamlanmasına nasıl adandığını anlamamıza imkân vermektedir. E-ninnû'nun tekrar inşasına, ülkenin kıtlık tehdidi altında olduğu kritik bir dönemde girişildiği doğrudur ve yapılan işin garip görkemi, kısmen böyle bir fedakârlığın maddi refahın geri gelişini garantiye alacağı inancından dolayı olduğu şeklinde açıklanabilir. Ancak böyle bir inancın varlığı başlı başına insanların karakteri konusunda bir göstergedir ve bunu tutanağın Sümerlerin tanrı ile ilişkilerini, ayrıca ulusal hayatta ibadet ve ayinin işgal ettiği önemli yeri sadakatle belirttiği şeklinde kabul edebiliriz.

Üstelik Gudea'nın yazıtları, Sümerlerin ibadetlerine dair ayrıntılar ve mabetlerin özenli organizasyonu konusunda çok değerli bilgiler vermektedir. Onlardan bu büyük binalardan çok sayıda kutsal emanetlerin saklandığı oda ve avluları olan, kutsal bahçelerle kuşatılmış ve zigguratını ya da mabet kulesini etrafı saran şehrin yukarısına yükselten birinin tasvirini yeniden yapabiliyoruz. Karanlık odaları içinde tanrıların esrarengiz figürleri bulunuyordu ve kaldırım seviyesine batan kutsal su tanklarına yansıtılan ışık neredeyse hiç giremiyordu. Derin sessizlik sadece rahiplerin ilahileriyle ve adakları taşıyanların ayak sesleriyle bozulurken kutsal emanet odaları içindeki hava esans ve güzel kokulu yağlar nedeniyle ağır olmalıydı. Dışarıda gün ışığında sedirler ve diğer nadir ağaçlar hoş bir gölge sunuyorlar ve kuşlar dış avlularda ve bahçe sekilerinde, çiçekler ile çalılar arasında uçuşuyordu. Mabet binalarıyla kaplı bölge çok büyük olmalıydı; zira rahiplerin evlerini, adak için kullanılan sığırların, koyun ve oğlakların ahır ve ağıllarını, hazine odalarını, ardiyeleri ve mabet topraklarından elde edilen mahsuller için ayrılan ambarları içeriyordu.

Adakların özellikleri ve icra edilen törenlerin niteliğine dair fazlaca bilgi de ediniyoruz. Güneşte kurutulan tuğla yapımından önce gelen Gudea'nın çok ilgi çeken sembolik ayininden ve Ningirsu'nun secde etmiş şehir huzurunda yerleştirilme töreninden bahsedebiliriz. Metin aynı zamanda, bir tanrının yardım için yaklaştığı zaman,

diğer tanrıların işbirliği ve yardımlarının öncelikle sağlama alındığı biçimindeki, gerçekten doğuya özgü tarza ilginç bir ışık tutmaktadır. Nitekim Gudea, Tanrıça Ninâ'ya rüyasını yorumlaması için başvurmadan evvel Ningirsu ile Gatumdug'un aracılığını dilemiştir. Tanrıların son derecede insani karakterleri de iyice açıklanmıştır. Bu şekilde Ningirsu'nun mabedinin bir Sümer hükümdarının sarayı gibi düzenlendiğini, ayrıca kendisinin insan suretlerinden refakatçi ve bakanların yerini alan tanrılar tarafından kuşatıldığını metinlerden anlıyoruz. Oğlu şeref locasına yerleştirilmiş ve kendisi ile hükümetin sorumluluğunu paylaşmıştır. Bir başka tanrı kendisinin özel refakatçisi, ayrıca ona temiz su sunan ve boy abdestlerini idare eden kâse taşıyıcısıdır. İkisi, ülkesini firavunların saldırılarına karşı koruyan generalleriydi. Bir diğeri kendisinin vatandaşlarından talepleri alan ve sunan ayrıca seyahatleriyle ilgilenen danışmanıydı. Bir başkası, harîmin muhafızı tatbiki ayrıntıları gözetmekteyken, muazzam güven ve sorumluluk içeren bir konum olan, harîminin başıydı. Bir diğer tanrı, savaş arabasının sürücüsüydü ve savaş arabasının eşekle çekilmesini saptamak ilginçtir; zira atlar çok sonraki bir döneme kadar Batı Asya'ya getirilmemişti. Diğer tanrılar başçoban, başmüzisyen, başşarkıcı, başçiftçi ve sulama müfettişi, balık avı müfettişi, arazi kâhyası ve mimarlık görevlerini icra ediyorlardı. Hane halkı da eşi ile yedi bakire kızını içeriyordu. Bu daha küçük tanrılar tarafından icra edilen çeşitli işlevlerin izahına ek olarak metinler, daha büyük tanrı ve tanrıçaların –Ningirsu'nun bizzat sıfatları ve tanrıların sırlarını tahmin etmiş ve yorumlamış olan tanrıça olarak Ninâ'nın kişiliği gibi– özellikleri ve sıfatları konusunda da değerli olguları arz ediyorlardı.

Fakat metinlerden çıkarılan belki en ilginç sonuçlar, eski Sümerler tarafından Semitik inanç ve uygulamalar üzerine kullanılan nüfuzla ilgilidir. Elbette Babil ile Asur'un daha sonraki Semitik sakinleri kültürlerinin çoğunu yerlerinden ettikleri ve içlerinde erittikleri Sümerlerden almışlardı. Yazı sistemleri, mabetlerinin genel yapısı, ibadetlerine dair dini törenleri, dini yazılarının ve bizzat tanrılarının

çoğu, Sümer kökenine kadar dayanacaktır ve Gudea'nın silindirlerinden elde edilen bilgilerin çoğu sadece diğer kaynaklardan zaten çıkarılmış hükümleri doğrulamakta ya da açıklamaktadır. Örneğin, E-ninnû'da kendisine özel bir yer ve olağanüstü adakların tahsis edildiği Anunnaki'nin ya da Yeryüzünün Ruhları, gönlünün alınmasına bağlanan önemle izah edilen ruhlara inançtan bahsedebiliriz. Arınma törenlerinin Sümer kökeni, Gudea'nın, mabedin yapımına başlamadan önce ve yine tanrının eski mabetten yenisine naklinden önce, şehrin arıtılması töreni ile teyit edilir. Babil ve Asur hayatının çok bariz bir özelliği olan kehanetlere danışılmasının Sümerlerin döneminde gerçekten uygulandığı görülmektedir; zira Gudea, Ningirsu'dan tapınağının inşaatına başlaması için doğrudan talimat aldıktan sonra bile, kehanetlere danışıp onların olumlu olduğunu keşfedene kadar talimatları yerine getirmeye kalkışmamıştır. Dahası, yedi kahraman, derinlerin ejderhası ve ejderhayı öldüren tanrı gibi mitolojik varlıklara yapılan atıflar, Babillilere ait yaratılış efsaneleri ve diğer mitolojik yazmaların Sümer kaynaklarından alınmış olduğunu teyit etmektedir. Fakat öyküde, orijinal olarak oldukça farklı planda ve daha şaşırtıcı iki olay vardır. Biri Gudea'nın rüyası ve diğeri kendisinin tanrısından istemiş olduğu işaret. İlki özellik olarak kesinlikle vahiyle ilgilidir ve her ikisi de safi Semitik edebiyat olarak kabul edilen şeyle kıyaslanabilir. Bu gibi kavramların Sümerler arasında var olması çok ilginç bir gerçektir ve bağımsız köken kuramı mümkün olsa da, varlıkları daha sonraki Semitik inançları iyice etkilemiş olabilir.

V. BÖLÜM
ELAM İLE BABİL, DENİZİN VE KASSİTLER'İN ÜLKESİ

Beş yıl öncesine kadar, Elam ve onun eski dünyada oynadığı rol hakkındaki bilgimiz, çoğunlukla Babil ve Asur krallarının kayıtlarında bulunan ülkeye dair birkaç imadan ileri geliyordu. Yerel hükümdarlarla ilgili birkaç yazıtın İran'da bulunduğu doğrudur; ancak bunlar ülke tarihinin sonraki dönemlerine aitti ve çoğunluğu kısa ithaf şeklinde formüllerden oluşuyordu ve bize fazla tarihi bilgi vermiyorlardı. Fakat o zamandan beri Susa'da M. de Morgan tarafından yapılan kazılar eski Doğu tarihinde tamamen yeni bir bölümü gözler önüne sermiştir ve Elam'ın Doğu'nun eski kavimleri arasında işgal ettiği konumu ışık yağmuruna tutmuştur.

İran Körfezi'nin kuzeyine ve Dicle'nin doğusuna uzanan, sahile yakın geniş ovalardan doğuda ve kuzeyde dağlık bölgelere yükselen Elam, Kalde'nin en yakın komşularından biriydi. Tarihinin belirli dönemleri boyunca Babil ile ilişkileri hakkında birkaç olay uzun süredir bilinmektedir ve Asur'un daha sonraki kralları ile mücadeleleri ayrıntılı şekilde bilinir; ancak en eski dönemlerdeki tarihi bakımından daha çok varsayıma güvenmemiz gerekliydi. Daha sonraki dönemlerdeki gibi daha önceleri de Babil ile sürekli düşman olması haklı olarak şüpheli olabilir ve Babil tarihinin daha sonraki dönemlerinde geçen efsanelerde, Kalde ile ilk mücade-

lelerinin yankılarını bulmamız gerektiği şaşırtıcı değildir. Babilli kahraman Gılgamış'ın kahramanlıklarını anlatan büyük Babil destanının dördüncü ve beşinci tabletlerinde ya da bölümlerinde, Elamlı Khumbaba isimli zalim hükümdara karşı Gılgamış ve arkadaşı Ba-bani tarafından girişilen sefer ile ilgili bir öykü anlatılır. Manzumede Khumbaba'dan kendisine yakın oturan herkesin korktuğu, gürlemesinin kasırga gibi olduğu ve yaşadığı sedir ormanına girebilecek kadar ihtiyatsız kişinin can verdiği nakledilir. Ancak Güneş Tanrı, Sha-mash tarafından kendisine gösterilen bir rüya ile cesaretlendirilen Gılgamış arkadaşıyla birlikte ilerlemeye devam etti ve ormana girince, Khumbaba'yı öldürerek başını kesip koparmayı başardı. Bu efsane, kuşkusuz eski Babil ve Elam tarihindeki olaylara dayalıdır. Khumbaba gerçek bir tarihi hükümdar olmayabilir; fakat en azından Elam'ın gücünü temsil etmekte ve kişileştirmektedir. Gılgamış'ın başarısının Elam sınırına doğru çıkılan nice Babil seferinin hevesini yansıttığına kuşku yoktur.

Efsanenin muhtemelen daha yakın bir benzerinin bulunduğu yazılabilir; zira Khumbaba'nın adı, son zamanlarda Mai-Amir'de, M. de Morgan tarafından bulunan Elam dilinde anlaşmalardan birinin üzerinde gerçek isim halinde, bir öğe olarak ortaya çıkmaktadır. Söz konusu isim *Khumbaba-arad-ili*, "Khumbaba, Tanrının Hizmetkârı," olarak yazılmıştır ve kontratın yazıldığı tarihte (yaklaşık MÖ 1300-1000) Khumbaba isminin, muhtemelen ülkenin eski bir tarihi hükümdarının adı olduğundan hatıra olarak muhafaza edildiğini kanıtlamaktadır.

Kalde ile mücadelelerinde, Elam, bilgileri elde ettiğimiz en eski tarihi dönemde başarılı değildi; ayrıca şimdi söyleyebildiğimiz kadarıyla, prensleri zaman zaman Aşağı Mezopotamya'nın ovalarında hakim olan Semitik hükümdarlara sadık olmaya uzun zaman devam ettiler. Gelenek, isimlerini bildiğimiz en eski iki Semitik hükümdarın, Akat kralları Sargon ile Narâm-Sin'in, Elam'da egemen olduklarını anlatmaktadır; zira onlarla ilgili daha sonraki

dönemde geçerli olan kehanetlerde, ilki bütün ülkenin fethiyle itibar kazanmıştı, sonrakinin Elam bölgesi Apirak'ı fethettiği ve kralını esir aldığı anlatılırdı. Önceden bu geleneklerden kuşkulanılırdı; çünkü kehanetler veya tahminler içeren bir metin içinde bulunmuşlardı; ancak bu kuşkular daha sonraki geleneklerin teyit edildiği günümüze ait belgelerin keşfiyle ortadan kaldırıldı. Örneğin Sargon'un Elam'ı fethi, saltanatına ait tabletler üzerindeki tarih tertibindeki olaya atıfla tarihe geçmiş olduğu kanıtlandı. Dahası olay, British Museum'da, "Kehanetler" içindeki tarihi özetlerin çıkarılmış olduğu orijinal kroniklerin suretini içeren, yayınlanmamış bir tabletten de teyit almıştır. Bu tablet üzerine işlenen yazmanın bölümü Sargon'un Elam'ı fethine değinen satırları kesinlikle içermemektedir; zira bunlar yazmanın daha önceki kısmında olmuştur; fakat tabletin ele geçirilmesi tümüyle kehanet tableti üzerinde muhafaza edilen geleneklerin tarihi niteliğini kuşkunun ötesine taşımıştır ve Elam'ın fethi bu şekilde sonuç çıkarma yoluyla teyit edilmiştir. Yeni metin, Sargon'un oğlu Narâm-Sin tarafından Apirak'a yapılan seferi anlatmaktadır ve böylece bu olayı doğrudan onaylar.

Elam'ın bir başka eski fatihi, muhtemelen Kish şehrinin kralı, Semitik kökenli Alu-usharshid idi; zira Babil'de, Nippur'da Sargon'a ait olanların yanında bulunan birkaç yazıttan Susa şehrinde bulunan bölgeyi Elam ve Para'se'yi kontolüne aldığını öğreniyoruz. British Museum'da muhafaza edilen küçük bir gürz başından, Elam'ın bu eski döneme ait bir Semitik hükümdar tarafından bir kez daha fethedildiğini bilmekteyiz. Gürz başı Dûr-ilu şehrinin eski valisi Mutabil'in emirleriyle, kendi değerini anıtlaştırmak üzere yapılmış ve Elam'lı "orduların reisini yenen" adam olarak yazılmıştı. Mutabil bizzat bağımsız bir hükümdar değildi ve Elam'ı fethi sadakat borçlu olduğu hükümdar namına yapılmış olmalıydı ve bu yüzden zaferi seleflerininkiyle aynı kategoride sayılamazdı. Benzeri bir yorum Elam'da Anshan şehrine karşı Shirpurla'nın Sümer hükümdarı Grudea tarafından kazanılan başarı için de geçerlidir;

çünkü kendisi de bağımsız bir kral olmayıp, patesi ya da genel vali idi. Ur kralları tarafından Elam üzerine uygulanan nüfuz daha uzun süreliydi; zira Ur'un en güçlü krallarından biri olan Dungi ile bu şehirdeki ikinci hanedanın kralları Bur-Sin, Ine-Sin ve Oamil-Sin'in tümünün sırayla imparatorluklarının sınırları içine Elam'ı dahil etmiş olduklarını kanıtlayan tuğlalar ve sözleşme tabletleri Susa'da bulunmuştu.

Son zamanlara kadar eski Babilli hükümdarların Elam'daki nüfuzu konusunda, anlaşılmış temel gerçekler böyledir. Bilgiler, esasen Babil kaynaklarından elde edilmiştir ve yakın zamana kadar Elam'a ait cepheden tablonun hiçbir ayrıntısını doldurabilmiş değiliz. Ancak bu yetersizlik, şimdilerde M. de Morgan'ın keşifleri sayesinde ortadan kaldırılmıştır. Kendisinin Susa'daki kazıları esnasında gün ışığına çıkarılan yazılı tuğla, koni, anıt ve heykellerden yerel Elamlı hükümdarların halefiyet isimlerini ele geçirmiş bulunuyoruz. Elam'ın Babil krallarına tabiyet borçlu olduğu esnadaki bu erken döneme atfedilecek olanların tümü, kendilerine, bağımlılıklarının onayı şeklinde Susa'nın patesi ya da genel valisi ismini veriyorlardı. Kayıtları, özellikle bina yazıtları ve kuruluş anıtlarından oluşuyordu ve mabetlerinin inşa ya da tamirini, kanalların açılmasını ve benzeri şeyleri anıyordu. Bu yüzden bu erken dönemi esnasında Elam'ın yabancı ülkelerle ilgili tarihi ile bağlantılı meselelere fazla ışık tutmuyordu; ancak onlardan ülkenin içteki idaresine ait bir anlık bakış elde ediyoruz. Yerli prenslerin kendilerini tamamen tanrılara tapınmanın ilerletilmesine ve sorumluluğunda bulunan insanların hayat şartlarının iyileşmesine adamalarına karşın sınırlarını genişletmek için ihtirası olmayan ve ne olursa olsun kısa süre için yabancı hükümdarlara biat etmekten memnun bir ülke görüyoruz.

Bu insanların tarihine yönelik araştırmalarımızın başında, son zamanlarda ele geçirilen yazıtlarla ortaya çıktığı gibi, çözümü bakımından zor; ancak ilginç bir problem ortaya çıkmaktadır: Irkları

ve kökenleri meselesi. Elam Susa'da bulunan ve sadece Elam'a özgü isimler taşıyan prensler tarafından yazılan, bu şükran ile ilgili ve anıtsal metinlerin tamamen Elam dilinde yazılmasını beklememiz gerekirdi. Ancak durum böyle değildir; zira bunlardan çoğu Semitik Babil dilinde yazılmışlardır. Bazıları tamamen Elam dili ya da Anzanite dediğimiz dilde yazılmışken diğerleri diller ve üslubuna göre, Babil'de hüküm süren herhangi bir eski Semitik kral tarafından yazılmış olabilir. Susa'nın eski prensleri niçin bu Babil dilini kullanmışlardı?

İlk bakışta bunu, MÖ XV. yüzyılda Tell el-Amarna'dan gelen mektuplarda ifşa edildiği gibi, Mısır ve Suriye'deki kral ve memurlar tarafından Babil dilinin kullanılması durumundaki benzerliğe dayandırmak mümkün görünebilirdi. Ancak bir anlık düşünce bu durumların benzer olmadığını gösterecektir. Mısır ve Suriyeli yazıcılar, Babil dilini resmi harici yazışmaları için bir araç olarak kullanıyorlardı; çünkü o dönemde Babil dili Doğu'nun ortak diliydi. Fakat eski Elamlı hükümdarların gayesi tamamen farklıydı. Yazılı tuğlaları ve anıtları, yabancıların gözleri için değil; kendi torunlarının gözleri için amaçlanmıştı. Tapınağın yapısına dahil edilmiş ya da büyük binanın altına gömülmüş yazılı tuğla ve anıtların başlıca amacı yazarın adını ve eylemlerini unutulmaktan korumaktı. Asur ve Babil şehirleri çevresinde bulunan benzer belgeler gibi, bunlar, mabet yerle bir olduktan sonra, yazıtı bulması halinde, bir şekilde yazarın adını okunmaz hale getiren ya da yazıta zarar veren dinsiz adama bazen lanetler içerirlerdi. Bu yazıtların yazarlarının, gelecekte onlarla karşılaşması muhtemel kişilere karşı anlaşılır olmayı amaçladığı aşikârdır. Eğer bu yüzden, Elam dili kadar Babil dilini kullandılarsa, gelecekteki okuyucularının ya Babil ya da Elam olmalarını umdukları kesindir ve bu inanç, sadece kendi uyruklarının karma olması varsayımıyla açıklanabilir.

Bu yüzden Elam tarihine dair bu erken dönemde Semitik Babilli ve Elamların Susa'da yan yana yaşadıkları ve kendi ayrı dillerini

muhafaza ettikleri kesindir. Bu nedenle konu karmaşık hale gelmektedir; ülkeyi bu iki halktan hangisi ilk önce işgal etmiştir? Başlangıçta tek mülk sahibi, sonradan Elamlı kabilelerin kuzeyden ve doğudan istilasıyla ihtilaflı olan Samiler miydi? Yoksa Samilerin Babil'den daha sonra içine doğru ilerledikleri ülkenin asıl sakinleri Elamlar mıydı?

Kavimlerin benzer bir karışımına bu ülkenin tarihinin eski döneminde bizzat Babil'de rastlanmıştır. Orada eski Sümer sakinlerinin mülklerine, yavaş yavaş işgalci Samiler tarafından el kondu ve fethedilen kavmin uygarlığını benimseyen Samiler, kendi dillerine uydurmak için değişiklik yaptıkları çivi yazısı sistemini ön plana çıkardılar. Sonunda, Babil'de Samiler hakim oldular ve Sümerler kavim olarak kayboldular; ancak bütünleşme süreci esnasında iki dil fark gözetilmeden kullanıldı. Birinci Babil Hanedanı'nın kralları şükran yazılarını bazen Sümer dilinde, bazen de Babil dilinde yazdılar. Bazen aynı metin için iki dil de kullanıldı; kayıt ilk önce Sümer dilinde yazıldı ve yanına Semitik tercümesi eklendi. Ayrıca dönemin hukuki ve ticari belgelerinde eski Sümer dili, hukuki kalıpları ve deyimleri hiç bozulmadan muhafaza edildi. Elam'da Sümer ve Semitik dillerin kullanımının aynı olduğunu düşünebiliriz.

Yine de Elam içlerine doğru ilk Semitik istilaların, Babil'e olanlardan çok daha sonraki bir dönemde ve çok farklı koşullarda olduğu tahmin edilebilir. Sümerlerin ovalarını ve şehirlerini istila ederken, Samiler nispeten vahşi idiler ve bildiğimiz kadarıyla kendi yazı sistemlerinden yoksunlardı. Elam içine yönelik saldırılar, Sargon ve Narâm-Sin ile Alu-usharshid gibi büyük Semitik fatihlerin zamanında olmuş olmalıdır. Bu dönemde kendi Semitik dillerini ifade etmek için Sümer karakterlerini kabul etmiş ve değişiklik yapmışlardır ve Elam'ı işgalleri üzerine beraberlerinde kendi yazı sistemlerini getirmişlerdir. Ele geçirdikleri Elam'ın yerli prensleri, sırayla şükran metinleri ile yazılı anıtlarda, Babil dilinde onları yazmak istedikleri zaman, bunu benimsemişlerdir.

KİL TABLET, SUSA'DA BULUNMUŞTUR, ESKİ PROTO-ELAM DİLİ KARAKTERİNDE YAZI TAŞIMAKTADIR

Fotoğraf M. de Morgan'ın "Délégation en Perse, Mem.", eserinden alınmıştır, m. vi, pi. 23.

Sadece ülke ile ilgili meselelerle ilgili olarak yerli prenslerce yazılmış, eski Babil dilindeki yazıtların Elam'da ortaya çıkmasının en muhtemel açıklaması böyledir. Ancak daha önemli bir sorun ortaya çıkmıştır. Olayların oluş sırasının bu olduğunu varsaymakla Elam'ın ilk Semitik işgalcilerinin orada tamamen gelişmemiş uygarlık aşamasında olan yerli bir nüfus bulduklarını mı düşüneceğiz? Ya da kendilerininkinden farklı, nispeten yüksek bir kültür durumunun keyfini süren ve değiştirip dönüştürdükleri bir halka mı rastladılar! Çok şükür, bu sorulara el atmak zorunda değiliz; Susa'da son zamanlardaki bir keşif bu eski Elamlar'ın kültür durumunu kabataslak yeniden kurmaya imkân veren malzemeyi sağlamıştır.

Bu ilginç keşif, belki de Semitik işgal öncesi dönem esnasında ülkede geçerli tek sistem olan Proto-Elam dili yazı sistemi ile yazılmış birkaç kil tabletten oluşmaktadır. Söz konusu olan belgeler küçük, özensizce biçimlendirilmiş kilden olup Babil tarihinin eski dönemlerinde kullanılanlara çok benzemektedirler; fakat üzerlerine basılan işaretler ve karakterler, aşina olduğumuz Sümer ve eski Babil karakterlerine en büyük zıtlığı arz etmektedirler. Şu an itibariyle tamamen çözülememiş olsalar da üzerlerindeki işaretler sayıların ve muhtemelen eşyaların ideogramları olduğu için bunların hesap tabletleri olmaları muhtemeldir. Metinlerin çoğunun başında yer alan ideogramların bazıları, aynı nesneler için Sümer ya da Babil işaretlerine çok benzemektedir; ancak çoğunluğu tamamen farklıdır ve kendi sistemleri üzere biçimlendirilmiş ve geliştirilmişlerdir.

Bu tabletlerde gerçekten, hiyeroglif ya da resim gibi ideogram karakterlerin hâlâ önemli olduğu zaman, gelişiminin erken evresindeki çivi yazısının yeni bir türünü görüyoruz.

Bu ideogramların çoğunun anlamı henüz saptanmamış olsa da metinleri hazırlamış olan Père Scheil numara okuma sistemini çözmeyi başarmıştır. Kendisi, 10, 100 ile 1000 ve bazı kesirler için birim işaretlerini tespit etmiştir; ayrıca bu sayılar için kullanılan işaretler Sümerler tarafından kullanılanlardan oldukça farklıdır.

YAKIN ZAMANDA SUSA'DA BULUNAN, ESKİ PROTO-ELAM DİLİ KARAKTERİNDE YAZILMIŞ YAZI TAŞIYAN KİL TABLET

Fotoğraf M. de Morgan'ın "Délégation en Perse, Mem.," eserinden alınmıştır, m. vi, pi. 22.

Bu yazı formunun başlangıcında kullanılanla bazı bağlantıları olması ve bildiğimiz kadarıyla eski Sümerler tarafından icat edilmiş olması mümkündür. (*) Fakat Sümer etkisine ait önemsiz izler arz etmektedir ve iki sayılama sistemindeki uyumsuzluk, ne olursa olsun, irtibatın koptuğunun ve çok eski dönemde son adı geçenden tecrit edildiğinin açık bir göstergesidir. Eski Elamlarca bir kez kabul edilince, sistem onlar tarafından uzun süre, sadece küçük değişiklik ve düzenlemelerle kullanılmaya devam etmiştir. Sümer uygarlığının merkezinden çok uzakta kullanıldığından sistemin gelişimi yavaştı, Sümerler tarafından kullanılan ve Semitik Babillilerce kabul edilen sistemin heceli dizilerle birlikte gelişmesine rağmen, bu sistem ideografik evrede kalmış gibi görünmektedir.

Babilli Samilerin buldukları bu Proto-Elam dilindeki yazı sisteminin bu ülkeye ilk saldırıları zarfında Elam'da kullanıldığına kuşku yoktur. Beraberlerinde kendi daha elverişli yazı sistemlerini getirmişlerdir ve ülke nihai olarak zapt edildiğinde, hür olmayan Elam prensleri, fatihlerinden gelen yabancı yazı sistemi ile dilini, anıtsal ve hatırlatıcı yazıtları için benimsemişlerdi. Ancak eski yerel yazı tamamen atılmadı ve Elam'ın avam halkı tarafından günlük hayatın sıradan gerekleri için kullanılmaya devam etti. Eski tabi yerli liderlerden biri olan Karibu-sha-Shu-shinak'ın saltanatına kadar durumun böyle olduğu, onun Tanrı Shu-shinak onuruna muhtemelen bazı tapınak tefrişatının adanışının anısını canlandırmak için kireçtaşı blok üzerine işlenmiş yazılarının birinden bellidir.

(*) Yazı sisteminin köken olarak Sümerlerin sistemiyle hiçbir bağı olmaması ve Babil'de kullanılan sistemden bağımsız olarak icat edilmiş olması da elbette mümkündür. Öyleyse, Sümer karakterlerinden bazılarına benzeyen işaretler gelişiminin daha sonraki evresinde kabul edilmiş olmalıdır. Konu üzerinde kesin konuşmak tedbirsizlik olsa da kaynağını Sümerler'e bağlayan görüş, genelde, şu anda elde bulunan delillerle en iyi uyumu sağlıyor gibi görünmektedir.

[1]*E.g.* $\frac{1}{2}\ \frac{1}{3}\ \frac{2}{3}\ \frac{1}{4}\ \frac{3}{4}\ \frac{1}{5}\ \frac{2}{5}\ \frac{1}{6}\ \frac{5}{6}\ \frac{5}{12}\ \frac{7}{12}\ \frac{11}{12}$ etc.

See *Délégation in Perse, Mémories*, tome vi (1905), pp. 115 *ff.*

KESİRLER

Sistem de onlu olup, altmış altmış giden sayılama sistemi olmadığı için, farklıdır.

SUSA'DA BULUNAN, KARIBU-SHA-SHUSHINAK'IN YAZILARINI TAŞIYAN KİREÇTAŞI BLOKU

Fotoğraf M. de Morgan'ın "Délégation en Perse, Mem.", eserinden alınmıştır, t. vi, pi. 23. 2.

Yazının ana parçası Semitik Babil dilinde yazılmıştır ve aşağıda Proto-Elam dili karakterleriyle yazılmış, muhtemelen Karibu-sha-Shushinak'ın gelecek için tanrının onuruna yapılması gereğini emrettiği adakları bir bir sayıp döken bir eki bulunmaktadır. (*) Zaman içerisinde ideogram kullanılan bu Proto-Elam yazı sistemi yavaş yavaş ortadan kalkmış gibi görünmektedir ve Elamlar tarafından kendi dillerini fonetik olarak yazmak üzere, Babil dilinin değiştirilmiş hali kabul edilmiştir. "Anzanite" denilen metinler, bu fonetik karakterle daha sonraki Elam prensleri tarafından yazılmıştır.

Son zamanlarda, yukarıda bahsedilmiş olan, iki dilde yazıtları keşfedilen Karibu-sha-Shushinak Elam'ın tabi prenslerinin en eskilerinden biriydi ve muhtemelen kendisi Susa'da en geç MÖ 3000'de hüküm sürmüştür. Kendisini "Susa'nın patesisi, Elam ülkesinin valisi" olarak adlandırıyordu; fakat şu anda Babil'de hangi çağdaşı krala tabi olduğunu bilmiyoruz. Ele geçirilen yazılarından en uzunu kireçtaşından bir anıt üzerine işlenmiştir ve Susa'da Shushinak Kapısı'nın inşasını ve kanal açılışını kaydetmektedir. Aynı zamanda Karibu-sha-Shushinak'ın işin tamamlanmasına tahsis ettiği adakları anlatmaktadır. Burada, örnek olarak, bu erken dönem Elam hükümdarlarının isimlerinin ele geçirilmiş olduğu adaklık yazıtlar sınıfından alıntı yapılabilir. Yazı aşağıdaki gibi ilerlemektedir: "Efendisi Tanrı Shushinak için, Shimbi-ish-khuk'un oğlu, Susa'nın patesisi, Elam'ın valisi, Karibu-sha-Shushinak, –kendisi ... yerde, Geçit'ini (kapısını) yaptırdığı zaman, efendisi, Tanrı Shushinak'ın Kapısı'nda ve kendisi Sidur Kanalı'nı açtığı zaman, karşısında gölgeliğini kurmuş ve kapısını sedir ağacından tahtalarla yaptırmıştır. Kendisi bu yüzden her gün ona, iç mekânda ve dış mekânda (adaklık) koyun tahsis etmiştir. Bayram günlerinde, kendisi, halkın

(*) Her iki yazının Karibu-sha-Shushinak'ın çalışmaları olduğunu düşünmekteyiz. Ancak Proto-Elam dili karakterleriyle yazılan ikincisinin daha sonraki dönemde ilave edilmiş olması da mümkündür. Taş üzerindeki konumundan Semitik Babil dilinde Karibu-sha-Shushinak'ın yazıtından önce değil; sonra yazıldığı açıktır. Fotografik röprodüksiyona bakın.

Ve kendisi, kapıyı güzelleştirmek için yirmi ölçü ince yağ tahsis etmiştir. Kendisinin tahsis ettiği dört gümüş *magi* (tılsım) ve güzel koku vermesi için gümüş ile altından bir buhurluk, ithaf ettiği kılıç, dört ağızlı balta ve bunun için ilave olarak ...yı monte etmek üzere gümüş... Şehirde hükmettiği adil bir karar! Kararına karşı gelecek ya da ihsanını ortadan kaldıracak kişiye gelince, tanrılar Shushinak ile Shamash, Bel ile Ea, Ninni ile Sin, Mnkharsag ile Nati -bütün tanrılar onun dayanağını kökünden sökebilir ve evlatlarını mahvedebilirler!"

Karibu-sha-Shushinak'ın kendisinin Şehir Tanrısı Shushinak onuruna takdir ettiği adakların detaylarının bir bir sayılmasından haz aldığı görülmektedir ve bu dini ruh hali tarihlerinin bütün seyri boyunca Elam prenslerinin özgün niteliği olmuştur. Yazıtta fark edilecek bir başka ilginç nokta, yazar her ne kadar kendi tanrısı Shushinak'a yalvarsa ve adını kâfirler üzerine kendisinin intikamı için yalvardığı tanrıların listesinin başına yerleştirse de Babillilerin tanrılarına da başvurmaktadır. Yazıtı ülkesinin gelecekteki bir Semitik sakini tarafından bulunabileceği inancı ile, bizzat Babil dilinde yazmakla böyle bir okuyucu tarafından en fazla yüceltileceğini düşündüğü bu tanrıların isimlerini, lanetlerine dahil etmiştir. Karibu-sha-Shushinak'a ilaveten, başka birkaç patesi ya da genel valinin –Khutran-tepti, I. İdadu ile oğlu Kal-Rukhu-ratir ve torunu II. İdadu gibi– isimleri yakın zamanlarda ele geçirilmiştir. Muhtemelen bunların hepsi Karibu-sha-Shushinak'tan sonra hüküm sürmüşlerdir ve Elam'da erken Babil egemenliği dönemine yerleştirilebilirler.

Yukarıda bu eski Elam prenslerinin Babil'deki amirlerine borçlu oldukları sadakatin muhtemelen son zamanlarda Susa'da bulunan yazıtlarında taşıdıkları unvanlara yansıtıldığı ifade edilmiştir. Bu unvanlar "Susa Genel Valisi, Elam Valisi anlamı verilebilen, Susa'nın *patesi*'si, Elam'ın *shakkannak*'ı"dır. Fakat aynı sitede, bir başka hükümdar silsilesine ait olan farklı unvanın kullanıldığı yazıtlar bulunmuştur. Kendilerine Susa Genel Valisi ve Elam Valisi

demek yerine, Elam, Siparki ve Susa *sukkalı*, unvanı taşımaktadırlar. Siparki ya da Sipar muhtemelen Elam bölgesinde önemli bir bölgenin adıydı ve unvanı *sukkalu*, "hükümdar" belki de *patesi* unvanı bulunmayan yabancı denetiminden bağımsızlık fikriyle taşımaktaydı. Bu yüzden bu unvan değişikliğini, Elam'ın politik durumuna uyan değişime bağlamak mantıklıdır ve *Sukkalu* unvanını taşıyan Elam hükümdarlarının Elam'ın bizzat bağımsız olduğu dönemde saltanat sürdükleri ve muhtemelen Babil'in komşu bölgelerine hüküm sürmüş olabilecekleri görüşüne dair söylenecek çok şey bulunmaktadır.

Elam'ın politik durumundaki bu değişimin faili ve bağımsızlığının yaratıcısı, adı ve eylemleri sonradan, kendisinin Kudur-Nankhundi ve Kudur-Nakhundu diye adlandırıldığı, Asur kayıtlarında muhafaza edilen, Kutir-Nakhkhunte veya Kutir-Na'khunde isimli bir kraldır.(*) Asur Kralı Ashur-bani-pal'e göre, bu hükümdar, ülkesinin bu kadar uzun süre taşıdığı boyunduruğu çıkarıp atmakla yetinmemiş; savaşı hükümdarın ülkesine taşıyıp belli başlı şehirlerini harap ederek ve yağma ederek Babil'i bir uçtan bir uca geçmiştir. Sonraki Asur yazıcılarının hesaplarına göre, bu başarılı Elam seferi, yaklaşık MÖ 2280'de olmuştur ve çok yıllar sonrasına kadar Elam Kralının Babil ovalarına yayılan nüfuzunun devam etmiş olması mümkündür. Babil'i imparatorluğuna kattıktan sonra, Kutir-Nakh-khunte'nin sürekli Elam'da kalmadığı ancak en azından her yılın bir bölümünde, Aşağı Mezopotamya'da oturduğu ileri sürülmüştür. Gayesi şüphesiz, imparatorluğunun idaresini şahsen denetlemek ve yerel valileri arasında bir bağımsızlık ruhu gelişmekte olup olmadığını kontrol etmek olmalıdır. Kendisi bu şekilde, bizzat Susa'da, yokluğunda ülkenin işlerini devam ettirecek ve bizzat kralın maiyetinde geniş yetki kullanacak bir yerel vali tayin etmiş olmalıdır. Patesilerden ayrı, yabancı denetiminden bağımsız olan; ancak tam "kral" unvanına sahip olmayan bu gibi valiler, sukkali olabilirlerdi.

(*) İsmin geçtiği pasajlara dair, Kral, *Hammurabi'nin Mektupları*, cilt I, s. Ivy'ye bkz.

Kutir-Nakhkhunte'nin saltanatı esnasında Elam'da hüküm süren sukkalunun Temti-agun isimli olması mümkündür; zira bu hükümdarın, kendisinin Kutir-Na'khundi'nin hayatının korunmasını sağlama gayesiyle belli bir tapınak inşa ettiğini ve hizmete sunduğunu kaydettiği, kısa bir yazıtı ele geçirilmiştir. Eğer bu metinden Kutir-Va'khundi'yi büyük Elamı fatih Kutir-Nakhkhunte ile özdeşleştirebilirsek, Susa'nın sukkalısı Temti-agun'un onun astı olduğu anlaşılır. Yazıt muhtemelen bu dönemin hükümdarlarından olan başka isimlerden bahsetmektedir ve aşağıdaki gibi okunmuştur: "Temti-agun, Susa'nın sukkalısı, Sirukdu'nun kızkardeşinin oğlu, Ishme-karab'da, Kutir-Na'khundi'nin, Lila-irtash'ın hayatının korunması için ve kendisinin ayrıca Temti-khisha-khanesh ile Pilkishamma-khashduk'un hayatlarının korunması için tuğladan bir tapınak inşa etmiştir." Kutir-Na'khundi'den hemen sonra Lila-irtash'den bahsedildiği için, kendisi muhtemelen Kutir-Ma'khundi'nin oğludur ve babası kendisini, bu görüşün şu ana kadar hiçbir teyidi keşfedilmemiş olsa da, Elam ile Babil'in imparatoru olarak yerine geçirmiş olabilir. Bizzat Temti-agun'un hayatının korunmasının bahsinden hemen sonra Temti-khisha-khanesh anılmıştır ve bu ismin Temti-agun'un oğlunun ya da belki de karısının ismi olduğu düşünülebilir. Bu durumda da metinde bahsedilen son iki şahsiyetin Temti-agun'un oğullarının olması ihtimali söz konusudur.

Bu kısa metin, bu dönemin Elamlı hükümdarlarının isimlerini elde etmenin mümkün olduğu adaklık yazıtlar sınıfına iyi bir örnek teşkil edebilir ve tam isimlerin tespitine bağlanan belirsizliği ve düzenlendikleri sırayı açıklayabilir. Sadece birkaç metin ele geçirildiği zaman, böyle belirsizlik mutlaka ortaya çıkar ve zaten varılan sonuçların kontrol edilebileceği ilave anıtların keşfi ile bu ortadan kaybolacaktır. Susa'da son zamanlardaki kazılarda elde edilen çeşitli adaklık yazıtlarda rastlanan sonraki Elamlı hükümdarların bütün isimlerini burada bir bir saymamıza gerek yoktur. Düzenlenmeleri gereken sıra halen oldukça belirsizlik içeren bir meseledir ve sahip olduğumuz yazıtlar sayesinde kaydedilen gerçekler,

esasen Elam mabetlerinin inşası ile restorasyonu ve kutsal emanetlerin saklandığı odaların dekorasyonu ile ilgilidirler, ayrıca bu yüzden fazla bir tarihi önemleri yoktur. Bu adaklık metinler Susa'da Shushinak mabedinde M. de Morgan tarafından yapılan temel kalıntıları ile ilgili –figürler ile altın ve gümüş ziynet eşyaları, ayrıca kurşun, bronz, demir, taş ve fildişi nesneler; silindir mühürler, gürzler, vazolar vs.den ibaret olan– kayda değer keşifle çok iyi açıklanmıştır. Bu, eski bir sitede ele geçirilen en zengin çökeltidir ve Elam sanatının gelişimi ile ilgili arkeolojik önemi çok büyüktür. Fakat bulgu, başka hiçbir yolla ülkenin tarihi ile ilgili fikrimizi etkilemez ve bu yüzden Batı Asya'daki tarihin seyrine yeni bir ışık tutacak bu gibi yeni keşifleri düşünmeye geçebiliriz.

Babil'de Birinci Hanedan'ın gelmesi ile Elam kendisini Mezopotamya ovaları üzerinde hakimiyetini uygulamak için mücadeleye hazır bir güçle karşı karşıya bulmuştur. Çoğu yazar tarafından Babil'in Birinci Hanedanı'nın Arap kökenli olduğu iddia edilir ve bu görüşe dair söylenecek çok şey vardır. M. Pognon, krallarının safkan Babilli olmadıkları; Arap ya da Ermeni soyundan oldukları kuramını tartışmaya açan ilk kişidir ve kendisi kuramını onlardan bazılarının isimlerin biçimleri üzerine bir incelemesi üzerine kurmuştur. Örneğin Samsu-imma, "Güneş tanrımızdır." anlamına gelir; fakat ismin meydana geldiği kelimelerin biçimi yabancı etkisini açığa vurmaktadır. Nitekim Babil dilinde "güneş" yerine kullanılan ismin, *Samsu* değil, *Shamash* ya da *Shamshu* olması gerekirdi, ismin ikinci yarısında, *ilu* ("Tanrı") Babilcedir, birinci çoğul şahsa ait adıl görevi yapan son ek olan *na* bitimi ise Babilce değil; Arapça'dır. Burada uzun bir dilbilimsel tartışmaya girmemize gerek yoktur ve bahsedilen örnek, zaten bu döneme ait Babil yazıtlarında rastlanan isimlerin çoğunun, ne şekilde yabancı ve muhtemelen Arapça kökeni taşıdığını göstermeye yetecektir. Fakat bu isim biçimlerini ister Arap etkisine bağlayalım ya da bağlamayalım, şuna kesin gözüyle bakılabilir ki Babil'in Birinci Hanedanı'nın kökeninde, yeni bir Semitik göç dalgasının Babil'e akını vardır.

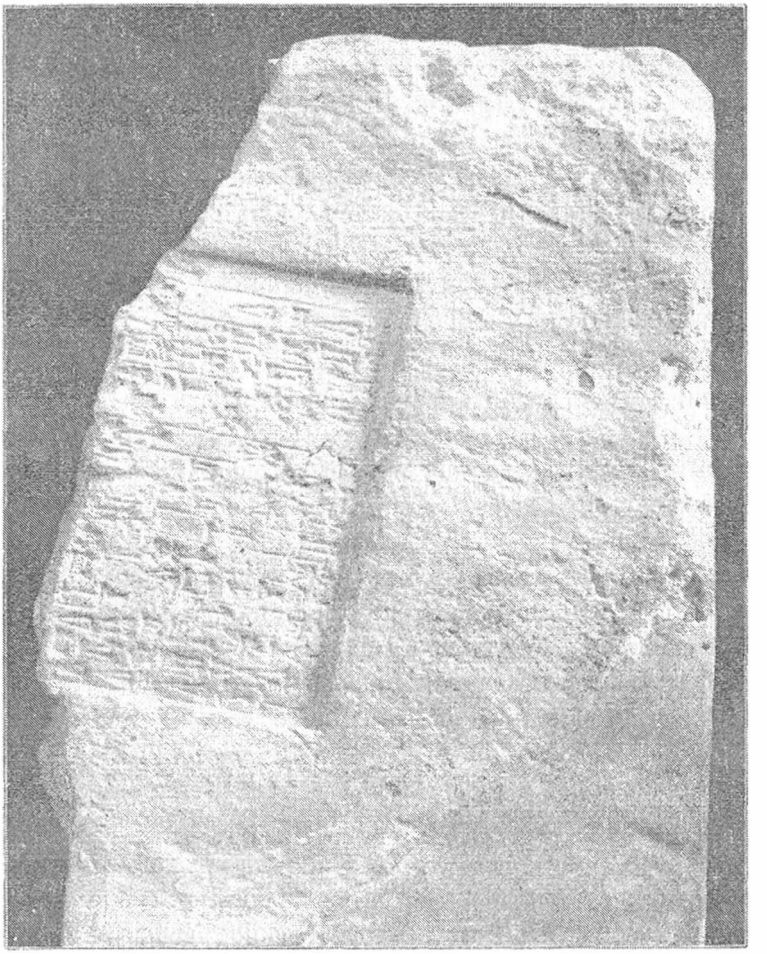

KUDUR-MABURG'UN YAZISI İLE MÜHÜRLENMİŞ TUĞLA

İşgalci Semitikler beraberlerinde taze kan ve tükenmemiş enerji getirmişlerdir. Ayrıca şehirlere ve ülkenin her yerine dağılmış kentlerde ve yerleşim yerlerinde kendi kavimlerine mensup çok kişiyle karşılaştıkları için, başkenti Babil'de olan saf Sami bir hanedan kurmayı başarmışlardır. Yabancı denetiminden gelen herhangi bir izden ülkelerini kurtarma görevine de koyulmuşlardır. Yüzyıllar önce Sami kralları Babil şehirlerinde hüküm sürmüş ve oralarda Sami imparatorlukları kurulmuştu. Başkentleri Akat' taki Sargon ile Narâm-Sin'in, Batı Asya'da dikkate değer bir alanda denetimi vardı ve Elam'ı bölge olarak muhafaza etmişlerdi. Ancak Elam söz konusu olduğunda Kutir-Nakhkhunte dengeyi tersine çevirmiş ve Elam'ı baskın konuma getirmiştir.

Babil'in Birinci Hanedanı'ndan daha önceki kralların seferleri ve mücadelelerinden biraz haberdarız; zira döneme ait hukuki ve ticari, olağanüstü sayıda belgeye sahip olmamıza rağmen, tam anlamıyla tarihi olan hiçbir yazıt elimize geçmemiştir. Ana bilgi kaynağımız, saltanat süren kralların yıllarıyla zamanı belirlenmeyen; ancak eski Babil krallarınca Sümer seleflerinden alınarak kabul edilen sisteme dayanan tarihlerdir. Babil tarihinin daha sonraki dönemlerinde tabletler belgenin düzenlendiği zaman saltanat sürmekte olan kralın yılına tarihlendirilirlerdi; ancak bu basit sistem bu erken dönemde kabul edilmemişti. Bunun yerine her yılın o yıl gerçekleşen en büyük öneme sahip olayla anıldığına rastlıyoruz. Bu olay bir kanalın açılışı, bunun gerçekleştiği yıl "Ai-khegallu isimli kanalın açıldığı yıl" olarak adlandırılabilir veya tapınağın açılışı olabilir, tarihleme formülünde olduğu gibi "büyük Ay Tanrı Tapınağı' nın inşa edildiği yıl" yahut "Kish şehrinin harap edildiği yıl gibi, şehrin fethi" olabilir. Şimdi bu tarih belirleme sisteminin pek çok olumsuz yönü olduğu aşikâr olacaktır. Bir olay, bir başka bölgede hiç duyulmamış olabildiği halde, belirli bir şehir için çok önemli olabilir. Nitekim bazen aynı olayın ülkenin her bölümünde özel bir yılı adlandırmak için kabul edilmediği vakidir ve sonuç Babil'in değişik bölümlerinde farklı tarih belirleme sistemlerinin kullanılmış ol-

duğudur. Dahası, özel bir sistem uzunca bir süre geçerli olmuşken tarihleme formülünde bahsedilen çeşitli olayların sırasını ve süresini hatırlamak, onlardan birinin bahsiyle bir belgenin tarihini bir anda saptamak için çok iyi bir hafıza gerekli olmuştur. Bu tarzda tarihleri belirleme görevlerinde kendilerine yardımcı olması için Babil'in Birinci Hanedan döneminin yazıcıları, bahsettikleri kralların saltanatları dönemindeki kronolojik sırada düzenlenmiş yılların başlıklarının listesini yaparlardı. Bu listelerin bazıları elimize ulaşmıştır ve bize aynı zamanda aksi halde habersiz kalacağımız dönemin tarihiyle ilgili olağanüstü bilgi verirlerken kronolojiyi saptamakta büyük yardımları olmaktadır.

Bu tarihleme formülü listelerinden ve dönemin hukuki ve ticari tabletleri üzerine kurulu olan tarihlerin kendinden Kish, Ka-sallu ve İsin'in tümünün Birinci Hanedan'ın eski krallarına sorun çıkardığını ve sırayla konrol altına alınmaları gerektiğini öğreniyoruz. Elam, onu muhafaza etmek için mücadele etmeksizin Babil'de nüfuzunun azalmasına seyirci kalmamıştır. Elam sınırı boyunca uzanan bölgelerin prensi veya valisi olan Kudur-mabug döneminde, Elamlar Babil'deki konumlarını korumak için, Babil'in artan gücünü oradan kontrol etmeye uğraştıkları Ur şehrini merkez yaparak şiddetle mücadele etmişlerdi. Ur şehri mevkisindeki, Mukayyer' den alınmış olan tuğlalardan, Kudur-mabug'un o şehirde Ay-Tanrı'ya adanan, şehir üzerinde elde ettiği sağlam nüfuzun bir göstergesi olan tapınağı yeniden inşa ettiğini öğreniyoruz. Ur ile çevre şehri Larsam fethedilene kadar, Güney Babil'den Elam boyunduruğunu kaldırılması konusunda hiçbir ümit besleyemeyecekleri Babil'deki yeni Sami hanedan için aşikârdı. Hanedanın eski krallarının değişken başarılar eşliğinde, onları ele geçirmek için pek çok girişimde bulundukları muhtemeldir. Zafer istedikleri mücadelelerinin bir yansıması, Hammurabi'nin babası ve Babil tahtının selefi Sin-muballit'in saltanatının on dördüncü yılı için tarih belirleme formülünde görülebilir. Bu yıl dönemin belgelerinde "Ur halkının kılıçla öldürüldüğü yıl" olarak adlandırılmıştı. Şehrin fethinin anıl-

madığı fark edilecektir; bu yüzden başlıca sığınaklarının sahibi olarak kaldıkları için kayıtlara geçmiş katliamının Elamlar'ın nüfuzlarını azaltmadığı sonucunu çıkarabiliriz. Gerçekte, Elam Kudurmabug'un saltanatı esnasında değil; oğlu Rim-Sin'in döneminde ağır bir yenilgiye uğramıştı. Hammurabi'nin saltanatının tarihleme formülünden, Elam ile Babil arasındaki mücadelenin kendisinin saltanatının otuzuncu yılında doruğa taşındığını öğreniyoruz, formüllerde sonraki yıl Elam'ın batı bölgesi olan E'mutbal ülkesini mülküne kattığını anlamamıza karşın, kendisinin Elam ordusunu yendiği ve Rim-Sin'i devirdiği kaydedilmiştir.

British Museum'da bulunan yayınlanmamış bir kayıt bize Hammurabi'nin Elamlar üzerinde zaferine dair daha geniş detaylar vermekte ve aynı zamanda Rim-Sin'in yenilgisinin ve devrilişinin şimdiye dek sanıldığı kadar mahvedici olmadığını açıklamaktadır. Bu kayıt Hammurabi'nin Rim-Sin'e saldırdığını ve Ur ile Larsam şehirlerini fethettikten sonra ganimetleri Babil'e taşıdığını anlatır. Şu ana kadar, Hammurabi'nin zaferinin Babil'deki Elam etkisinin sonunu getirdiği ve o zamandan sonra Babil'in egemenliğinin ülkenin tamamında kurulduğu varsayılmıştır. Fakat yeni kayıttan Hammurabi'nin Elam'ın önceki konumunu tekrar kazanma çabalarını nihai olarak durdurmayı başaramadığını anlıyoruz. Ur ve Larsam şehirlerinin sonuçta Babil İmparatorluğu'na dahil edildiği ve Hammurabi'nin Larsam'a yetkili olarak yerleştirdiği Vali Sin-idinnam'a mektuplarının kendisinin Güney Babil'de tesis ettiği idari denetimin sertliğine dair pek çok kanıt temin ettiği doğrudur. Fakat Rîm-Sin sadece kısa bir süre sakattı ve Ur ile Larsam'dan kovulunca Elam sınırının ötesine çekildi ve kendisini Babil'in artan gücüne karşı mücadelesinde tekrar zafer kazanmaya çalışacak kadar güçlü hissettiği zaman kullanacağı kuvvetlerinin toparlanmasına adadı. Kendisinin Hammurabi'nin hayatı süresince mücadeleyi yenilemeye daha fazla çabalamadığı muhtemeldir; ancak Hammurabi'nin oğlu Samsu-iluna, Babil tahtına geçtikten sonra, topladığı kuvvetlerin başında Babil'de ortaya çıkmış ve kaybettiği şehirleri ve bölgeyi yeniden kazanmaya çalışmıştır.

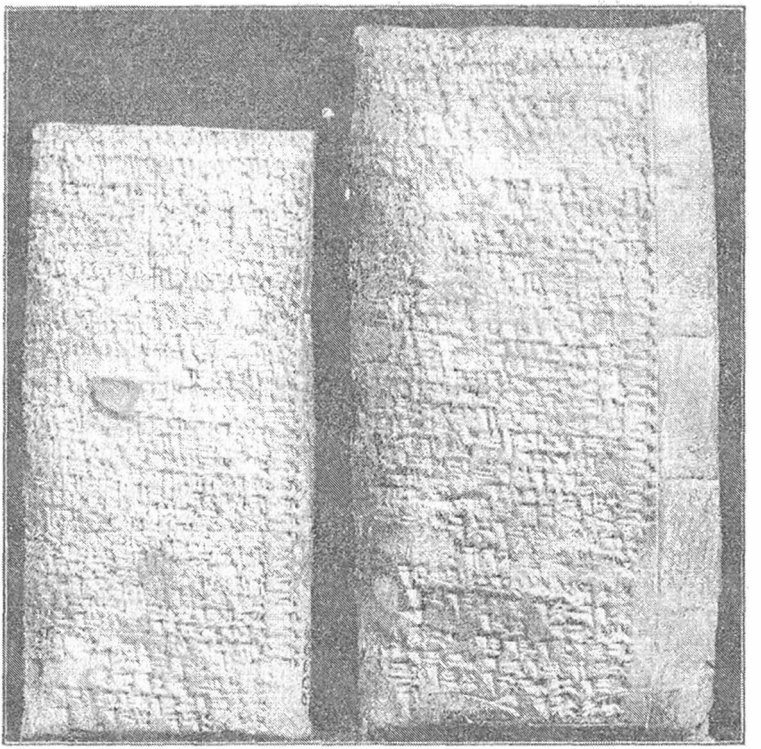

SAMİ-BABİL ANLAŞMA TABLETİ

Hammurabi'nin saltanatı esnasında, mülkün bölüşümünü kaydeden bir senetle birlikte yazılmıştır. Gerçek tablet sağdadır. Bir diğer ve daha büyük tablet, soldaki, içinde sağdaki tabletin kapatılmış olduğu, içi boş kil muhafazadır. Fotoğraf Messrs. Mansell & Co. tarafından çekilmiştir.

Bulunan kayıttaki metnin; Rîm-Sin ile Samsu-iluna arasındaki savaşla ilgili olan kısmı kırılmıştır; bu yüzden savaşı ayrıntılı olarak takip etmek imkânsızdır; ancak Samsu-iluna'nın Rîm-Sin'i yendiği ve muhtemelen esir aldığı ya da sığınmış olduğu sarayda diri diri yaktığı anlaşılmaktadır.

Samsu-iluna tarafından Rîm-Sin'in nihai yenilişiyle, Elam'ın Babil kralları için Rim-Sin'in sorun olmaktan çıktığı ve nüfuzunu kendi sınırları ötesine genişletmeye yönelik daha fazla hiçbir çabada bulunmadığı muhtemeldir. Fakat Samsu-iluna ülkesini bu bölgeden gelen bütün tehlikeden kurtarır kurtarmaz kendini, hanedanın sonunda karşısında yenildiği, yeni bir düşmanla karşı karşıya buldu. Yayınlanmamış bir kaynaktan öğrendiğimiz, zaten bahsedilen ve bu yeni düşmanın adı bulunan, bu gerçek kayıt tarafından verildiği için, Babil kronolojisinin mevcut bütün planlarını değiştirmeyi gerekli kılacaktır. Samsu-iluna'nın yeni düşmanı İkinci Hanedan'ın ilk kralı İluma-ilu'dan başkası değildi ve bu yüzden Samsu-iluna'nın çağdaşı olarak kabul edilmesi şöyle dursun, şimdiye dek kendisinin Samsu-iluna'nın ölümünden yüz on sekiz yıl sonra Babil tahtına çıktığı düşünülmekteydi. Kayıt sayesinde temin edilen yeni bilgi böylece iki önemli gerçeği ispat etmektedir: Birincisi, Birinci Hanedan'ın İkinci Hanedan'dan hemen sonra gelmediği, tersine onunla kısmen çağdaş olduğu; ikincisi, İkinci Hanedan Birinci Hanedan'ın bölgesine saldırdığı için, iki hanedanın çağdaş olduğu dönemde Babil'i fethetmeyi ve bütün ülkeyi hakimiyeti altına almayı başarana kadar birbirleri ile savaş halinde oldukları. Kayıttan aynı zamanda, başlangıçta bu İkinci Hanedan'ın "Denizin Ülkesi" nde, yani İran Körfezi'ne sınır olan Babil'in en güneyindeki bölgeye yerleştiğini ve sonradan, yavaş yavaş bütün Babil'i yutana kadar, sınırlarını kuzeye doğru genişlettiğini öğreniyoruz. Yeni kayıt tarafından, kralları sözde "İkinci Hanedan"ı oluşturan Denizin Ülkesi'nin yükselişi ve büyümesi ile ilgili diğer gerçekleri ele almadan önce, kısaca günümüzdeki tarihlerde bulunacak döneme dair bilginin çıkarıldığı kaynaklara göz atmak isabetli olacaktır.

Babil kronolojisinin son yirmi yıl süresince ortaya atılmış bütün planları, esasen British Museum'da muhafaza edilen büyük krallar listesine dayanıyordu. Bu belge, Yeni-Babil ya da Pers dönemi esnasında hazırlanmıştı ve tamamlandığı zaman Babil'in Birinci Hanedan'ından yazıldığı zamana kadarki bütün kral isimlerinin bir listesini veriyordu. Kral isimleri hanedanlar içinde düzenlenmişti ve saltanat sürelerinin uzunluğu ve her hanedanın devam ettiği toplam yıl sayısı hakkında ayrıntılar verilmişti. Birinci Hanedan'ın isimlerini veren listenin başlangıcı eksikti; fakat eksik kısım sadece Birinci ve İkinci hanedanların krallarının listesini gösteren daha küçük bir belgeden tamamlanmıştı. Krallara dair büyük listede hanedanlar birbiri ardına düzenlenmişti ve derleyicisinin kendisinin onları düzenlediği sırada birbiri ardına geldiklerini düşündüğü belliydi. Fakat hanedanların hüküm sürdükleri yılların toplamı öğrenildiği zaman, tarihi yazıtlarla sağlanan diğer kronolojik bilgiye uyamayacak kadar eski listede ilk hanedanlara ait tarihleri elde ediyoruz. Yazarların çoğu, krallar listesinin rakamlarını kabul etmişlerdir ve tutarsızlıkları görmezden gelmekten memnunlardır. Diğer araştırmacılar, listede verilen sayıların ayrıca tarihi yazıtların ustalıkla tashihi ile mevcut verileri uzlaştırmak peşinde koşmuşlardır ya da hesaplamalarından İkinci Hanedan'ı tamamen çıkarmışlardır. Yeni kayıt Birinci ve İkinci hanedanların kısmen çağdaş olduklarını göstermesi vasıtası ile şimdiye kadar bu denli şaşırtıcı olduğunu kanıtlamış olan uyumsuzlukları açıklamaktadır.

Burada Babil kronolojisinin detaylı bir incelemesine girmek yersizdir ve bu yüzden yeni kronik tarafından açıklandığı gibi, olaylar dizisinin kısa tanımıyla yetineceğiz. Krallar listesine göre, Iluma-ilu'nun saltanatı altı yıl sürdüğü için uzun süreliydi ve yeni kayıt Babil ile aktif düşmanlıkların patlak verdiği saltanat dönemi konusunda hiçbir bulguya işaret etmemektedir. Eğer saltanatının daha sonraki bölümünde savaş olmuşsa, kendisinin kuzeyde ciddi saldırılara girişmeden önce, uzun yıllar Babil'in güneyinde kurduğu yeni devletin kuvvetlerini düzenlediği anlaşılırdı ve o zaman Ham-

murabi ve Samsu-iluna'nın saltanatları esnasında, Elam'a karşı Babil tarafından yürütülmüş aralıksız seferler, kendisine Babil müdahalesi riski olmaksızın Denizin Ülkesi'nde sağlam bir tutunma noktası kurma fırsatı verirdi. Öte yandan, Babil ile düşmanlıkların patlak vermesi saltanatının daha erken döneminde olmuşsa Samsu-iluna bütün enerjisini Bim-Sin'i ezmeye ayırırken, Denizin Ülkesi'nin, Babil denetiminden bağımsızlığını ilan ettiğini düşünebiliriz. Bu durumda Samsu-iluna'nın Elam seferinin bitiminde, kuvvetlerini uzun süreli mukavemet için düzenleyecek zamanı olmadan önce, yeni kurulan devleti ezmek için güneye hamle ettiğini tasavvur edebiliriz.

Bu seçeneklerden neticede hangisinin doğru olduğu ortaya çıkarsa çıksın, Samsu-iluna'nın Babil'in Denizin Ülkesi ile mücadelesinde ilk adımı attığı ve eyleminin ya bağımsızlık bildirgesi yüzünden ya da şimdiye kadar Babil'e ciddi bir dert açamayacak kadar önemsiz görünen bu küçük devlet tarafından cüretkâr bir saldırı eylemi nedeniyle olduğu kesindir. Yeni kronik, bize Samsu-iluna'nın Denizin Ülkesi'ne karşı her ikisi de başarısız olan, iki sefere giriştiğini anlatıyor. Bunların ilkinde, Samsu-iluna, kendisinin yenildiği muharebenin gerçekleştiği İran Körfezi kıyılarına kadar nüfuz etmiş ve Babil askerlerinin çoğu birlikleri denize dökülmüştür. İkinci seferde Iluma-ilu, Samsu-iluna'nın saldırısını beklememiş, onunla karşılaşmak üzere ilerlemiş ve Babil ordusunu tekrar yenmiştir. Samsu-iluna'nın oğlu ve halefi Abêshu'nun saltanatı esnasında, Iluma-ilu, Babil'e karşı yeni saldırı eylemleri üstlenmiş görünmektedir ve muhtemelen Babil bölgesindeki saldırılarından birinde, Abêshu'nun, cesur lideri Iluma-ilu'yu bizzat esir alarak Denizin Ülkesi'nin artan gücünü ezmeye çalışmıştır. Yeni kayıt bize, görünürdeki bu gaye ile Abêshu'nun bu şekilde Iluma-ilu ile ordusunu yok etmeyi umarak, Dicle Nehri'ne set çektiği; fakat stratejisinin başarılı olmadığı ve Iluma-ilu'nun emniyetle kendi bölgesine döndüğünü bildirmektedir.

Yeni kronik bize Babil ile Denizin Ülkesi arasındaki mücadeleye dair daha geniş ayrıntıları temin etmemektedir; fakat Birinci

Hanedan'ın daha sonraki kralları tarafından yeni devletin gücünü kırmak ya da sınırlamak için yapılan bütün benzeri girişimlerin faydasız olduğu sonucuna varabiliriz. Bundan sonra Birinci Hanedan krallarının Denizin Ülkesi'nin bağımsızlığını, güney sınırı üzerinde önlemekte aciz kaldıkları bir bela olarak kabul etmiş olmaları muhtemeldir. Ülkenin başarılı silahlarına eski düşmanları Elamların bile dayanamadığı Hammurabi'nin güçlü egemenliği döneminde keyfini çıkarmış olduğu iyi zamanları esefle hatırlıyor olmalıydılar. Ancak kronik, Denizin Ülkesi tarafından elde edilen başka bir başarıdan bahsetmese de kuşkusuz Babil'in çöküşünü hızlandırmaya ve Birinci Hanedan'ı sona erdirmeye katkısı olmuş bir gerçeği kaydetmektedir. Bize Birinci Hanedan'ın son kralı Samsu-ditana'nın saltanatı esnasında Khattu (Kuzey Suriyeli Hititler) ülkesinin halklarının Akkad ülkesini almak üzere kendisine karşı ilerlediklerini, yani Fırat'ın aşağısına intikal ettiklerini ve Kuzey Babil'i işgal ettiklerini anlatır. Kronik, işgalin ne ölçüde başarılı olduğunu ifade etmemektedir, fakat kuzeybatıdan yeni bir düşmanın belirişi Babil kuvvetlerini bölmüş ve böylece onların Denizin Ülkesi'nden gelen baskıya dayanma güçlerini azaltmış olmalıdır. Samsu-ditana, Hititleri yenmeyi ve onları ülkesinden kovmayı başarmış olabilirdi; fakat Birinci Hanedan'ın son kralı olması Babil'de saltanatı esnasında Denizin Ülkesi'nin kralının ellerine düştüğünü kanıtlamaktadır.

Soru şimdi ortaya çıkmaktadır, Denizin Ülkesi'nin halkı hangi ırka mensuptur? Neticede Babil'de Üçüncü Hanedan olarak yerleşmeyi başaran Kassit kabilelerinin öncülerini mi temsil etmekteydiler? Yoksa Ur ve Larsam'dan çıkarıldıkları zaman, güneye çekilen ve bağımsızlıklarını İran Körfezinin kıyılarında sürdüren Elamlar mıydılar? Ya da Sami göçünün yeni bir dalgasını mı simgeliyorlardı? Kassitler olmadıkları Denizin Ülkesi'nin Kassitler tarafından nasıl fethedildiğini ve İluma-ilu tarafından kurulan hanedanın nasıl sona erdiğini anlatan yeni kronik sayesinde kanıtlanmıştır. Onların Elamlar olduklarını gösterecek hiçbir şey yoktur

ve eğer Denizin Ülkesi yeni Sami kabileler tarafından sömürgeleştirilmiş ise, Babil'deki akrabalarına karşı gelmek şöyle dursun, büyük ihtimalle onlar için ilave kuvvet ve destek kaynağı ortaya koyarlardı. Gerçekte Denizin Ülkesi halkının Elamlar, Samiler ya da Kassitler'den daha eski bir halka atfedileceklerine dair bulgular mevcuttur. Denizin Ülkesi'nin hanedanı zamanında, işgalci Samilerin onlarla ülkenin mülkiyeti için mücadele etmelerinden önce, o kadar asırdır muhafaza ettikleri toprağın mülkiyetini kaybetmemek uğruna eski Sümerler'in son başarılı savaşının izinden gidebileceğimize hiç kuşku yoktur.

Denizin Ülkesi krallarının Sümer kökeni konusundaki deliller, birkaçının taşıdıkları isimlerde izlenebilir. Ishkibal, Grulkishar, Peshgal-daramash, A-dara-kalama, Akur-ul-ana, ile Melam-kurkura, bazılarının isimleridir, hepsi halis Sümer isimleridir ve Ishkibal'in erkek kardeşi Shushshi de bir Sümer ismi olarak kabul edilebilir. Hanedanın ilk üç kralı Iluma-ilu, Itti-ili-nibi ve Damki-ilishu ile hanedanın son kralı Ea-gamil'in Sami Babil isimleri taşıdığı doğrudur; fakat bunlardan en az birinin sadece Sümerce karşılığının Sami çevirisi olduğunun delilleri mevcuttur. Hanedanın kurucusu İluma-ilu, adının tam Sümerce biçiminde Dingir-a-an olarak yazılı bulunduğu yazıtlar bırakmıştır ve kendisi ile bazı haleflerinin ya Sami isimler taşıdıkları ya da son krallar listesinde Sümer isimlerinin Babil dili formuna çevrilmiş halde göründükleri gerçeği, Denizin Ülkesi halkının karışık olduğu ve Sümer ile Sami dillerinin büyük ölçüde ayrım gözetilmeden kullanıldığı düşünülerek kolayca açıklanabilir. Bu varsayım Denizin Ülkesi hanedanının Sümer olduğu düşüncesi ve hanedan döneminde Sümerler'in bir kez daha Babil'de ağır basan ırk oldukları varsayımı ile tutarsızlık arz etmez.

Yeni kronik, Denizin Ülkesi hanedanının Kassitler'in istilası karşısında nasıl yenildiklerini de anlatır. Daha Birinci Hanedan döneminde, Kassit kabilelerinin Babil'e saldırılar düzenlemeye başladıklarını biliyoruz; zira muhtemelen başarıyla püskürtülmüş olan Kassit işgalinden sonra, Babilliler tarafından bu şekilde kutlandığı

için tarihleme formülünde bu, Samsu-iluna'nın dokuzuncu yılı olarak adlandırılmıştı. Bu tür işgaller Denizin Ülkesi tarafından kazanılan egemenlik dönemi esnasında zaman zaman gerçekleşmiş olmalıdır ve kuşkusuz gelecekte, böyle istilaları durdurmak amacıyla, İkinci Hanedan'ın son kralı Ea-gamil, Elam'ı işgal etme ve Kassit kabilelerinin korunaklarını inşa etmiş oldukları dağlık bölgeleri ele geçirme kararı almıştır. Ea-gamil'in bu Elam seferi, kendisinin nasıl yenildiğini ve Kassit Bitiliash'ın erkek kardeşi Ulam-Buriash tarafından ülkeden nasıl çıkarıldığını anlatan yeni kronikte kaydedilmiştir. Ulam-Buriash, Ea-gamil'in işgalini püskürtmekle yetinmedi; onu sınırın ötesine kadar takip etti ve Denizin Ülkesi'ni fethederek orada kendi idaresini kurmayı başardı. Kassitler tarafından Babil'in tamamının yavaş yavaş zaptı, kuşkusuz Denizin Ülkesi'nin fethini izlemiştir; zira kronik, Ulam-Buriash tarafından başlatılan zapt etme sürecinin yeğeni Agum tarafından nasıl devam ettirildiğini anlatmaktadır. Ayrıca krallar listesinden Ea-gamil'in Iluma-ilu tarafından kurulan hanedanın son kralı olduğunu biliyoruz. Bu şekilde İkinci Hanedan sona erdirilmiştir ve Babil'in karışık nüfusundaki Sümer unsuru ülkenin idaresinin denetimini tekrar elde etmeyi başaramamıştır.

Yeni kronikte verilen, Babil'in en eski Kassit liderleri listesinin, krallar listesinin dayandığı gibi, Üçüncü Hanedan krallarının isimleri ile tam olarak uymadığı görülecektir. Bu belgede hanedanın birinci kralı, muhtemelen kendisi ile Ulam-Buriash'ın kimliğini saptadığımız, Denizin Ülkesi'nin Kassit fatihi, Gandash diye adlandırılmıştır. İkinci kral, Agum ve üçüncüsü Bitiliashi'dir. Yeni bulguya göre Agum, Bitiliashi'nin oğludur ve kendisinin Babil'i babasından önce yönetmiş olması mümkün değildir. Ancak bu sorun iki ismin yerlerinin bazı kopyacılar tarafından değiştirildiği düşünülerek giderilir. Kassit Hanedanı'nın kurucusuna verilen farklı isimler, farklı geleneklerin varlığı nedeniyle olabilir veya Babil'i fethi üzerine Ulam-Buriash, Babil tahtını ele geçirdikleri zaman Asur'un sonraki krallarında doğal bir uygulama olduğu gibi, bir başka isim almış olabilir.

Yeni kronikte ilk üç hanedanın birbirleri ile ilişkileri konusunda verilen bilgi, eski Babil tarihi öğrencisi için muhtemel en muazzam cazibeye sahiptir. Babil'de Sumu-abu tarafından kurulan ve Hammurabi tarafından güçlendirilen Sami imparatorluğun şimdiye dek inanıldığı kadar sağlam bir temel üzerine kurulmadığını görüyoruz. Hanedanın sonraki kralları, Elam fethedildikten sonra, güneydeki saldırılardan kendi imparatorluklarını korumak zorunda kaldılar ve neticede, halen Babil nüfusunda kalan ve Denizin Ülkesi'nde toplanmış Sümer unsurlarından gelen saldırılar karşısında yenildiler. Elam'ın batı bölgelerindeki dağlardan gelen Kassitler'in işgalinden önce bu hanedan yenilmişti ve Babil şehri ülkenin başkenti olarak bu hükümet değişikliklerinin her aşamasında konumunu korumuşsa da Mezopotamya'nın verimli ovalarının denetimi için sürekli savaşan ve bu denetimi elde eden farklı ırkların hükümdarların başkenti olmuştu.

Üçüncü Hanedan'ın Kassit krallarının sadece Babil değil; Elam'ın daha büyük parçaları üzerinde de egemenliklerini kurmuş olmaları muhtemeldir; zira Susa'da M. de Morgan tarafından, Babil'in Kassit krallarının birkaç yazıtı bulunmuştur. Bu yazıtlar, günümüz yazarlarınca çoğunlukla "sınır taşları" olarak adlandırıldığı halde, Babillilerin bizzat *kudurru* dedikleri türden, gelişigüzel biçimlendirilmiş taş anıtlar üzerine yazılı toprak bağışlarından oluşmaktaydı. Son söylenen ifade, fazla isabetli yapılmış bir seçim değildir; zira bizzat gerçek anıtların bir toprak ya da mülk üzerine sınırını işaret etmek için konulduğunu ima etmektedir. Kudurru üzerindeki yazının mülkün ilgili olduğu konumu ve büyüklüğünü belirttiği doğrudur; fakat kudurru asla sınırı belirlemek için kullanılmamıştır. Mülkün sahibinin evinde ya da muhtemelen tanrısının mabedinde tapu belgesi olarak muhafaza edilir ve kendisinin, mülkiyet hakkı konusundaki herhangi bir anlaşmazlık durumunda başvurabileceği anlaşmasını ya da tapu belgesini teşkil ederdi. M. de Morgan tarafından bulunan kudurrulardan biri Üçüncü veya Kassit Hanedanı Kralı Nazimaruttash tarafından Tanrı Marduk'a,

Babil'e yakın birkaç mülkün bağışını kaydetmektedir; yani kral tarafından Babil'de Marduk'un büyük tapınağı, E-sagila'nın hizmetine tayin edilmiştir.

Araziden elde edilen bütün ekin ve ürün, herhangi vergi ya da haraç ödemeksizin mülkten yararlanacak mabedin ihtiyaçlarını karşılamak üzere bağışlanmıştır. Metin, üzerine bağışlanan topraklarla ilgili, benzeri vergi muafiyetinden yararlanacak olan Kashakti-Shugab isimli özel kişiye de aynı bölgede önemli miktarda arazi hibe edildiğini kaydetmektedir.

Bu vergi muafiyeti belge ile özel olarak şu sözlerle meşrulaştırılmıştır: "Gelecek günlerde, ülkenin hükümdarı ya da valilerinden biri veya idarecileri veya bu bölgelerin muhafızları, bu mülkler konusunda herhangi bir hak iddia edecek olurlarsa ya da mülkler üzerinde aşar vergisi ya da vergi koymaya teşebbüs edecek olurlarsa, bu taşta isimleri anılan veya silahları tasvir edilen veya meskenleri resmedilen bütün büyük tanrılar kendisine beddua ile lanet ederler ve adını ortadan kaldırırlar!"

Bu lanet, kudurruların ya da "sınır taşları"nın, yani tanrıların üzerlerindeki yazılı metinlere ek olarak hepsinde bulunan oyma figürlerinin ve sembollerinin resimlerinin en çarpıcı özelliklerinden birini açıklamaktadır. Bir zamanlar bu sembollerin burç işaretleriyle ve çeşitli takımyıldızlar ve yıldızlarla ilgili olduğu düşünülürdü ve gökcisimlerinin belgenin hazırlandığı zamanki bağıl konumlarını temsil etmeyi amaçlamış olabileceği varsayılırdı. Fakat Nazi-maruttash'ın bu metni ve son zamanlarda bulunan diğer benzer belgelerin taşlar üzerindeki tanrıların sembolleri ve şekillerinin varlığının bir başka ve çok daha basit bir kuram ile açıklanacağını ortaya koymaktadır. Onlar kudurrunun bahsettiği mülkün koruyucuları olarak oraya yerleştirilmişlerdi ve taş üzerinde onların figür ya da amblemlerini oymanın belgenin amacının anmak ve korumak olduğu haklar ile ayrıcalıkların herhangi bir ihlali durumunda müdahalelerini sağlama alacağına inanılıyordu. Nazi-marut-

tash'ın kudurrusunun bir yüzünün fotografik reprodüksiyonu, ilişikteki resimde gösterilmektedir. Orada tahtında otururken resmedilmiş ve dört boynuzlu başlığını takan ve ayaklarına varan uzun cübbesini giyen, tanrıların annesi, Gula ya da Bau'nun resmi görülecektir. Arazide Güneş Tanrı, Ay Tanrı, İştar ve diğer tanrıların simgeleri bulunur ve kutsal semboller ile meskenlerin temsili, Gula'nın bakmakta olduğu köşeye doğru, bir başka yüzde devam ettirilir. Belgenin diğer iki yüzü yazı ile kaplanmıştır.

Taş üzerindeki metne, Marduk'un tahtı ile ayakları altında başlayan ve diğer yüzde tanrıların amblemleri altında devam eden ilginç bir not eklenmiştir. Bu not belgenin tarihini aşağıdaki sözlerle anlatır: "O günlerde Nusku-na'id'in oğlu Kashakti-Shugab, kilden anıt üzerine (bu belgeyi) yazmıştır ve kendisi onu tanrının huzuruna yerleştirmiştir. Fakat orduların kralı, Babil kralı, Melishikhu'nun oğlu, Marduk-aplu-iddina'nın saltanatı esnasında, duvar bu anıtın üzerine çökmüş ve onu ezmiştir. Nibishiku'nun oğlu, Shu-khuli-Shugab yeni bir taş anıta eski metnin suretini yazmış ve onu (tanrının huzuruna) yerleştirmiştir." Bu yüzden ele geçirilen bu gerçek taşın Nazimaruttash'ın saltanatı esnasında hazırlanan belge olmadığı; ancak Üçüncü Hanedan'ın sonraki kralı Marduk-aplu-iddina'nın döneminde yapıldığı görülecektir. Orijinal tapu, Marduk'un mabedi ile birlikte toprağın imtiyazını paylaşan, Kashakti-Shugab'ın haklarını korumak için hazırlanmıştır. Kendisinin payı mabedin payının yarısından azdı; ancak her ikisi de aynı bölgeye yerleştirildiği için, Babilli rahipler tarafından haklarına yapılacak bir saldırıyı önlemek için kendisi, tapınağın payını bir bir saymak ve ifade etmek konusunda dikkatliydi.

KUDURRU VEYA "SINIR TAŞI"

Üçüncü veya Kassit Hanedanı Kralı Nazimaruttash'ın metni ile yazılmış, Marduk tapınağına ve Kashakti-Shugab adlı belli birine, Babil yakınındaki bazı mülklerin verilişi. Fotoğraf M. de Morgan'ın, "Delegation en Perse, Mêm.", m. ii, si, 18.'den kopya edilmiştir.

Bu tür toprak bağışlarının özel bireylere, krala vermiş oldukları olağanüstü hizmetlerin karşılığında yapılmış olmaları muhtemeldir. Nitekim M. de Morgan'ın bulguları arasındaki kırık bir kudurru, bir kişinin belli bir mal üzerindeki iddiasının II. Biti-liash tarafından onaylanmasını içerir. Bu iddia, Asur ile savaşı esnasında krala verilen hizmetler karşılığında Kurigalzu tarafından adamın atalarına yapılan bağışa dayalıdır. Bu tür sözleşme ya da tapu senetlerinin en güzel örneklerinden biri, Üçüncü Haneḍan kralı Melishikhu'nun devrinden kalmış, Susa'da bulunmuştur. Söz konusu belge Agade ile Dûr-Kurigalzu şehirlerine yakın, Bît-Pir-Shadû-rabû bölgesinde, Melishikhu tarafından, yerine Babil tahtına geçen oğlu Marduk-aplu-iddina'ya yapılan bir mülkün bağışını kaydetmektedir. Metin toprağın imtiyazına dahil edilen mülklerin büyüklüğü ve konumu konusunda ayrıntılar vermektedir ve bunları ölçme görevi emanet edilen üst düzey memurların isimlerini belirtmektedir. Metnin geri kalanı toprakla birlikte Marduk-aplu-iddina'ya verilen imtiyazları belirtmekte ve güvenceye almaktadır, ayrıca dönemin toprak kullanım hakkına olağanüstü ışık tuttuğu için, burada ondan bir alıntı tercüme edilebilir:

Yazıt, "Kendisinin toprağına saldırıları önlemek için," diye geçmektedir, "böylece kendisi (yani kral) (Marduk-aplu-iddina'nın) sözleşmesini yapmıştır. Arazisinde vergi ve aşar vergisi koymayacaklar; hendekler, sınırlar ve ara hatların yerini değiştirmeyecekler; (kendisinin mülkiyeti ile ilgili) fesat, manevra ya da alacak hakkı olmayacak; su baskınlarının önlenmesi amacıyla mecburi hizmet için ya da kamu hizmeti için, Bit-Sikkamidu ile Damik-Adad şehirlerinin koruması altındaki kraliyete ait kanalın tamir ve bakımı için, Ninâ-Agade Bölgesi'nin şehirlerinde toplanan çeteler arasında kendisinin mülkünden insanları göreve çağırmayacaklar; kraliyet kanalının savakları üzerine mecburi hizmete tabi değillerdir, ne bent inşası, kanal kapatılması ne de bu yüzden nehir yatağının kazılması konusunda hizmete tabidirler."

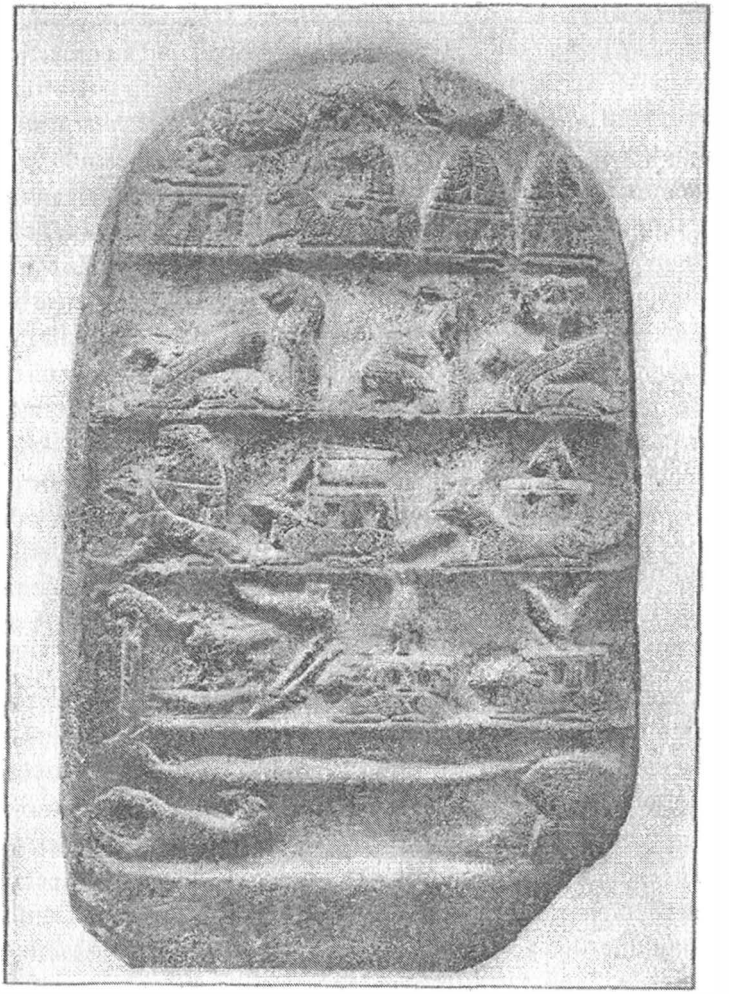

KUDURRU (KUOTTRRU) VEYA "SINIR TAŞI"

Babil'in Üçüncü ya da Kassit Hanedanı'ndan kralların biri Melishikhu'nun metni ile yazılmış oğlu Marduk-aplu-iddina'ya bir mülkün bağışını kaydetmektedir. Fotoğraf M. de Morgan'ın "Delegation en Perse, Mem.", m. ii, si. 24'ten çoğaltılmıştır.

"İster kiralanmış ister mülke ait olsun, topraklarının çiftçisi ve talimatlarını alan (yani müfettişleri) adamlar, Bît-Pir-Shadû-rabû' nun hiçbir valisi, ister kralın emriyle olsun ister valinin emriyle ister Bît-Pir-Shadû-rabû'da olabilecek her kim olursa onun emriyle, onların topraklarını bırakmalarına neden olmayacaktır. At arabaları ve (satıcının) omuz sırığındaki, eşeği ve uşağı üzerindeki kereste, ot, saman, ekin ve başka her tür mahsule, hiçbir haciz koymayacaklardır. Bati-Anzanim Kanalı ile kraliyet bölgesinin kanalı arasında akan kanalda suyun az olması halinde, hendeğindeki sulama suyuna haciz konmayacaktır, su deposunun arkından su çekilmeyecektir, sulama (için onun suyunun) yolu değiştirilmeyecektir ve onunla başka toprak sulanmayacaklardır. Topraklarının çimenini biçmeyeceklerdir, krala ya da valiye ait Bît-Pir-Shadû-rabû Bölgesi'ne tahsis edilebilecek hayvanlar, onun sınırları dahilinde güdülmeyecektir, onun çimenlerinde otlatılmayacaklardır. Kendisi, ister kral ister Bît-Pir-Shadû-rabû Bölgesi'ne atanması muhtemel vali için, yol veya köprü inşa etmeye zorlanmayacak, ne de gelecek günlerde kral ya da Bît-Pir-Shadû-rabû bölgesine atanan valinin başlatacağı ve dayatacağı, yeni bir biçimdeki mecburi hizmetten sorumlu, yeniden gündeme getirilen artık bırakılmış mecburi hizmetten mesul tutulmayacaktır. Arazisine kralın onun bölgesi için belirlediği ve ona ait olan imtiyazlara ve kendisine bahşettiği her şeye yönelik saldırıları önlemek için ayrıca Shamash ve Marduk ve Anunitu'nun ayrıca yerin göğün büyük tanrılarının huzurunda, kendisi onları bir taşa yazmış ve onu mülkü ile ilgili ebedi bir anıt olarak bırakmıştır."

Metnin tamamı alıntı yapılamayacak kadar uzundur, ayrıca burada Melishikhu'nun, bizzat taht üzerinde selefleri tarafından yapılan benzeri bağışlara saygı göstermiş olduğu gibi, kendisinin oğluna, Marduk-aplu-iddina'ya vermiş olduğu toprak ve imtiyazlara saygı göstermeleri için, gelecek krallara çağrı yaptığını kaydetmek kâfi gelecektir. Ayrıca metin, konumu ne olursa olsun, Marduk-aplu-iddina'ya bahşedilen ayrıcalıklara herhangi bir saldırıda bulunan ya

da anıt taşını değiştiren ya da anıt taşa herhangi bir zarar veren birisi aleyhinde, çok yalın bazı lanetlerle bitmektedir. Melishikhu'nun bağışına dair bir ihlalin intikamını almak için yakardığı tanrıların amblemleri, taşın bir tarafına işlenmiştir; zira zaten belirtilmiş olduğu gibi onların anıt taşına kazınmasıyla, taşın kendisini ve yasalarını koruma konusunda yardımlarının güvenceye alındığına inanılmaktaydı.

Taş üzerindeki henüz tercüme edilen metin bölümünden, Kassit kralları döneminde, Babil'de toprak sahibinin, kendisine özel muafiyet verilmedikçe, devlet ya da bölgesi için kamu hizmetleri vermeyi, kralın ya da valinin küçükbaş ve büyükbaş sürülerine otlak ve otlatma hakkı vermeye; ayrıca toprağı, sulama suyu ve ekinleri için çeşitli vergi ve öşürler ödemeye tabi olduğu görülmektedir. Babil'in Birinci Hanedanı'na ait, son birkaç yılda ele geçen ve yayınlanan çok sayıda belgeden bu dönemde benzer âdetlerin geçerli olduğunu biliyoruz. Bu yüzden boyun eğdirilen ülkeye yönelik peş peşe fetihler ve Babil'de yabancı krallardan oluşan hanedanların kurulması, ülke sakinlerinin hayat ve âdetlerini veya hükümeti ile idaresinin genel karakterini bile hissedilir bir derecede etkilememiştir. Babil'in Kassit krallarının saltanatları esnasında kil tabletler üzerine yazılan, ticari ve hukuki mahiyette bazı belgeler Nippur'da bulunmuş, fakat henüz yayınlanmamıştır. Ayrıca bu dönemdeki insanların hayatı ile ilgili sahip olduğumuz bilgi, daha önce anlattığımız Nazimaruttash ile Melishikhu'ya ait olanlar gibi, kudurru veya sınır-taşlarından dolaylı olarak elde edilmiştir. Denizin Ülkesi krallarının yönetimi altındaki insanların hayatına dair belgelerden, bu bölümde daha önce anlatılmış olan yayınlanmamış kronik dışında elimizde hiçbir şey bulunmamaktadır, bu döneme ait bilgimiz bir ya da iki, kısa, adaklık yazıt ile sınırlıdır. Fakat Babil'in Birinci Hanedanı'nın Sami krallarının saltanatı konusunda, durum çok farklıdır. Bu dönemdeki hukuki ve ticari işlemlere dair binlerce tablet ele geçirilmiştir ve daha yakın zamanlarda Hammurabi ve hanedanından diğer krallar tarafından yazılmış en değerli kraliyet mektupları dizisi gün ışığına çıkarılmıştır.

BABİL KRALI HAMMURABİ'NİN ANITININ YUKARI KISMI

Anıt, kendisinin ünlü kanunları ile yazılmıştır. Güneş Tanrı, tapınak cephesi şeklinde bir tahtta oturmuş halde resmedilmektedir ve ayakları dağların üzerinde durmaktadır. Fotoğraf Messrs. Mansell & Co. tarafından çekilmiştir.

Dahası, son zamanlarda keşfedilen, Hammurabi tarafından hazırlanan kanunlar, o dönemde Babil'de geçerli olan hayat koşulları konusunda, en ilginç bilgileri içermektedir. Bu üç kaynaktan eski Babillilerin hayatı ve âdetleri hakkında nispeten tam bir açıklama elde etmek mümkündür.

VI. BÖLÜM
ESKİ BABİL HAYATI VE GELENEKLERİ

Mezopotamya ve çevresindeki ülkelerin eski tarihinin izini sürerken, eksiksiz ve nispeten tam görünümünü içeren bir öykü inşa etmek mümkündür. Babil ile ilgili olarak hanedanların nasıl birbirlerini izlediği ve uzun dönemler boyunca kralların isimlerinin bir araya getirildiği ve verasetlerinin sırasının nasıl katiyetle belirlendiği gösterilebilir. Ancak bu bağlantılı öykünün dayandığı orijinal belgelerin sayısı ve önemi, dönemlere göre çok değişir. Biraz ustalıkla, yerel krallar listesi ve tarihi yazıtlar sayesinde sağlanan şecereler aracılığıyla, köprü kurulabilen olaylar dizisine dair bilgimizde boşluklar ortaya çıkmaktadır. Öte yandan, sanki böyle cimriliği telafi etmek için, kazılar bu dönemlerde geçerli eski Babil hayatının koşullarını açıklamak üzere çok sayıda malzeme temin etmiştir. Kayıtların toplanması bakımından bu dönemlerin en şanslısı, şüphesiz Babil'in Birinci Hanedan ile ilgili Sami kralların ve özellikle en büyük hükümdarı Hammurabi'nin saltanat dönemidir. M. Maspero kayıtlarını yazdığı zaman, hukuki ve ticari belgelerin yazılı olduğu ve bu eski kralların saltanatları dönemine tarihlenen binlerce kil tablet, zaten ele geçirilmişti ve sağladıkları bilgi, kendisi tarafından hakkıyla özetlenmişti. (*) Fakat o zaman eski

(*) Bu tabletlerin çoğu British Museum'da muhafaza edilmektedir. Yayınlanmış başlıca çalışmalar British Museum'da *Çivi Yazısı Metinler* (1896, vs.), Strassmaier'in *Altbabylonischen Verträge aus Warka* ile Meissner'in *Beiträge zum altbabylonischen Privatrecht*'dir. Bu döneme ait, Pensilvanya Müzesi'nde muhafaza edilen benzer birkaç tablet, çok geçmeden Dr. Ranke tarafından yayınlanacaktır.

Babil devletlerinin anayasası, idari sistemi ve nüfusunun çeşitli sınıflarının hayat koşulları ile ilgili bilgimizi büyük çapta arttıran diğer iki bilgi kaynağı bulunmuştu.

Bu yeni bilgi kaynaklarından biri, Birinci Hanedan kralları tarafından yazılan, kazılarda ele geçirilen ve şu anda British Museum'da muhafaza edilen, kayda değer kraliyet mektupları dizisidir. Mektuplar Babil'de çeşitli büyük şehirlerdeki valilere ve yüksek seviyeli memurlara gönderilmişlerdi ve ülkenin idaresi ile ilgili kralın dikkatini çeken konulardaki emirlerini içeriyorlardı. Ele aldıkları konuların çeşitliliği muazzamdı ve içlerinde dönemle ilgili bilgimize bir şey ilave etmeyen neredeyse bir tanesi dahi yoktu. Diğer yeni bilgi kaynağı, Hammurabi tarafından halkının idaresi için hazırlanan, her sınıftan astlarının görev ve imtiyazlarını tanımlayan, Susa'da keşfi önceki bölümde anlatılan muazzam kanunlardı. Kanunlar kırk dördü muhafaza edilmiş, kırk dokuz sütundan az olmayan, diyorit anıta işlenmişti (*) ve anıtın başı Güneş Tanrı, Shamash'tan onları alan kralın resmi işlenmişti.

Bu yasa kitabı, Birinci Hanedan zamanında, kanun ve adalet icraatinin, Babil'de ne derecede geliştirilmiş olduğunu göstermektedir. Dönemin sözleşmelerinden ve mektuplarından uzman hakimlerin ve uygun şekilde görevlendirilmiş mahkemelerin mevcut olduğunu zaten biliyorduk. Ayrıca kanun kitabı bizzat açık şekilde, âdet ve gelenekle verilmiş yetkiye zaten sahip olan, hukuki karar ve yasamayla ilgili büyük kuruluşa, kral vasıtasıyla kraliyete ait yaptırım hibe etmeyi amaçlamıştı. Bu tür bir kanunun ortaya çıkabileceği yol, bu dönemde mahkemelerde kabul edilen prosedür sistemi ile açıklanmıştır. Bir dava onaylanıp ardından hüküm verildikten sonra, davanın ve delillerin özeti, kararla birlikte, gereken yasal formda ve terminolojide hazırlanır ve tabletlere yazılırdı. Tanık listesi eklenip, tablet tarihlenip mühürlendikten sonra, ka-

(*) Kral, Mektuplar ve Hammurabi'nin Yazıtları'na bakınız, 3 cilt (1898-1900).

yıtlı kararı ilgilendiren, gelecekteki başvuru veya dava durumunda ortaya konmaya hazır olarak, mahkemenin adli arşivlerine kaldırılırdı. Bu prosedür adli icraat sisteminde ileri bir aşamayı resmetmektedir; ancak verilen hükümlerin korunması için gösterilen özen, açık olarak gelenekseldir ve doğal olarak zamanla tanınmış kanunnamenin varlığına yol açmıştır.

Dahası karar bir kez verilince ve uygun şekilde kaydedilince geri alınamazdı ve eğer bir yargıç böyle bir kararı değiştirmeye kalkışırsa kendisi ciddi şekilde cezalandırılırdı. Zira hakim makamından sadece kovulmakla kalmayıp gelecekte kanuni işlemleri yürütmekten men edilirdi; fakat kararı para cezası ile ilgili olmuşsa, kendisi mahkûm ettiği adama yirmi katını ödemekle yükümlü olurdu. Böyle bir kararname arada bir zorluk veya adaletsizliklere de yol açmış olmalıdır; ancak en azından insanların zihinlerine yargıçların kararları konusunda saygı ve yargıçlara sorumluluk duyguları aşılayan etkisi olsa gerektir. Adaletsizlik üzerinde daha ileri bir denetim, şehrin hakimle birlikte oturan ve görevlerini icra ederken ona yardım eden ihtiyarlar geleneğidir; ayrıca kendisi eğer adaletin yerine getirilemediğine inanıyorsa, krala başvurmak yolu o kişiye açıktır. Şu anki amacımız yasa kitabının hukuki içeriğinin teknik incelemesini sunmak değil; daha ziyade, eski Babil hayat ve âdetlerine ve insanların içinde yaşadığı koşullara ne kadar ışık tuttuğunu araştırma gayesiyle onu incelemektir.

Kanun kitabı, Babilliler'in aile hayatı konusunda epey bilgi vermektedir ve her şeyden önce evlilik bağının kuşatıldığı kutsallığı ortaya koymaktadır. Evlilikle ilgili davalar önemsemeden üstlenilmez. Yasal olarak bağlayıcı olacak her evliliğe, gereken şekilde yapılmış ve beyan edilmiş evlilik anlaşması ile eşlik edilmelidir. Bir erkek bir kadını bu gerekli başlangıcı yerine getirmeksizin eş olarak almışsa kadın yasal anlamda onun karısı olarak kabul edilmemiştir. Diğer taraftan, böyle bir evlilik anlaşması bir kez yapıldığında, bozulamazlığı sıkı bir şekilde sağlama alınmıştır.

Erkeğin karısı tarafından yapıldığı kanıtlanan bir zina davasında, suçlu tarafların boğulması cezası da verilmişti; kadının kocası, eğer karısını kurtarmayı isterse krala başvurarak bunu yapabilirdi. Benzer olarak, bir başka erkeğin hâlâ babasının evinde yaşayan nişanlı eşini iğfal eden adamın cezası ölümdü; fakat bu durumda kızın masumiyeti ve cahilliği dikkate alınırdı ve kıza hiçbir ceza verilmezdi ve kız serbest bırakılırdı. Kadının zinasının kanıtlanmadığı ve sadece kocasının suçlamasına isnat edildiği durumda, kadın kendi masumiyeti üzerine yemin ederek kendini temize çıkarabilirdi; eğer yine de suçlama bizzat kocadan değil diğerlerinden gelmişse, kadın kendini su ile sınamaya teslim ederek aklayabilirdi, yani kendisi Fırat sularına dalardı, eğer nehir kendisini alıp götürür ve boğulursa, bu suçlamaların yerinde bir temele dayandığının kanıtı olarak kabul edilirdi; eğer tersine kadın hayatta kalırsa ve salimen kıyıya çıkarsa, masum olduğu düşünülürdü ve tamamen temize çıkmış olarak evine derhal dönmesine izin verilirdi.

Evli kadın tarafından iffet görevinin kesin surette mecburi olduğu; fakat kocanın karısını uygun şekilde korumak sorumluluğunun da takdir edildiği ve kocanın firarı halinde, belirli koşullar altında, kadının bir başka adamın karısı olabildiği görülecektir. Böylece, eğer erkek şehirden ayrılır, oradan kendi hür iradesi ile kaçar ve karısını terk ederse kendisi şehirden ayrılmaya zorlanmamış olduğu için ya da şehirden nefret ettiğinden böyle yaptığı için dönüşünde karısını geri isteyemezdi. Bu kural savaşta esir edilen adamın durumunda uygulanmazdı. Bu gibi durumlarda kadının hakaretleri, kocasının koşulları ile yönlendirilirdi. Eğer tutsak koca, yabancı bir ülkede esareti esnasında, karısının geçindirilebileceği yeterli mülke sahip ise, kadının bir başka evlilik arayışı için hiçbir sebebi olamazdı. Eğer bu şartlar altında kendisi bir başka adamın karısı olduysa mahkemede kendisine dava açılırdı ve eylemi zinanın eşdeğeri olduğu için kendisi suda boğulurdu. Fakat tutsak kocanın yokluğunda karısının geçimi için yeterli varlığı yoksa, dava bozulmuş olarak kabul edilirdi. O zaman kadın kendi yete-

nekleriyle idare etmek zorunda kalırdı ve eğer bir başka adamın karısı olmuşsa kendisi hiçbir suçlamaya maruz kalmazdı. Esir, dönüşü üzerine karısını geri çağırabilirdi; fakat ikinci evlilikten doğan çocuklar kendi babaları ile kalırlardı. Kocası savaşta esir düşen bir kadının durumu ile ilgili bu düzenlemeler, bu eski dönemlerde sürekli devam eden savaşların onlara katılanların hayatlarını nasıl etkilediğiyle ilgili bir resim sunmaktadır.

Birinci Hanedan döneminde, Babillilerin egemenliği altında, erkek için birden fazla kadın almak çok daha kolay olsa da boşanma sıkı bir şekilde düzenlenmişti. Geç Asur döneminden elimize ulaşan Sümer kanunlarının suretlerini Eski Sümerler döneminde geçerli olan kanunnamenin parçaları olarak kabul edebilirsek bu eski dönemde yasaların yine de –her istediği zaman, ona sadece tazminat olarak yarı mana (*) ödeyerek karısını boşayabilen– kocanın daha lehine olduğu sonucuna varabiliriz. Sümerler döneminde, kadın asla boşanma hakkı elde edemezdi ve kocasını reddetmenin cezası ölümdü. Bu düzenlemeler Hammurabi'nin yasa kitabında kadının lehine değiştirilmişti; zira onun hükümlerine göre, eğer bir erkek karısını boşar ya da nikâhsız eşinden ayrılırsa, onun geçimi için uygun önlemler almaya mecburdu. Kadın ister kısır ister ona çocuk doğurmuş olsun, erkek ona evlilik çeyizini iade etmeye mecburdu ve son durumda kadın, erkeğin bakımı ve eğitimi için gerekli levazımı sağlamaya mecbur olduğu çocukların nezaretine sahipti. Dahası, erkeğin ölümü halinde, kadın ve çocukları onun mülkünden miras olarak pay alırlardı. Evlilik çeyizinin hiç mevcut olmaması halinde, kocanın sosyal durumuna göre, boşanmış karısına ödemek zorunda olduğu bir meblağ tespit edilmişti. Kadının evini mahvettiği ve görevlerini yapmakta tamamen başarısız olduğu durumlarda, kocası onu herhangi tazminat ödemeden boşayabilir ya da onu evinde köle yapabilirdi ve bu suçun en uç ce-

(*) Yarım kilo ile bir kilo arası değişebilen, Grek-Babil-İbrani ağırlık birimi (altın/gümüş tazminat ödenmesi). (ÇN)

zası ölümdü. Öte yandan, kadın sürekli bir hastalıktan mustarip olduğu için boşanamazdı; ayrıca kendisi kocasını boşamak isterse ve önceki hayatının zevkli olduğunu kanıtlayabilirse, babasının evine dönerek ve evlilik çeyizini beraberinde götürerek bunu yapabilirdi.

Burada, evlilik çeyizleri, dulların hakları, miras yasaları ve çocukların evlat edinilmesi ve bakımı konusunda kanunlarla verilen düzenlemelere inceden inceye girmeye gerek yoktur. Evlilik ve boşanma ile ilgili zaten incelenmiş olan âdetler, kanunnamenin tasarlandığı ruhu ve Babil'de ev hayatı meselelerinde kadının sahip olduğu konumu göstermeye yeterli olabilir. Eski Babil zamanlarında kadınların sahip olduğu bağımsız mevki, sözleşmelerde ve dönemin mektuplarında sürekli atıflar yapılan, özel bir kadınlar sınıfının varlığı ile açıklanmıştır. Kadınlara ait bu sınıfın varlığı ilk kez Birinci Hanedan döneminde yazılan sözleşme tabletlerinde onlara yapılan atıflardan fark edildiğinde, onları rahibe olarak kabul ediyorlardı; ancak Hammurabi kanunnamesinde ortaya çıkan onlarla ilgili düzenlemeler görevlerinin tam anlamıyla rahibelik olmadığını ancak kendini adamış (*) kimse konumunu işgal ettiklerini ortaya koymaktadır. Bu döneme ait yazıtlarda atıf yapılanların çoğu Sippara'da Güneş Tanrı'nın mabedinde, E-bab-bara'nın ve Babil'de büyük Marduk tapınağında, E-sagila'nin hizmetine girmişlerdi. Ancak ülkedeki bütün büyük tapınakların onlara bağlı kadın derviş sınıflarına sahip oldukları muhtemeldir. Şu anda mevcut delillerden bu kadınların görevlerinin Erech şehrindeki Tanrıça İshtar'ın hizmetine adanmış kutsal fahişelerin göreviyle hiçbir benzerlik taşımadığı sonucu çıkarılabilir. Toplumda muazzam etkili ve bağımsız bir mevki işgal ediyor gibi görünmektedirler, ayrıca görevleri ile imtiyazları özel mevzuatla tanımlanmış ve himaye edilmiştir.

(*) Mürit, salik, derviş. (ÇN)

Genel olarak tapınağa bağlı özel bir bina ya da manastırda birlikte yaşıyorlardı; fakat dikkate değer özgürlüğe sahiplerdi ve manastırı terk edebiliyor, evlilik sözleşmesi de yapabiliyorlardı. Yine de bağlılıkları, onlara özel imtiyazlar sağlarken karşılığı olan sorumlulukları zorunlu kılmaktaydı. Evli bir derviş kadın bile, buna rağmen bakire kalmaya mecburdu ve eğer kocası çocuk sahibi olmak isterse, kendi çocuk doğuramaz; fakat kocasına bir bakire ya da nikâhsız eş bulması gerekirdi. Aynı zamanda kendisi yüksek standartta ahlaki davranışlar sürdürmeliydi. Herhangi bir ihlal durumunda ciddi cezalar uygulanırdı. Nitekim eğer manastırda yaşamayan bir kadın derviş, birahane açmışsa ya da içmek üzere bunlardan birine girmişse, ölüm cezası alma riskine girmiş olurdu. Fakat kadın dervişin sahip olduğu ayrıcalıklar da pek çoktu; zira evli olmadığı zaman evli bir kadın statüsünden yararlanırdı ve eğer bir erkek ona iftira atarsa, alnından damgalanma cezasına maruz kalırdı. Dahası evli bir derviş, kocasının çocuğunu doğuramasa da kocasının ev ile ilgili işlerinin daimi lideri olarak konumu korunmuştu. Kocasına sağlayabildiği nikâhsız eş, daima, hatta kocasının çocuğunu doğurduktan sonra bile, (derviş) karısının aşağısındaydı ve nikâhsız eşin kadın derviş ile kendisini eşit seviyeye getirmek için bir çabası olursa, derviş kadın, onu köle olarak damgalayabilir ve kadın kölelerin yanına koyabilirdi. Eğer nikâhsız eş kısır çıkarsa, satılabilirdi. Derviş kadın, mülk sahibi de olabilirdi ve rahibe yeminini edince evlilik halinde veriliyormuş gibi babası tarafından kendisine çeyiz sağlanırdı. Çeyizi kendi adına yatırılırdı ve ne dervişler sınıfının ne de bağlı olduğu tapınağın mülkü olurdu. Mülkünün getirisi, kendi nafakasına tahsis edilirdi ve babasının ölümü ile erkek kardeşleri onun çıkarlarını gözetirlerdi ya da kendisi mülkünü kiraya verebilirdi. Bazı koşullarda mülkünü miras olarak alabilirdi ve onun için vergi ödemesi zorunlu değildi ve bu tür mülkü kendi ölümü halinde, vasiyetle (miras) bırakabilirdi; fakat babası ona payını miras bırakma ayrıcalığını devretmemişse, ölümü üzerine onun payı kendi ailesine devredilirdi. Dervişin sahip olduğu

sosyal mevkinin önemli olduğu, iyi aileden çoğu kadınların ve hatta kraliyet ailesinden üyelerin dervişlik yemini etmeleri ile anlaşılmaktadır. Sistemin varlığı ve yüksek şöhreti eski Babilliler arasında kadınların konumu ile ilgili çok ileri bir görüşün göstergesi olmaktadır.

Hammurabi'nin kanunlarından toplumun oluştuğu çeşitli sınıflarla ve bu sınıfların sosyal konumlarıyla ilgili önemli bilgiler topluyoruz. Kanun yapımı amacıyla toplum, sosyal sistemde iyi tanımlanmış katmanlara karşılık gelen, üç ana sınıfa ya da kesite ayrılmıştı. Bu sınıfların en düşüğü, nüfusun oldukça büyük bir kısmını teşkil etmesi gereken kölelerden oluşuyordu. Onların yukarısındaki sonraki sınıf bir miktar mülke sahip olan; ancak yoksul ve basit, isimleri *muslikênu* kelimesinin ima ettiği gibi, hür insanlardan oluşan büyük kitleyi içeriyordu. Bunlara orta sınıf olarak isim verebiliriz. En yüksek ya da daha üst sınıf; bütün subayları, mahkemeye bağlı vekilleri, üst düzey memurları ve devlet hizmetlilerini, ayrıca büyük toprak ve mülk sahiplerini kapsıyordu. Babil nüfusunda hür insanlar ile ilgili, iki büyük sınıfı birbirinden ayıran ve sınırlarını belirleyen farklar, herhangi bir hasar karşılığında ödemeye mecbur ya da almaya hak sahibi oldukları, tazminat ödeme tarifesi ile iyice açıklanmıştır. Böylece eğer bir üst sınıf üyesi, tapınak ya da özel bir evden, bir öküz ya da koyun ya da eşek ya da domuz ya da kayık çalmaktan suçlu ise, kendisi sahibine tazminat olarak otuz katını ödemek zorundaydı; oysa hırsız orta sınıf mensubu ise, kendisi sadece bedelin on katını ödemek durumundaydı; şayet hiç mülkü yoksa ve tazminatı ödeyemiyorsa, kendisi idam edilirdi. Eğer saldırgan orta sınıftansa adam öldürme cezası daha azdı, ayrıca böyle bir adam karısını da daha ucuza boşayabiliyordu ve doktor ya da cerrahına başarılı bir ameliyat için daha az ücret ödeme ayrıcalığına sahipti.

Fakat orta sınıftan bir adam tarafından kullanılan ayrıcalıklar, hayatı ve uzuvlarının değeri biçilirken karşılık gelen değerin azal-

tılması ile dengelenmişti. Sonuç olarak, eğer bir doktor acemice bir ameliyat yapmakla üst sınıftan birinin ölümüne sebep olduysa ya da o kişiye bir gözün kaybı gibi ciddi bir zarar verdiyse, cezası her iki elin kesilmesiydi. Fakat eğer hasta orta sınıfın mensubu ise, böyle bir cezanın istenmiş olduğu asla görülmemektedir. Eğer yine de hasta orta sınıftan birinin kölesi ise, ameliyat sırasında ölüm durumunda, doktor mal sahibine bir başka köle vermek zorundaydı ve kölenin gözünü kaybetmesi halinde, doktor mal sahibine kölenin değerinin yarısını ödemek durumundaydı. Saldırı cezaları da, kavga ile ilgili tarafların sosyal konumuna ve mevkisine göre düzenleniyordu. Şöyle ki, eğer bir üst sınıf mensubu kendi dengi olan birinin gözünü ya da dişini çıkardıysa, ceza olarak kendi gözü ya da dişi çıkarılırdı ve eğer kendi sınıfının mensuplarından birinin kolunu (ya da bacağını) kırdıysa, karşılık gelen kolu (ya da bacağı) kırdırırdı; fakat eğer bir orta sınıf mensubunun gözünü çıkarmış ya da kolunu (veya bacağını) kırmışsa, kendi şahsında hiçbir cezaya katlanmazdı; ancak gümüş bir mana cezasına çarptırılırdı ve böyle bir adamın dişini çıkarması halinde, kendisi üçte bir mana cezasına çarptırılırdı. Eğer aynı sınıfın iki mensubu bir kavgaya karışmışlarsa ve onlardan biri diğerine alışılmışın dışında bir saldırıda bulunmuşsa, saldırgan sadece para cezasına çarptırılırdı; eğer kavga üst sınıf üyeleri arasında olmuşsa, para cezası daha büyük olurdu. Fakat eğer böyle bir saldırı bir adam tarafından, kendisinden daha yüksek mevkiye sahip birine yapılmışsa, saldırgan, meclis huzurunda öküz derisinden kırbaçla altmış kamçı darbesi ile açıkça dövülerek cezalandırılırdı. Bu düzenlemeler Babil toplumunda hür adamların iki sınıfına ait imtiyaz ve sorumlulukları belirtmektedir ve bunlar yararlandıkları göreceli sosyal konumları işaret etmektedirler.

Üst sınıf mensuplarının ev idaresi ile ilgili işlerinde ve mülklerinde kölelerin sayısı daha çok olsa da hür adamların her iki sınıfı köle sahibi olabiliyordu. Köle; efendisinin mutlak malıydı, alınabiliyor ve satılabiliyor, ayrıca borç karşılığı teminat olarak kullanı-

labiliyordu; ancak kölelerin bir sınıf olarak kendilerine ait çok az hakları olsa da, onları bazı koşullarda elde edebiliyorlardı. Bu şekilde, eğer kadın kölenin sahibi, ondan (kadın köleden) çocuklar yaparsa kendisi o kadını borç karşılığı ödeme olarak kullanamaz ve bunu yapması halinde, para olarak borcun başlangıçtaki miktarını ödeyerek fidye verip onu kurtarır. Erkek köle için de, ister üst sınıf ister orta sınıf mensubunun malı olsun, hür bir kadınla evlenmek mümkündü ve eğer böyle olduysa, çocukları özgürdü ve efendisinin malı olmazlardı. Aynı zamanda eğer kölenin evlendiği hür kadın beraberinde babasının evinden çeyiz getirdiyse, bu kölenin ölümü üzerine kadına kendi mülkü olarak kalırdı ve varsayalım karı koca olarak beraber yaşadıkları sürece çift başka mülk edinmiş olsun, diğer yarısı kendisinin ve çocuklarının istifadesi için hür kadın tarafından alıkonulduğundan, kölenin sahibi böyle bir mülkün sadece yarısı üzerinde hak talep edebilirdi.

Genel olarak konuşmak icap ederse, kölenin durumu çok zor değildi; zira sahibinin ev işleri ile ilgili muteber bir mensubuydu ve mülkün değerli bir parçası olarak, onu sağlıklı ve salim tutmak açıkça sahibinin menfaatineydi. Gerçekte kölenin değeri sahibinin evinden erkek ya da kadın köleyi kaçırmak ve onu şehirden uzaklaştırmak karşılığında konan cezanın ağırlığı ile kanıtlanırdı; zira bu suçtan kabahatli kişi idam edilirdi. Kaçak köleyi barındırma ve teslim alma için de aynı ceza uygulanırdı; oysa kaçan köleyi yakalayıp geri getiren birine köle sahibi tarafından sabit bir ödül verilirdi. Köle hırsızlığını zorlaştırma ve suçlunun ortaya çıkarılmasını kolaylaştırma amacıyla özel bir yasa da hazırlanmıştı. Böylece eğer bir damgalayıcı, sahibinin rızası olmadan köle üzerine bir işaret koyarsa, kendisinin elleri kesilirdi ve eğer bir başka adam tarafından aldatılarak bunu yaptığını kanıtlayabilirse, o adam idam edilirdi. Köleler, efendisine itaatsizliğin ve aynı zamanda hür insanlardan oluşan üst sınıfın bir mensubuna ağır saldırıda bulunmak gibi kötü suçlar karşılığında kulak kesilmesi gibi ciddi cezalara maruz kalırlardı. Fakat genellikle köleye iyi bakıldığı açıktı. Kendisi daimi

olarak köle kalmaya da mahkûm edilmezdi; zira efendisinin hizmetindeyken bile belli koşullar altında kendi mülkiyetini edinmesi mümkündü ve eğer bunu yapmışsa, efendisinin rızasıyla kendi özgürlüğünü satın alabilirdi. Eğer köle düşman tarafından esir alınmışsa ve yabancı bir ülkeye götürülüp satılmışsa ve ardından yeni sahibi tarafından kendi ülkesine götürülmüşse kendisi efendilerinden her ikisine hiç para ödemek zorunda kalmadan özgürlüğünü talep edebilirdi.

Hammurabi'nin kanunnamesi borçlu ve alacaklıların görevleri konusunda da ayrıntılı düzenlemeler içermektedir ve bu eski dönemde Babillilerin ticari hayatına ilginç bir ışık tutmaktadır. Örneğin, varlıklı bir adam ya da tüccarın işini büyütme ve diğer şehirlerle ticaret yaparak büyük kârlar elde etme yöntemini açıklıyordu. Bunu, kendisine karşı bazı belirlenmiş yükümlülükleri bulunan; fakat ticaretleri konusunda bağımsız olarak hareket eden acenteler kullanarak başarıyordu. Bu acenteler, tüccardan para ya da tahıl, yün, yağ veya herhangi bir tür ticari mal alırdı ve karşılığında kârlarından sabit bir pay öderlerdi, kalanını kendi hizmetleri için karşılık olarak muhafaza ederlerdi. Onlar bu tür ticari pazarlamacıların en eskileriydi. Tüccar ile acente arasında dolandırıcılığı önlemek üzere, birbiriyle iş ilişkilerini ele alan özel düzenlemeler yapılmıştı. Böylece acente; tüccardan ticaret yapacağı para ya da mal aldığında yasa gereği, almış olduğu miktar için, işlem zamanında, uygun biçimde düzenlenmiş bir makbuz vermesi gerekirdi. Benzer şekilde, eğer acente, tüccara parayı almış olduğu mal karşılığında ve iyi niyet belirtisi olarak vermişse, tüccar acenteye makbuz vermek zorundaydı ve acentenin seyahatinden dönüşünü hesap ederek sadece makbuzda belirtilen bu tutarlar yasal yükümlülük olarak kabul edilirdi. Eğer acente uygun makbuzu edinmeyi unutmuş ise, bunu sorumluluğunu kabul ederek yapmış sayılırdı.

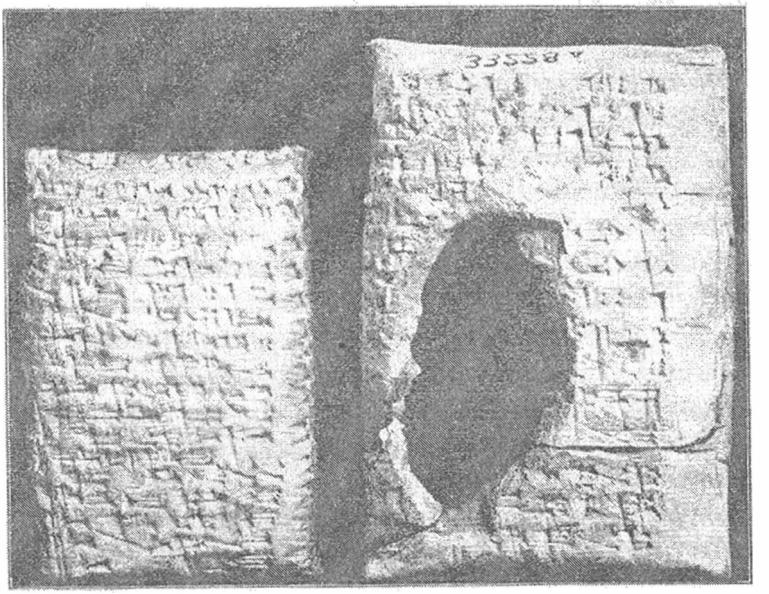

KİL SÖZLEŞME TABLETİ VE DIŞ MUHAFAZASI
Babil'in Birinci Hanedan dönemine dayanmaktadır.

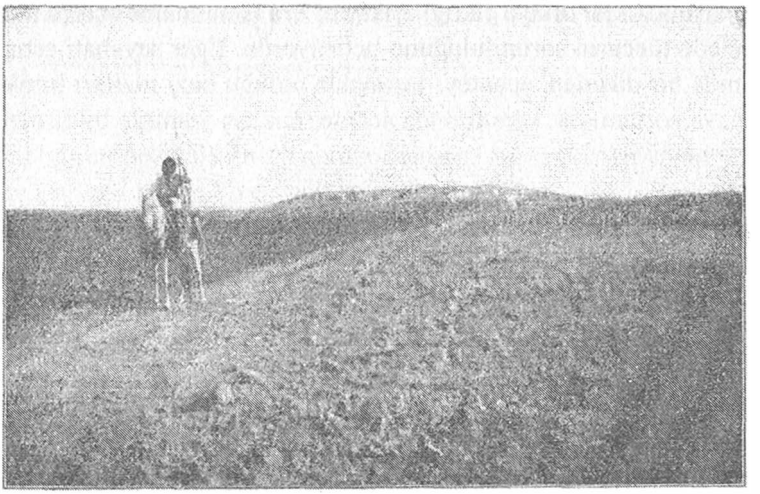

ÇÖLDE ROTA

Bu dönemde seyahat, bugün Doğu'da olduğu gibi, biraz risk taşırdı ve acentenin seyahat ettiği kervan haydutların saldırısına maruz kalırdı veya yola çıktığı ülkenin düşmanları tarafından kafile esir alınabilirdi. Bu sebepten meydana gelen kaybın malların ticaretiyle hayatını riske atan acente tarafından üstlenilmemesi; fakat sadece malları öne süren ve kendi şehrinde emniyette olan tüccarın üzerine yüklenmesi adildi. Yine de malların saldırıya uğrayan veya soyulan kervan nedeniyle kaybı sonucunda sık sık anlaşmazlıklar ortaya çıktığı aşikârdı; zira kanunname açıkça meselede tüccarın sorumluluğunu belirtiyordu. Eğer seyahati esnasında bir düşman, acenteyi taşımakta olduğu bazı malları bırakmaya zorlamışsa, karşılığında acente, miktarı yeminle bildirmek zorundaydı ve o zaman kendisi konuyla ilgili bütün sorumluluktan aklanırdı. Eğer kendisine verilen malları ya da parayı kötüye kullanmakla patronunu aldatmaya kalkarsa şehrin yaşlıları huzurunda suçunun kanıtlanması üzerine, tüccara, almış olduğu paranın üç katını geri ödemeye mecburdu. Öte yandan, eğer tüccar kendisine iade edilmiş, vadesi gelen tutarı inkâr ederek acentesini dolandırmaya teşebbüs ederse kendisi suçunun kanıtlanması üzerine acenteye tutarın altı katını tazminat olarak ödemekle yükümlüydü. Bu şekilde, yasanın acenteyi daha güçlü durumdaki patronu tarafından soyulma riskinden korumaya uğraştığı anlaşılacaktır.

Tüccar bazen acenteye yolu boyunca bulabildiği şehir ve kasabalardaki en iyi pazarlarda elden çıkaracağı mallar verirdi ve bazen acenteye dönüşünde satmak için yabancı şehirlerde mal almak üzere para verirdi. Eğer girişim başarılı olursa tüccar ve acentesi kârları aralarında paylaşırlardı; fakat eğer acente kötü anlaşmalar yapmışsa, kendisi tüccara almış olduğu malların bedelini geri ödemek durumundaydı; eğer tüccar herhangi bir kâr kaybını tehlikeye atacak şekilde anlaşmamışsa, kendisine geri ödenecek miktar, verilen malların değerinin iki katı olarak saptanmıştı.

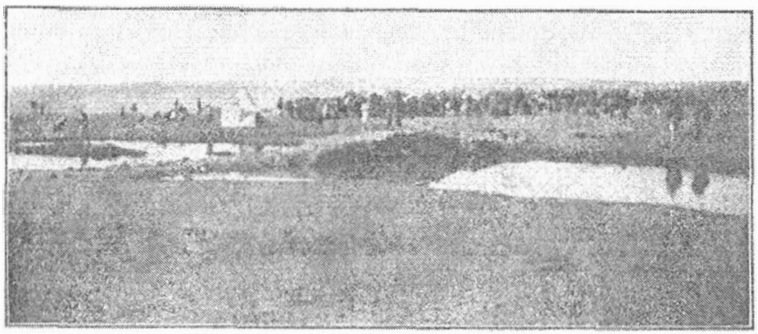

ÇÖLDE, BİRECİK VE URFA ARASINDA, BİR KAMP YERİ

Bu son kararname, hem tüccar hem acente tarafından bu dış ticaret sisteminden elde edilen çok büyük kârların delilini sunmaktadır; zira tüccar tarafından adil kâr kabul edilen şeyin satılan malın değerinin iki katı olduğu açıktır. Başarılı bir seyahatin kârları, zahmeti ve zamanı karşılığında, acentaya dönen adil bir getiriyi de içerirdi. Bu eski dönemin sözleşme tabletlerinin çoğu, ilgili farklı taraflar arasında çeşitli anlaşmaların yapıldığı bu tür ticari seyahatleri anlatmaktadırlar ve bazen bu tür sözleşme ya da ortaklıklara, sadece tek bir seyahat için değil; uzun süreli olarak da girilirdi. Bu yüzden Babil'in Birinci Hanedan zamanında ve muhtemelen bu dönemden uzun asırlar önce, Doğu'nun büyük ticaret yolları trafikle doluydu. Yük hayvanı olarak eşek ve marsıvan eşeği kullanımı dışında, çok sonraki döneme kadar at ve develer ilave edilmemişti, çölde en büyük ticaret yollarından biri üzerindeki kamp yeri, günümüzde çöldeki kervan kamp sahasınınkine benzer bir görünüm arz etmiş olmalıydı.

İnsan ve hayvan ayaklarıyla çiğnenmiş engebeli yollar, bugün o uzak çağda oldukları halleri ile aynıdır. Bu eski yolcuların akşam karanlığında surlarla çevrili şehre yaklaşırken, kapılar kapanmadan önce oraya varmak için adımlarını hızlandırdıklarını hayal edebiliriz. Ortaçağa ait surları olan Samarra şehrine yaklaşılmasını tasvir eden böyle bir tablonun, eski Babil'in çoğu şehrinde benzerine sahip olduğu kabul edilebilir. Kervan yolu çölden şehir kapısına gider ve eğer surun üzerinde yükselen iki yekpare tapınak kulesini camilerin kubbeleri ile değiştirirsek resimde başka çok az şeyin değiştirilmesine gerek kalır.

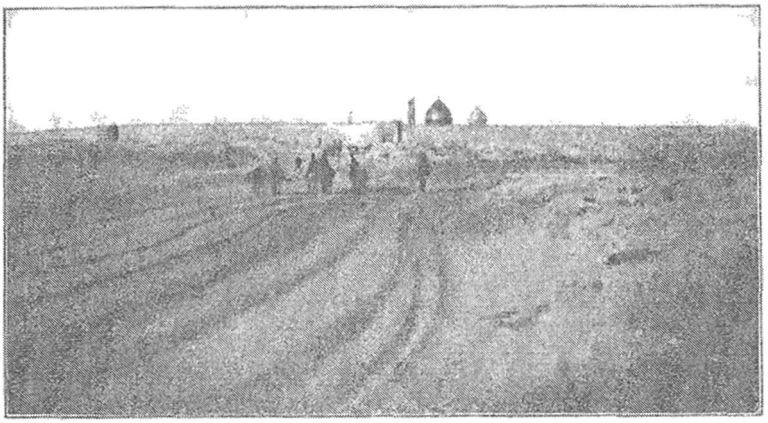

DİCLE'NİN SOL KIYISINDA BULUNAN SAMARRA ŞEHRİNE YAKLAŞMA

Burada kapılar kapanmadan önce, günbatımında küçük bir karavanın şehre yaklaşmakta olduğu görülmektedir. Samarra MS 834'te Harunü'r-Reşid'in oğlu Halife el-Mutasım tarafından kurulmuştu; fakat doğuda âdetler değişmezdi ve fotoğraf eski bir Babil kervanının dönemin surlu şehrine yaklaşmasını resmetmek için kullanılabilir.

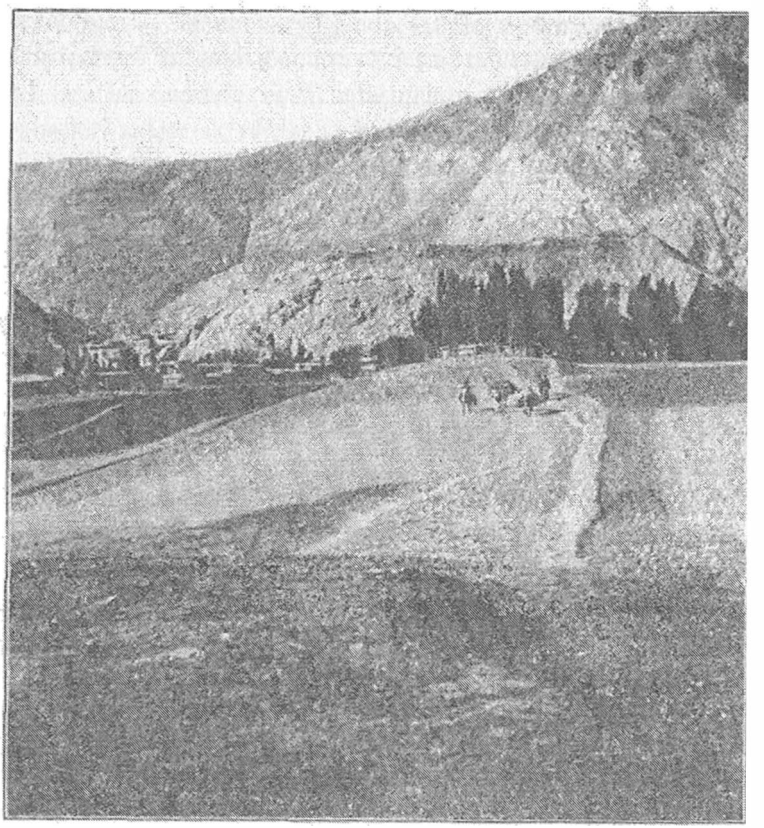

KÜRDİSTAN DAĞLARINDA KÜÇÜK BİR KERVAN

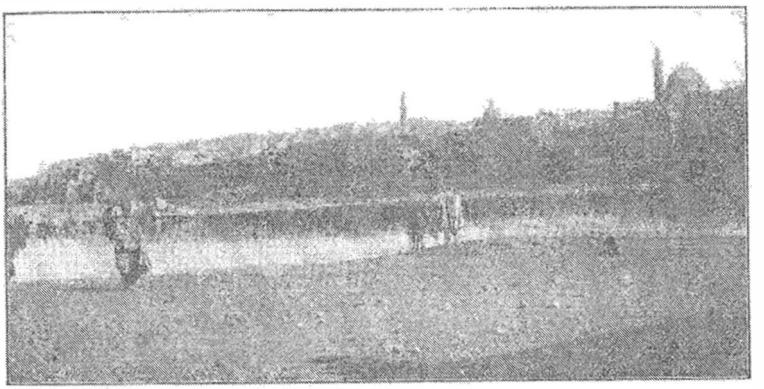

MUSUL ŞEHRİ

Dicle'nin sağ kıyısında eski Ninova şehrinin mevkisini belirleyen tepeciklerin karşısında bulunuyordu. Fotoğrafta fark edilebilen düz çatı ednouselar şekil ve yapı olarak eski Asur ve Babilliler tarafından kullanılanlara çok benzer.

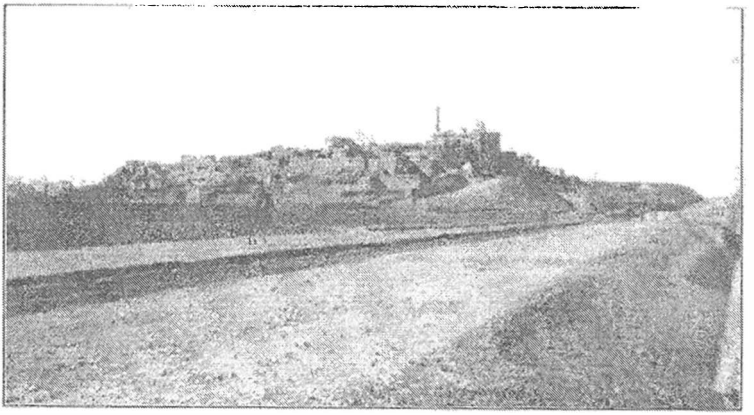

YUNUS NEBİ'NİN KÖYÜ

Asur şehri Ninova'nın mevkisini belirleyen tepeciklerden birinin üzerine inşa edilmişti. Fotoğraftaki cami Yunus Peygamber'in kabrinin geleneksel mekânı üzerine inşa edilmiştir. Tepecikte günümüz sakinlerinin düz çatılı evleri resimde net biçimde görünmektedir.

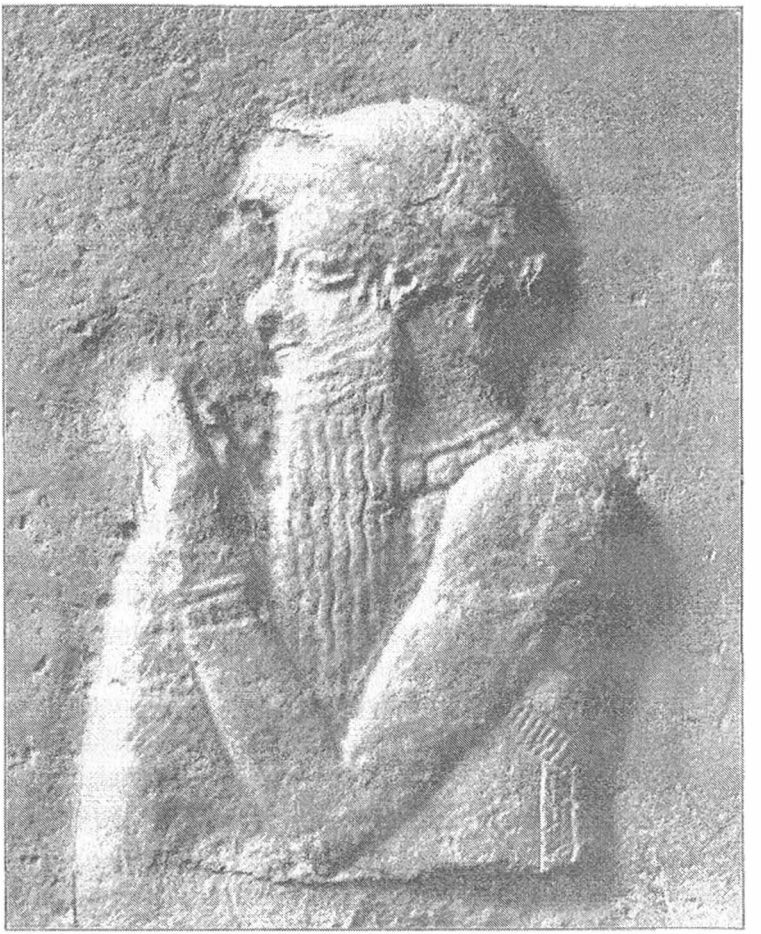

BABİL KRALI HAMMURABİ'NİN BÜSTÜ
British Museum'da bir taş levhadan detay.

Bu dönemde evler, sıcak mevsimlerde geceleri üzerinde ev sakinlerinin uyuduğu, direkler ve çalı çırpı ile takviye edilmiş düz çamur damları ile günümüzün yanmamış tuğladan evlerine benzer olmalıydılar. Kanunname o zamanlar, özellikle iyi inşa edilmemiş ve yıkılmaya eğilimli evlerin, böyle bir şeyin olması durumunda çok âdilane olarak, müteahhitin üzerine sorumluluğu yüklediğine dair deliller de sağlamaktadır. Kötü işçilik konusunda müteaahite yüklenen cezalardan anlaşıldığı kadarıyla Hammurabi'nin zamanından önce ticarette oldukça çok suistimal yapılmıştır, ayrıca cezaların yaptırımının onları yok etmeyi başaramadığı ihtimal dışı değildir. Nitekim eğer bir müteahhit, biri için bir ev inşa etmiş ve işi sağlam olmamışsa ve ev yıkılırsa ve mal sahibini öleceği şekilde ezerse, müteahhitin bizzat idam edilmesi gerektiği yasayla belirlenmişti. Eğer evin yıkılışı ev sahibinin oğlunu öldürmüşse, müteahhitin kendi oğlu idam edilecekti.

Eğer mal sahibinin bir ya da daha fazla kölesi öldüyse, müteahhit köle karşılığı kendisine köle iade etmek durumundaydı. Mal sahibinin malına evin yıkılışından dolayı herhangi bir zarar gelmişse, müteahhit tarafından tazmin edilecekti. Bu cezalara ilaveten müteahhit evi veya uygun şekilde sağlamlaştırılmadığı için yıkılmış kısmını, masrafı kendine ait olmak üzere, yeniden yapmak durumundaydı. Öte yandan, sağlam iş için müteahhide yapılacak ödeme uygun kanun hükümleri ile düzenlenmişti ve dönemin evleri, nadiren bir kattan fazla olduğu için, ödeme tarifesi bina tarafından kaplanan alanla tespit edilmişti.

Hammurabi'nin kanunlarından eski Babil'deki tarımsal işler konusunda da dikkate değer bilgiler elde ediyoruz, çünkü toprak sahibinin görev ve sorumlulukları ile kiracılarla ilişkileri konusunda ayrıntılı düzenlemeler sunulmaktadır. Tarım amaçlı arazi kiralamada alışılmış uygulama mahsulün belirli bir oranını, genellikle üçte bir ya da yarısını toprak sahibine verip kiracının kira bedelini ayni olarak ödemesiydi. Eğer kiracı tarım amacıyla belirli bir araziyi ki-

ralamışsa, o toprağı işlemeye ve ürün yetiştirmeye zorunluydu ve eğer bunu yapmayı ihmal ederse, mülk sahibine toprağın ortalama kirası olarak hesap edilen değeri ödemek durumundaydı, ayrıca toprağı çapalamak ve geri vermeden önce sürmek zorundaydı. Arazinin kirası genellikle hasat zamanı hesap edildiğinden ve tutarı mahsulün büyüklüğüne bağlı olduğundan ekine selden ya da fırtınadan gelen hasarın kiracı tarafından telafi edilmemesi daha âdildi; böylece kanunname ile böyle bir durumdan doğan bir hasarın arazinin sahibi ile çiftçi arasında eşit olarak paylaşılması gerektiği yasalaştırılmıştı, yine de eğer çiftçi kirasını önceden ödemişse hasar ortaya çıktığında parayı geri alma için hak iddia edemezdi.

Kanun maddelerinden, sadece çiftçilerle toprak sahipleri arasında değil; çiftçilerle çobanlar arasında da anlaşmazlıkların sık olduğu aşikârdır. Çobanların, sürüler için otlak bulmak çabası esnasında ilkbaharda, genellikle koyunlarının çiftçilerin arazilerinden istifade etmelerine izin verdikleri kesindi. Bu pratik kanunname, koyunlarının sahibinin rızası olmadan ekili arazide otlamasına sebep olan herhangi bir çoban tarafından ödenecek tazminat tarifesini tespit ederek bizzat önlemeye çalışır. Eğer cürüm, ilkbaharın başlarında, ekinler daha ufakken gerçekleşmişse, çiftçi ekini toplayacak ve çobandan, dikkate değer miktarda ayni olarak tazminat alacaktı. Fakat eğer ilkbaharın sonlarında suç, koyunlar meralardan getirilmiş ve şehir kapısında büyük ortak araziye çevrildiğinde işlenmişse, suç muhtemelen daha az kazaya binaen ve ekine zarar daha büyük olurdu. Bu durumlarda çoban ekini devralmalıydı ve çiftçiye zararı için çok aşırı ödeme yapmak durumundaydı.

Bağ ve meyve bahçelerinin ekimi teşvik edilmişti ve kişinin bir tarladan bu amaçla yıllık kira vermeksizin yararlanmasına izin verilmişti. Kendisi dört yıl için araziyi ekebilir ve araziye bakabilirdi, kiracılığının beşinci yılında, diğer yarısını bahçenin ekicisi kendi için alıkoyarken, arazinin asıl sahibi bahçenin yarısını ödeme ola-

rak alırdı. Eğer bahçede boş bir toprak parçası bırakılmışsa bu ekicinin payının yarısına hesap edilirdi. Düzenlemeler ekimin uygun şekilde yerine getirilmesini sağlamak için yapılmıştı; zira kiracı ilk dört yıl esnasında bunu yapmayı ihmal ederse kendisi kendi yarı payını almadan araziyi dikmek zorunda kalırdı ve mülk sahibine ilave olarak toprağın başlangıçtaki durumuna göre miktar olarak değişen tazminat ödemesi gerekirdi. Eğer bir adam bahçe kiralamışsa, mülk sahibine ödediği kira, hasılatının üçte ikisi olarak belirlenmişti. Kanunnamede sığır ve eşeklerin kiralanması ile ayrıca zarar ya da kötü muamele durumunda ödenecek tazminat ile ilgili ayrıntılı bilgiler de verilmişti. Bunlar, kiracının sadece makul bir şekilde önleyebileceği ziyan ve hasarlardan sorumlu olduğu şeklinde adil bir ilke ile düzenlenmişti. Şöyle ki, eğer bir aslan kiralanmış bir öküz ya da eşeği sahrada öldürmüşse ya da öküze yıldırım çarpmışsa, zarar mal sahibine düşerdi ve hayvanı kiralamış olan kişiye isabet etmezdi. Fakat eğer kiracı, öküzü dikkatsizlik nedeniyle veya acımasızca döverek öldürmüşse veya hayvan onun sorumluluğunda iken bacağını kırmış ise kendisi kiralamış olduğu hayvanın yerine mal sahibine bir başkasını iade etmekle yükümlüydü. Hayvana yapılan daha küçük hasarlar karşılığında kiracı sabit barem-de tazminat ödemek zorundaydı. Şöyle ki, eğer öküzün kira dönemi esnasında gözü çıkmışsa kiralayan kişi mal değerinin yarısını ödemek zorundaydı; fakat kırık boynuz, kuyruğun kopması veya burnun yırtılması durumunda, kendisi hayvanın değerinin çeyreğini öderdi.

Hasar ya da yaralanma olduğu hallerde ihmalin kanıtlanamadığı durumlarda, hayvanın sahibi sorumlu tutulmamasına rağmen, sığırın bakımı esnasında ihmal nedeniyle para cezaları da alınırdı. Bir boğa, sahibi ne kadar dikkatli ve özenli olsa da herhangi bir anda yabanlaşabilir ve birini boynuzlayabilirdi ve bu gibi durumlarda, yaralı kişi, mal sahibine karşı dava açamazdı. Fakat eğer bir boğa, kişiyi zaten boynuzlamış ise ve huysuz olduğu zaten biliniyor olmasına rağmen mal sahibi boynuzlarını köreltmemiş ya da

onu kapatmamış ise boynuzlaması ve hür bir kişiyi öldürmesi durumunda, kendisi yarım mana gümüş ödemek zorundaydı. Köle öldürülmesi durumunda, ödenen bedel üçte bir kg. gümüş idi. Arazilerini işlemeleri için ırgat kiralayan toprak sahibi; sığır sürüsü, hayvan yemi ya da tohumluk buğday ile ilgili fiyatlar konusunda sahtekârlık yapması halinde ciddi para cezalarına çarptırılırdı. Eğer bir kişi sığır sürüsü için yem çalarsa, kendisi bunu tazmin etmek zorundaydı, ayrıca ellerinin kesilmesi cezasına da maruz kalırdı. Kiralık öküzlerin kaçmalarına izin vermekten ya da tohumluk mısırı çalmaktan mahkûm olması halinde, bu yüzden ürün yetiştiremediği için, kendisi çok ağır tazminat ödemek durumunda kalırdı ve eğer ödeyemediyse, işlemesi gereken arazide öküzler tarafından boynuz darbeleriyle parçalanmaya maruz kalırdı.

Babil gibi az ve sadece yılın bir mevsimi yağmur yağan kurak bir ülkede, arazilerinin sulaması ziraatçilerin en önemli görevlerinden birini teşkil ederdi. Çiftçi; suyu, yanları toprak kıyılardan oluşan, toprak seviyesinin üzerindeki küçük sulama kanalları veya su yolları ile tarlasına taşırdı. Benzer yöntemlerin eski Babilliler tarafından da kullanıldığı açıktır. Böyle bir kanal birkaç çiftçinin arazisinin ihtiyacını karşılayabilirdi ve kanalın dolaştığı araziye sahip her kişinin, arazisindeki kanal kıyılarını bakımlı tutmak göreviydi. Eğer kıyı ya da bendini takviye etmeyi ihmal ederse ve su bir gediği zorlayıp komşusunun arazisini basarsa kendisi bozulan ürün için ayni tazminat ödemek zorunda kalırdı, ödeyememesi durumunda, malları satılırdı ve arazileri onun dikkatsizliği yüzünden hasar gören komşuları, parayı paylaşırlardı.

Babilli çiftçilerin toprağı, birkaç küçük kare ya da dikdörtgen alana ayrılarak ekilmeden önce sulama için hazırlanırdı. Bu küçük kare ya da dikdörtgen parçalar alçak bir toprak setle ayrılır, tohum daha sonra bu küçük karelere ya da parçalara dikilirdi. Arazi içinde uzunlamasına giden setlerden bazıları, uçları en yakındaki ana sulama kanalı kıyısına kadar taşınan, küçük kanallara dönüş-

türülmüştü. Hiçbir kapı ya da bent sistemi kullanılmamıştı ve çiftçi tarlalarından birini sulamayı istediğinde, sadece küçük kanallarından birinin karşısındaki seti bozuyor ve suyun içeri akmasını sağlıyordu. Arazisinin sulamayı istediği bölümüne su ulaşıncaya kadar, bu küçük kanal boyunca suyun akmasını sağlardı. Sonra, aynı zamanda suyun küçük karelerden birinin üzerinden akması ve tamamen onu ıslatması için, setini yıkarak biraz toprakla kanalı kapatırdı. Bu kare bittiğinde, seti doldurur ve sonraki kare için işlemi tekrarlardı ve arazinin gerekli kısmını sulayana kadar buna devam ederdi. Bu bittiğinde, kendisi ana kanala dönmüş ve suyun akışını bentte açmış olduğu oyuğu kapatarak kesmiş olurdu. Bütün süreç, bugün halen olduğu gibi, son derecede basitti; fakat özellikle su, mülkün birkaç parçasına aynı anda taşınırken aşırı sulama durumunda, özen ve ihtiyat gerektiriyordu. Sulayıcı tarafından suyun zamanında kapatılmaması şeklinde bir dikkatsizliğin sadece kendi tarlalarında değil; komşularının arazilerinde de büyük hasara yol açabileceği açıktır. Eski Babil döneminde, eğer bir çiftçi, kanalında suyu akar halde bırakmışsa ve komşusunun tarlasını su basmış ve ekini zarar görmüşse verdiği zararın miktarına göre tazminat ödemek durumundaydı.

Sulama kanalının ve küçük kanalların suyun her noktada akıtılabilmesi ve etrafı çevreleyen toprağa akmasına imkân verilebilmesi için, toprak seviyesinin yukarısında yapıldığı yukarıda ifade edilmişti; ayrıca Babil gibi düz bir ülkede suyu doğal seviyesinden arazinin seviyesinin daha yukarısına çıkarmak için bazı araçların kullanılması gerektiği açıktı. Beklendiği gibi Babil yazıtlarında sulama makinelerine atıflarda bulunulmuştur ve kesin biçimleri ve yapıları tarif edilmemiş olsa da günümüzde kullanılanlara çok benzer olmalıdırlar. Mezopotamya'nın günümüz sakinleri suyu sulama kanallarına yükseltmek için dört tür düzenek kullanırlar. Bunlardan üçü oldukça ilkeldir ve en yaygın kullanılan düzenekler bunlardır. En az sıkıntı veren ve koşulların elverdiği her yerde kullanılan yöntem, ilkel biçimdeki su çarkıdır. Bu, sadece kuvvetli

akan bir nehirde kullanılabilir. Çark birbirine çivilenmiş, dış kıyıları kabaca yontulmuş akslara birleştiren frenli ham dallar ve göbeklerden oluşturulur. İşlenmemiş toprak işi kupa ya da şişe dizisi suyu toplamak için dış kıyıya birbiri ardına bağlanmıştır ve birkaç özensiz çark kanadı kıyıdan dışarı çıkıntı yapacak şekilde sabitlenmiştir. Sonra çark, aksı kaba yığma taşlar üzerinde durmaktayken, nehir kıyısına yakın bir yere yerleştirilir.

Akıntı çarkı çevirdiği için, çark kenarındaki şişeler yüzeyin altına dalar ve dolu olarak yükselir. Çarkın tepesinde, hurma ağacının gövdesinin yarısı oyularak, bir oluk yapılmıştır ve şişeler bunun içine, oluktan küçük bir su kemeri aracılığı ile kıyıdaki sulama kanalına yönlendirilen sularını boşaltır.

Su çarkının yararı aşikârdır; zira su, insan ya da hayvan gücü olmaksızın yükseltilmektedir, ayrıca çarkı çevirecek güçte akıntı olduğu sürece, gece gündüz, daimi ikmal garanti altına alınmıştır. Su, çark durdurularak ya da önü kapatılarak kesilebilir. Bu çarklar, Fırat üzerinde en çok rastlananlardır ve genellikle nehir yatağında hafif bir düşüş olduğu ve suyun hızla sığ yerlere aktığı mevkilerde kurulurlar. Kıyılar çok yüksek olduğu için çarklar, genellikle tarlaların seviyesine ulaşmak amacıyla kurulmuş, mutlaka büyük düzeneklerdir, ayrıca çok kaba yapıları onların akıntıyla dönerken çatırdamalarına ve gıcırdamalarına sebep olur. Nehirde uygun bir yere, bunlardan birkaçı bazen yan yana kurulur ve birlikte çatırdamalarının sesi çok uzak mesafeden duyulabilir. Bu makinelerden birinin neye benzediği konusunda, resimden fikir edinilebilir. Fırat üzerinde Hit'te çok büyük su çarkları dizisi nehrin karşısına inşa edilmiştir ve yaptıkları gürültü olağanüstüdür.

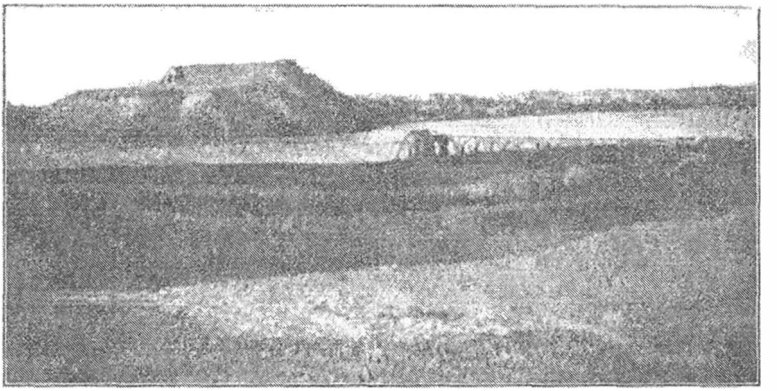

FIRAT ÜZERİNDE SULAMA AMAÇLI MODERN BİR ÇARK

Bu çarkları çevirecek hiç akıntı olmadığında ya da kıyının çok yüksek olduğu yerlerde, suyun insan ya da hayvan gücü ile yükseltilmesi gerekir. Genellikle Dicle üzerinde kullanılan en yaygın yöntem; suyu atlar, eşekler ya da sığırlar tarafından çekilen tulumlar içinde yükseltmektir. Kıyıya dik kenarlı bir oyuk açılır ve tahta payandalar üzerine tahta bir mil yatay olarak oyuk üzerine dayanır. Mil üzerine dolanan ip tuluma bağlanır, bu arada tulumun huni ucu, ağzı suyun döküleceği oluğun karşısına gelene kadar, aşağıdaki milin üzerinden geçerek ikinci bir iple tutulur. Tulumu yükseltmek için kullanılan hayvanlar, iplerin uçlarına bağlanırlar ve ipleri kıyıda eğimli düzeyde veya aşağı sürülerek çektikleri için sağlam mekanik güç alırlar. Daimi su akışı elde etmek için genellikle iki tulum kullanılır ve biri yukarı çekilirken, diğeri boş olarak aşağı salınır.

Günümüzde Mısır'da Mezopotamya'dan daha yaygın olan, üçüncü yöntem, *shadduf*tur (*) ve elle çalıştırılır. Merkezde desteklenen, bir ucunda suyu yükseltmek için kova veya tas ile birlikte ip bağlı diğer ucunda karşı ağırlık takılı kirişten oluşmaktadır. (**) Kuyunjik'te bulunan, yarım Asur kabartmasında, biri diğerinin üzerinde olmak üzere ikisi de suyu değişik seviyelere çıkarmak için kullanılan shadduf görüntüleri bulunmaktadır. Bunlar muhtemelen suyu arazileri seviyesine yükseltmek için eski Babilliler tarafından kullanılan düzeneklerdir ve hafif, ayrıca kolay sökülür olmaları onları dürüst olmayan çiftçiler için cazip kılmış olmalıdır. Bu yüzden Hammurabi yakalanan hırsız tarafından mal sahibine ödenecek ve hırsızın çaldığı düzeneğin türüne ve kıymetine göre

---

(*) Kovalı kaldıraç. (ÇN)

(**) Mezopotamya'da günümüzde su yükseltmek için kullanılan dördüncü tür düzenek, çark üzerinde hareket eden daimi demir kovalar zincirinden oluşmaktadır. Bu tahtadan kaba çark dişleri aracılığıyla, ona sabitlenen uzun sırıklı milin, atlara ya da sığırlara koşumlandığı, yatay bir çarka oturtulmasıdır. Hayvanlar daire etrafında dönerler ve böylece düzenek döndürülür. Düzenek yukarıda anlatılan üçü kadar ilkel değildir ve demir kovalar Avrupa'dan ithaldir.

değişen tazminat baremi tespit etmiştir. Babil'in nehirleri ve daha büyük kanalları, eski sakinleri tarafından, sadece arazilerinin sulanması için değil; ağır malzemelerin taşınması için su yolları olarak da kullanılmaktaydı. Yakın zamanda yayınlanan Hammurabi ile Abêshu'nun mektupları, gemilerle Babil'e getirilmesi için ekin, hurma, susam tohumu ve kereste nakli konusunda talimatlar içermektedir ve Hammurabi kanunları yün ile yağın su üzerinden ulaştırılmasına değinmektedir. Bu yüzden bu dönemde su yolu ile dökme levazım taşımak için kullanılan değişik boyutlarda gemilerin hatırı sayılır ölçüde kullanıldığı açıktır. Bu tür gemilerin ve mavnaların boyutlarının hesaplanma yöntemi, taşıyabildikleri tahıl miktarına dayanıyordu ve bu en büyük kapasite ölçüsü *gur* ile ölçülüyordu. Gemilerin yazıtlarında bu şekilde beş, on, on beş, yirmi, otuz, kırk, elli, altmış ve yetmiş beş gur kapasite ifadesi geçmektedir. Tekne yapımcısının altmış gurluk bir gemiyi inşa ücreti iki gümüş şekele sabitlenmişti. Ayrıca daha küçük tekneler için ücret nispeten daha azdı. Gemi yapımcısının işini baştan savma yapmasını engellemek için, kusurlu iş durumunda sorumluluğu onun üzerine yıkacak düzenlemeler yapılmıştı. Bu yüzden, eğer bir tekne yapımcısı bir gemi inşa etmek üzere görevlendirilmişse ve inşa işini geminin denize indirilmesinden sonra bir yıl içinde arızalar görünmeye başlayacak şekilde hatalı yapmışsa, kendisi masrafları ona ait olmak üzere gemiyi güçlendirmek ve tekrar inşa etmekle yükümlüydü.

Kayıkçının kirası kendisine yıllık olarak ödenecek altı gur ekin şeklinde tespit edilmiştir; ancak bir tayfabaşı ya da kaptan tarafından idare edilen ekip taşıyan daha büyük gemilerin bazılarının ücretlerinin muhtemelen daha yüksek tarifede olduğu açıktır. Biri kayığını bir sandalcıya verdiğinde, sandalcı onun kaybından ya da batmasından sorumlu bulunursa sandalın yerine yenisini vermek zorundaydı. Bir sandalcı, gemisi ile taşımak üzere kiraladığı, ekin, yün, yağ ya da hurma gibi bütün mallardan da sorumluydu, ayrıca eğer ihmali nedeniyle bunlar batarsa, kaybı telafi etmek zorun-

daydı. Eğer battıktan sonra gemiyi tekrar yüzdürmeyi başarmışsa, kendisi sadece tazminat olarak mal sahibine uğradığı zararın yarı değerini ödemek yükümlülüğü altındaydı. İki gemi arasında bir çarpışma durumunda, eğer biri o anda demir atmışsa, diğer geminin sahibi batırılan gemi için, ayrıca batırılan geminin sahibi batmış olan malın değerini yeminli olarak takdir ettiğinden yükü için tazminat ödemek zorundaydı. Gemiler araba vapuru olarak da kullanılırdı ve günümüzde kullanılan feribotların büyük kerestelerden ağırca yapılmış, ilkel hallerine benziyorlardı ve nehrin karşısına insanları olduğu kadar hayvanları taşımak için de kullanılıyorlardı.

Asurlular döneminde şişmiş tulumlar üzerinde yüzen salların ağır malların taşınmasında kullanıldıklarına dair deliller mevcuttur ve bunlar günümüzün salları olarak yadigâr kalmışlardır. Bunlar ağır malzemelerin nakliyatına uyarlanmışlardır, zira akıntı ile taşınmaktadırlar ve büyük svip ya da küreklerle rotada tutulmaktadırlar. Sadece tahta ve deri kütüklerinden yapıldıkları için pahalı değillerdi; zira kereste, nehirlerin kaynak yerlerinde çoktu. Seyahatlerinin bitiminde, mallar karaya indirildikten sonra, ayrılırlardı. Kereste satışından kâr edilirdi, şişirildikten sonra deriler kervanla gitmek üzere eşeklerin üzerine istiflenirdi.

Önceki sayfalarda, Babil'in Birinci Hanedan dönemine ait olan, son zamanlarda keşfedilen belgeler sayesinde tutulan ışığa dayanarak eski Babil hayatı ile ilgili daha çarpıcı yönlerin taslağını sunmuş bulunuyoruz. Hammurabi tarafından hazırlanan kanunlarda, kuralların o zaman ülkenin sakinleri arasında doğabilecek her koşul ve durumda anlaşmazlıkları çözmek ve sorumlulukları yüklemek için düzenlendiğini gördük ve doğal olarak, kanunların hangi noktaya dek uygulandığı sorusu ortaya çıkmaktadır.

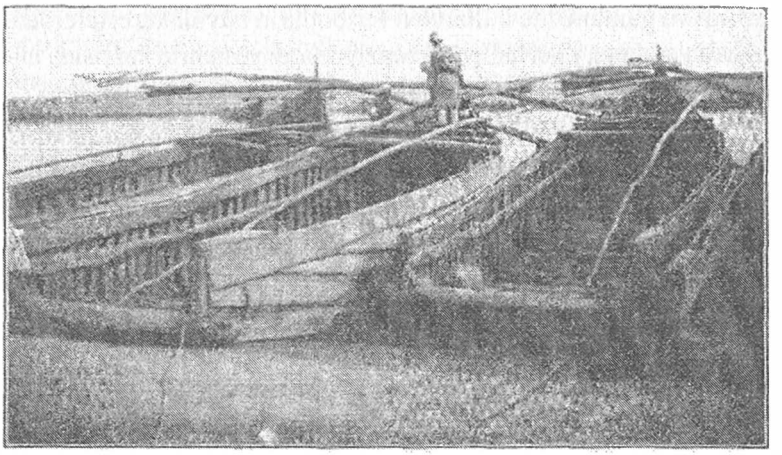

KAYIKLAR YA DA BİRECİK'TE FIRAT KIYISINDAKİ YEREL SANDALLAR
Kervanları nehrin karşı yakasına taşımak için kullanılmışlardı.

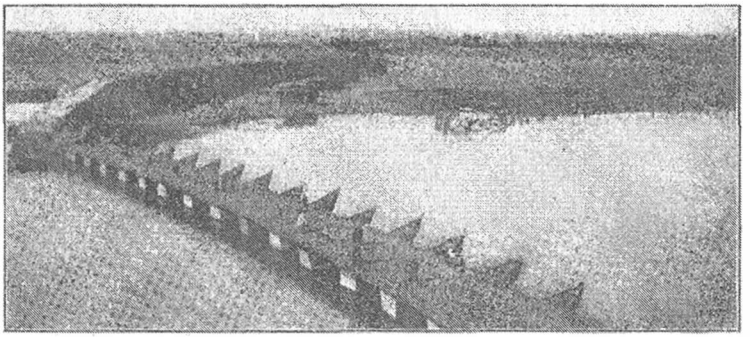

DİCLE'DE MUSUL'UN KARŞI KIYISINA
MODERN GEMİLERİN GEÇİŞ KÖPRÜSÜ

Gemiler, kanallarda ve daha ağır ilerleyen su yollarında kullanılmış olsalar da böyle salların Dicle ve Fırat üzerinde Kalde tarihinin en eski dönemlerinden bu yana kullanılmış olmaları mümkündür.

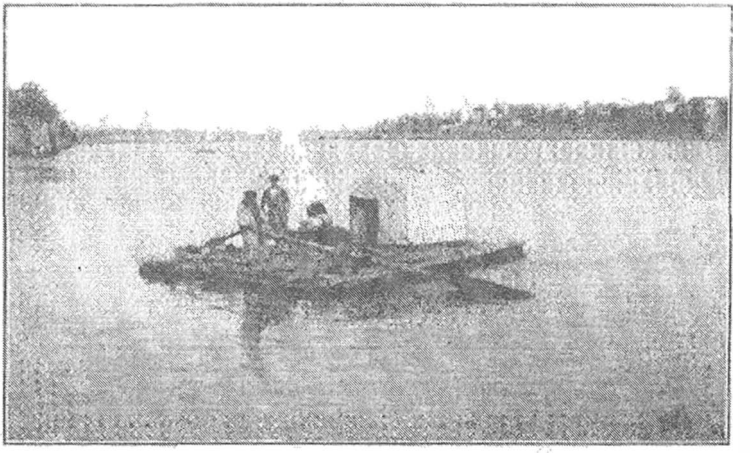

BAĞDAT'TA DİCLE ÜZERİNDE KÜÇÜK BİR KELEK (*) YA DA SAL

(*) Kayık ya da sal benzeri bir tür taşıt. (ÇN)

Kralın takdire değer mahkûmiyetlere karar verebildiği düşünülebilir; fakat onları uygulayabilecek ve düzenlemelerinin uygulandığını görecek gücü neredeyse hiç olmamıştır. Şükür ki, meseleyi çözmek için tahminde bulunmak zorunda değiliz, zira şimdi British Museum'da saklanan Hammurabi'nin kendi mektupları, kralın idaresinin her bölümüne ve imparatorluğunun her bölgesinde uyguladığı aktif denetime dair bolca delil sağlamaktadır. Tarihin en eski dönemlerinde, her şehir, komşularından bağımsız yaşarken ve kendi yönetim sistemine sahipken aralarında yakın ve hızlı iletişim ihtiyacı zorlayıcı değildi. Fakat onlar birbirilerine iyice kaynaşıp, geniş bir imparatorluğun parçalarını teşkil eder etmez bu zorunluluk ortaya çıktı. Böylece Akatlı Sargon zamanında, MÖ yaklaşık 3800 yıllarında, önemli şehirler arasında yaygın bir kraliyet konvoy sistemi kuruldu. Telloh'ta merhum M. de Sarzec, Sargon ile oğlu Narâm-Sin'in, Agade'den Shirpurla'ya gönderilen paketler üzerinde mühür olarak kullanılmış olan, mühür damgalarını taşıyan kilden parça kalabalığı ile karşılaştı. Ur Kralı Dungi'nin zamanında, Babil ile Elam'ın çeşitli şehirleri arasında daimi bir memur değişimi vardı ve Telloh'ta, daha sonraki kazılar esnasında, seyahatlerinin seyri esnasında Shirpurla'da durdukları zaman beslenmeleri için yiyecek malzemesi karşılığı makbuzlar bulunmuştu. Hammurabi'nin koşullarında, bizzat kralın kendisi tarafından, Larsam şehrindeki yerel valisi Sin-idinnam'a gönderilen gerçek mektuplardan bazılarını ele geçirmiş bulunuyoruz ve onlardan imparatorluğunun idaresi esnasında kendisini yönlendiren ilkelere yönelik fikir edindik.

Mektuplar genel nitelikleriyle, dönemin, daha önce yukarıda söz edilen sözleşme tabletlerine benzemektedir. Dikdörtgen, küçük kil tabletler üzerine yazılmışlardır ve sadece üç ya da dört inç uzunlukta olduklarından, yükünü teslim ettikleri kuryenin şahsında, kolayca sağa sola taşınabilmekteydiler. Tablet yazıldıktan sonra, zarfa yapışmasını önlemek için önce kuru kil serpildikten sonra, ince kilden bir zarf içinde muhafaza edilirdi. İlgili şahsın adı

zarfın dışına yazılırdı, hem zarf hem de tablet ulaşım esnasında kırılmasınlar diye iyice pişirilirlerdi. Mektubun alıcısı; mektup kendisine teslim edilince, hafifçe vurarak dış zarfı kırardı ve sonra zarf, mektubu ve mesajını açıkta bırakarak parçalara ayrılırdı. Zarflar, dönemin sözleşme tabletlerinin içlerinde muhafaza edildikleri şeylere çok benzerdiler; tek farkları, önceki belge türlerinde olduğu gibi, tabletin metninin zarfta tekrar edilmemesidir.

Ele geçirilen kraliyet mektupları askeri meseleler ve seferlerin yürütülmesine çok az ışık tutmaktadırlar; zira şehirlerin valileri ve sivil memurlara hitap edildiği için, mektupların çoğu, imparatorluğun iç idaresini etkileyen meseleleri ele almaktaydı. Gerçekten bir mektup, Asur'da konuşlandırılmış bulunan "Kraliyet Bölüğü"nden iki yüz kırk askerin intikali ile ilgili talimatlar içermekteydi ve bir diğer mektup Ur şehrinde konaklatılan bazı birliklerden bahsediyordu. Üçüncüsü Babil ordusunun bir kısmı için kıyafet ve yağ levazımını ele alıyordu ve Elam sınırına seferle meşgul olan diğerlerine emirler gönderilirken Elamlar'dan ele geçirilen bazı tanrılar için muhafız birliği olarak oluşturulan birliklerden bahsediliyordu. Ele geçirilen Elamlı tanrıçaların emniyetli refakati için emirler içeren mektup ve bu aynı tanrıçaların kendi tapınaklarına iadesinin emri, yabancı tanrılar, düşmandan ele geçirildiği zaman bile Babillilerin onlara, kendi tanrı ve tanrıçalarına gösterdikleri saygı ve hürmet ile davrandıklarını göstermektedir. Hammurabi, ilk mektubunda tanrıçaların bütün gereken ihtişam ve yolculuk için kurbanlık olarak getirilen koyunlarını kurban edildiği törenle ve kendi tapınak kadınları ve rahibeleri tarafından icra edilen alışılmış ayinler eşliğinde Babil'e nakli için talimatlar vermiştir. Kralın tanrıçaların kendi ülkesine gönüllü bir biçimde iade etmesi, onların Babil'e naklinden sonra, Babil ordusunun Elam'da yenilmesi nedeniyle gerçekleşmiş olabilir. Bu talihsizliğin nedeni elbette kral ve rahipler tarafından, Elamlı tanrıçaların yabancı bir ülkede alıkonmaları üzerine duydukları öfke olarak algılanmış olabilir ve Hammurabi muhtemelen, Babil orduları için zaferi bir kez daha emniye-

te alma ümidiyle, geri dönerken refakat edilmeleri kararına varmıştır.

Kendi tanrılarına uygun şekilde tapınılması ve mabetlerinin uygun erzakı için kralın uyguladığı özen, ele geçirilen mektuplarda çok iyi açıklanmıştır, zira kendisi tapınak gelirlerinin toplanmasını denetlemiştir, ayrıca tanrıların hizmetine bağlı sürü sahipleri ve çobanlar raporlarını doğrudan kendisine göndermiştir. Kendisi dini ayinlerin gözetimine de itina etmiş ve törenler gerektiği şekilde icra edilmiştir, ayrıca Ur şehrindeki bir bayramın uygun gözetimine engel olacağı için, bir kez daha, ihtilaflı bir mülkün sahipliği ile ilgili davanın duruşmasını ertelemiştir. Davada şikâyetçi, tapınak fırıncılarının başıydı ve sırasında bazı adakların hazırlanmasını denetlemek kendisinin göreviydi. Görevlerini terk etmek zorunda kalmaması için kral, dava duruşmasını bayram gerektiği şekilde kutlandıktan sonraya kadar ertelemiştir. Kral bizzat rahipler üzerine de sıkı denetim uygulardı ve belli başlı rahiplerden kendi astları hakkında raporlar alırdı, ayrıca bütün önemli tayinler için kraliyet onayı alındığı da muhtemeldir. Kâhinler loncası da o zaman önemli bir dini sınıftı ve onlar da kralın doğrudan denetimi altındaydılar. Birinci Hanedan'ın son krallarından biri olan, Ammiditana tarafından Sippar şehrinde üç yüksek rütbeli memura yazılan bir mektup, şehrin hizmetine bağlı kâhinler tarafından yürütülecek görevler konusunda talimatlar içermekte ve onların görevlerinin tabiatını göstermektedir. Ammiditana, Shagga'da ürün kıtlığı olduğunu belirterek, söz konusu memurlara yazdı ve oraya erzak gönderilmesini emretti. Ancak ekin şehre getirilmeden önce, onlara, geleceği tahmin edecek ve kehanetlerin olumlu olup olmadıklarını anlayacak olan kâhinlere danışmaları söylendi. Eğer öyle olacağını kanıtlamışlarsa, ekin getirilecekti. Kralın, Shagga'da mahsul kıtlığının bir yerel tanrı ya da ruhun öfkesinden kaynaklandığından korktuğu için ve eğer bu doğru ise, ekinin getirilmesi sadece yeni dertlere yol açacağı için, bu önlemi aldığını tahmin edebiliriz. Bu tehlikeyi önlemek, kâhinlerin göreviydi.

Kralın doğrudan denetimi altında olduğu sonucunu çıkarabileceğimiz bir başka rahiplik sınıfı, görevleri muhtemelen göksel cisimlerin kavuşmalarının duruma göre iyiye ya da kötüye işaret olduğunu tespite yönelik bir görüşle birlikte krala rapor vermek olan astrologlardı. Bu erken dönemde yazılmış hiçbir astrolojik rapor elimize ulaşmamıştır; fakat daha sonraki bir dönemde, Asur İmparatorluğu yönetiminde, astrologlar düzenli olarak krala bu gibi konulara dair rapor veriyorlardı ve uygulamanın uzun süredir yerleşmiş olması muhtemeldi. Hammurabi'nin mektuplarından biri kralın takvimi düzenlediğini kanıtlamaktadır ve kendisinin, artık ayların eklenecekleri zamanlar konusunda astrologlarının nasihatini öğrenmeye çalıştığını düşünmek mantıklıdır. Takvimi ele alan mektup Larsam'ın valisi Sin-idinnam'a, artık ayın ekleneceğini bildirmek için yazılmıştı. Kendisi, "Yılın (yani takvim) eksiği olduğundan, bırakalım şimdi başlayan ay ikinci Eylül olarak kaydedilsin." diye yazıyordu ve kral bu ilave ayın ilanının, araya eklenen ayı telafi etmek için, her zamankinden bir ay erken ödenmesi gereken Larsam şehrinden kaynaklanan vadesi gelmiş düzenli harcın ödemesinde hiçbir ertelemeyi haklı çıkarmayacağını ilave ediyordu. İlave ayların araya eklenmesi Babil aylarının aya göre hesaplanmasındandı, bu yüzden takvim güneş yılına uydurulmak için zaman zaman düzeltilmek zorundaydı.

Hammurabi tarafından hazırlanan kanunlarda zaten verilen tanımdan, kralın vatandaşlarının tüm sınırlarının görev ve imtiyazları konusunda çıkması muhtemel herhangi bir anlaşmazlığı çözümlemesi gereken düzenlemeler dizisi katmaya ve düzenlemeye çalıştığı görülecektir. Bu kanunnamenin hükmü kalmamış yasa olmadığı; aktif biçimde uygulandığı, Hammurabi'nin ele geçirilen mektuplarının çoğu sayesinde ziyadesiyle kanıtlanmıştır. Bunlardan, kralın ülkede adaletin uygulanmasında çok aktif bir rol üstlendiğini, ayrıca sadece başkentte karara bağlanan davalarda değil; aynı zamanda Babil'in diğer büyük şehirlerinde ve kasabalarında muhakeme edilenler üzerinde de kendisinin sıkı bir denetim

uyguladığını öğreniyoruz. Kendi yerel mahkemesinde adalet bulamadığını düşünen her vatandaş, adalet için krala doğrudan başvurma hakkına sahipti, ayrıca Hammurabi'nin mektuplarından kendisinin daima böyle bir başvuruyu dinlediği ve ona yeterli önemi verdiği açıktır. Kral, yetkiyle donatılan kişiler tarafından sebep olunan bütün çürümeyi ortadan kaldırma konusunda endişeliydi ve rüşvet almaktan mahkûm olan memurlarından hiçbirini bağışlamazdı. Bir kez daha Dûr-gurgurri şehrinde bir rüşvet vakası olduğunu öğrendiğinde kendisi bölge valisine Dûr-gurgurri'nin suçlamayı araştırmaya derhal başlamasını ve suçlu olduğu ortaya çıkanları cezalandırılabilmeleri için Babil'e göndermesini emretti. Adaletin seyrini tahrif etmeye eğilimli olanların cesaretini kırmaya hizmet eden ve aynı zamanda devleti zenginleştiren akıllıca bir önlem olarak, rüşvetin haczedilmesini ve resmi olarak Babil'e gönderilmesini de emretti. Kralın mümkün olduğunda, bütün başvuru olaylarını şahsen, yargı yoluyla, incelemiş olması da muhtemeldir. Ancak davacılar Babil'den oldukça uzakta yaşıyorlarsa, kendisi olay yerindeki memurlarına davayı muhakeme etmeleri için talimat veriyordu. Kendisi bir iddia ile ilgili hükümden ikna olduğunda davayı bizzat karara bağlar ve mahalli yetkililere kararının gereken şekilde uygulanıp uygulanmadığını görmeleri için talimatlar verirdi. Bu dönemde, tefecilerin gasplarının sonucu olarak pek çok anlaşmazlıkların çıktığı kesindir. Bu kişiler, sık sık, kendileri tarafından peşinat verilen tohumluk buğdaylar karşılığında güvence olarak, rehin almış oldukları araziler ve mülkleri, hileli tarzda talep ediyorlardı. Dolandırıcılığın kanıtlandığı durumlarda Hammurabi'nin merhameti yoktu ve ne kadar varlıklı ve güçlü olursa olsun, tefecinin cezalandırılmak üzere Babil'e gelmesini emretmişti.

Hammurabi'nin mektuplarında sık sık bahsedilen bir konu devlet gelirinin toplanmasıydı, ayrıca ülkenin her yerinde büyük tapınakların levazımı için ayrılmış topraklardan ve kraliyete ait şehirlerden kira ve gelirin toplanması konusunda olduğu kadar, Babil'in belli başlı şehirleri tarafından devlete harç ödenmesi ve vergi

tayini konusunda dikkatle hazırlanmış bir sistemin geçerli olduğu açıktı. Laik ve dini harç tahsildarları doğrudan krala rapor gönderirlerdi ve eğer tahsildardan beklenen miktarda bir açık mevcut olmuş ise, kendisi bunu telafi etmek zorundaydı; fakat kral her zaman bir şikâyeti dinlemeye ve araştırmaya ve harç ya da vergilerin ödemesini icra etmeye hazırdı, bu yüzden zarar tahsildarın üzerine yıkılmıyordu. Nitekim mektuplarından birinde Hammurabi, Larsam valisine Sheb-Sin isimli bir tahsildarın kendisine geldiğini şunları söyleyerek haber vermektedir; "Enubi-Marduk Bît-il-kittim (yani Larsam'da GüneşTanrı'nın büyük tapınağı) tapınağına ait, Rakhabu şehrinden ve bu şehrin çevresinden beklenen parayı ele geçirmiştir, ayrıca kendisi tam miktarı ödememiştir. Gimil-Marduk, Rakhabu şehrinin ve şehrin etrafındaki bölgenin Bît-il-kittim tapınağı için ödeyeceği paraya el koymuştur ve miktarın tamamını ödememiştir. Fakat saray benden tam meblağı zorla almıştır." Enubi-Marduk ile Gimil-Marduk'un tefeci olmaları muhtemeldir, zira bir başka mektuptan ilkinin, ipotek etmiş olduğu bir mülk üzerinde, ipotek parası ödenip kurtarıldığı halde, hak talep etmiş olduğunu biliyoruz. Mevcut olayda, onlar muhtemelen Dûr-gurgurri ile Rakhabu yakınlarında ve Dicle boyunca bazı toprak ekicilerine para ya da tohumluk buğday ödünç vermişlerdi ve iddiaları ile ilgili hesaplaşma sırasında, ekinleri gaspetmişler ve dahası kralın memuruna, toprağa konan vergi olarak, devlete lazım gelen ekinlerin payını ödemeyi reddetmişlerdir. Bölgedeki önemli şehir olan Larsam'ın valisi, sarayın (yani kralın) temsilcisi olarak kesinlikle vergi tahsildarının açığı telafi etmesine neden olmuştur; fakat Hammurabi memurun şikâyetini alınca, meseleyi valiye iade etmiştir. Mektubun sonucu eksiktir; fakat yükümlülüğünü yerine getirmeyen tefecileri gereken vergileri ödemeye Hammurabi'nin mahkûm ettiği ve onları ilave para cezasına çarptırdığı veya cezalandırılmaları için başkente gönderilmelerini istediği sonucunu çıkarabiliriz.

Bir başka olayda, bizzat Sheb-Sin ve Sin-mushtal isimli bir başka vergi tahsildarının hatalı bulundukları ortaya çıkmış ve kral ta-

rafından çağırılınca Babil'e gelmekten kaçınmışlardır. Para olarak ödenen vergiler kadar, büyük miktarda susam tohumu toplamak da onların görevi olmuştu. İlk çağırıldıkları zaman, hasat zamanı olduğu mazeretini öne sürüp hasat bittikten sonra geleceklerini söylemişlerdi. Fakat daha sonra da görünmedikleri için Hammurabi, beklendiği gibi başkente vardıklarına emin olacak güvenilir bir memurun eşliğinde, vadesi gelen vergilerin tam meblağı ile beraber gönderilmeleri gerektiğinde ısrar eden acil bir mektup yazmıştı.

Büyükbaş ve küçükbaş sürüleri üzerine de kral tarafından harç konmuştu ve her bölgeye, görevleri gelir hesaplarında bir açığı bildirmek olan gelir tahsildarları ya da vergi tahakkuk memurları tayin edilmişti. Büyük ve küçükbaş sürü sahipleri ikamet ettikleri bölgenin şehir merkezine harç olarak gereken küçük sığır ve kuzuları getirmekle yükümlüydüler ve sonra bunlar daha büyük sürüler halinde toplanır ardından kraliyetin büyükbaş ya da küçükbaş sürülerine eklenirlerdi; ancak mal sahipleri harç olarak vermesi gerekenleri elinde tutmaya kalkışırlarsa, sonradan ilave masrafa uğramaya ve sürülerini Babil'e kadar gütmek külfetine mecbur edilirlerdi. Kral ve büyük tapınaklar tarafından sahip olunan büyük ve küçükbaş hayvan sürüleri muhtemelen çok büyüktü ve özel mal sahiplerinden beklenen harç ve vergilerden ayrı olarak başlı başına olağanüstü gelir getiriyorlardı. Çobanlar ve sığırtmaçlar onların sorumlusu olarak tayin edilmişlerdi ve onları, iyi otlaklar ve bol su kaynakları sağlayan, elverişli kıyılar boyunca ve nehir ile kanal çevrelerine dağıtarak, sürülerin otlatılacağı bölgeleri düzenleyen başçobanlar maiyetinde gruplara bölünmüşlerdi. Kral başçobanlardan ve sığırtmaçlardan bilgiler alıyordu ve teftiş turları yapmak ayrıca krala ait sürülerde gerekli bakımın yapılıp yapılmadığını görmek ana şehirler ile Babil'in bölge valilerinin göreviydi. Başkent yakınında güdülen bütün küçükbaş sürüler için koyun kırkma işlemi Babil'de olurdu ve kral, başçobanlarına kırkma gününe dair onları bilgilendirme davetiyeleri gönderirdi, ayrıca diğer büyük şehirlerin valilerinin maiyetlerindeki sürü çobanlarına benzeri emirler

gönderdikleri muhtemeldir. Kraliyete ait ve rahiplere ait sürüler genellikle, kral tarafından tapınak gelirleri üzerinde uygulanan çok sıkı denetimi gösteren bir olay olarak, aynı şef memurun maiyetindeydiler.

Tarımla ilgili nüfusun çıkarları kanal ve suyollarının düzenli aralıklarla bakımlı ve temiz tutulduğunu görerek sulama amaçlı uygun su ikmalini sağlama alan kral tarafından çok sıkı şekilde gözetilirdi. Babil'in Birinci Hanedanı'nın neredeyse her kralının yeni kanallar açtıkları ve babalarından onlara geçen sulama ile nakliye sistemini genişlettiklerine dair deliller de mevcuttur. Bataklıkların kurutulması ve kanalların hakkıyla tamiri bunların sadece dikkatli ve sürekli teftişi ile yapılabilirdi ve köy sakinleri ile kanal kıyısında bulunan toprak sahiplerinin bunları uygun durumda muhafaza etmelerini sağlamak yerel valilerin göreviydi. Bu görev ihmal edildiğinde şikâyetler genellikle, yerel valiye eksikliklere çözüm getirmesi için emirler veren krala iletilirdi. Bir vesileyle Erech'teki alüvyonla dolmuş bir kanalın derinleştirilmesi emredilmişti; ancak dip temizliği tamamen yapılmamıştı, bu yüzden kanal yatağı tekrar alüvyonla dolmuş ve gemilerin şehre girmeleri engellenmişti. Bu gibi durumlarda Hammurabi, engelin kaldırılacağı ve kanalın üç gün içinde gemi ile geçilebilir hale getirileceği yönünde acil emirler vermişti.

Kış yağmurlarını izleyen seller kanalların kıyılarına genellikle hasar verirdi, ayrıca Abêshu'nun bir mektubu İrnina kanalında suyun aşırı yükselişine, böylece kıyıların dışına taştığına dair ilginç bir açıklama arz etmektedir. Kral, İrnina kanalı tarafından ikmal edilen Kâr-İrnina şehrine bir saray inşa ediyordu ve her yıl inşaata bu denli çok emek harcamak mümkün oluyordu. Fakat bir yıl, yıllık işin üçte birinden biraz fazlası yapıldığında, inşaat çalışmaları sel nedeniyle durduruldu; kanal kıyıların dışına taşmıştı, bu yüzden sular tam şehrin surlarına kadar yükselmişti. Kanalı uygun durumda muhafaza etmek görevine karşılık köylüler, kıyılar boyunca kendi sorumluluklarında olan kısmın sularında balık avlama imtiyazına

sahiplerdi ve diğer köylüler tarafından derenin bu bölümünde herhangi bir kaçak avcılık sıkı bir biçimde yasaklanmıştı. Bir keresinde Hammurabi'nin oğlu ve halefi Samsu-iluna döneminde, Rabim bölgesinin balıkçıları tekneleriyle Shakanim bölgesine gitmişler ve orada kanuna aykırı olarak balık tutmuşlardı. Bu yüzden Shakanim sakinleri, bu kaçak avcılıktan dolayı krala şikâyette bulundular ve o da, meseleyi soruşturması ve gelecekte bu tür bütün kaçak avcılıkları önlemesi talimatıyla, saray memurunu, adı geçen bölgelerin yakınında bulunan şehir olan, Sippar yetkili makamlarına gönderdi.

Kanallarda nakliyat düzenlemeleri de kraliyet yetki alanındaydı. Gemilerin büyüklüğünü hesaplama yöntemi de önceden tarif edilmişti ve kralın, inşaat işlerinde kullanılan kereste ve taş için olduğu kadar, tahıl, yün ve hurma nakliyesi için her büyüklükte çok sayıda gemiye sahip olduğuna dair deliller vardı. Her gemi bir kaptanın emri altında, kendi mürettebatına sahipti ve konumlandıkları merkezlerden nakliyeyi düzenleyen memurlar nehir ve kanalların ayrı kısımlarından sorumlu olarak görevlendirilmişlerdi.

Kral tarafından denetlenen ve kontrol edilen çok sayıda işleme dair verilen raporlardan, onlar sayesinde ülkenin idaresini başarıyla yürütebildiği, çok büyük bir memurlar kitlesine ihtiyaç duymuş olduğu açıktır. Raporun akışı içinde, yargıçlardan, adli memurlardan, vergi tahakkuk memurları ile gelir tahsildarlarından ayrıca doğrudan kralın emri altındaki saray memurlarından bahsetmiştik. Farklı memur sınıflarının, idarenin bütün bölümlerinin başında oldukları da aşikârdır. Kamu işlerinin başına yerleştirilmiş ve kamu kölelerini bakan ve denetleyen ayrıca muhtemelen gelirin toplanması ile ilgili iyi işler yapmış memurların iki sınıfı, onlara tahsis edilen özel ayrıcalıklara sahiplerdi ve aynı şeylerden istifadeleri esnasında onları korumak üzere özel mevzuat hazırlanmıştı. Görevlerinin karşılığında ödeme olarak her birine ev ve bahçe içeren mülk veriliyordu, onlara topraklarında yetiştirmek üzere koyun ve sığırların istifadesi sunulmuştu ve ilave olarak düzenli maaş alıyorlardı.

Bir bakıma kralın kişisel hizmetlisiydiler ve kralın talimatlarını yerine getirmek üzere her an özel görevle sevk edilmeye tabiydiler. İtaatsizlik ciddi şekilde cezalandırılırdı; zira eğer böyle bir memur özel bir görev ile görevlendirildiği zaman, kendisi gitmemiş bir vekil tutmuşsa, memur idam cezasına maruz kalırdı ve kiraladığı vekil onun makamını alabilirdi. Bazen bir memur bir askeri birliğin sorumluluğunu almak üzere uzun süreliğine evinden uzağa gönderilirdi ve bu yapıldığı zaman evindeki görevleri geçici olarak evini ve arazisini işgal eden bir başka kişi tarafından icra edilirdi; ancak dönüşü üzerine bu kişi görevi memura geri verirdi. Eğer böyle bir memur, babasının yokluğunda görevini icra edecek yaşta oğula sahip ise oğlu, bunu yapmaya, üstelik babasının topraklarına varıncaya kadar, izinliydi; fakat oğul çok genç ise memurun yerini alan vekil, toprağın gelirinin üçte birini çocuğun eğitimi için annesine ödemek zorundaydı. Garnizona doğru yolculuğuna çıkmadan önce, memurun görevi, arazisinin uygun ziraat için hazırlanması ve yokluğunda mahalli görevlerinin yerine getirilmesiydi. Eğer kendisi bunu yapmayı ihmal etmiş ve toprağı ile görevlerini bir yıldan fazla süreyle bakımsız bırakmışsa, bu arada başka biri yerini almışsa, dönüşünde toprağını ve makamını geri isteyemezdi. Bu yüzden mevkisinin özellikle ayrıcalıklı ve peşinde koşulan türde olduğu açıktır ve bu düzenlemeler makama bağlı görevlerin ihmal edilmemesini teminat altına almışlardı.

Garnizon görevinin seyri esnasında veya özel görevde iken, bu memurlar düşman tarafından yakalanma riski alırlardı ve bu durumda fidye ile kurtulmaları için düzenlemeler yapılmıştı. Eğer yakalanmış memur varlıklı ve kendi fidyesini ödeyebiliyor idiyse, kendisi bunu yapmaya zorunluydu, fakat parası yoksa fidyesi mahalli tapınak hazinesinden ödenirdi ve tapınak hazinesinde fonlar yeterli olmadığı zaman, devlet tarafından fidye verilip kurtarılırdı. Fidyesini ödemek için hiçbir surette toprağı, bahçesi ve evinin satılmayacağı özellikle hükme bağlanmıştı. Bunlar sahip olduğu makama devredilemez şekilde bağlanmışlardı ve kendisi onları veya

beslendikleri koyun ile sığırları satmaya izinli değildi. Dahası mülkünden hiçbir şeyi karısına ya da kızına miras bırakmaya izinli değildi, böylece oğlu kendisinin yerine geçtiyse, mevkisi kalıtsal ve ona bağlı mülk oğluna satılmaması koşuluyla verilmiş gibi görünüyordu. Şüphesiz eğer memur kendi ihmal ya da itaatsizliği ile hayatı esnasında makamını ve imtiyazlarını kaybetmişse, böyle intikal gerçekleşmezdi.

Hayli yüksek ihtimalle bu memurların, aslen Babil'in Birinci Hanedan'ının kurucusu Sumu-abu'nun kişisel hizmetlisi ve takipçisi oldukları düşünülmüştür. Muhtemelen ülkenin her yerinde krala hizmetleri karşılığı onlara topraklar tahsis edilmişti ve özel görevleri düzeni korumak ve efendilerinin otoritesini sürdürmekti. Zamanla görevleri kuşkusuz değişikliğe uğramıştı; ancak imtiyazlarını muhafaza ediyorlardı ve çok değerli memurlar kitlesi olmaya devam etmiş olmalıydılar, kişisel sadakatlerine kral, her zaman güvenebilirdi. Önceki bölümde Üçüncü Hanedan'ın Kassit kralları tarafından dikkat çekici hizmetler yapan hizmetlilerine nasıl çok büyük mülk bağışlarının yapıldığını zaten görmüştük ve aynı zamanda mecburi hizmet ile vergi ve öşür yükümlülüklerinin tümünden muaf olarak böyle arazileri elde tutma imtiyazı elde ediyorlardı. Birinci Hanedan kralları döneminde, kraliyet memurları sınıfının benzeri bir kökene sahip olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Bölümde, son zamanlarda elde edilen bilgilerden, Babil'in eski kralları tarafından kabul edilen idari sistemin bir açıklamasını vermiş ve Babil nüfusunun çeşitli sınıflarını, uğraşlarını ve içinde yaşadıkları koşulları biraz ayrıntılı olarak anlatmış bulunuyoruz. Önceki iki bölümde Sümer şehir-devletlerinin en eski döneminden Kassit krallarına kadar Batı Asya'nın politik tarihini ele almıştık. Bu inceleme esnasında Mezopotamya'nın tarihin başlangıcında Sümer kavminin tek tasarrufunda olduğunu ve sonradan sırayla Samilerin ve Elam krallarının hakimiyeti altına girdiğini görmüştük. İsa'dan önce üçüncü milenyumun sonunda Sami kabilelerin göçü Birinci Hanedan kralları olarak bilinen Sami kralların Babil'de

yerleşmesi ile sonuçlanmıştı, ayrıca bu krallar grubunun en büyüğü olan Hammurabi'nin idaresinde, bu şekilde Batı Asya'da kurulan imparatorluk bütün süreklilik görüntüsüne sahip olmuştu. Elam artık Babil'i rahatsız etmese de yeni ve beklenmedik bir bölgeden muazzam bir tehlike meydana gelmişti. Babil'in en güneyindeki bölgelerde İran Körfezi kıyılarındaki bölgelerden oluşan, Denizin Ülkesi'nde, Sümerler kuvvetlerini toplamışlardı ve şimdi kendileri, Babil denetiminden bağımsızlıklarını ilan ediyorlardı. Birinci Hanedan kralları ile Denizin Ülkesi kralları arasındaki sonrakinin daha ziyade yerini koruduğu savaş dönemi bunun ardından geldi ve Suriye'li Hitit kabileleri Samsu-ditana'nın saltanatı esnasında Kuzey Babil'i işgal ettikleri zaman, Babil'in dayanma gücü o kadar zayıflamıştı ki ülke, Denizin Ülkesi'nin hükümdarlarına kolay lokma oldu. Fakat Sümerlerin Batı Asya'da önde gelen kavim rolünde yeniden ortaya çıkması uzun sürmeyecekti ve bu eski ve tükenmiş kavim tarafından sergilenen yaşama gücünün son çırpınışlarından biraz fazlasıydı. Böylece İkinci Hanedan, Elam'ın batısındaki dağlık bölgelerden inen Kassit kabilelerinin saldırısı karşısında sırasıyla düştü ve Mezopotamya'nın tamamını istila edince Babil'de yeni bir hanedan kurdu ve Babil uygarlığını kabul etti.

Kassit krallarının gelip çatmasıyla Batı Asya tarihinde yeni bir bahis açıldı. O zamana kadar, eski uygarlığa ait iki başlıca merkez olan Mısır ve Babil, kuşkusuz birbirini dolaylı olarak etkilemişti; fakat gerçekten temasları olmamıştı. Kassit krallarının döneminde hem Babil hem Asur, Mısır ile doğrudan irtibat kurmuştu ve o günden itibaren birbirine uyguladıkları etki sürekli ve aralıksızdı. Son keşifler ışığında bu noktaya kadar Babil tarihini zaten izlemiş bulunuyoruz ve Asur konusunda benzer bir görev bizi beklemektedir. Asur'un kökeni ve son kazılar ile araştırmalar ışığında eski tarihinin incelemesine girmeden önce, Mısır'a bir kez daha dönmemiz ve Tebliler Memphis'i başkent olarak değiştirmeyi başardıkları zamanki dönemden bu yana tarihinin seyrini anlatmamız gereklidir.

VII. BÖLÜM
TEB'İN TAPINAKLARI VE MEZARLARI

Mısır'ın tecritten çıkışının ve ilk kez Batı Asya ile temasa geçişinin Tebliler döneminde olduğunu görmüştük. Mısır tarihindeki bu büyük dönüm noktası, Mısır tarihi ile ilgili en son bilgimizin tasviri esnasında genel olarak Mezopotamya ve Batı Asya'da arkeolojik keşiflerin sonuçlarını ilan etmek için, bir an duraklayacak uygun bir yer gibi görünüyordu. Tasvir; geçmişe, Mısır ve Babil uygarlıklarının orijinal olarak tecrit edilmiş yollarının kavuşma noktasına nakledilmiştir ve en son keşiflerin bu konuda bize ilettiği yeni bilgi önceki bölümlerde anlatılmıştır. Şimdi, Mısır tarihini bıraktığımız ve Mısır öykümüzü zincirine yeniden başladığımız noktaya, geldiğimiz yoldan geri dönmemiz gerekmektedir.

Hiksoslar'ın (Hyksos) (*) fethi ve Tebliler'in yükselişi neredeyse eş zamanlıdır. Fetih Tebliler'in Mısır'ın başkenti konumuna ilk ilerleyişinden belki üç ya da dört yüzyıl sonra olmuştur, fakat bu konumun XII. Hanedan esnasında muhafaza edilmediği unutulmamalıdır. Bu hanedanın kralları, Tebli olsalar da, Teb'de saltanat sürmemişlerdir. Kraliyet şehirleri Kuzey'de, Lisht ile Mêdûm

(*) MÖ 1650-1580 arası Mısır'ı yöneten Sami hanedan, Çoban Krallar olarak bilinirler. (ÇN)

civarında, piramitlerin inşa edildiği yerdeydi, ayrıca temel ilgileri III. Amenemhat'ın başlıca eseri, Greklerin Moeris'i olan, Fayyûm'un göl bölgesi yönündeydi. Hiksoslar'a karşı milli direnişin odağı olana kadar Teb'in büyüklük çağı başlamamıştı. Teb, bundan böyle Mısır'ın tartışmasız başkentiydi, ayrıca yüz kralın cömertliği ve özeni ile genişletilmiş ve güzelleştirilmişti; yüz mazbut ulusun barış harcı ile zenginleştirilmişti.

Fakat kendimizi Hiksoslar'ın kovulmasından sonra Tebliler'in büyüklüğü ile ilgili sadece en son keşiflerin ele alınması ile kısıtlarsak, yararlı ve önemli olan çoğu şeyi ihmal etmemiz gerekecektir. Mısırlılar için tarihlerinde (monarşinin kuruluşundan sonra) ilk büyük dönüm noktası kraliyet gücünün Memphis ile Herakleopolis'ten bir Tebli hanesine nakliydi. Hemen ardından gelen ikincisi, Hiksoslar istilası idi. İkisi Tebliler'in tarihinde yakından bağlantılıdır, Herakleopolis'i yenen ve Memphis'i ele geçiren Tebliler'dir; Hiksoslar tarafından çökertilen Tebliler'in gücüdür, onları uzaklaştıran ve Mısır tarihinin ikinci büyük dönemini başlatan Tebliler'dir. Bu yüzden öykümüze, Tebliler'in gücünün muazzam artışından önce Hiksoslar'ın kovuluşu zamanından devam ediyoruz, ayrıca Herakleopolis ile Memphis yenilgisini takip eden bu gücü yükselişinden bu yana izleyeceğiz. Teb'de en son keşifler Teblilerin gücünün başlangıcı olan bu dönemi aydınlatmaktadır.

Mısır kazıları başka her yerden çok Teb'de, ülkenin eski başkenti yöresinde yapılmıştır. Ve burada, başka yerde olsa bile, bulunacak daha fazla hiçbir şey, topraktan çıkarılacak yeni hiçbir şey, Mısır tarihi ile ilgili bilgimize eklenecek yeni hiçbir gerçek mevcut olmadığı düşünülmüş olabilir. Yine de burası Abydos'tan aşağı değildi, son birkaç yılın arkeolojik keşifleri özellikle başarılı olmuştu ve eski Teb'in bize beklediğimizden fazlasını anlatacağını anlamış bulunuyoruz.

Teb'de en eski kalıntılar VI. Hanedan'ın iki mezarı, Bay Newberry tarafından tanınmış Shêkh Abd el-Kûrna tepesi cephesine

açılan biçimde, Luxor karşısında Nil'in batı kıyısında, keşfedildi. Her kış Mısır'a gidenler Luxor mabedinin karşı kıyısında kumluk kıyıdan başlayan güzel gezinti yolunu, bahçeler ve kanal arasında dar patika boyunca, köprülerin karşısında ve Ramesseum'a doğru işlenmiş arazi üzerine, arkasında Shêkh Abd el-Kûrna'nın yükseldiği, sayısız mezarlarıyla tepenin yaralı ve sarp yüzü boyunca sıralı evleri olan sokaklar uzandığını biliyorlardı. Arkasında kocaman bir heyelanın nehrin yönüne doğru kayarak sürdüğü platonun jeolojik bir parçası olan ve koparıldığı yeri belirlemek için arkasında çok güzel boğazı ve Dêr el-Bahari kayalıklarını bırakan bu tepe, açıkça Tebliler'in en eski nekropolünün mevkisidir. Tebli şeflerin, iki tanesi Bay Newberry tarafından bulunmuş, Eski Krallık dönemindeki mezarları buradadır. Daha sonraki zamanlarda, bu mezarların XVIII. Hanedan'ın büyük soyluları tarafından büyük çapta işgal edildiği ve değişiklik yapıldığı, bu yüzden şimdi Shêkh Abd el-Kûrna'da hâlâ mevcut olan bütün mezarların bu hanedana ait olduğu görülecektir.

IX. ve X. Hanedanların Tebliler'i ile ilgili, Herakleopolites'in saltanatı zamanında, British Museum'da –biri burada resmedilen– sarayın kâhyası Mera'ya ait, iki çok değerli heykel elimizde bulunmaktadır. Hangi mezardan geldikleri bilinmemektedir. Her ikisi Mısır heykel sanatının çok güzel örnekleridir ve Eski ve Orta krallıklar ile ilgili çalışmalar arasındaki geçiş döneminin fazlasıyla özgün üslubunda yapılmışlardır. Neredeyse elimizde hiç örneği bulunmayan Hierakonpolite dönemi sanatının örnekleri olarak çok büyük öneme sahiptirler. Mera her tasvirde, farklı bir başlık giymekteyken birinde kısa bir peruk, diğerinde bere ile resmedilmiştir.

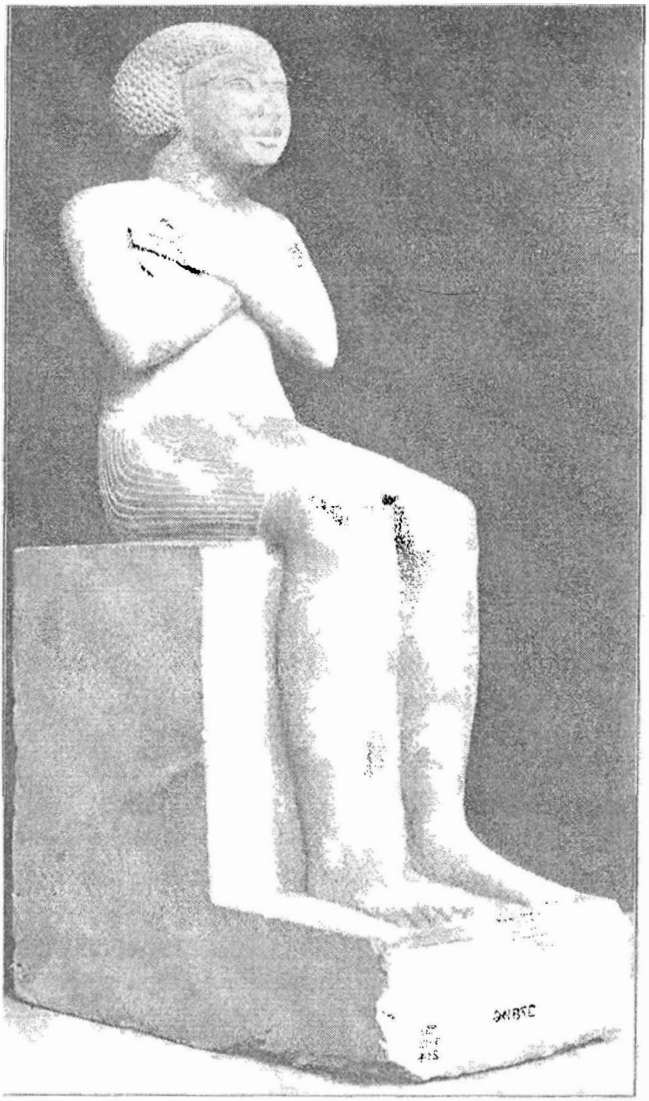

MERA'NIN HEYKELİ

Asyût'un prenslerinin cesur direnişine rağmen Herakleapolite hakimiyeti en sonunda devrildiğinde ve Tebliler firavunlara ait asaleti üstlenip XI. Hanedanı kurduklarında, Tebliler nekropolü, uçurumlardaki büyük körfezde, Dêr el-Bahari olarak bilinen Shêkh Abd el-Kûrna'nın hemen kuzeyinde kuruluydu. Batı Teb'in bu canlı bölümünde pek çok bakımdan belki Mısır'daki en ilginç yerde, XI. Hanedan'ın en büyük kralı, Neb-hapet-Râ Mentuhetep mezarını kazdı ve ruhunun ibadeti için defin ile ilgili, *Akh-aset* denilen "Muhteşem-onun-durumudur", çevresi ile tamamen haklı çıkarılan isimdeki, tapınağını inşa etti. Bu tapınak, Prof. Naville ve Bay Hall tarafından, 1903'te yapılan tamamen yeni bir keşiftir. Bugüne kadar, bilgi kaynaklarımız az sayıda olduğundan ve daha önce XI. Hanedan zamanındaki sanatın durumu konusunda çok bilgili olmadığımızdan, elde edilen sonuçlar, özellikle Mısır tarihi ve mimarisi konusunda, çok muazzam öneme sahiptir.

Yeni tapınak her zaman bilinen ve ilk kez Mısır Araştırma Fonu namına, önce Mariette ve daha sonra Prof. Naville tarafından kazılan, Dêr el-Bahari'deki büyük XVIII. Hanedan mabedinin hemen güneyine doğru uzanır. Daha sonraki kazıların sonuçlarına tekrar döneceğiz. Nihayet 1898 yılında kazılar tamamlandığı zaman, Kraliçe Hatshepsu tarafından inşa edilmiş, büyük XVIII. Hanedan tapınağı yıkıntılardan tamamen temizlenmişti ve sütun dizisi altında bulunan duvarlardaki heykelleri korumak için üstünü kapatmak amacıyla, (Bay Somers Clarke'ın gözetiminde) kısmen restore edilmişti. Yukarıdaki kayalıklardan düşen büyük taş parçalarından oluşan, neredeyse tapınağı gizlemiş olan bütün dökün-tü kitlesi kaldırıldı; ancak benzeri yıkıntı yığınları ile kaplı, tapınağın güneyine uzanan büyük bir alana dokunulmadı; daha ileriki araştırmalar için beklemek üzere bırakıldı. İşte, 1903'te Mısır Araştırma Fonu tarafından çalışmalar yeniden başlatıldığında, yeni tapınağın bulunduğu yer bu enkaz yığınlarının altıydı. En yakın selefi olma ihtimali bulunan Neb-hetep Mentuhetep'in mezarı, 1899'da Bay Carter tarafından keşfedilmiş olmasına rağmen, kralın gerçek

mezarı henüz ortaya çıkarılmamıştı. Yine de XX. Hanedan kralı IX. Ramses'in saltanatı döneminde mezarın henüz zarar görmemiş olduğu biliniyordu. O zaman, Abbott Papyrus'te muhafaza edilen kral mezarlarını incelemek üzere gönderilen müfettişlerin raporlarından öğrendiğimize göre, (Dêr el-Bahari'nin eski Mısır'daki adı olan) Tjesret'te Kral Xeb-hapet-Râ'nın piramit mezarını bulmuşlardı; mezar bozulmamıştı. Bu yüzden yaklaşık MÖ 1000 yıllarında mezara el değmemiş olduğunu biliyoruz. Piramit mezar olarak tanımlanışı ilginçtir; zira Akh-aset'in rahibi, Abydos'ta gömülü olan Tetu'nun yazıtında, Akh-aset'in piramit olduğu söylenmektedir. Yeni keşfedilen tapınağa Akh-aset dendiğini, içinde bulunan birkaç yazıttan bilmekteyiz. Ayrıca bu tapınağa dair en dikkat çekici şey merkezinde bir piramitin mevcut olmasıdır. Müfettişler tarafından dokunulmamış halde bulunan piramit mezar bu olmalıdır; böylece mezarın kendisi de çok yakında olsa gerektir. Fakat aşağısı sadece tek parça kaya olan piramitin altında gibi görünmemektedir. Belki tapınağın gerisindeki kayalıklarda açılan bir galeri bulunmaktadır.

Piramit o zaman ağır çakmaktaşından bir kaplamanın içinde, sel taşından yapılmış, saf kireçtaşı ile yüz yüze olan, sahte bir makettir. Alışılmış Mısır modelinde, uçurum kenarındaki ağır sert kar kütleli taban üzerine sütunlu formda inşa edilmiştir. Bu merkezi piramit, dış duvarı *sed-heb* veya kralın jübile kutlaması ile ilgili, ülkenin savaşçıları ve ileri gelenlerinin geçit törenini, çiftçilik manzaraları, gemi yapımı ve benzeri ile ilgili, hepsi o dönemin kral mezarının ibadet odasına uygun olarak düşünülen, çeşitli sahneleri betimleyen renkli rölyeflerle süslü, çatılı salon ile ya da küçük sekizgen sütunlardan kemerli yol ile kuşatılmıştı. Bu duvarın dışı, dörtgen sütunlardan oluşan açık kemeraltıydı. Bu yapının tamamı yaklaşık dört buçuk metre yükseklikte doğal kayadan dikdörtgen şekilde yapay olarak biçimlendirilmiş platform üzerine inşa edilmişti. Bu yapının kuzey ve güneyi açık avlulardı. Güney tarafı tepe ile sınırlandırılmıştı, kuzey cephesi ise şimdi Hat-shepsu'nun bü-

yük tapınağı ile sınırlandırılıyordu; fakat bu yapı inşa edilmeden önce, besbelli burada çok büyük bir açık alan vardı. Kaya platformun yüzü beyaz, ince kireçtaşından, büyük dörtköşe, bazılarının ölçüsü yüz seksen üç cm'ye yaklaşık yüz yedi cm boyutlarında bloklardan yapılmış bir duvarla gizlenmişti. Bloklar güzel bir şekilde kare haline getirilmişti ve değişik boyutlarda bağlı dizi halinde yerleştirilmişti, ayrıca duvarların genel olarak Mısır'da şu ana kadar bulunanların en güzeli olduğu söylenebilir. Orta Krallık döneminin mimarisinin özellikle beyaz taş olarak, ince duvar işçiliğinden hoşlandığını zaten belirttik. Muhteşem kumtaşından temel taşları olan, bu mükemmel XI. Hanedan duvarları ile yanındaki XVIII. Hanedan tapınağının kötü, kaba saba taş işçiliği arasındaki tezat çarpıcıdır. XVIII. Hanedan'ın mimarları ve taş ustaları Orta Krallık dönemi seviyesinden oldukça kötüye gitmişlerdir.

Bu kaya platforma, tahta kirişli orijinal kaldırım bölümünün *in situ* olarak kalan eğimli düzlemi ya da rampası yoluyla merkezde doğudan ulaşılmıştı.

Bu rampanın sağına soluna doğru her biri yirmi iki kare sütunlu, hepsi Mentuhetep'in isim ve unvanları yazılı kemer altları bulunuyordu. Bu kemer altlarında platformu gizleyen duvarlar, en çok tekne alayları ve Aamu ya da Sina Yarımadası'nın göçebelerine karşı yapılan seferleri resmeden, çeşitli sahnelerle işlenmişti. Kemer altlarının tasarımı Büyük Tapınak'ınki ile aynıydı ve kemer altları tarafından onların yanında yer alan rampa ile yaklaşılan platforma sahip bu kısmın bütün planı, Büyük Tapınak'ınkine öyle benzerdi ki son söylenenin kemer altlarının yanındaki rampayla yaklaşılan platformlar dizisine sahip garip tasarımının orijinal bir fikir olmadığını; ancak doğrudan XVIII. Hanedan mimarlarının, çalışmalarına başladıkları zaman Dêr el-Bahari'de rastladıkları daha eski XI. Hanedan mabedinden kopya edilmiş olmasından başka bir ihtimal düşünemiyoruz.

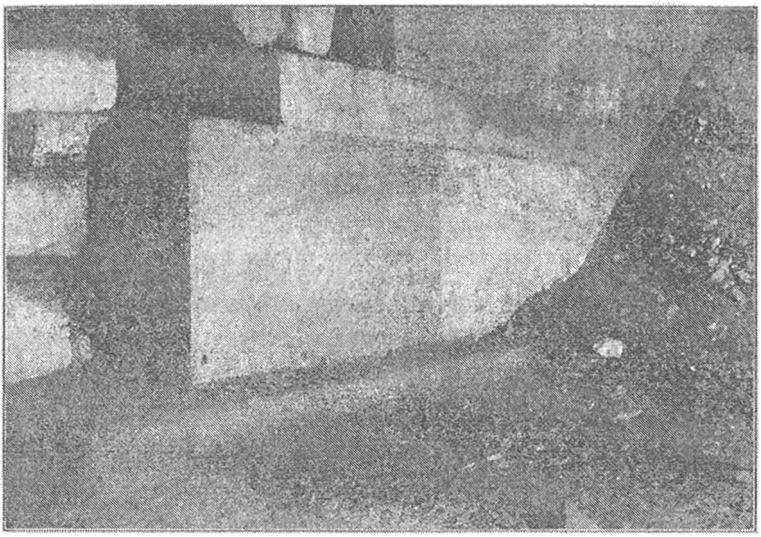

XI. HANEDAN DUVARI: DÊR EL-BAHARİ

Mısır Araştırma Fonu namına, 1904'te Bay Hall tarafından kazı yapılmıştır.

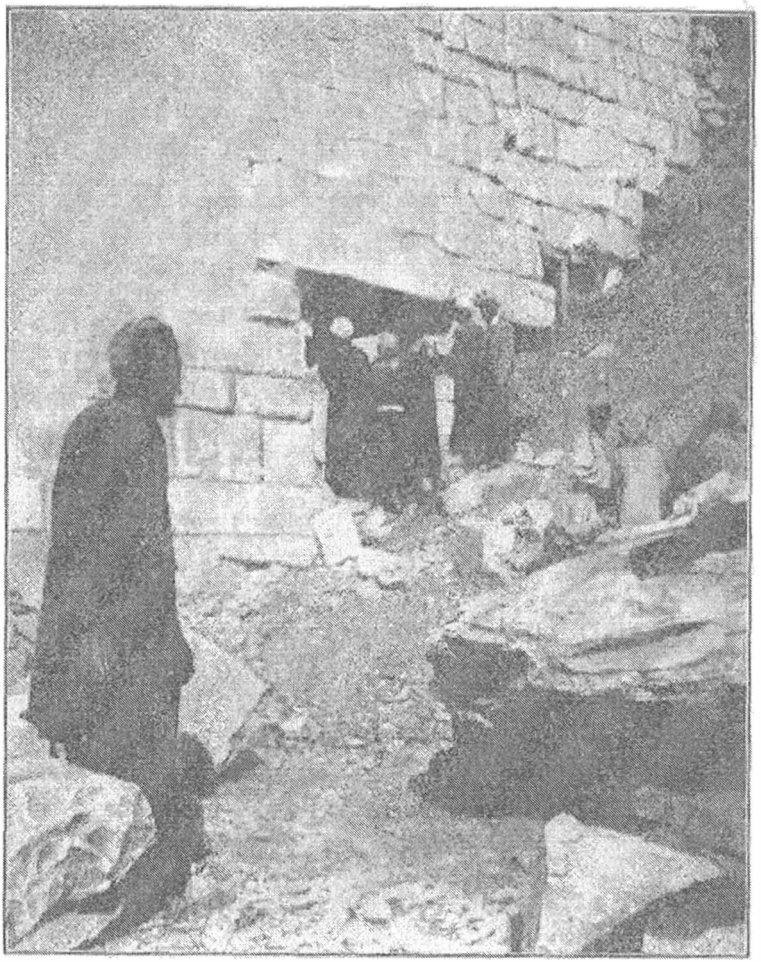

XVIII. HANEDAN DUVARI, DÊR EL-BAHARİ
M. Naville tarafından, 1896'da kazısı yapılmış,
Bay Howard Carter tarafından 1904'te onarılmıştır.

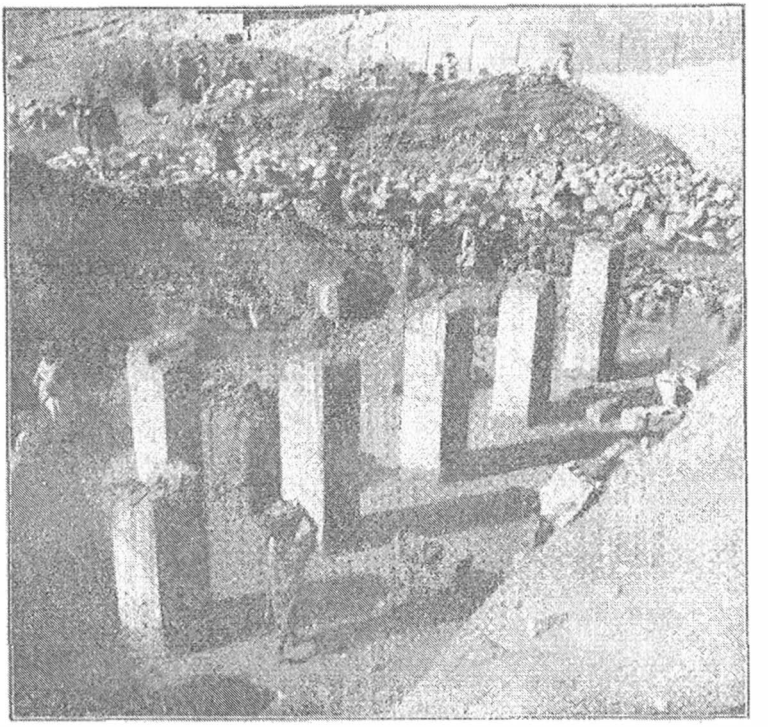

XI. HANEDAN'IN AŞAĞI KUZEY KEMER ALTI KAZISI, DÊR EL-BAHARİ, 1904

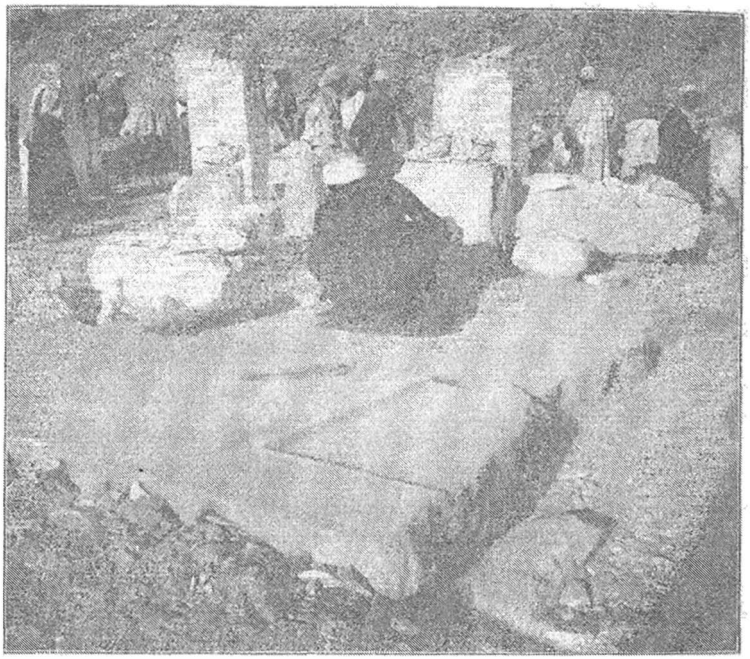

GRANİT EŞİK VE SEKİZGEN KUMTAŞI SÜTUNLAR
Dêr El-Bahari'de XI. Hanedan tapınağından detay. Yaklaşık MÖ 2500.

Hatshepsu'nun mabedinin sözde özgünlüğü o zamanlar mevcut değildi; o sadece daha eski tasarımın bir kopyasıydı. Gerçekte, modası geçmiş bir şeyin görkemli bir parçasıydı. Fakat Hatshepsu'nun mimarları sadece bu özelliği kopya ettiler, iki tapınakta platformlar *üzerindeki* gerçek düzenlemeler muhtemelen olabilecekleri kadar farklıydılar. Daha eskisinde etrafında bir kemer altı ile merkezi bir piramitini görüyoruz, yeni olanında kaya mağarası şeklinde kutsal emanet odaları önünde açık bir avlu bulunabilir.

XI. Hanedan mabedi önünde, Kral Mentuhetep ve daha sonraki bir kralın, Osiris suretinde I. Amenhetep, Lish'te zaten bahsedilen I. Usertsen'inkiler (Senusret) gibi bir dizi heykeli dikilmişti. Bu heykellerden biri British Museum'dadır. Güney avlusunda, Kral III. Usertsen'in (Senusret), hayatının farklı dönemlerinde gösteren altı heykeli keşfedilmiştir. Başların kalıp dökümleri muhafaza edilmiştir ve her birinin ifadesi diğerinden farklı olduğundan birinin onu genç diğerlerinin yaşlı bir adam olarak gösterdiği oldukça bellidir.

Yüz, III. Amenemhat'ın portrelerinde de görülen, tanınmış, sert ve buruşuk modele sahipti, ayrıca önceleri Hyksos'un yüzü olduğu zannedilmişti. Gördüğümüz gibi, dolaylı olarak yüzü, XII. Hanedan'a, III. Usertsen'in (Sen-usret) annesi, Kraliçe Nefret tarafından takdim edildikleri için, Newberry ve Garstang onu öyle addetmişlerdir. Bu kraliçenin, Hitit prensesi *olduğunu* ve Hititler'in gerçekte Hiksoslar ile aynı olduğunu sanmışlardır. Yine de bu görüşün çok zayıf temeli olduğunu görmüş bulunuyoruz ve bu garip yüz ifadesi, nitelik olarak büyük bir olasılıkla tamamen Mısırlı'dır.

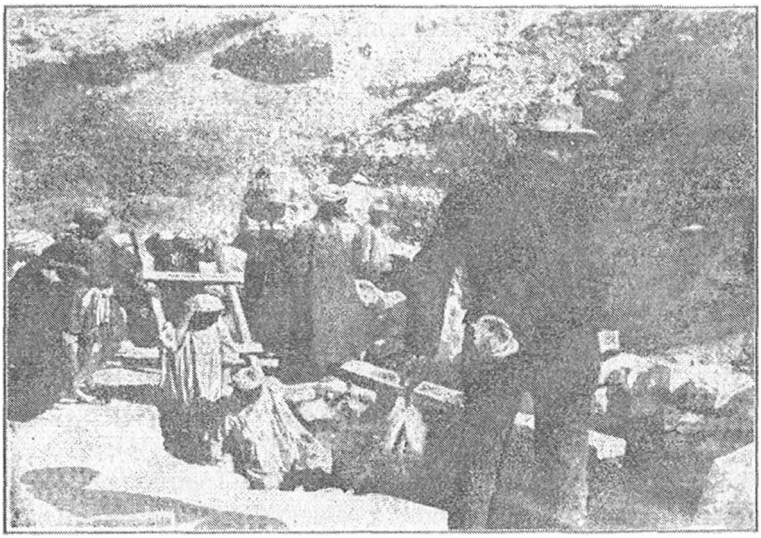

RAHİBE MEZARININ KAZILMASI

XI. Hanedan Tapınağının Platformunda Detay, Dêr El-Bahari, 1904.

Platform üzerinde, merkezi piramitin etrafında küçük oda mezarlarda, çölün hanımı ve Dêr el-Bahari'nin özel ilahesi, Tanrıça Hathor'un birkaç rahibesi gömülüydü. Onların hepsi kralın harîminin üyeleriydiler ve "Kral'ın Gözdeleri" unvanını taşıyorlardı. Önceki bölümde anlatıldığı gibi, mabedin nihai tamamlanışından önce, hepsi bir seferde gömülürlerdi. Ayrıca hiçbir suretle kralın ölümü üzerine boğazlanıp öldürülmeleri ve ruhlarının sonraki dünyada kendisine eşlik edebilmesi için, tıpkı Abydos'taki I. Hanedan krallarının kölelerin mezarların (ya da ikincil mezarların) etrafına gömüldükleri gibi, kendisinin etrafına gömülmüş olmaları mümkün değildi. Onlar bizzat, zaten anlatıldığı gibi, beraberlerinde sonraki dünyaya sihirle çağırıldıkları zaman ruhani kölelere dönüşen, küçük balmumundan modellerini götürmüşlerdi. Bu görüntüler *ushabtiu* (Cevap Vericiler), daha sonraki zamanlarda ölülerle birlikte gömülmüş, tahtadan, taştan ve topraktan küçük heykellerin selefleriydi. Rahibeler bizzat, tabiri caizse, sadece kraliyet yararı için ve krallara nihai istirahatgâhlarına giderken eşlik eden, insan *ushabtiu* (Cevap Vericiler) idi.

Rahibelerle birlikte alışılmış cenazeye ait, dönemin özelliği olan, mobilya gömülürdü. Bu, tıpkı XI. ve XII. hanedan mezarlarında el-Bersha ve Beni Hasan'da rastladığımız gibi, tahıl ambarlarının, ekini getiren çiftçilerle birlikte, küçük modellerinden, fırıncıların modelleri ile çalışan biracıların, ekipleriyle birlikte gemilerin vs. modellerinden oluşmaktaydı. Bu modellerin de sihirle ölüler için çalışan, onun için tahıl yığan, bira mayalayan, onu ruhani Nil üzerinden mezar âlemine taşıyan veya gerekli diğer hizmetleri yerine getiren gerçek işçilere dönüşeceklerine inanılırdı.

Rahibelerin lahitlerinin bazıları, her ölüyü rahiplerden adaklarını alırken onlardan biri kendisine süt vermesi için Hathor'un kutsal ineğini sağarken resmeden oymalarla ve boyalı rölyeflerle çok özenli şekilde süslenmişti. Lahitler, mezara parçalar halinde indiriliyor ve orada birleştiriliyordu ve aynı şekilde çıkarılıyordu. En güzeli XI. Hanedan sanatının eşsiz bir örneğidir ve şu an Kahire Müzesi'nde muhafaza edilmektedir.

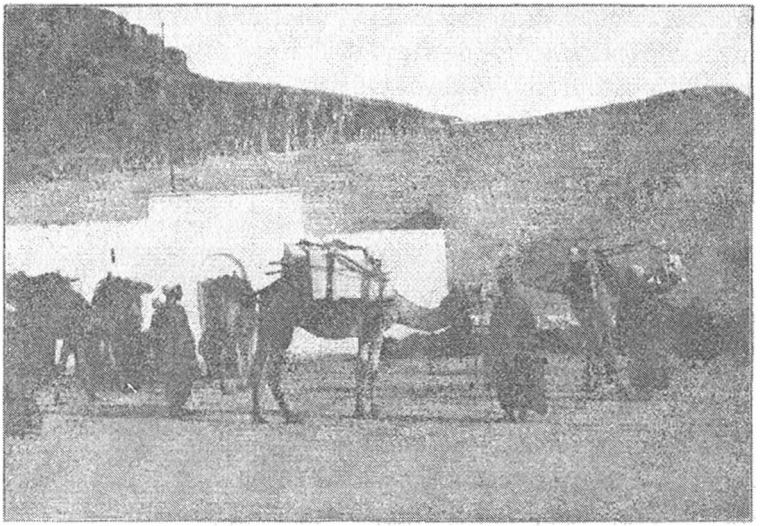

KAHİRE'YE NAKLEDİLMEK ÜZERE DÊR EL-BAHARİ'Yİ TERK EDEN KALINTILARIN MUHAFAZALARI

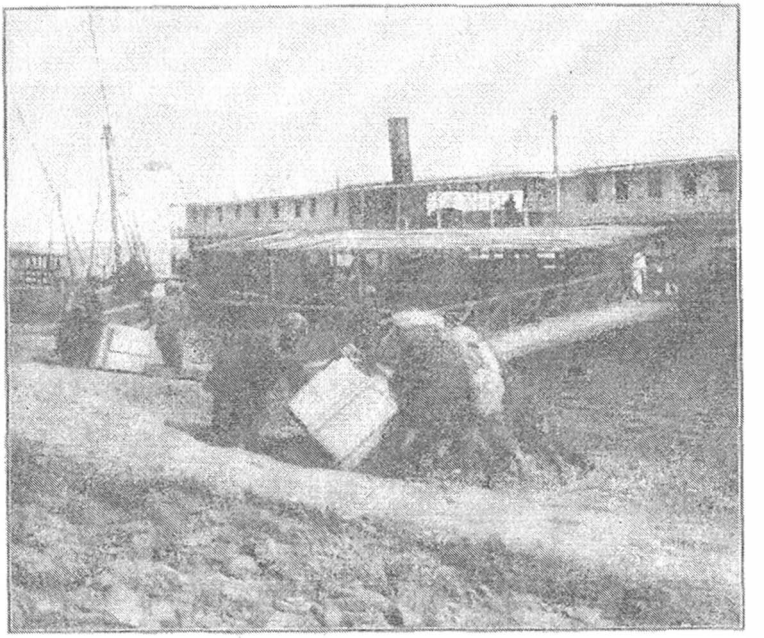

MISIR ARAŞTIRMA FONU ADINA, LUXOR'DA NİL VAPURUNDA KALINTILARIN SEVKİYAT MUHAFAZALARI

Rahibelerin anısına piramitin arkasında, çok ince biçimde yüksek rölyefte renkli, lahitler üzerindekilerle aynı konuları canlandıran, oymalarla süslenmiş, platform üzerine, birkaç küçük kutsal emanet odası inşa edilmişti. Bu rölyeflerin garip üslubu önceleri bilinmiyordu. Onlarla ilgili ilginç bir olasılık ortaya çıkmaktadır.

Mentuhetep'in saltanatının başustasının adını biliyoruz. Kendisi Mertisen diye adlandırılırdı ve şimdi Louvre'da bulunan mezartaşında kendisini şu şekilde ifade etmektedir: "Sanatımda hünerli bir ustayım. Sanatımı, bu yüzden her uzvun uygun yerinde olabilmesi için, çıkan ve dönen şekilleri nasıl resmedeceğimi biliyorum. İnsan modelinin nasıl yürümesi gerektiğini ve kadının duruşunu, suaygırını yıkmak için silahın dengede tutuluşunu, koşucunun gidişini biliyordum. Ateş bizi yakmadan ve sel alıp götürmeden gitmemize imkân veren tılsımların nasıl yapılacağını biliyordum. Bunu, ben ve kanımdan en büyük oğlum dışında hiç kimse yapamazdı. Tanrı ona sanatta kendisini aşmasını buyurdu ve her nadir taş üzerinde, altında ve gümüşte, fildişinde ve abanozda onun ellerinden çıkan işin mükemmelliklerini gördüm." Şu an Mertisen ve oğlu devirlerinin başlıca ustaları olduklarından, krallarının defin kilisesini süslemek üzere görevlendirilmiş olmaları büyük bir ihtimaldir. Büyük ihtimalle Dêr el-Bahari'den gelen XI. Hanedan rölyefleri Mertisen ile oğlunun eserleridir ve rölyeflerde, kendisinin mezar taşında bahsettiği, gerçek "çıkış ve geri dönüş şekillerini, suaygırını yıkmak için silahı dengede tutuluşunu, koşucunun gidişini" görüyoruz. Bu, rölyeflere kişisel bir ilgi katmaktadır, genellikle eserlerini bu kadar çok takdir ettiğimiz büyük sanatçıların isimlerini nadiren bildiğimiz, Mısır'da çok eksik olan bir ilgi. Abydos'ta I. Seti'nin mabedinin heykeltraş ve ressamının Tell el-Amarna'daki mezarlardan bazılarının heykeltraşının isimleri elimize ulaşmıştır; fakat bunun haricinde sanatçılardan pek azının isimleri süsledikleri mabet ve mezarlarla doğrudan bir araya gelmiştir, ayrıca mimarlara dair biraz fazlasını bilmekteyiz. Yine de Dêr el-Bahari'nin tapınağının Kraliçe Hatshepsu'nun başmimarı Senmut tarafından tasarlandığını biliyoruz.

Eğer Mertisen'e ait ise, Mertisen'in sanatının garip özelliğini taşıdığı görülebilir. Başarılı XII. Hanedan sanatı kadar etraflıca gelişmemiştir. Figürlerin çizimi, acayip ince uzun şekiller IV. VI. ve XII. hanedanların üsluplarının mükemmel uyumlarının yerini aldığından, genellikle gariptir. Yine XII. Hanedan'ınkiyle karşılaştırıldığı zaman nitelik olarak oldukça eski modele sahip olan süsleme üzerine muazzam özen gösterilmiştir. Aynı zamanda en iyi XII. Hanedan ustalarının geçemediği eserlere rastlamamıza rağmen, XI. Hanedan sanatının tipik örneği olarak kabul edilen kaba heykelleri genellikle hatırımıza gelmektedir. Gerçekte Neb-hapet-Râ'nın saltanat dönemine ait sanat, geçiş dönemi sanatı olmuştur. Çökmekte olan VII. ve VIII. hanedanlar döneminde, Mısır sanatı, hızla V. Hanedan döneminde elde ettiği yüksek durumdan düştü ve Hierakonpoliteler döneminde iyi çalışmalar yapılmış olsa da X. ve erken XI. hanedanlar dönemindeki Mısır sanatının başlıca niteliği, garip kabalığı ve neredeyse barbar görünümüdür. Yine de XI. Hanedan kralları, bütün ülkeyi tek kraliyet asası altında topladıklarında ve Neb-hapet-Râ Mentuhetep'in uzun süren saltanatı, ülkenin tek elden idare edilmek üzere yeniden birleştirilmesine imkân verdiğinde, sanat canlanmaya başlamış ve tam, Teblilerin egemenliği altında Mısır Devleti'nin rönesansının Neb-hapet-Râ'ya atfedilmesi gerektiği gibi, onun saltanatı döneminde sanatın canlanmasının da, Mertisen ve oğlu gibi, kendisinin büyük sanatçılarına atfedilmesi icap eder. Krallarının politik alanda yaptıklarını onlar sanat alanında yapmışlardır ve XII. Hanedan döneminde bu kadar yüksek bir mükemmellik derecesine erişmiş Orta Krallık sanatının kökeninin onlara atfedilmesi gereklidir. Uzun Güney ve Kuzey iç savaşları esnasında, devletin içine düştüğü çöküşten sonra Dêr el-Bahari'de kral tapınağının heykelleri o zaman, Mısır sanatının rönesansının anıtlarıydılar. Barbarlıktan çıkıp yeniden mükemmellik kazanmak için mücadele eden canlandırıcı bir sanattı ve bu yüzden daha sonraki çalışmalarla karşılaştırıldığında eski, soğuk ve garip göründüğüne dair çok şey mevcuttur. Kuşkusuz

XVIII. Hanedan Mısır'ına göre, umut edilemeyecek kadar eski moda ve hatta yarı barbar görünmekteydi ve her ne zaman kendi devrinin çalışmaları engelleyici görünse de kendisi onu bir kenara kaldırmaktan hiç çekinmemişti. Fakat bize göre bu olağanüstü gariplik ilave albeni ve ilgi veriyordu ve Mertisen'in çalışmalarının (sadece küçük parçalar şeklindedir, gerçekten) bize eski Mısır sanatı ile ilgili tarihteki az bilinen bahsin öyküsünü anlatmak üzere günümüze kadar geldiğine sadece müteşekkir olabiliriz.

Bu tanımdan, mabedin Orta Krallık ile ilgili Mısır sanatına ve mimarisine dair önemli bir anıt olduğu anlaşılacaktır. Bu, bu döneme dair, dikkate değer izlerin bulunduğu tek mabettir ve bu sebepten incelenmesi çok önemlidir. Mısır'ın eski tapınaklarının en iyi muhafaza edilmiş olanıdır ve Teb'de açık farkla ele geçen en eski binadır. Tarihi olarak bize XI. Hanedan'ın yeni bir kralı Sekhâhetep-Râ Mentuhetep'i ve Neb-hapet-Râ Mentuhetep'in kraliçesinin ismini –keşfedilen portresinden tahmin edildiğine göre Etiyopyalı gibi görünen, Aassheit– bahşetmiştir. Rahibelerden birinin zenci olduğunu fark etmek ilginçtir.

Neb-hapet-Râ ismi, Mısır krallarının listelerine aşina olan okuyuculara yabancı gelebilir. Şu anda, bu kazılardan yanlış olduğu bilinen, önceki okunuşun düzeltilmiş halidir. Neb-hapet-Râ (ya da çağırıldığı gibi Neb-kheru-Râ) Prof. Petrie'nin sıralamasına göre III. Mentuhetep'tir. Kendisinden önce gelmiş görünen krallar Mentuhetep Neb-hetep (bu tapınakta da anılan) ve Neb-taui-Râ; kendisinden sonra sancağı taşıyan ya da şahin isim Uah-ânkh, Antef tarafından takip edilen Sekhâhetep-Râ IV. Mentuhetep ile Seânkhkarâ V. Mentuhetep'tir. Bu kral, XII. Hanedan'ın ilk kralı I. Amenemhat'i izlemiştir. Antef Uah-ânkh, XI. Hanedanı kuran Prens Antefa kral unvanı almadığı için, I. Antef olarak sayılabilir.

Antef isimli başka krallar da Mısır üzerinde hüküm sürmüşlerdi ve onlar XI. Hanedan'a ait olarak kabul edilirlerdi; ancak Prof. Steindorff şimdi onların gerçekten XIII. Hanedan'dan sonra ve

Hiksoslar'ın savaşçıları ve XVIII. Hanedan'ın selefleri olan Sekenenrâs'dan hemen önce saltanat sürdüklerini kanıtlamıştır. III. Antef'in (Seshes-Râ-up-maat) ve IV. Antef'in (Seshes-Râ-her-her-maat) ikinci isimleri XIII. Hanedan krallarının isimlerine tamamen benzer ve Mentuhetepler'inkilerden tamamen farklıdır; aynı zamanda Koptos'ta II. Antef'in (Nub-kheper-Râ) bir fermanı I. Usertsen'in (Senusret) girişinde bulunmuştur; bu yüzden kendisi ondan önce gelmiş olamaz. Prof. Petrie yine de bu sonuçları kabul etmemektedir ve bütün Antef'leri XI. Hanedan'da Mentuhetepler ile birlikte sınıflandırmaktadır. Kendisi Herakleopolis'ten (V. Antef olarak saydığı) Antef Xub-kheper-Râ'nın XII. Hanedan'dan önce geldiğine dair kanıtları olduğunu düşünmektedir, ayrıca Koptos'ta Nub-kheper-Râ'nın fermanının orijinalin daha sonraki bir kopyası olduğunu ve XII. Hanedan esnasında yazıldığını varsaymaktadır. Fakat bunu söylemek zordur. Prof. Steindorff'u haklı çıkaran ihtimaller mevcuttur. O dönemden bir memur, babasının babasından Uah-ânkh'ın zamanında yaşamış olarak bahsettiği için, Antef Uah-ânkh, yine de XII Hanedan'dan önce gelmiş olmalıdır.

Dêr el-Bahari mezarlığı kuşkusuz bütün XI ve XII. Hanedanlar dönemi boyunca kullanılmıştı ve o dönemin pek çok mezarı da orada bulunmuştur. Bunlardan çoğu, uçurum körfezinin kuzey bölümünde Kraliçe Hatshepsu'nun büyük tapınağının inşaatı nedeniyle yok edilmiştir. O dönemden, kraliçenin bu tapınağın tam altında kuzeyden giden bir türbesinden haberdarız ve yine altından güneye giden güney tarafta girilen bir diğeri mevcuttur. Onunla XI. Hanedan tapınağı arasında avluda aynı şekilde birkaç mezar bulunmaktaydı. XVIII. Hanedan tapınağının genelde bu avlu üzerinde inşa edildiğini biliyoruz ve şimdi XVIII. Hanedan tapınağının kitlesinin altında kuzeye doğru giden avlunun batısında XI. Hanedan'ın kamuflaj duvarını görebiliyoruz. Büyük ihtimalle, o zaman, Hatshepsu tapınağı inşa edildiğinde, Orta Krallık nekropolünün (kuyularla ulaşılan oda-mezarların), körfezi Mentuhetep

tapınağının kuzeyine doğru doldurmuş, daha büyük bölümü, tıpkı daha eski VI. Hanedan Shêkh Abd el-Kûrna'nın galeri mezarlarının aynı dönemde ayrılmış ve değiştirilmiş olduğu gibi, örtülmüş ve yok edilmişti.

XII. ve XIII. hanedanların kralları, gördüğümüz gibi, Teb'de gömülmemişlerdi; fakat Kuzey'de, Dashûr'da, Lisht'te ve Ithttaui'deki kraliyet şehirleri ile onları temasa geçiren Fayyûm yakınında gömülmüşlerdi. Fakat XIII. Hanedan'ın sonunda muhtemelen, Hiksoslar'ın büyük işgali gerçekleşti ve bütün Kuzey Mısır, Arap hakimiyeti altına girdi. Yerel krallar güneye Fayyûm'dan Abydos, Koptos ile Teb'e sürüldüler ve Teb'de (muhtemelen o zaman dolu olan) Dêr el-Bahari'nin kuzeyine doğru şimdi Dra' Abu-'l-Negga, "Abu-'l-Negga's Kolu" denilen tepenin uzun dağ kolunun yanında, yeni bir nekropole gömüldüler. Burada dönemin Tebli kralları XIII. ile XVII. hanedanları arasında, Upuantemsaf, Antef Nub-kheper-Râ ile oğulları III. ve IV. Antefs gömüldüler. Sanki, zamanlarında yabancı işgalin baskısı hissedilmiştir; zira üslup ve işçiliğin giderek bozulduğunu gösteren kefenlerinden karara varmak gerekirse yoksulluk şimdi Yukarı Mısır'ı sarsmıştı ve sanat, XI. ve XII. Hanedan günlerinde ulaşmış olduğu yüksek standarttan çok aşağıya inmişti. Muhtemelen sonraki Antefler ve Sebekemsaflar Hiksoslar'ın tebaası idiler. XVII. Hanedan'dan torunları Dra' Abu-'l-Negga'da aynı mezarlığa gömüldüler ve XVIII. Hanedan'ın ilk iki kralı da, Aahmes ile I. Amenhetep, öyleydiler. Son ikisinin mezarları henüz bulunmamıştır; ancak Abbot Papirüsü'nden Amenhetep'in mezarının III. Menttihetep'inki gibi burada olduğunu biliyoruz; zira müfettişler tarafından bozulmamış halde bulunmuştu. Bu çok büyük uzunlukta galeri mezardı ve eninde sonunda keşfedilecek ve keşfedildiği zaman çok ilginç bir bulgu olacaktır. Aahmes'in, Abydos'ta, Mısır Araştırma Fonu adına çalışan Bay Curelly tarafından keşfedilen bir mezarı vardı. Bu yine de, kral en iyi ihtimalle Teb'de Dra' Abu-'l-Negga'da gömülü olduğu için, III. Usertsen'in (Senusret) Abydene Mezarı gibi büyük

ihtimalle taklit ya da tali mezardı. Abydos Mezarı ilginç bir yapıya sahiptir. Dairevi yönde on sekiz kare sütunla desteklenen büyük bir salonu çevreleyen bir galeriden, ötesinde asla bitmemiş başka bir galerinin bulunduğu, basit bir oyukla giriş bulunmaktadır. Mezarda hiçbir şey bulunmamıştır. Dağın yamacında, Bay Curelly, mezarın batısından ve mezarla hizalı, Dêr el-Bahari'dekilere benzer, rampa ile değil de yandan merdivenle varılan, bir teras-mabet bulmuştur. Bu açıkça mezarın defin mabediydi.

Daha önce bahsettiğimiz, III. Usertsen'in (Senusret) Abydos' taki ikinci mezarı, önceki yıl Bay A.E.P. Weigall tarafından keşfedildi ve kazısı 1903'te Bay Currelly tarafından yapıldı. Aahmes Mabedi'nin kuzeyinde, mabetle ve Abydos'un ana mezarlığı arasında bulunmaktadır. Teb'deki daha sonraki kralların mezarları gibi, yağmacılara engel olmak amacıyla alışılmış granit dolgulu, engelli, oyuklu vs. büyük bir *bâb* ya da galeri mezardır. Soyguncuların içinde buldukları şeyle büyük hayal kırıklığına uğradıkları muhtemel olsa da mezar yağmalanmıştır. Bay Currelly, kalıntıların yokluğunu yağmacılara atfetmektedir; fakat gerçek muhtemelen içinde boş bir lahit dışında hiçbir şeyin asla var olmadığıdır. Mezarın yakınında Bay Weigall, büyük ilgi çeken bir bulgu olan, sahte bir mastaba keşfetmiştir. Tıpkı kralın ikinci bir mezarı gibi, ikincil mastabası da vardı. Dêr el-Bahari'de XI. Hanedan piramiti gibi, sel taşından taklitler, saray mensuplarının mezarlarına benzemeleri için, yanına inşa edilmişti. Ayırıcı hatlar olarak hizmet ediyor gibi görünen bazı garip kıvrımlı tuğla duvarlar, bu taklit mezarlığın dikkat çekici özelliğini oluşturmaktadır. Mezarla aynı hizada, imaretin kıyısında, Bay Randall-Maclver tarafından 1900'de bulunmuş, mezara ait defin tapınağı mevcuttur. Yivli kireçtaşı sütunların tabanları ve birkaç tuğla duvar haricinde geriye hiçbir şey kalmamıştır. Usertsen'in başsız heykeli bulunmuştur.

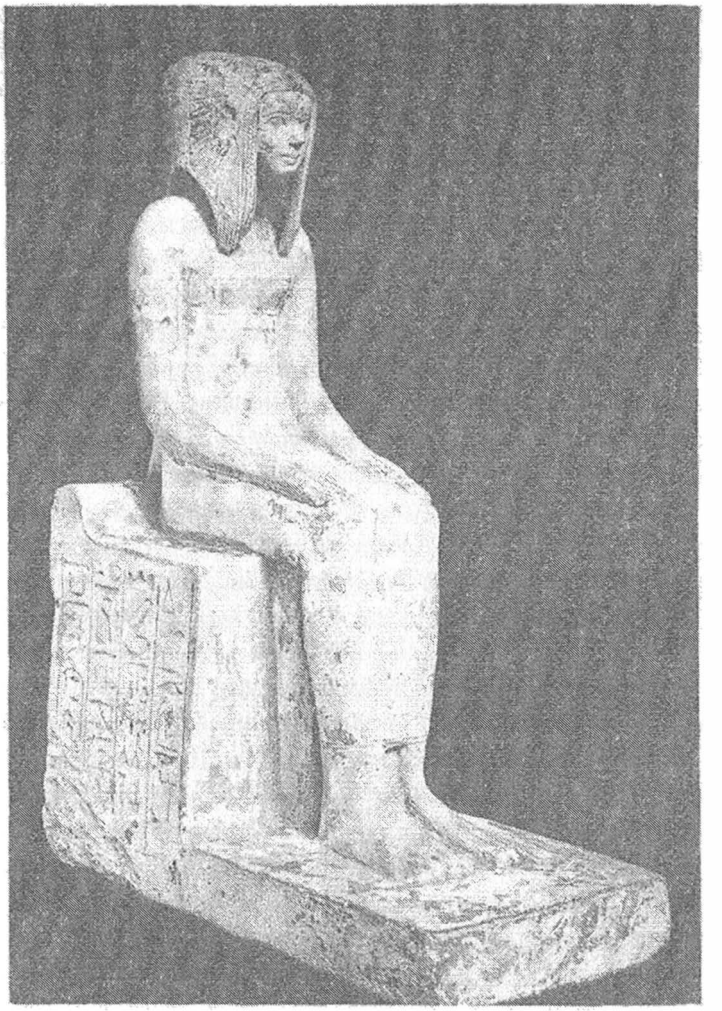

KRALİÇE TETA-SHERA'NIN HEYKELİ

Aahmes'in büyükaannesi, Hiksoslar'ın fatihi ve XVIII. Hanedan'ın kurucusu. Yaklaşık MÖ 1700. British Museum. Messrs. Mansell & Co. tarafından çekilen fotoğraftan detay.

Dra' Abu-'l-Negga ve Abydos'un bu iki nekropolünde, kraliyet ailesi için, ikinci mezar yapımı âdetinin ilginç bir örneği elimizde bulunmaktadır. Güzel bir heykelciği British Museum'da sergilenen Aahmes'in büyükannesi, Kraliçe Teta-shera'nın Abydos'ta, tapınağın doğusuna doğru, ayrıca tapınakla ve Aahmes'in ikinci mezarı ile hizalı olan, küçük bir piramiti vardı. 1901'de Bay Mace odayı bulmaya çalıştı; ancak başaramadı. Sonraki yıl Bay Currelly onunla Aahmes mezarı arasında, üzerinde Aahmes'in büyükannesini andığı, Teb'de gömüldüğünü ve Abydos'ta *mer-âhâti* olduğunu söylediği ve ona aynı zamanda, sevgisiyle ve anısına hürmeten Abydos'ta piramit inşa etme niyetini kaydettiği, mükemmel bir anıt içeren küçük bir kilise bulmuştur. Böylece doğuya yönelik piramitin, Usertsen'in mastabaları veya Dêr el-Bahari'deki Mentuhetep piramiti gibi, sadece taklit olduğu anlaşılmaktadır. Teta-shera gerçekte Dra' Abu-'l-Negga'da gömülüydü. Kendisinin ikinci piramiti, bizzat Aahme'inki gibi, taklit *bâb* olmayıp sel taşından model piramit olsa da Abydos'ta "kutsal toprak"taydı. Bu, I. Hanedan zamanından bu yana, kraliyet kişiliklerinin olayında edinmiş oldukları, kraliyete ait bütün birinci ve ikinci mezar âdetini gayet iyi açıklamaktadır. Abydos'taki bütün I. Hanedan mezarlarının, krallar başka yerlere gömüldüğü için, ikinci olması muhtemeldir. Onların devrinden sonra kesinlikle, III. Mentuhetep ile Kraliçe Teta-shera'nın mezarları kadar, model piramitleri de olduğu halde Tjeser ile Snefru'nun, muhtemelen Unas'ın da ve elbette III. Usertsen (Senusret), III. Amenemhat ile Aahmes'in de mükerrer mezarları olduğunu biliyoruz. III. Ramses'in de her ikisi Teb'de bulunan, iki mezarı vardı. Bu âdetin iki sebebi vardı: Birincisi yağmacılardan kurtulmak arzusu ve ikincisi ruha Abydos ya da Sakkâra'nın kutsal toprağında başını sokacak yer *(pied-à-terre)* vermek arzusu.

Teta-shera'nın model piramidinin inşasının büyük ilgi çektiğini kaydeden Aahmes'in yazıtı burada tercüme edilebilir. Metin şöyle kaydediyor: "Majeste kral hazretleri, Güney ve Kuzey'in dahi kralı,

Neb-pehti-Râ, Güneş'in Oğlu, Aahmes, Hayat Veren, *tjadu*-salonunda keyif yaparken, varis prenses müthiş biçimde yardımda bulunmuş ve ganimet almış; kralın kızı, kralın kızkardeşi, tanrının eşi ve kralın büyük eşi, Nefret-ari-Aahmes, yaşayanlar, Majeste' nin huzurunda bulunmuşlardır. Ve biri diğeri ile suyun dökülüşünde, sunağa adak verilişinde, her mevsim başında anıtın boyanışında, Yeni Ay Bayramı'nda, Ayın Şöleni'nde, *Sem*-rahibinin çıkış yortusunda, Gece Törenleri'nde, Ayın Beşinci ve Altıncı günü yortularında, *Hak* Festivali'nde, *Uag* Festivali'nde, *Tot* Festivali'nde, her gök ve yer mevsiminde var olan Oradakileri (*) şereflendirmeye çalışarak konuştu. Ve kız kardeşi ona cevap verdi: 'Niçin biri bu meseleleri hatırlamış ve neden bu söz söylenmiş? Lütfen, kalbine ne doğdu?' Kral, şunları söyledi: 'Kendime göre, annemin annesini, babamın annesini, kralın muazzam karısını ve kralın annesi Teta-shera'yı, mezar odaları ve *mer-ahât*ı, şu anda Teb ve Abydos toprağının üzerinde olan ölmüşleri yâd ettim. Bunları seninle konuştum; çünkü Majestem, Kutsal Ülke'de kendisinden bir hediye olarak bir piramit ve şapel yapılmasını, gölünün kazılması, ağaçlarının dikilmesini ve adaklarının belirlenmesini, kölelerin verilmesini, arazilerle donatılmasını ve sığırların ve her birinin ne yapması gerektiğini bildiği *hen-ka* ve *kher-heb* rahiplerinin bahşedilmesini diledi.' İşte! Majeste böyle konuştuğunda, bu işler derhal gerçekleştirildi. Majeste, bu işleri, ona karşı taşıdığı her şeyden daha büyük aşkın azameti uğruna yapmıştır. Anneleri için geçmişe ait krallar, asla benzerini yapmamışlardır. İşte! Majeste kolunu uzattı ve başını eğdi, ayrıca onun için Geb'e, Tanrıların Ennead'ına, (**) Tanrıların ikincil Ennead'ına.... [Anubis'e] Tanrı' nın Tapınağı'nda, binlerce ekmek, bira, öküz, kaz, sığır... [Kraliçe Teta-shera'ya] adak adadı." Bu Mısır'da son yıllarda keşfedilen en ilginç yazıtlardan biridir; zira üslubun canlılığı olağanüstüdür.

(*) Ölüler için kibar bir dolaylı anlatım.

(**) Dokuz kişilik grubu. (ÇN)

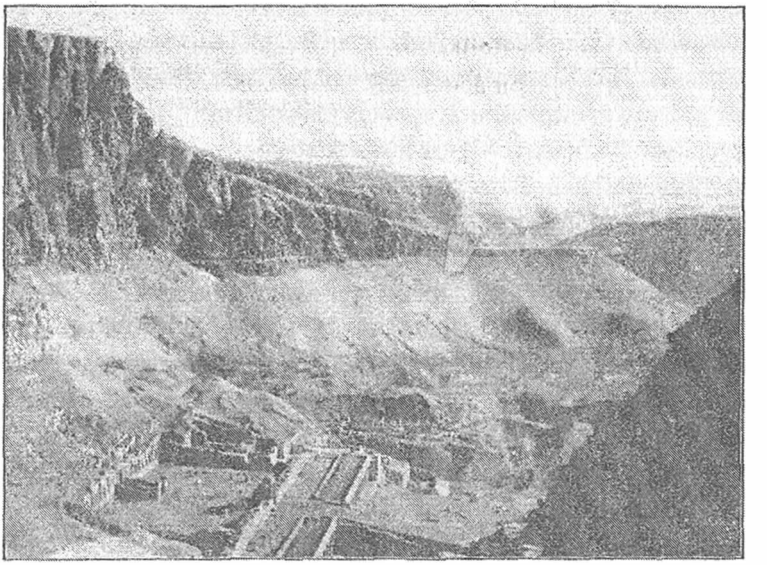

DES EL-BAHARİNİN İKİ TAPINAĞI

Prof. Naville tarafından, 1893-1898 ve 1903-1906 tarihleri arasında Mısır Araştırma Fonu adına kazı yapılmıştır.

Kral I. Amenhetep de Dra' Abu-'l-Negga'da gömülmüştü; ancak mezar henüz bulunmamıştır. I. Amenhetep ve annesi, yukarıda tercüme edilen yazıtta bahsedilen, Kraliçe Nefret-ari-Aahmes, her ikisine ölümlerinden sonra, III. Mentuhetep gibi, Teb'in Batı Nekropolü'nün hami cinleri olarak hürmet edilirdi. Dêr el-Bahari'de her iki krala, Hathor ve Waste'nin Hanımı ile birlikte tapılıyor gibi görünmektedir. Dêr el-Bahari'nin XVIII. Hanedan tapınağında Amen-Râ ile ilgili tapınma o zaman Amen rahipleri tarafından ortaya konan bir acayiplikti. Ancak Hathor'a tapınma, Büyük Tapınak'ın yanında kaya kesimi türbeli ibadet odasında, Amen'inki ile yan yana devam etti. Bu, pek muhtemel ki, Mentuhetep'in zamanından çok önce Hathor'un orijinal mağara-türbesiydi, Büyük Tapınak ile birleştirilmişti ve önüne sütunlu –XI. Hanedan kuzey avlusu ve duvarının bölüntüsü üzerine Hatshepsu'nun mimarları tarafından inşa edilmiş– bir salon ilavesiyle güzelleştirilmişti.

Mısır Araştırma Fonu namına kazısı 1898'de Prof Naville tarafından başarıyla bitirilen Büyük Tapınak, Kraliçe Hatshepsu tarafından Amen-Râ'nın, babası I. Thothmes'in, ayrıca biraderi-kocası II. Thothmes'in onuruna inşa edilmişti ve halefi III. Thothmes'ten birkaç ilaveye maruz kalmıştı. Kendisi yine de onu tamamlamamıştır ve duvarları üzerindeki güzel şekilde boyanmış manzaraların bazılarına zarar vermiş Kâfir Akhunaten'in put kırma hevesinden zarar görmesinin yanında, tamire muhtaç hale düşmüştür. Bunlar, ressamlığın donukluğu ve renklerinin kötülüğü ile kolayca orijinal çalışmadan ayırt edilir, II. Ramses tarafından, kötü biçimde restore edilmiştir.

Bu mabedin garip planı ve diğer dikkate değer özellikleri iyi bilinmektedir. Rampaların onlara götürdüğü, kemer altlarıyla sınırdaş, büyük terasları, görmüş olduğumuz gibi, yanındaki eski XI. Hanedan tapınağının tasarımından taklit edilmiştir. Yüz, resimden bilinmektedir ve mucizevi biçimde muhafaza edilmiş narin röl-yeflerinin renklendirilişi her kış Mısır'a gelen ziyaretçi tarafından bilinmektedir ve asla orada bulunmamış olanlarca, Mısır Araştır-

ma Fonu tarafından Prof. Naville'in yayını olarak basılan, Bay Howard Carter'in harika boyanmış reprodüksiyonları aracılığı ile idrak edilebilir. Büyük Tapınak; bugün, onu eskiden örten bütün enkazdan temizlenmiş haldedir. Eski dünyanın kalıntılarının topraktan çıkarılması ile meşgul olan derneklerden en büyüğünün çalışmaları nedeniyle kalıcı bir anıt olarak durmaktadır.

Dêr el-Bahari'nin iki tapınağı, aslen bulundukları gibi, yakında yan yana duracaklardır ve her zaman onları unutulmaktan kurtaran ve bize Abydos'ta kral mezarlarının hazinelerini bahşeden derneğin adı ile birlikte anılacaklardır. Mısır Araştırma Fonu'nun Dêr el-Bahari ile Abydos kazıları için görevlendirdiği ve özellikle çalışmaları için fonları temin ettiği iki isim Profesörler Naville ile Petrie, çalışmaları ile bağlantılı olarak en çok Dêr el-Bahari ve Abydos'ta yaşayacaklardı.

Mısırlılar iki tapınağa *Tjeserti*, "İki Kutsal Yer" diyorlardı, yeni bina *Tjeser-tjesru*, "Kutsallar Kutsalı" adını almıştı ve Dêr el-Bahari'nin bütün bölgesinin adı *Tjesret*, "Kutsal" idi. İçine yerleştirildikleri mevkinin, büyük kayalıkları ve engebeli yamaçlarıyla, olağanüstü güzelliği, Büyük Tapınak'ın yukarısındaki kayalığın yarı yol mesafesinde dik patikadan çekilen fotoğraftan anlaşılabilir. Resimde ön planda kemer altlarının, altlarındaki heykelleri korumak için tasarlanmış modern çatıları ile birlikte üst avluya çıkan büyük, üç taşlı anıt kapısı ve kayalığın hemen dibinde kralların her iki yandaki nişleriyle birlikte Amen-Râ'nın mağara-tapınağına girişiyle Büyük Tapınak'ı görüyoruz. Orta mesafede, dikdörtgen biçiminde platformu, üzerine çıkan rampası ve merkezinde, büyük kum yığınlarından ve çevredeki yıkıntılardan yarısı ortaya çıkan sütunlarla kuşatılmış piramiti ile birlikte XI. Hanedan tapınağının daha belirsiz biçimidir. Fotoğrafta görüldüğü gibi, kayalık ve tepelerden oluşan arka plan, çevrenin güzelliğine dair bir fikir verebilir –kurak güzellik olduğu doğrudur, zira tamamı çöldür. Yakında bir yaprak, bir bitki yoktur, tarifsiz mavi gökyüzü altında her şey renk olarak somon kırmızısıdır ve kırmızı kayalıklara karşı beyaz tapınak canlı bir zıtlıkla göze çarpmaktadır.

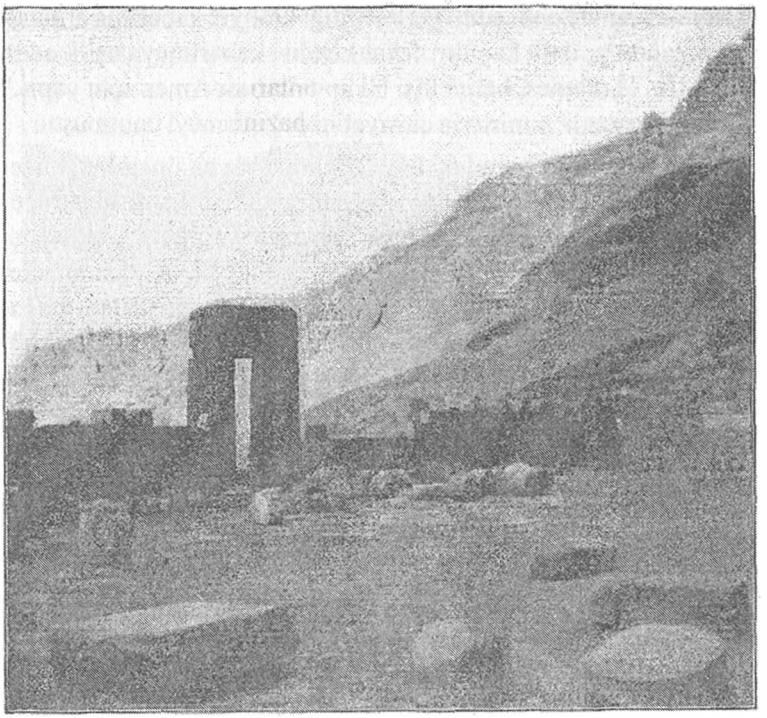

ÜST AVLU VE ÜÇ TAŞLI ANIT KAPISI
Dêr El-Bahari'deki XVIII. Hanedan Tapınağı'ndan. Yaklaşık MÖ 1500.

İkinci resim; üst avludaki, rampanın başında, büyük üç taşlı anıt kapısının daha yakın görünümünü arz etmektedir. Uzun Dra' Abu-'l-Negga tepesi, kapının arkasında, kuzeye doğru eğilimli görünmektedir.

Bu, üzerinde kıskanç III. Thothmes'in Hatshepsu'nun adını kazıdığı ve yerine kendi adını yerleştirdiği kraliyet kabartma armasının bulunduğu ünlü kapıdır; fakat kendisi kabartmaya eşlik eden "Kral III. Thothmes, hatun kişi bu anıtı babası Amen için yaptı." şeklindeki yazıda zamirlerin cinsiyetini değiştirmeyi unutmuştur.

Prof. Naville'in buradaki keşifleri arasında en önemlisi, kuzeye bakan küçük bir avluda, yazıtın dediği gibi Tanrı Râ-Harmachis "Anu'nun güzel beyaz taşından" onuruna yapılan sunağın keşfidir. Bu bilinen en zarif beyaz kireçtaşındandır. Kutsal emanet odasının şimdi Kahire Müzesi'nde bulunan, işlenmiş abanoz ağacından kapılarına da burada rastlanmıştır. Mabedin en güzel bölümlerinden biri mükemmel biçimde korunmuş tabloları ve harika sütunları ve beyaz kireçtaşından çatısı ile Anubis'in Türbesi'dir. Saf beyaz taşın verdiği izlenim ve mimarinin basitliği neredeyse Helenik'tir.

Hathor'un Türbesi, Mariette'in zamanından beri bilinmektedir; fakat onunla ilgili, XI. Hanedan mabedinin kazısı esnasında, ilginç bazı keşifler yapılmıştır. İki mabet arasında avluda kutsal böceklerden, boncuklardan, küçük inek ve kadın heykelciklerinden vs. mavi sırlı fayanslardan ve pürüzlü toprak kaplardan, bronz ve tahtadan ve mavi sırlı porselen gözler, kulaklar ve kutsal inek figürlü levhalar ve aynı türde diğer küçük nesnelerden oluşan çok sayıda küçük adaklık bulunmuştur. Bunlar açıkça XVIII. Hanedan fellahlarının, avlunun yukarısında kaya-türbedeki Tanrıça Hathor'a, adaklıklarıdır. Türbe dolduğunda ya da küçük adaklıklar kırılınca, mabet kayyumları onları bu şekilde bir tür toz yığın olan aşağı avlunun duvarına fırlatırlar. Bu kum ve döküntü yığını yavaş yavaş toplanmış ve böylece korunmuşlardır. Bulunan nesneler, antropoloji ilmi bakımından fevkalade önemlidir.

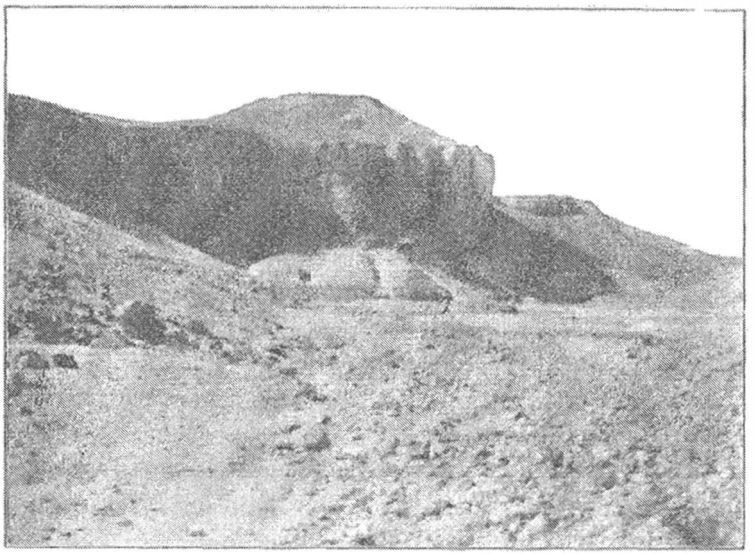

TEB, BATI VADİSİ'NDE III. AMENHETEF'iN MEZAR DAĞI

Büyük Tapınak, I. ve II. Thothmes ile tanrılar Amen-Râ ve Hathor onuruna inşa edilmiştir. Özellikle I. Thothmes'in defin mabedi bulunmuştur. Mezarı, kuşkusuz şimdi başkente çok yakın olan ve insanlardan yeterince uzak olmayan Dra' Abu-l-Negga'da değil; fakat Wadiyên'in uzun havzasının ucunda, Dêr el-Bahari'nin yukarısında kayalık tepenin ardında kazılmıştır. Bu yüzden yeni tapınak mezarının yönüne çevrilmiştir. Tapınağın hemen arkasında, tepenin diğer tarafında, Lepsius tarafından keşfedilen ve 1904'te Bay Theodore N. Davis adına, o zaman Teb'de kalıntıların başmüfettişi olan Bay Howard Carter tarafından açılan mezar bulunmaktadır. Galerisi çok küçük boyutlardadır ve Abydos'ta Aahmes'in mezarı gibi sarmal olarak kıvrılarak tepenin etrafını sarmaktadır. Olağanüstü uzunluğu nedeniyle, mezarın derinliklerinde sıcak ve pis havası, neredeyse dayanılmaz haldedir ve kazı yapanların muazzam zorluk çekmesine sebep olmuştur. Lahit odası uzun uzadıya deşildiğinde, I. Thothmes ve Hatshepsu'nun boş lahitlerini içerdiği anlaşılmıştır. M. Maspero tarafından Dêr el-Bahari'deki ünlü oyukta 1881'de keşfedilen cesetler, XXI. Hanedan zamanında korunması için, I. Thothmes'inki I. Set ve II. Ramses'inkilerle birlikte bulunduktan sonra nakledilmiştir. I. Thothmes'in, M. Loret tarafından 1898'de keşfedilen, Kralların Mezarları Havzası'nda bir diğer, daha özenli mezarı var gibi görünmektedir. Freskleri su sızmasıyla harap olmuştur.

Dêr el-Bahari'nin ardındaki büyük vadide, kraliyet defin modası XVIII., XIX. ve XX. hanedanlar döneminde takip edilmiştir. Wadiyên'in doğu kolunda, şimdi *Bibân el-Mulûk*, "Kralların Mezarları", en kudretli Tebli Firavunların çoğu burada gömülüdür. Daha da uzak defin yerlerini arzu eden XVIII. Hanedan kralların-dan ikisi, III. Amenhetep ve Ai, batı havzasında yatmaktadır. Önceki son yurdunu krallara en layık mevkiden seçmiştir. Eski krallar, mezarları üzerine suni taştan büyük piramitler inşa etmişlerdi. Belki hepsinin en büyüğü ve kudretlisi olan Firavun Amenhetep, mezarı için doğal bir piramite, höyüğü için dağa sahip olmayı seç-

mişti. Resim bize bu hükümdarın Batı Vadisi'ndeki en görkemli tepelerden birine açılan mezarını göstermektedir. Amenhetep dışında hiçbir kral sadece ve sadece onun mezarını böyle belirleyen, bu tepenin altında yatmıyordu.

Doğu Vadisi'nde, uygun şekilde söylemek gerekirse Kralların Mezarları Vadisi'nde, I. Thothmes ile Hatshepsu yatıyordu ve en son keşifler burada yapılmıştı. Burası tenha bir noktaydı. Dêr el-Bahari'den tepeye geldiğimiz zaman, aşağımızda, göz alan gün ışığında, bazen yanları tamamen uçurum, bazen geçmiş çağlarda büyük kaya göçükleri ile eğim kazanan kayalık bir kanyon görüyoruz. Bu eğimli yerlerin dibinde pek çok kral mezarının kare ağızları fark edilebilir. [Resme bakınız.] Çok aşağılarda turistlerin ve onlara eşlik eden mezar bekçilerinin, karıncaların yuvalarına giriş çıkışları gibi, mezar ağızlarından içeri dışarı hareket eden suretlerini görüyoruz. Bir çaylağın ender çığlıkları ve XI. Ramses'in bitmemiş mezarında jeneratörün egzos borusunun ritmik titreyişi haricinde hiçbir şey duyulmuyor. Her taraf kırmızı çöl tepeleridir. Mısırlılar buna "Sonsuzluğun Mekânı" demişlerdir.

Bu vadide son birkaç yıl içinde dikkate değer bazı keşifler yapılmıştır. 1898'de, M. Grébaut, içinde kralın mumyasının mezarın derinliklerinde lahit içinde yatarken bozulmamış halde bulunduğu, II. Amenhetep'in mezarını keşfetmiştir. Kralın cesedi şimdi herkesin görmesi için orada yatmaktadır. Mezar, kralların bütün başlıca mezarları gibi, elektrikle aydınlatılmaktadır. Lahitin başında tek bir ampul bulunmaktadır ve ziyaretçi grubu ölüm mekânı çevresine sessizlik içinde toplandığı zaman, bütün ışıklar söndürülür ve ardından kralın başını etrafı saran siyahlığa karşı aydınlatan tek bir ışık yakılır. Sonuç tarifsiz biçimde esrarengiz ve etkileyicidir. Ceset defnedildiğinden bu yana mezardan sadece iki kez çıkarılmıştır, ikincisi Ocak 1902'de Bay Carter tarafından fotoğrafı çekilmek üzere kısa süre için gün ışığına çıkarıldığı zamandır. Geçici tahliye dikkatle yapıldı, mezarın geçitlerinden İtalyan elektrik aydınlatma

işçilerinin omuzlarında taşınan kral hazretlerinin cesedi kayıtsız Arap kandil taşıyıcıları tarafından önde ve ardında izlendi. İşçiler *"il gran ré"*, "Büyük Kral" diye adlandırdıkları kralın, cesedini taşırken çok hürmetkârdılar.

Mezarda, (sonradan çalınan) uçtan uca kadın vücudunun uzandığı model gemi dahil, çok ilginç nesneler bulundu. Bu ceset şimdi, çok yakında bulunan diğerleriyle birlikte, mezarın yan odasında yatmaktadır. Biri Hatshepsu'nunki olabilir. Mezar odasının duvarları papirüse benzeyecek şekilde boyanmıştır ve üzerlerinde kralın ruhuna rehberlik için "Yeraltı Dünyasında Olanların Kitabı"ndan bölümler yazılıdır.

1902-3'te Bay Theodore Davis, IV. Thothmes'in mezarını kazmıştır. Şimdi hepsi Kahire Müzesi'nde bulunan, yanları kabartmalı ve yaldızlanmış derili savaş arabası, kralın savaşla ilgili kahramanlıklarının resimleri ile süslü ve çok ince mavi çanak çömlek içeren, kralın cenaze törenine ait zengin bir kalıntılar harmanı sağlamıştır. Mezar galeri, eğri çizerek kendi çevresinde dönmektedir. Onla ilgili ilginç bir nokta, sahibi ve Horemheb'in saltanatları arasındaki kısa dönemde bile, muhtemelen Kâfir Akhunaten'in saltanatı esnasında Teb'de hüküm süren anarşi döneminde, bariz şekilde saldırıya uğramış olduğudur; zira odalardan birinde Kralların Mezarları'nda çalışmaların müfettişi Maya tarafından, Horemheb'in sekizinci yılında mezarın onarımını kaydeden, rahip sınıfına ait bir yazı bulunmaktadır. Şöyle yazmaktadır: "Sekizinci yıl, yazın üçüncü ayında, Güneşin Oğlu, Horemheb Meriamen, Majesteleri Kral Tjeser-khepru-Râ Sotp-n-Râ'nın döneminde, haşmetli (Hayat, sağlık ve varlık onun üzerine olsun!) emirlerin Kralın Sol Elinde yelpaze taşıyıcıya, Kralın Yazıcısına, Hazinenin Gözeticisine, Sonsuzluk Mekânındaki İşlerin Gözeticisine, Karnak'ta Amen'in Bayramlarının Liderine, Bayan Ueret'ten doğan, Hakim Aui'nin oğlu Maya'ya, Batı Teb'de, Ağustos Evi'nde ölmüş, Kral Men-khepru-Râ'nın cenaze törenini yenilemesini buyurdu." Men-

khepru-Râ, IV. Thothmes'in ilk adı ya da saltanat adıydı. Buradaki mezarların çoğunda olduğu gibi galeride yağmacılara yolu kapatmak için açık bırakılan boşluğu geçmek üzere, hırsızlar tarafından kullanılan gerçek bir ip parçası, mezarda bir sütunun çevresine bağlanmıştır. Kralın mumyası, II. Amenhetep'in mezarında bulunmuştur ve şu an Kahire'dedir.

I. Thothmes ile Hat-shepsu'nun mezarının keşfi zaten anlatılmıştı. 1905'te Bay Davis, en son, III. Amenhetep'in ünlü eşi ve Kâfir Akhunaten'in annesi, Kraliçe Tii'nin babası ve annesi, İuaa ile Tuaa'nın mezarını keşfetti. Prof. Maspero'nun kayıtlarını okuyanlar, III. Amenhetep'in, evliliğinin hatırasına yaptığı, büyük anıt kutsal böceklerinden birinde İuaa ile Tuaa'dan bahsedildiğini hatırlayacaklardır. Mezar, cenazeye ait, neredeyse inanılmaz bir mobilya hazinesine ilaveten, Tii'nin ebeveyninin gerçek mumyalarını ve altın kaplı savaş arabasını sağlamıştır. Muazzam kalınlıkta altın kaplama, her şeyin üzerinde bulunmaktadır. Mısır'ın, Asyalılara göre altın ülkesi gibi göründüğüne ve Babil kralının bile Firavun Amenhetep'e, Tell el-Amarna'da bulunan, mektuplarından birinde kendisine altın göndermesi için yalvarmakta olduğuna şaşmamalıdır, "Zira altın senin ülkende su gibidir." Mısır'ın gerçekten III. Amenhetep'in saltanatı esnasında maddi varlık ve bolluğun doruğuna ulaşmış olması muhtemeldir. Elbette ülkenin hakimiyeti III. Amenhetep zamanında en geniş sınırlara erişmişti ve kendisinin nüfuzu Dicle'den Sudan'a kadar hissediliyordu. Kendisi, Kuzey Mezopotamya'da zevk için aslan avlardı ve Dongola'nın ötesinde Jebel Barkal'da tapınaklar inşa ederdi. İuaa ile Tuaa'nın mezarının mobilyalarında büyük varlığın delillerini görmekteyiz. Yine de bu altın kaplama ve aşırı yüklü XVIII. Hanedan nesnelerinin çoğu güzel olduğu halde, Dashûr'daki XII. Hanedan mezarlarından ele geçen güzel mücevherlerin, ne zevk ne de albenisine sahiplerdi. Bu sadece kaba varlıktı. Sağa sola atılmış çok altın vardı. "Zira senin ülkende altın su gibidir." Üç yüz yıllık süre içinde Mısır yoksulluğun ne demek olduğunu öğrenecekti, XXI. Hanedan'ın

yoksul rahip kralları ancak beden ve ruhlarını bir arada tutabiliyorlardı ve Mısır firavunları gibi nispeten güçlükle saygın görüntü verebiliyorlardı. Sonra kuşkusuz modern Tebliler şehirlerinin Afrika ve Batı Asya'nın büyük bölümünü yönettiği ve zenginliklerini hazinelerine kattıkları XVIII. Hanedan'ın, eski, güzel zamanlarının hasretini çekiyorlardı. Ancak XII. Hanedan'ın günleri gerçekten çok daha iyi olmuştu. O zaman bu kadar varlık yoktu; fakat var olanlar (ve o zaman da çok altın vardı) idareli, zevkli ve sade bir biçimde kullanılmıştı. XVIII. değil ama XII. Hanedanın zamanı, Mısır'ın gerçek altın çağı idi.

İuaa ile Tuaa'nınki gibi mezarın tam teçhizatından, III. Amenhetep'in, görkemi ve durumu hakkında bir fikir edinebiliriz. Ancak, Bay C. Tytus ile Bay P.E. Newberry'nin keşfettikleri ve kazı yaptıkları Tebliler sarayının kalıntıları, bu görkem fikrini desteklemez. Sarayın, son Hidiv İsmail'in çoğu sarayı gibi, sadece eğlence evi olduğu, çok aceleyle inşa edildiği ve sahibi ondan bıktığında ya da öldüğünde parçalanmaya mukadder olduğu kuvvetle muhtemeldir. Firavun ve eşi Tii'nin keyif yapmak üzere altın gemilerde yola çıktığı, suni bir gölün kıyısında bulunmaktadır. Burası, şimdi halen sularını tutmak için inşa edilen bendin kalıntıları tarafından çevrelenen Birket Habû olarak bilinen arazinin ekili dikdörtgen şeklinde alanıdır ve sel esnasında göl olmaktadır. Bu gölün batı kıyısında Amenhetep kalıntıları halen el-Malkata, "Kum Tavalar", (büyük Medînet Habû tapınağının güneyi) olarak bilinen kumlu bölgeyi kaplayan "muhteşem haz malikânesini" inşa etmiştir. Bu kalıntılar sadece temellerden ve sıradan fırınlanmamış tuğladan yapılmış, ayrıca duvarları ve zemini beyaz sıva ile sıvanmış, üzerinde güzel dövüşen boğalar, hava kuşları, su kuşları, balık havuzları vs. boyalı, sonraki saltanat döneminde yapılan Tell el-Amarna'nın freskleri ile çok benzer üslupta, güzel fresklerin bulunduğu pek çok odanın karmaşık ve derme çatma odaların en alçak duvar dizilerinden ibaretti. Küçük, sütunları beyaz kireçtaşından temeller üzerine monte edilen tahtadan yapılmış, sütun

destekli salonlar mevcuttu. Çoğu halen aynı konumda durmaktadır. Birkaç odada küçük kürsüler mevcuttu ve odaların birinde tuğladan yapılmış, ayrıca alçı ve sıva ile birlikte çamur kaplanmış, üzerinde Firavun Amenhetep'in oturduğu, bir tahtın kalıntıları vardı. Bu, İsrail esaret altındayken ve Minos hanedanı Girit'te saltanat sürerken Mısır'ı yöneten Greklerin Memnon dediği kişinin sarayıydı. Burada, haz gölü yanında Mısır firavunlarının en güçlüsü, yaz sıcakları esnasında zamanını burada geçirirdi. Binanın en hafif yapıya sahip olması amaçlanmıştı ve asla uzun süre dayanması amaçlanmamıştı; ancak fikrimizce bir Mısır firavununun çamur sarayda yaşaması tuhaf görünmektedir. Böyle bir bina yine de fellahların günümüz basit tuğla evlerine göre, Mısır iklimine oldukça uygundur. Sarayın yıkıntılarında ilginç birkaç küçük nesne bulunmuştu ve yakında III. Amenhetep'in zamanına ait, çoğu güzel biçimde renklendirilmiş özellikte ve dönemin ebrulanmış opak camının yapıldığı, eski bir cam fabrikası yer almaktaydı.

III. Amenhetep'in saltanatı ve yakın seleflerinin saltanatlarının ileri gelenlerine ait mezarlar, söylenmiş olduğu gibi, en eski Tebliler nekropolünün bulunduğu Shêkh 'Abd el-Kûrna tepesinin doğu yamacında kazılmıştı. Kuşkusuz VI. Hanedan zamanının eski mezarlarının çoğuna, XVIII. Hanedan ileri gelenleri tarafından el konulmuş ve şekilleri değiştirilmiştir. Bu konuda, XX. Hanedan zamanına ait büyük bir rahiplik memuru olan, Imadua'nın mezarı olayında, o dönemin intikamının bir örneği elimizde bulunmaktadır. Bu mezar daha önce XVIII. Hanedan'ın saygın kişisine aitti; fakat Imadua üç yüz yıl sonra ona el koydu ve bütün fresklerini kendi dönemi esnasında moda olan bolca altın yaldız süslemeyle kapladı. Belki XVIII. Hanedan'ın mal sahibi VI. Hanedan zamanındaki ilk sahibinden onu çalmıştı. Mezar yakın bir dönemde Bay Newberry tarafından ortaya çıkarıldı.

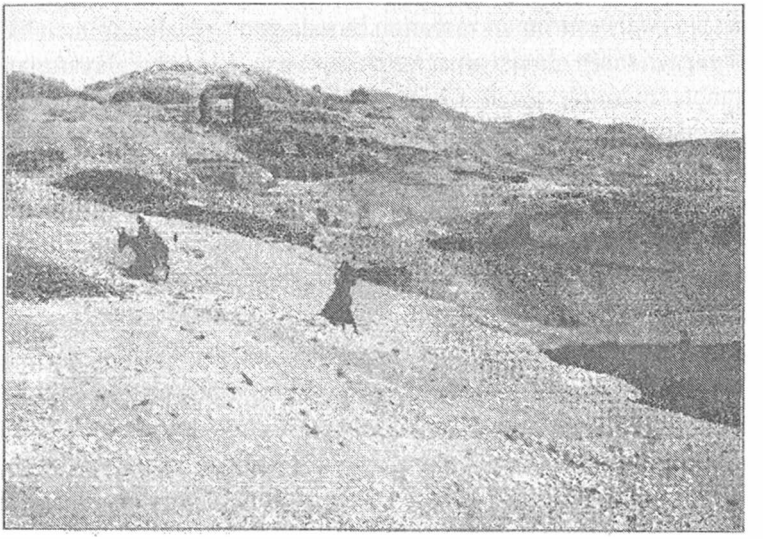

SHEKH 'ABD EL-KUBNA'NIN MEZAR TEPESİ, TEB

Bay Newberry ile R. L. Mond tarafından, burada birbiri ardına, aynı türde, çok iş yapıldı. Her ikisine, daha önce bilinmeyen çok sayıda türbenin kazı çalışmaları için teşekkür borçluyuz. Öncekiler arasında Bay Newberry tarafından temizlenen Sebekhetep'in mezarı bulunuyordu. Sebekhetep, III. Thothmes zamanının memuruydu. Aynı tepedeki kendisinin ve diğerlerinin mezarlarından, resimde gösterilen, pek çok yıllar öncesinden gelen, British Museum'un Mısır departmanının en değerli hazineleri arasında bulunan, güzel freskler elimize geçmiştir. Onlar, XVIII. Hanedan mezarına ait duvar süslemeciliğinin özgün örnekleridir. Birinde, ekin başağını olgunlaşıp olgunlaşmadığına bakmak için, elinde değnekle dikilen ekin tarlasından çekerken kel kafalı bir köylü görülebilir. Kendisi "Baş Orakçı"dır ve üzerinde "gökteki ulu tanrı ekini arttırabilir duası" bulunmaktadır. Sağında arabanın yanında ayakta duran ve biri siyah diğeri doru iki atı dizginleyen savaş arabası sürücüsü bulunmaktadır. Aşağısında iki beyaz atla birlikte bir başka arabacı bulunmaktadır. Kendisi arabanın döşemesinde, atlar yakındaki ağacın dallarını kemirirken, arkası onlara dönük, yiyerek veya dinlenerek oturur. Bir başka sahne fellahlar, kaz ve diğer kümes hayvanı sürüsünü bazıları sepette olmak üzere getirirken, mezara getirilen adakların çetelesini tutan yazıcının görüntüsüdür. Görüntünün üstündeki yazı açıkça kaz sürüsü tarafından, küfeleri olan adama hitaben söylenmiştir. Şöyle der: "Kazlardan dolayı ayaklarına hız ver! Dinle! Sen, sonraki dakikada sana söyleneni bilmiyorsun!" Yukarıda, bastonlu bir reis, yazıcıya hitap etmeden önce, diğer köylülere yere çökmelerini emrediyor ve onlara şöyle diyor: "Hepiniz konuşmak için oturun." Üçüncü sahne bir başka üsluptadır, Samilerin yerlere kadar eğilerek ve tahtın önünde toz toprağı öperek altın, gümüş, bakırdan vazo adaklarını kraliyet huzuruna getirişi görülebilir. Haraç taşıyıcıların ırksal tipiyle belirlenen uyumu ve doğruluğu olağanüstüdür; her yüz bir portre gibi görünmektedir ve her biri şu an herhangi bir gün Whitechapel'in (*) Yahudi mahallelerinde görülebilir.

(*) Doğu Londra'da bir bölge. (ÇN)

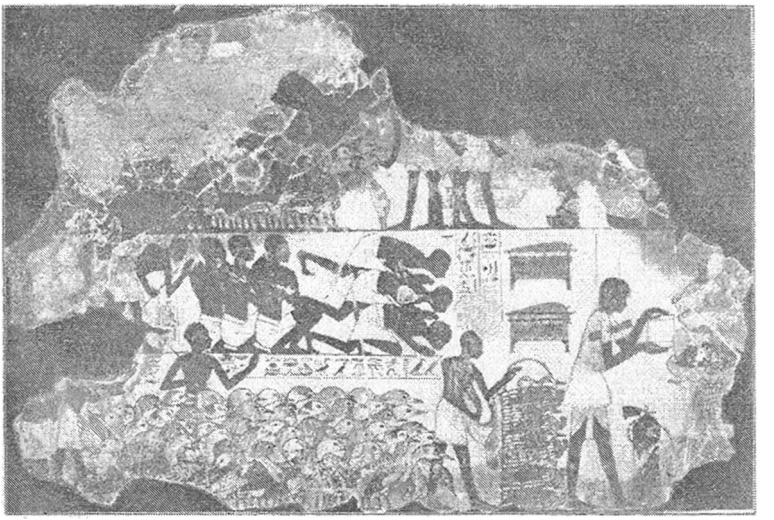

BİR MEZARDAN DUVAR RESMİ

İlk iki resim, bu mezarlarda çok yaygın olan bir fresk resim üslubunun temsilcisidir. Hayvanların resmedilişindeki özen fevkaladedir. Muhtemelen Mısır hayvan resimlerinin en güzellerinden biri, Bay Mond tarafından keşfedilen, Gen-Amen'in mezarındaki keçi freskidir. Burada, Tell el-Amarna hariç Mısır sanatında genel olarak bilinmeyen ışık ve gölge sanatı denemesi bile mevcuttur. Açıkça Mısırlı ressamlar, XVIII. Hanedan'ın sonuna doğru sanatlarının doruğuna ulaşmışlardır. Üçüncüsü, haraç taşıyanların resmi de bu dönemde iyi bilinen bir tipe sahiptir. Bütün belli başlı mezarlarda, Firavun'a haraç getiren Mısırlı, Batılı, Kuzeyli, Doğulu ve Güneyliler kafilesi elimizde bulunmaktadır. Kuzey, Samiler tarafından temsil edilir; Doğu, Puniteler (ortaya çıktıkları zaman); Güney, zenciler; Batı, Keftiular ya da Giritliler ve Kıbrıslılar tarafından. Son anılan insanların resimleri son birkaç yıldır, Girit'teki bize Keftiular'ın devleti ve uygarlığını ifşa eden, keşiflerden dolayı, en yüksek ilgi odağı olmuştur. Evans ve Halbherr, Knossos ve Phaistos şehirlerini ve kudretli firavun için armağanlarla elçilerini uzağa Mısır'a gönderen kralın saray mabetlerini keşfetmişlerdir. Bu elçiler ev sahiplerinin mezarlarında geldikleri dünya bölgesinin temsilcileri olarak resmedilmişlerdir.

Daha uygun unvan "Pe-lasgians" olsa da, Yunanistan'da yaşadıkları için Grek denen bu insanlara ait, iki Mısır resmi, Rekhmarâ ile Senmut'un mezarlarında bulunacaktır, ilki III. Thothmes döneminde bir vezir, ikincisi Dêr el-Bahari'deki Hatshepsu'nun mabedinin mimarıdır. Senmut'un mezarı taze bir yeniden keşiftir. Mısır biliminin ilk günlerinde Rekhmarâ mevcut olduğu şekilde biliniyordu ve Prisse d'Avennes resimlerini kopya etmiştir. Sonradan Bay Newberry ile Prof. Steindorff tarafından yeniden keşfedilene kadar gözden kaybolmuştur.

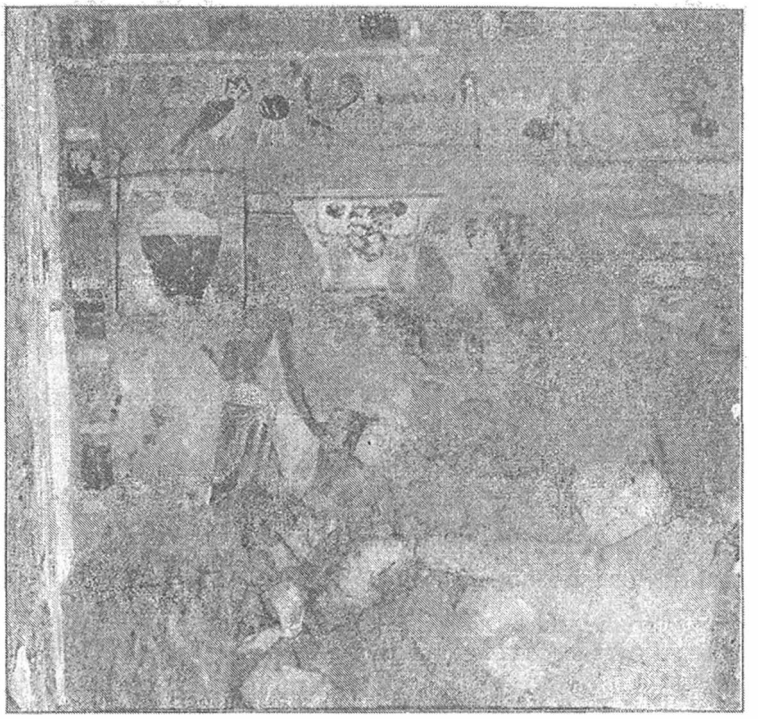

TEB'DE SENMUT'UN KABRİNDE FRESK
Yaklaşık MÖ 1500

Rekhmarâ'nın mezarı, Teb'e giden her ziyaretçi tarafından iyi bilinir; ancak Senmut'un mezarına ulaşmak zordur; sola doğru dönen tepenin üzerinde Dêr el-Bahari'ye yüksekten bakan ve kendisi için uygun bir yer olan mevkidedir. Bazı bakımlardan Senmut'un resimleri Rekhmarâ'nınkilerden daha ilginçtir. Mezarın ön salonu tahrip edilmiştir; açık havada oldukları için daha kolay görülmektedirler. Ayrıca, Rekhmarâ'nın freskleri gibi çıplak mumla ve yağlı ellerle ellenerek yüz yıllık incelemeye maruz kalmadıklarından, daha iyi muhafaza edilmektedirler. Dahası, resmettikleri şeyi karıştırma ihtimali yoktur. Sağdan sola geçit halinde yürüyüp Girit'ten Minoslu hediye taşıyıcılarını ellerinde ve omuzlarında, Lakonia'da Vaphio'da bulunan meşhur altın kupalara benzeyen; ancak çok daha iri, büyük altın ve gümüş kupaları, aynı zamanda tıpkı iki sene önce Bay Evans tarafından keşfedilen bronzdan olana benzeyen altın ve gümüşten ibrik, ayrıca yanları yuvarlak dört halka kulplu büyük bir bakır sürahi taşırlarken görüyoruz. Bütün bu vazolar belirli biçimde ve kesinlikle Mikenli ya da daha ziyade yeni terminolojiyi izlersek Minosludur. Grek imalatıdır ve Pelasgian (*) Greklerin omuzlarında taşınmaktadırlar. Taşıyıcılar alışılmış Miken kıyafeti giyerler; çizmeler ve canlı biçimde süslenmiş İskoç eteği ve bundan başka pek az şey tıpkı Knossos'ta ve diğer Grek resimlerinde Kupa taşıyıcının freskinde resmedildiğini gördüğümüz gibi.

Saç biçimi, muhtemelen Mikenli Greklere dair en tipik şey, hem burada hem Rekhmarâ'nın mezarında Mısırlılar tarafından sadık şekilde resmedilmiştir. Mikenli erkeklerin saçlarını kadınlar gibi uzatmalarına izin verilirdi ve kısmen arkaya salarak, kısmen düğüm ya da örgü ile bağlayıp (İlyada'da zarif Paris'in *kepası* gibi) başlarının üzerinde taşırlardı. Bu evrensel modaydı ve Keftiu, sürekli XVIII. Hanedan Mısırlıları tarafından onu izledikleri gibi resmedilmiştir. Senmut freskindeki yüzler, Rekhmarâ freskinde-

(*) Pelasgi kabilesine ait. (ÇN)

kiler kadar iyi resmedilmemişlerdir. Orada ilk üç elçinin portrelerinin çizildiği kadar sadakatle resmedildiği açıktır. Sıra soldan sağa ilerler. İlk adam "Kefti ve Yeşil Deniz'in Adacıkları'nın Büyük Şefi" gençtir ve sevimli ifadeye sahip çok küçük ağzı vardır. Teni esmerden ziyade sarışın; fakat saçı koyu kahvedir. Sırada sonra gelen, teğmenin farklı bir tipi vardır –yaşlı, çok haşin yüzlü, kanca burunlu ve kanca çenelidir. Diğerlerinin çoğu çok benzerdir –genç, teni esmer ve uzun saçları bellerine kadar salınmış ve başları üstünde harika düğümler ve buklelerle dolanmıştır. Omuzunda eğme kulplu büyük gümüş vazo taşıyan ve bir elinde eski Avrupa Bronz Çağı tipinde hançer olan biri yakınındaki yoldaşının yorumunu duymak için arkaya bakmaktadır. Bu hediye taşıyıcılarının her biri Knossoslu kupa taşıyıcısının, Bay Evans tarafından Minos saray mabedinde keşfedilen fresk portresi için poz vermiş olabilir. Kendisi aynı kızıl kahverengi tene sahip, aynı tarzda şekil verilmiş aynı uzun siyah saçlı, aynı eş renkli İskoç eteklidir ve vazosunu hemen hemen aynı şekilde taşır. Sadece Mısır ve Mikenli çizim farkını hesaba katmamız gerekir. Bu Mısırlıların Giritlileri neyse, Minoan çağının Giritlilerinin o olduğuna kuşku yoktur. Onların Fenikeliler oldukları düşünülürdü; fakat bu görüş uzun zaman önce çürütülmüştür. Ne Sami'dirler ne de herhangi türden Asyalıdırlar; bu oldukça açıktır. Sadece ve sadece Mikenli ya da daha ziyade Minosludurlar, Helenik öncesi dönemin Grekleridirler –yani Pelasgi.

Muhtemelen genel olarak dünya tarihine ve kendi kültürümüze dair bilgimize göre şimdiye kadar, Schliemann tarafından Mikenlerin keşfinden ve oradan çıkan, Bay Arthur Evans'ın Knossos'taki keşifleriyle doruğa ulaşan başkaca bulgulardan, daha kapsamlı, hiçbir keşif yapılmamıştır. Elbette, bu keşifler bizim olağanüstü ilgimizi çekmektedir, zira günümüz Avrupa uygarlığının başlangıcını ve ilk çiçeklenişini ortaya çıkarmışlardır. Zira kültür atalarımız, ne Mısırlılar ne Asurlular ne de İbraniler'di; ancak Helenler'di ve onlar, Ari Grekler, uygarlıklarının çoğunu, kendi-

lerinden önce ülkede buldukları –Pelasgi veya Mikenli Grekler, Minoanlar, şimdi onlara dediğimiz gibi Mısırlıların Keftiuları (*)– Pre-Helenik insanlardan almışlardı. Bunlar Helenlerin efsanelerinde söz edilen kahramanlık çağının eski Grekleridir, onların zamanında Truva Savaşı ve Tebliler'e karşı Yediler Savaşı yapıldı; Atridse'in trajedisi sonuna kadar oynandı, onların zamanında bilge Minos, Knossos ve Ege Denizi'ni yönetti. Ve bu efsanelerin gerisinde bulunan, bütün bu olaylara dair hiçbir şey bilmiyoruz. Pre-Helenik Grekler'in hiyeroglifli tabletleri önümüzde durmaktadır; ancak onları okuyamıyoruz. Bu şekilde yine iki kültürün eski bağlantısı hakkındaki ilk izlenimimizi yine teyit ettiği için, sadece pek çok bakımdan Minoan yazısının Mısır'ınkine benzediğini anlayabiliyoruz.

Bu bağlantı nedeniyle ve XII. Hanedan'ın sonundan XVIII. Hanedan'ın sonuna kadar Girit ile Mısır arasında bilinen yakın ilişkiler dolayısıyla, bize Minoan yazısı hakkında anahtar verecek ve bilmeyi bu kadar içtenlikle istediğimizi bize anlatacak iki dilli Girit ve Mısır hiyerogliflerini Knossos'ta ele geçirmeyi umabilirdik. Fakat bu ümit henüz gerçekleşmemiştir. Knossos'ta iki Mısır yazıtı bulunmuştur; fakat hiçbiri iki dilli değildir. Keftian (**) isimler listesi Teb'den gelen Mısır'a ait yazılı levha üzerinde belki tek bir Giritçe hiyeroglif metin, vazo düşünülerek İngiliz Müzesi'nde muhafaza edilmektedir; fakat yine iki dilli hiçbir şey yoktur. Bir "Keftian kelimeler" listesi papirüsün başında, aynı zamanda İngiliz Müzesi'nde ortaya çıkar; fakat saçma, sadece garip dilden seslerin taklidi gibi görünmektedirler. Yine de çok arzu edilen Giritçe-Mısırca iki dilli yazının henüz bulunması konusunda umutsuzluğa düşmeye gerek yoktur. Belki Girit ve Mısır arasındaki bir anlaşmaya ait, II. Ramses'in Hititler ile yaptığı gibi, iki anlamlı bir metin ortaya çıkabilir. Bu arada elimizdeki araçla en eski Avrupa kül-

(*) Giritliler. (ÇN)

(**) Girit'e ait. (ÇN)

türünün Mısır'ın eski uygarlığı ile ilişkilerinin tarihinin planını çizmek için sadece elimizden geleni yapabiliriz. Teb'deki mezar tabloları çok önemli materyaldir. Zira onlar yüzünden şüpheci kişilerin sesi duyulmamaktadır ve hiçbir arkeolog Mısırlıların Giritli Mikenlilerle XVIII. Hanedan zamanında, İsa'dan yaklaşık on beş asır önce doğrudan irtibatta olduklarını sorgulamamaktadır, zira hiçkimse Keftiu'nun resimlerinin Mikenlilerin resimleri olduğundan kuşkulanmamaktadır.

Gördüğümüz gibi, bu bağlantı XVIII. Hanedan zamanından çok daha eskidir, fakat o zaman ve Hiksos dönemi esnasında varlığına dair en açık belgelere dayanan delillere sahibiz, Knossos'ta bulunan Kral Khian'ın su mermeri kapağından ve Abnub heykelciğinden, Kâfir Akhunaten'in (MÖ 1430) zamanından beri tamamen terk edilmiş bir mevki olan Tell el-Amarna'da bulunan Mikenli çanak çömlek parçalarına kadar uzanan deliller; bu yüzden orada bulunan bir şeyin onun zamanından sonra var olma ihtimali yoktur. Bağlantının XX. Hanedan zamanına kadar var olduğunu, Bibân el-Mulûk'da III. Ramses'in kabrinde *Bügelkannen* ya da Mikenli şekilde altından üzengi vazoların ve zaten bahsi geçen İmadua'nın mezarında Vaphio tipinde altın kupaların resimlerinden biliyoruz. Bu bağlantı, yaklaşık MÖ 1050 yıllarına kadar gerilere götürülmektedir.

Bu tarihten sonra, bağlantının kesin bir izine rastlamayı ümit edemeyiz; çünkü o zamana kadar Miken uygarlığı muhtemelen sona ermişti. XII. ve XVIII. Hanedan zamanında büyük ve mükemmel bir güç Girit'te bariz şekilde mevcuttu ve Teblilerin mezarlarında resmedilen Keftiler'i, barışsever elçilerini Mısır'a göndermişti. Ancak XIX. Hanedan ile birlikte Keftiu adı Mısır kayıtlarından kaybolmaktadır ve isimleri Mısırlılar tarafından verildiğinden, daha sonraki zamanların Yunanistan'ında bizce malum yer ve kabile isimleri gibi görünen savaşçı, denize alışkın kabileler yığını tarafından yerleri alınır. Tıpkı XXVI. Hanedan'ın sonraki dönemlerinde Kuzeyli korsanların Akdeniz'in kıyısını ziyaret edip

yağmacı Libyalılar ile birlikte Mısır'a saldırması gibi, II. Ramses'in halefi Meneptah'ın döneminde Mısır'a yapılan bir kara saldırısında Libyalılar ve Mashauash *(Maxyes)* ile müttefik olan Shardana *(Sardianlar)* ve Akaivasha (*) *(Axaifol-Achaian)*, Shakalsha (**) *(Pisidyalı Sagalassoslular)*, Tursha (***) *(Giritli Tylissianlar)* görüyoruz.

Prof. Petrie son dönemde, bütün bu kabileleri Tunuslu ve Cezayirli kılan, böylece Akaivasha'nın Achaianlar ile tanımlanmasını ortadan kaldıran ve onları Tunus'taki el-Aghwat (Roman Agbia) şehrinin eski temsilcileri olduğunu söyleyen alternatif bir görüş sunmuştur. (Mısır Tarihi, iii, pp. I11, I12.) Ancak bu görüşün kabulü bakımından birkaç güçlüğe işaret edilebilir ve Grek kabileleri ile daha eski kimlik saptamalarının yine de muhafaza edilmesi muhtemeldir, böylece Meneptah'ın Akaivasha'sı bariz olarak Achai(v)anların (****) eski temsilcileri, Romalı şairlerin Achivi'dir. Bu isimlerde görülen *sha* ve *na* son heceleri sadece etnik ve yer belirten o zamanlar bu kabileler tarafından konuşulan Asya ile ilgili dil sistemine ait, Minoan Giritlilerinin diline (Knossos hiyerogliflerinde yazılı olan) ait takılardır. Eski Likya dilinde *azzi* ve *mna* şekillerinde mevcutturlar, ayrıca Anadolu'da onları *assos* ve *nda* ile biten yer isimlerine gizlenmiş halde buluruz, Halikarnassos, Sagalassos (Meneptah'ın yazıtında Shakalasha), Oroanda ve Labraunda (gördüğümüz gibi [Yunanca kelime] ile aynı, Helen öncesi bir kelime, her ikisi "Çift Baltanın Yeri" anlamına gelmektedir). Yabancı isimlerle ilgili, bahsedilen Likya dilinde son eklerle birlikte Mısır'a ait çeviri yazılarda, *sha* ve *nal* son eklerinin tespiti yaklaşık beş yıl önce yapılmıştır (*****) ve şimdi genel ola-

---

(*) Eski Yunanlılar. (ÇN)

(**) Şekeleş. (ÇN)

(***) Tursa-Tuniski-Etrüks. (ÇN)

(****) Eski Yunan. (ÇN)

(*****) Bkz. Hall, *Yunanistan'ın En Eski Uygarlığı*, s. 178.

rak kabul edilmektedir. O halde nihai son heceyi çıkarmak için bu isimlerin karşılığını bulmamız gerekir, Akaiva-sha örneğinde sadece Akaiva'nın gerçek isim olduğu gibi ve bunun Mısır diline ait karşılığı *Axaifol*, Achivi gibi görünmektedir. MÖ 1300 yılına ait bir Mısır anıtında bu büyük isimle karşılaşmak gariptir. Ancak tam olarak Grek efsanesinin, Grek kabileleri tarafından Ege'nin her tarafından Troad'da (*) Asya'ya ait Hisarlık şehrine yapılan, Mısır'a Kuzeylilerin saldırılarına tamamen paralel bir saldırı olan Truva Savaşı'ndan bahsettiği döneme denk geldiğini, hatırladığımız zaman o kadar da tuhaf değildir. Ve Homeros bu dönemde Mısır sahiline hem barışçı hem de tersi amaçlarla yapılan ilk Grek ziyaretlerinin anılarını korur. Okuyucunun artık Truva kuşatmasını bir efsane olarak düşünmediğini fark etmiş olacaktır. Bunu başarmak, çok eleştirici olmayan bir düşünce ortaya koymaktır; Kral Arthur'un efsanelerinin bile tarihi bir temeli vardır ve Nibulengen'inkiler yine de daha muhtemeldir.

III. Ramses'in sekizinci yılında, Kuzey Suriyeli kabilelerle ittifak halinde olan, Pulesta (*Pelishtim*, Filistinliler), Tjakaray, Shakalasha (Sagalassians), Vashasha ve Danauna ya da Daanau tarafından ikinci Kuzeyli saldırısı yapıldı. Danauna belli ki, uzun saçlı Achaian'ların (Yunanca isimlendirme Keftiu gibi) liderliğinde Truva'ya karşı Grek ordusunun çoğunluğunu oluşturan Danaanlar olan *Aavaoî*'nin eski temsilcileridir. Vashasha, yazar tarafından Girit'in (Yunanca kelime) Axian'ı olarak belirlenmiştir. Prof. Petrie, Tjakaray ismini Girit'te (günümüz) mahalli Zakro ismi ile karşılaştırmaktadır. Günümüz yer isimleri ile tespitler şüphelidir, örneğin Prof. Petrie'nin Pidasa ismini (II. Ramses'in zamanında bahsedilen bir başka kabile), Kıbrıs'taki Pidias Nehri'nin ismi ile bir tutarken iyice yanıldığını düşünebiliriz. "Pidias" bütünüyle, "açık nehir" anlamına gelen (çünkü adanın merkezi ovasından akar), Yunanca'dan kaynaklanan, eski Pediseus'un bozulmuş halidir. O

(*) Truva. (ÇN)

zaman, Pidasa Cypriotes dersek, Kıbrıs'ta halis Yunanca'nın MÖ 1100 kadar eski dönemde konuşulduğunu kabul ederiz. Pidasa muhtemelen Lelegler'di (Pedasianlar); Pisidia adı, harf ve seslerin yer değiştirmesi nedeniyle, aynı olabilir. Pedasos her zaman Lelegler'in, Lakonya'da ya da Anadolu'da her nerede bulunursalar, çok gezen kabilesiyle bağlantılı bir isimdir. Onların Pidasa gibi Mısırlılar tarafından bilindiklerine inanıyoruz. Tjakaray'ın Zakro ile bir tutulması çok caziptir. İsim önceleri Teukrianlar'ın adı ile ilişkilendirilirdi; fakat Tewpot kelimesindeki v her zaman yoldaki engel olmuştur. Zakro belki Tetkpoc isminden ne fazla ne de azdı; çünkü efsanevi Teucer, okçu, doğu ile ya da Girit'in Zakro'nun yaşadığı, Eteokretan ucu ile bağlantılıydı. Mikenler'in zamanında Zakro önemli bir yerdi, bu yüzden Tjakaray Teukroi olabilirdi ve Zakro da ismi koruyabilirdi. Ne olursa olsun, bu tespit çok caziptir ve diğer toplanmış tespitlerle birlikte alındığında çok muhtemeldir; fakat Pidæa'nın Kıbrıs'taki Pediæus Nehri ile özdeşimi ne çekici ne de muhtemeldir.

II. Ramses zamanında, bu Anadolu kabilelerinden bazıları Hititler'in müttefiki olarak Mısır üzerine yürümüşlerdi. Aralarında Luka ya da Likyalılar'a, Dardenui (Dardanianlar, muhtemelen o zamanlar Troad ya da başka yerde bulunmaktadırlar, zira bütün bu kabileler kesinlikle göçebeydiler) ve Masa'lara (belki Mysian'lar) rastlıyoruz. III. Ramses zamanının Giritliler'inin, kesinlikle Filistinliler olan, muhtemelen o zaman Girit'ten Filistin'e geleneksel göçleri devam eden Pulestalar olarak sayılmaları gerekmektedir. Bay Welch tarafından yapılan Philistia'daki son kazılar geç bir Miken kültürünün varlığını açık biçimde ortaya koymuştur ve bunu sadece Girit kökenli olan Filistinlilere atfedebiliriz.

Böylece bütün bu Kuzey kabile isimlerinin olağanüstü sebatla tutarlı olduklarını ve gerçekte Anadolu ve Ege'li olanları hariç herhangi bir kabileyle özdeşleştirilmeyi reddettiklerini görüyoruz. Aralarında eski Minoan (Keftian) gücünün yıkılmış kalıntılarını, iç

kavgalarla denizler ötesine şuraya buraya sürüldüklerini ve Homeros'un Truva kuşatmasından sonra kahramanlar için dediği gibi, "Onlardan her kişi can verene kadar, feci savaşların çilesine dolanışlarını" görüyoruz. Gerçekte bunlar Minoslular ve onun deniz gücü, Knossoslular, Phaistoslular ve Keftius'luların muazzam uygar çağının yerine geçen *Sturm und Drang* dönemi, kahramanlarının gezginliğidir. Medînet Habû tapınağının duvarlarında, III. Ramses Mısır saldırısından önce düşen, ele geçirilen kahramanların portrelerini betimlemiştir ve kendisi onların cesur kahramanlıklarını tamamen takdir ederek onlara kahramanlar, yani; Mısır dilinde *tuher*, demiştir. Her şeyden önce, bu dönemde Filistin'in (adını onlardan alır) bir bölümünü ele geçiren ve orada ayrı bir halk (tıpkı Fransa'daki Normandiyalılar gibi) olarak en az iki yüzyıl var olan Grekler olan Filistinlilerin portreleri ilginçtir. O halde Dev Goliath(*) Grek idi, kesinlikle Girit kökenli ve Pelasgi idi.

Girit'te Shêkh 'Abd el-Kûrna'daki Keftiu'ların resimleri konusunda bizi zorlayan günümüz keşiflerine ait sonuçlar böyledir. Dr. Arthur Evans'ın bizim için açtığı dış dünya ile eski Mısır'ın ilişkileri tarihinde bu gerçekten yeni bir bölümdür. Ve bu bağlamda bazı Amerikan çalışmalarını gözden kaçırmamak gerekir. Pensilvanya Üniversitesi tarafından Bayan Harriet Boyd gözetiminde bir heyet Girit'te Knossos'un doğusunda Gournia'da eski şehrin harabelerinde Mikenliler'in araştırmalarına yönelik çok önemli keşiflerde bulunmuştur. Burada, yine de Mikenli Yunanistan ve Mısır arasında ilişkiler konusuna doğrudan değinen az şey bulunmuştur.

(*) Calüt, Hz. Davut'un öldürdüğü savaşçı. (ÇN)

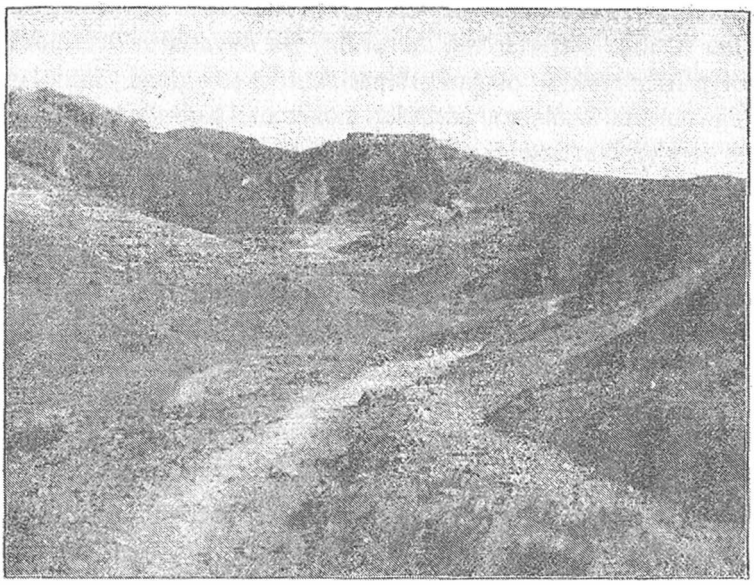

TEB'DE KRALİÇELER MEZARLARI VADİSİ

Prof. Schiaparelli, orada II. Ramses'in karısının mezarını keşfetmiştir (1904).

Yeni İmparatorluk'un Tebli nekropolleri hiçbir surette Kral Mezarları ve Shêkh 'Abd el-Kûrna'nın tanımı ile tükenmemiştir; ancak Shêkh 'Abd el-Kûrna'nın güneyindeki ilginç Kraliçelerin Mezarları Vadisi haricindeki herhangi bir yerde az sayıda yeni keşif yapılmıştır. Burada İtalyan Mısır bilimci Prof. Schiaparelli, son zamanlarda XIX. ve XX. hanedanlara ait çok güzel bazı mezarlar keşfetmiş ve kazı yapmıştır. En iyisi II. Ramses'in eşlerinden biri olan Kraliçe Nefertari'nin mezarıdır. Bu duvarların üzerindeki rölyeflerin renkleri olağanüstü parlaktır ve çok güzel yüzü olan, gaga burunlu kraliçenin portreleri mükemmel biçimde korunmuştur. Kraliçe Nefertari esmerdi; fakat ismi Titi olan, yakına gömülü bir diğer kraliçe sarışın ve kalkık burunlu idi. Prof. Schiaparelli, burada genç ölen bazı XX. Hanedan prenslerinin mezarlarını da keşfetmişti. Bütün mezarlar; tek, kısa galerilidir ve duvarlarında mitolojik sahneler, prensin ve babası kralın figürleri vardır. Bunlar, XVIII. Hanedan mezarlarının bozulduğunu gösteren bir üslupla boyanmışlardır.

Şimdi büyük nekropolü bırakıyoruz ve Teb'de, Batı Kıyısı'nın daha sonraki mabetlerine dönüyoruz. Bunlar zaten anlatılan Dêr el-Bahari'dekiler gibi kasvetli karaktere sahiptiler. Hepsinin bazı bakımlardan en heybetlisi, II. Ramses'in yere serilmiş ve kırık, büyük granit heykelinin bulunduğu, Diodorus'un Osymandyas'ın heykeli olarak bildiği Ramesseum'dur. Bu isim II. Ramses'in taht isminin, yani Ûsimare olarak telaffuz edilen, User-maat-Rà kelimesinin bozulmuş halidir. Tapınak, Mısır hükümeti adına Howard Carter tarafından temizlenmiştir ve batısına doğru rahiplerin evlerinden oluşan küçük şehir, depolar ve mahzenler kendisi tarafından kazılmıştır. Bu küçük caddeleri, halen duvarlarına tutulan sıvalı evleri, halka açık sunağı, pazar kemer altı ve heykeller galerisi ile oldukça küçük bir Pompei'dir. Heykeller, duvarlar gibi sadece tuğladandır ve kaba biçimde şekillendirilmiş ve sıvanmışlardır; fakat onlar kim olduklarını bilmesek de, kuşkusuz zamanın ünlülerinin tasvirleriydi. Her iki yanda içinde Ramesseum rahipleri-

nin mülkiyetinde tutulan, sahip oldukları topraklardan gelen tahıl ve hizmet ettikleri kralın ruhuna sunulmak üzere toplanan her şeyin muhafaza edildiği uzun depolar bulunuyordu. Mekânın planı, II. Ramses zamanından sonra orada burada üzerine inşanın kalıntıları bulunduğundan, açıkça değiştirilmiştir. Depolar ilk kez 1896'da, çevrede XVIII. Hanedan'a ait, hepsi kralların mezarlarının ötesinde uzanan tepe yönüne bakan, birkaç küçük kral defin mabedinin kalıntılarını da bulan Prof. Petrie tarafından araştırılmıştır.

Şimdi vapurların tahliye iskelesi ve yüzen evlerin, görkemli şekilde boyanmış Luxor Tapınağı'nın hemen yukarısında yükseldiği Luksor'a dönebiliriz. Maalesef günümüz kazılarını burada tamamlama imkânımız bulunmuyor, çünkü II. Ramses tarafından III. Amenhetep, Tutankhamen ve Horemheb'in orijinal binasına eklenen ilk büyük kemeraltılı avluda yerinden oynatılamayan Abu-'l-Haggâg'ın Muhammedan Camisi durmaktadır. Abu-'l-Haggâg, "Hacıların Babası" (türbesine gelen hacıların sayısı yüzünden böyle denmiştir), çok mübarek bir şeyh idi ve hatırası Luksuris tarafından çok büyük saygıyla muhafaza edilmektedir. Bu caminin Büyük Tapınak avlusu dahilinde yapılmış olması ve Müslüman dini önyargıları en azından kısmen düzelene kadar nakledilemeyecek olması talihsizliktir ve sonra Luxor Tapınağı'nı tamamen kazma işini yapılabilir.

Luksor ile Karnak arasında, Amen'in eşi ve Teb'in koruyucusu, Tanrıça Mut'un mabedi bulunur. Mabed, Asheru olarak bilinen şehrin bir bölümünde bulunmaktadır. Bu bina 1895'te iki İngiliz hanımın, Bayan Benson ve Bayan Gourlay, hesabına ve onların nezaretinde ortaya çıkarılmıştır.

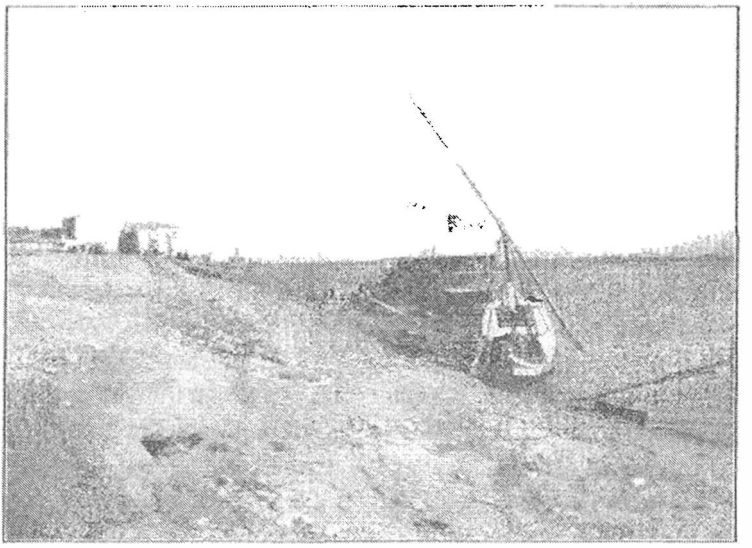

LUKSOR'DA NİL KIYISI

Anglo-Amerikan Nil Şirketi'nin Yüzen Evi ve Vapuru Beraberinde.

III. Amenhetep ve I. Sheshenk tarafından hizmete sunulan mabet her zaman, içerdiği oturur halde aslan-başlı Tanrıça Sekhemet veya Pakhet figürlerinin olağanüstü hoşluğu nedeniyle dikkat çekici olmuştur. Bunlardan British Museum'da bulunanların çoğu bu tapınaktan getirilmiştir. Kazıcılar onlardan daha pek çok bulmuştur ve bazıları oraya tahsis edilmiş, son dönemin çok ilginç portre heykelleri de bulmuştur. Bunlardan en önemlisi MÖ 668'de Asurlu Ashur-bani-pal tarafından şehrin yağması zamanındaki Teb valisi, Mentuemhat'ın heykelinin başı ve omuzlarıdır. Bayan Benson'ın ilginç kitabı, "Asher'de, Mut'un Tapınağı"nda *(The Temple of Mut in Asher)*, Prof. Petrie tarafından ifade edildiği gibi, kendisinin yüz tipinin Kıbrıslı olduğu ileri sürülmektedir; fakat bu tahmin tehlikelidir, Bayan Benson tarafından bulunan yaşlı bir adamın harika portre başının da Filistin tipli olduğu gibi benzer tahmin gibi. (*) Bugün, Mentuemhat tarafından arz edilen ve Bayan Benson'ın "Filistinli" tiplerin halis Mısırlı haricinde hiçbir şey olmadığını görmek için, sadece yaşlı Mısırlıların yüzlerine bakmamız gerekir. Bütün temizleme işleri çok etkili şekilde yapılmış ve Kahire Müzesi bundan bazı değerli Mısır heykel numuneleri elde etmiştir.

Büyük Karnak Mabedi, Eski Mısır Eserleri Bölümü'nün başlıca konularından biridir. Olağanüstü önemi, tabiri caizse, Mısır tapınağının katedrali olarak muhafazasını ve araştırılmasını sürekli zorunlu bir çalışma haline getirir, ayrıca geniş kapsamı bu işi her zaman devam etmekte olan ve muhtemelen gelecek yıllarda da devam edecek bir iş haline getirir. Tapınak Mısır hükümetine çok paraya mal olmuştur, yine de bunun bir kuruşu bile esirgenemez. Geçen birkaç yıldır işler, Dashûr'daki çalışmada M. de Morgan ile beraber olan tanınmış mühendis ve tasarımcı, Bay M. Georges Legrain'in nezareti altındadır. Kendisinin görevi, önceki araştırmaların içinde keşfedilmeden bırakılmış şeyleri ortaya çıkarmak için, bütün tapınağı tamamen boşaltıp temizlemek ve yitirmiş olduğu orijinal durumuna kavuşturmaktır.

(*) Kitabının vii. Tam sayfa resmi.

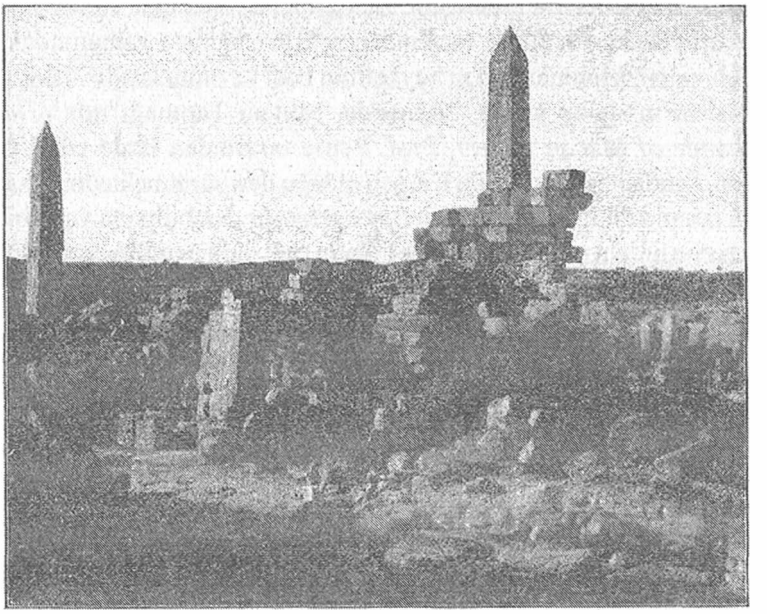

BÜYÜK KARNAK TAPINAĞI

Sol taraftaki dikilitaş Mısır'dakilerin en yükseğidir ve Hatshepsu tarafından inşa edilmiştir, sağ taraftaki dikilitaş III. Thothmes tarafından inşa edilmiştir. Restorasyon konusunda ne genel çalışma düşünülmüştür ne de bu istenmiştir. Şimdiye kadar M. Legrain kesinlikle görevinin bütün üç dalını büyük başarı ile yerine getirmiştir. Yine de görülmemiş bir olay, işi oldukça zorlaştırmış ve geciktirmiştir.

Ekim 1899'da, Büyük Hypostyle Salonu'nun, yan koridorunun sütunlarından biri diğerlerinden birkaçını beraberinde indirerek yıkılmıştır. Bütün mekân karmakarışık bir yıkıntı durumuna gelmiş ve bir an için, dünya harikalarından biri olan Büyük Salon'un tamamı, sanki çökecek gibi olmuştur. Felaket, Mısır'da alışılmış olduğu gibi, temelleri en zayıf türdeki yapının altından Nil'den tedrici su sızması nedeniyle vuku bulmuştur. En azametli Mısır mabetleri bile kötü malzeme ile inşa edilmiş temellere sahiptir, genellikle farklı plana sahip daha eski yapıların daha evvelki yassı taşlar ve her türden dayanıksız moloz karışımı ile doldurulmuş temel kalıntıları üzerine inşa edilirler. Mısırlılar yapılarını sağlam temeller üzerine inşa etmiş olsalardı, onlar şimdiki durumlarına göre çok daha iyi korunmuş olurlardı. Mısır'daki gibi bir iklimde, iyi yapılan bir taş binanın sonsuza kadar dayanması gerekirdi.

M. Legrain son beş yıldır hasarı tamir etmekle uğraşmaktadır. Bütün yıkılan sütunlar şimdi dikilmiştir ve sütun başları ve sütun baş tabanları iplerle orijinal yerlerine yerleştirilmektedir. M. Legrain'in yöntemi zaten anlatılmıştır. Kendisi topraktan sütun gövdeleri, sütun başları ve sütun baş taban-bloklarını el işçiliği ile taşıyıp ve sonra yerine asıldığı büyük eğimler ya da rampalar inşa ederek, eski Mısır tarzında çalışmaktır. Bu, Mısırlıların Karnak'ı inşa ettikleri yöntemdir ve M. Legrain şimdi bu metotla onu yeniden inşa etmektedir. Bu, yavaş; fakat güvenli bir süreçtir ve salonu, çatısı hariç, Seti'nin onu inşa ettiği gibi aynı halde görmemiz çok uzun sürmeyecektir. Yine de pitoresk sanatın âşıkları, ünlü salonun çaprazına havada asılı duran, Karnak'ın pek çok resminde ve fotoğraflarında başlıca özelliği durumundaki, eğimli sütünu özleyeceklerdir. Bu, 1899 felaketinde devrilmiştir ve onu resmedilmeye değer; fakat tehlikeli konumuna yerleştirmek elbette mümkün olmamıştır.

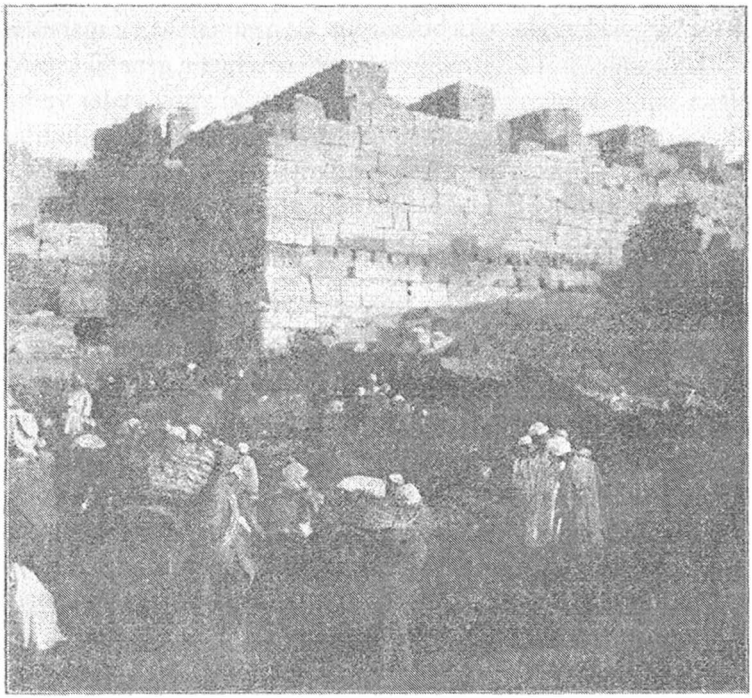

BÜYÜK KARNAK MABETİ

Karnak'taki çalışma iki olağanüstü keşifle son iki yıl içinde ünlü olmuştur. Ana tapınağın dışında, Hypostyle Salonu'nun kuzeyine doğru, M. Legrain, XVIII. Hanedan ve daha sonrasına ait kişilerce tuğladan inşa edilmiş, Amen'e bağlılıklarını doğrulamak için, bir dizi özel barınak veya mabet bulmuştur. Bu küçük hücrelerde, biri resimle gösterilen, bazı ilginç heykeller bulunmuştur. Bu, türünün en mükemmelidir. XVIII. Hanedan'dan ünlü bir ruhani lider eşi ile birlikte, kızı aralarında ayakta dururken, oturur görünmektedir. Boynunun etrafında, hizmetlerinden dolayı Firavun tarafından kendisine takılmış olan, altın halkalı dört zincir bulunmaktadır. Konusu kadar, üslup ve işçiliği bakımından da ilginç olan, olağanüstü bir gruptur. Portre ressamlığı konusunda, resmi rahip sınıfı tipinin bir örneği olarak çok güzeldir.

İki keşiften diğeri ve daha önemli olanı, M. Legrain tarafından Hypostyle Salonu'nun güney tarafında yapılmıştır.

M. de Morgan, Dashûr'da çalışmaktadır. M. de Morgan'ın görevi, önceki araştırmaların içinde keşfedilmemiş bıraktığı şeyleri ortaya çıkarmak için bütün tapınağı tamamen boşaltıp temizlemek ve yitirmiş olduğu orijinal durumuna kavuşturmaktır. Deneme mahiyetindeki salon duvarı altında boş alanda başlayan kazılar, heykel parçalarının keşfiyle sonuçlandı; mekân o zaman düzenli şekilde kazıldı ve sonuç şaşırtıcı oldu. Zemin; büyük küçük, bilinmeyen bir dönemde, karmakarışık, birbiri üstüne gömülmüş heykellerle doluydu. Bazıları kırık, bazıları da garip bir şekilde mükemmel durumdaydı ve bunu içinde bulundukları yumuşak, çamurlu toprağa borçluydu. Kurak çölde bulunan heykeller özellikle, kırmızı siyenite göre kristalleri parçalanmaya daha eğilimli siyah granitten yapıldıkları zaman, genellikle çatlarlar. Karnak heykelleri, Amen Tapınağı'nda kralın yaşadıkları dönemde tapınağa heykellerini koyarak onurlandırmış olduğu büyük adamların heykelleriyle birlikte, portrelerini (baş heykellerini) tahsis etmiş dindar kişilerin figürleridir.

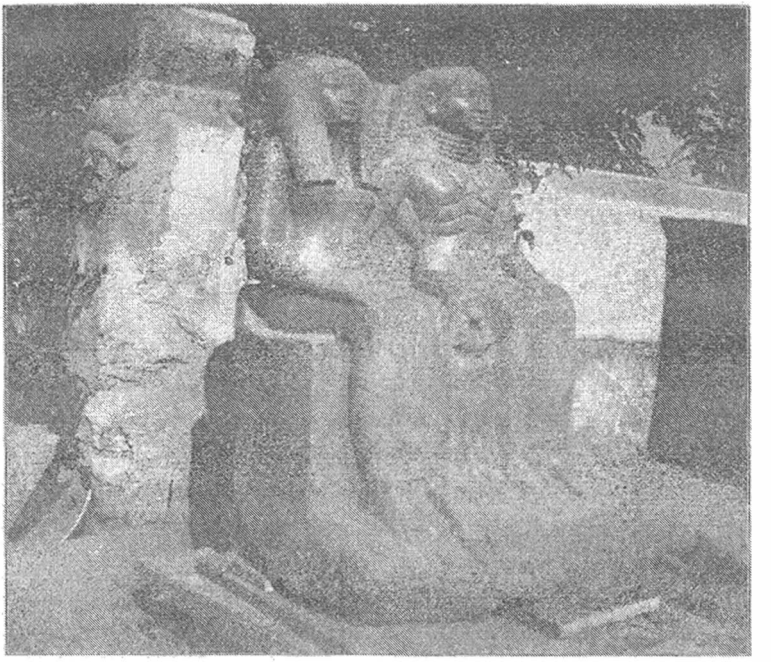

BÜYÜK BİR SOYLU VE EŞİNDEN OLUŞAN PORTRE GRUBU
XVIII. Hanedan zamanına ait.
Karnak'ta M. Legrain tarafından keşfedilmiştir.

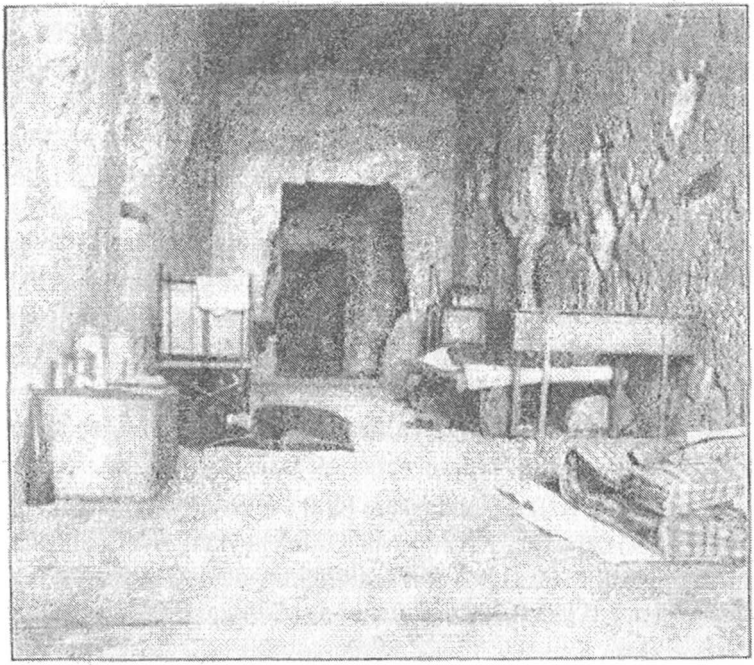

BİR KAŞİFİN EVİ GİBİ OYULMUŞ KABİR

Tell el-Amarna'da, Pentu'nun mezarı. Mısır Arkeolojik Araştırmaları (Mısır Araştırma Fonu) namına yaptığı çalışmaları esnasında, Bay de G. Davies burada ikamet etmiştir. (No. 5) MÖ 1400 civarları.

Hapi'nin oğlu, Dêr el-Bahari yakınında, Dêr el-Medîna çöl tapınağının kurucusu III. Amenhetep maiyetinde bir tür başbakan olan büyük âlim Amenhetep bu sınıftandı ve sonraki günlerde yarı tanrı olarak kendisine tapınıldı. Heykeli, diğerleriyle birlikte M. Legrain tarafından bulunmuştur. Aralarında bir figür, bu kadar büyük bir heykel için alışılmamış bir malzeme olan, tamamen yeşil feldispattan yapılmıştır. III. Thothmes'in güzel bir portresi de bulunmuştur. Resim bize devam etmekte olan, kara çamur toprakta çalışan kazıcılarla, ön planda omuzlarındaki molozları sepetlerle taşıyan çocuklar ve arka planda Seti'nin Büyük Hypostyle Salonu'nun masif granit duvarlarıyla birlikte, bu şaşılacak biçimde verimli kazıyı göstermektedir. Çatı bloklarının büyük boyutu dikkat çekicidir. Bunlar gerçek en üstteki çatı blokları değil; sadece sütundan sütuna, sütun baş tabanlarıdır, orijinal çatı bir sütun baş tabanından ötekine çapraz yönde yerleştirilmiş benzer bloklardan ibarettir. Mısır granit tapınağı, gerçekte bir çocuğun tuğla kutusunun planı üzere inşa edilmiştir; sadece Stonehenge'in (*) düzenlenmiş ve güzelleştirilmiş halidir.

M. Legrain tarafından, bu çalışma devam ederken, diğer önemli keşifler yapılmıştır.

Aralarında, XIII. Hanedan'dan Kral IV. Usertsen'e (Senusret) ait bir tanesi dahil, geç dönem Orta Krallık heykelleri bulunmaktadır. İşçiliğinin ve tekniğine dair kesinliğinin inceliği nedeniyle fevkalade olan I. Amenhetep'in saltanatına ait rölyefler de mevcuttur.

Tapınağın tarihinin Tjsertsen dönemine kadar geriye gittiğini biliyoruz; zira içinde bloklarından bir ya da ikisi bulunmuştur. Ayrıca şüphesiz aynı dönemden Philip Arrhidseus'ün zamanında yeniden inşa edilmiş, orijinal mabedi bulunmuştur; fakat şimdiye dek kendisinin zamanı ile Hatshepsu'nun zamanı arasındaki asırlardan hiçbir kalıntı bulunmamıştır. Orada en eski tapınakta M. Naville'nin

(*) İngilterc'de Salisbury yakınında yaklaşık MÖ 3100 tarihinden kalan prehistorik anıt. (Ç.N.)

çalışmalarıyla başladığımız gibi, Teb'in en büyük tapınağında M. Legrain'in çalışmaları ile birlikte, eski Mısır'ın başlıca şehrindeki yeni keşiflere dair açıklamalarımızı bitiriyoruz.

Teb'in arkeolojisiyle bağlantılı, en ilginç sorulardan biri inanç muhalifi disk tapıcısı Akhunaten (IV. Amenhetep) binaları oraya inşa edip etmediğini ve onlara dair bir izin şimdiye kadar keşfedilip keşfedilmediği hakkındadır. Mısır tarihi ile ve din ile ilgilenenler disk tapınması sapıncına ait geçici döneme zaten aşinadırlar. İnanışa aykırı IV. Amenhetep'in bildirdiği ve vatandaşlarının kabul etmelerini istediği dogmanın tam karakteri, Mısır Araştırmaları Fonu'nun şubesi olan "Mısır'ın Arkeolojik Araştırmaları" tarafından el-Amarna'nın mezarları konusunda yayınlanan kitaplarında, Bay de Garis Davies tarafından iyice açıklanmıştır. Kendisi inanışa ters düşen öğretinin, çok yüksek düzenli bir monoteizm olduğunu ortaya koyar. IV. Amenhetep (ya da kendisini adlandırmayı tercih ettiği şekilde, Akhunaten, "Diskin Nuru") genellikle sanıldığı gibi, sadece Güneş diskine hayat veren olarak tapmamıştır. Kendisi, parlak diske sadece, aracılığıyla bütün canlı varlıklara sıcaklık ve hayat dağıtan, ardındaki tanrının gözle görülür tezahürü olarak tapmıştı. Disk, tabiri caiz ise, içinden meçhul tanrının, "Diskin Efendisinin" dünyaya nurundan bir parça yaydığı gökteki pencere idi. Şimdi, güneşin gerçek astronomik özelliğine dair cehaletin dikkate alınması halinde, bunun ne kadar fazlasıyla akılcı bir din olduğunu anlarız. Gerçekte, güneş bu dünyadaki bütün hayatın kaynağıdır ve bu yüzden Akhunaten ışınlarının her birinin, dünyaya hayat işareti uzatan bir elle betimlenmesine sebep olmuştur. Sadece güneşe tek tanrıcı tapınma elbette pagan dininin en yüksek şeklidir; fakat Akhunaten bundan ilerisini görmüştü. Öğretisi, güneşin ardında, nuru güneş üzerinden parlayan ve bize hayat veren bir tanrının var olduğuydu. Bu tanrı isimsizdi ve ifade edilemezdi, kendisi "Diskin Efendisi" idi. Aykırı düşüncesinde, bu yüzden, İbrani peygamberlerin zamanından önce dini fikirlerin erişmiş olduğu en yüksek konumu görüyoruz.

Bu din Heliopolis'te Güneş rahiplerinin felsefi spekülasyonları ile gelişmiş gibi görünmektedir. Akhunaten aptalca geleneklere karşı çıkan gayretiyle, Mısır'ın eski tanrılarına ve özellikle Mısır panteonunun hükümdarı, insanların kalplerindeki üstünlüğü kendisini yeni öğretinin en cesur rakibi kılan, Amen-Bà'nınkine tapınmanın kökünü kazımaya çalıştı. Fakat eski Güneş Tanrı Bà-Harmaehis'in adı korundu ve Akhunaten'in onu aşağı yukarı kendi tanrısı ile özdeş gördüğü bellidir.

Prof. Petrie tarafından, Akhunaten'in annesi, Kraliçe Tii'nin Mitannian (Ermeni) kökenli olduğu ve Aten dinini Mısır'a kendi vatanından getirdiği ve oğluna onu öğrettiği tahmin edilmiştir. Elbette yeni öğreti III. Amenhetep'in ölümünden önce bir gelişme kaydetmiş gibi görünse de, bunu Tii'ye atfetmeye ya da kendisinin beraberinde yurtdışından bunu getirdiğini düşünmeye hiçbir gerekçemiz yoktur. Kendisinin yerli Mısırlı olmadığına dair hiçbir delil yoktur, ayrıca ebeveyninin İuaa ile Tuaa mumyaları, yüz tipi olarak halis Mısırlı'dır. Aten kültünün halis Mısır dini düşüncesinin bir tekâmülü olduğu kesin görünmektedir.

Başlangıçta Akhunaten; dinini, Teb'de Amen'in dini ve beraberindeki panteonu ile yan yana kurmaya çalıştı. Kendisinin orada Aten için bir tapınak inşa ettiği anlaşılıyor ve saray mensuplarının kendileri için mezarların kralın tanıttığı dinde olduğu gibi sanatta da inanışa ters olan heykel sanatının yeni realist üslubunda yapmaya başladıklarını görüyoruz. Shêkh 'Abd el-Kûrna'da bulunan Barnes'in mezarında kapının bir yanında kralın eski normal üslupta ve diğer tarafında kendisini, bu garip gerçeği seven kişinin sevinmiş gibi göründüğü yerel çirkinlikte resmeden, yeni realist üslupta resmi bulunmaktadır. Kendisinin, Aten'e yönelik bir tapınağın, Nubia'nın başkenti Napata'dan çok uzağa, Sudan'da Jebel Barkal'a yakın yapılmasına sebep olduğunu görüyoruz. Teb ile Napata mabetleri konusundaki gerçekler, Şikago'dan Prof. Breasted tarafından açıklanmıştır.

Ancak Teb ruhbanlığının muhalefeti çok güçlüydü. Akhunaten başkentini öfkeyle terk etti ve krallığı kendi kendine bakmaya terk edilmiş iken, huzur içinde filozofça düşünebileceği günümüz Tell el-Amarna'sında, "Diskin Nuru"nda, tecrit edilmiş Akhet-aten şehrine çekildi. Kendisi ve görüşlerinin sadık paylaşımcısı gibi görünen, karısı Nefret-iti, Aten tapınıcısı soylular, rahipler ve sanatçılardan oluşan, seçkin saray halkı üzerinde hüküm sürüyorlardı. Sanatçılar Akhunaten'in maiyetinde gelişme yönünde, kendi saltanatının bitiminden ve fikirlerin eski düzeninin yeniden yapılanmasından önce zaten olağanüstü yararlanmaya başlamış oldukları, eşsiz bir fırsat elde etmişlerdi. Üslupları, bize Miken sanatıyla benzer özelliği hatırlatan, garip bir özgürlük takınmıştır. Berlin Müzesi'nde, kraliçe rüzgârda şişen giysileriyle yanında ayakta dururken, bacak bacak üstüne atmış, bastona yaslanmış ve tembelce bir çiçeği koklayan kralın garip küçük bir rölyefi bulunmaktadır. Sanatçı ruhlu kralın zarif tavrı, muhtemelen özgün pozun sadık bir kopyasıdır.

Mısırlı bir sanatçının zincirleri kaldırılınca neler yapabildiğini bundan anlıyoruz; fakat maalesef Mısır asla, aynı zamanda orijinal bir deha, sanatçı ve düşünür olan bir başka kral çıkaramamıştır. Akhunaten öldüğünde, Mısırlı sanatçıların zincirleri her zamankinden daha sıkı bağlandı. Karşı kuvvet güçlüydü. Kraliyet anarşiye maruz kaldı ve seleflerinin kurmuş olduğu yabancı imparatorluk neredeyse Akhunaten tarafından boş verildi. Hepsi, filozofun hükmettiği zamanın ardından gelen karmaşa ve düzensizliğin örneğiydi. Kâfirin ölümünün üzerinden fazla zaman geçmeden eski din tamamen onarıldı, disk kültü ortadan kaldırıldı. Mısırlılar, sayısız tanrılarına ibadete neşeyle geri döndüler. Akhunaten'in ideali, onlar için fazla yüksekti. Yabancı imparatorluğun enkazı, böyle durumlarda her zaman olduğu gibi tekrar toparlandı ve alışılmış kanun ve düzen, kendisinden sonra gelen muhafazakâr mürteciler tarafından eski haline getirildi. Bundan sonra Mısır uygarlığı Saïtes ve Ptolemies zamanına kadar sönük ve gelişmeyen

seyir izledi. Mısır tarihinde bu nokta bu yüzden, bir kez daha Batı Asya'ya dönerken ve son keşiflerle araştırmaların Asur ile Yeni-Babil İmparatorlukları tarihine ne dereceye kadar yeni bir ışık tuttuğunu öğrenirken, bir ara verecek uygun bir durak oluşturur.

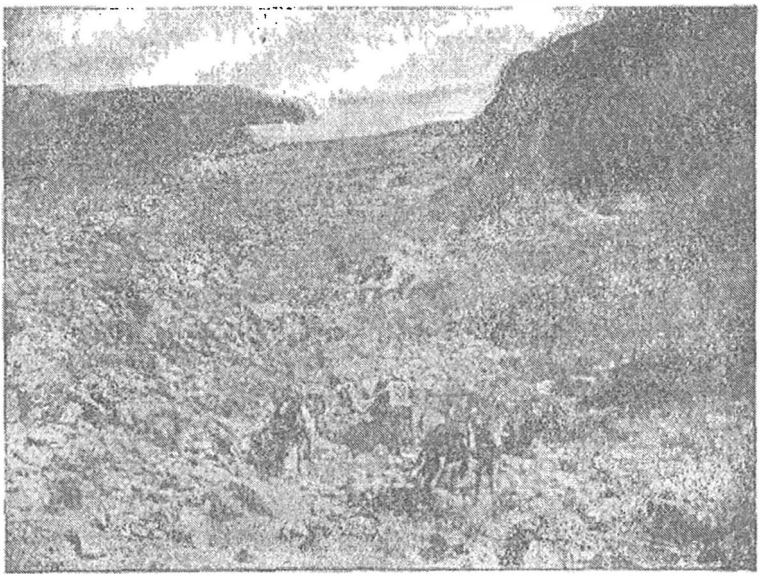

VIII. BÖLÜM

SON ARAŞTIRMALAR IŞIĞINDA ASUR VE YENİ-BABİL İMPARATORLUKLARI

Asur'un eski tarihi, eski hükümdarların bağımsızlıklarını elde ettikleri ve haleflerinin hüküm sürdüğü güçlü imparatorluklarının temellerini attığı evreleri öğrenme çabaları, uzun süredir tarihçilerin büyük çapta varsayıma dayanmak zorunda kaldığı bir konu olmuştur. Ülkenin Babil tarafından sömürgeleştirildiği ve önceleri güney krallığının kolonisi olarak yönetildiği uzun zaman tek gerçek olarak kabul edilmişti; fakat son zamanlara kadar eski idareciler ve genel valiler hakkında az şey biliniyordu ve halen varlıklarının eski dönemleri esnasında ülkenin ve başkentin durumuna dair daha az şey bilinir. British Museum tarafından Kala Sherghat'ta, Dicle'nin batı kıyısında yürütülen kazılardan, bu noktadaki tepeciklerin Ashur şehri mevkisini belirlediği ve bu kazılar esnasında ele geçirilen anıtların ve kayıtların şimdiye kadar ülkenin eski tarihi hakkındaki bilgimizin başlıca kaynağını oluşturduğu bilinmektedir. (*) Bu kazılar esnasında bulunan en eski kayıtların bazıları –Sümerlerin ve eski Babillilerin patesi ve böyle bir anlamla "genel vali" gibi unvanına karşılık gelen, *ishshakku* unvanını taşıyan hükümdarlarca yazılan, kısa, adaklık metinlerdi. Taşıdıkları unvandan, haklı olarak, bu eski hükümdarların Ba-

(*) Bu belgelerin metinleri ve tercümeleri için bkz. Budge ve King, *Annals of the Kings of Assyria (Asur Krallarının Kronikleri)*.

bil krallarına sadakat borçlu oldukları ve onların temsilcileri ya da ne olursa olsun haraç ödeyenleri oldukları tahmin edilirdi. Bu eski genel valilerden birkaçının isimleri, adaklık yazıtlarından ve daha sonraki tarihi metinlerden elde edilmiştir; fakat eski Asur tarihi hakkındaki bilgimizin Asur'da sistematik kazılar yeniden başlayana kadar çok eksik kalacağı açıktı. Üç yıl önce (1902) British Museum Ninova mahallinde, Kuyunjik'te kazılara yeniden başlamıştır. Çalışmalar Bay L. W. King'in yönetiminde başlamış ve yürütülmüş; ancak geçen yazdan beri Bay R. C. Thompson tarafından sürdürülmüştür. Geçen yıl da kazılar Deutsch-Orient Gesellschaft kuruluşu tarafından Sherghat'ta, önce Dr. Koldewey'in yönetiminde ve sonradan –çalışmaları hâlâ yürüten– Dr. Andrae'nin idaresinde yeniden açılmıştır. Asur'un eski şehir mahallerindeki bu yenilenen etkinlik, hatırı sayılı ölçüde yararlı sonuçlar meydana getirmektedir ve bu ülkenin tarihinde eski dönemleri bu kadar uzun süre gizleyen perde kaldırılmaktadır.

Asur'daki bu kazılar başlatılmadan kısa süre önce, eski Babil metninden Asur tarihinin bağımlı bir devlet ya da Babil'in bölgesi olarak kabul edilmesinin, bugüne kadar sanıldığından çok daha uzak bir döneme ötelenmesi gerektiği bulgusu elde edildi. Hammurabi'nin Larsam şehrinin valisi Sin-idinnam'a gönderdiği mektuplardan birinde, göndermenin zaten yapılmış olduğu, krala "'Kral'ın bölüğünden' Ashur ülkesini ve Shitullum bölgesini terk etmiş olan iki yüz kırk adamın Nannar-iddina'nın komutası altında..." gönderilmesi için talimatlar verilir. Bu çok ilginç referanstan Babil'in kuzeyine doğru ülkenin, Babil'in Birinci Hanedan krallarının zamanında, Asur olarak bilindiği ve Babil askerlerinin Hammurabi tarafından orada yerleştirilmesinin ülkenin Babil İmparatorluğu'nun tamamlayıcı bir parçasını oluşturduğunu kanıtladığı anlaşılmıştır.

Bu sonuçlar Susa'da keşfedilen Hammurabi'nin kanunnamesinin sunuş bölümlerindeki iki paragrafla çok geçmeden çarpıcı biçimde teyit edilmiştir. Burada Hammurabi "Ashur şehri üzerinde kendisinin (yani Tanrı Ashur'un) koruyucu imajını yeniden elde

ettiğini" kaydediyor ve birkaç satır ileride kendisini "E-mish-mish Mabedi'nde, Ninova şehrinde İshtar'ın isimlerini aziz kılmış olan" kral olarak tarif ediyor. Bu dönemde Ashur'a değinilmesi bekleyeceğimiz bir şeydir; çünkü Ashur'un Asur'un en eski başkentlerinden biri olduğu bilinmektedir, daha çarpıcı olan Hammurabi'nin zamanında gelişmiş bir şehir olduğunu ve İshtar Mabedi'nin uzun süre önceden inşa edilmiş olduğunu aynen kanıtladığı için Ninova'ya atıfta bulunulmasıdır. Shirpurla'nın Sümer patesisi, Gudea'nın kendisinin Tanrıça Ninni'nin (Ishtar) mabedini Nina denen yerde tekrar inşa ettiğini kaydettiği doğrudur. Şimdi Nina çok muhtemelen Ninova ile bir tutulabilir; fakat çoğu yazar onu Güney Babil'de bir yer ve muhtemelen Shirpurla'nın bir bölgesi olarak kabul etmişlerdir. Kuşkusuz böyle bir belirsizlik Hammurabi'nin, o isimle bir Asur şehri olduğu şüphe götürmeyen Ninova için geçerli değildir. British Museum tarafından Ninova'da yürütülen son kazılar hakkında henüz hiçbir rapor yayınlanmamış olsa da, şehrin yaşının eskiliği konusunda çıkarılan sonucu tamamen onaylarlar. Kuyunjik'in daha alt tabakalarına doğru açılan hendekler dizisi, tepecikte çok eski yerleşimlerin izlerini açığa çıkarmıştır.

Ne Hammurabi'nin mektuplarında ne de anıt üzerine yazılı kanunnamesinde Asur'un o zamanki vali ya da hükümdarına bir atıfta bulunulur; Pensilvanya Müzesi'nde muhafaza edilen bir sözleşme tabletinde, Hammurabi'nin saltanatı esnasında Asur'un hükümdarınınki ile muhtemelen aynı sayılabilen bir isim ele geçmiştir. Babil'in Birinci Hanedan döneminin hukuki ve ticari belgelerinde sözleşme tarafları çoğunlukla iki tanrının isimleri (genellikle Shamash ve Marduk) ve hüküm sürmekte olan kralın adı ile yemin ederlerdi. Şimdi Pensilvanya Müzesi'ndeki bu belgede tarafların Hammurabi'nin adı ve Shamshi-Adad adı ile yemin ettiği Dr. Banke tarafından keşfedilmiştir. Bu dönemin yemin formüllerinde sadece tanrılar ve krallar anıldığı için Shamshi-Adad'ın kral olduğu veya hiç değilse patesi ya da ishshakku olduğu anlaşılır. Şimdi şekli dolayısıyla Shamshi-Adad isminin Babil değil, Asur ismi ol-

ması gerekir; çünkü kendisi yemin tertibinde Hammurabi ile bir araya getirilmiştir. Hammurabi'nin zamanında Babil'in sömürgesi olarak Asur'u yönettiği sonucunu çıkarmak mantıklıdır. Bu ismin, Ishme-Dagan'ın oğlu olan eski bir Asur'lu ishshakku olduğu I. Tiglath-Pileser tarafından söylenir; fakat kendisi Hammurabi zamanının hükümdarı ile aynı sayılamaz, çünkü Tiglath-Pileser'e göre, kendisi çok geç bir dönemde, yaklaşık MÖ 1800'de hüküm sürmüştür. Bir başka Igur-kapkapu'nun oğlu Shamshi-Adad'ın tuğla yazıtı British Museum'da muhafaza edilmektedir ve kendisini Hammurabi'nin Asurlu genel valisi saymamız muhtemeldir. Erishum ve oğlu İkunum, yazıtları yine British Museum'da korunan, kesinlikle Asur tarihinin eski bir dönemine bağlanmalıdırlar.

Sherghat'ta son kazılar zaten başka eski Asurlu genel valilerin isimlerini açığa çıkarmaktadır ve içinde isimlerinin ortaya çıktığı yazıtların metinleri henüz yayınlanmamış olsa da yapılan keşiflerden daha önemli olanları kısaca sayabiliriz: Geçen yıl, sadece birkaç satır yazı taşısa da, varlığı daha önceden bilinmeyen ve sayıları yediden aşağı olmayan eski Asurlu genel valilerin isimlerini elimize ulaştıran küçük bir koni ya da silindir bulunmuştur. Koni, sadece kendi şeceresini veren ve kendisinin tahttaki seleflerinden bazıları tarafından yeniden inşa edilmiş olduğunu ifade ettiği Asur şerhi surlarının onarımını kaydeden Ashir-rîm-nishêshu tarafından yazılmıştır. Yazıtın ana bölümü şöyle yazmaktadır: "Tanrı Ashir'in genel valisi, Ashir-nirari'nin oğlu, Tanrı Ashir'in genel valisi, Ashir-rabi'nin oğlu, genel vali, Ashir-rîm-nishêshu. Kikia, Ikunum, Sharkenkate-Ashir ve Ishme-Dagan'ın oğlu Ashir-nirari, atalarımın inşa ettikleri, yıkılan şehir surları, hayatımın korunması amacıyla... Ben onu yeniden inşa ettim." Belki böyle küçük bir yere sığdırılmış, bu kadar çok bilgi içeren hiçbir yazıt Asur ya da Babil'de bulunmamıştır. İçinde bahsedilen eski genel valilerin isimlerinden sadece biri önceden biliniyordu; yani Erishum'un oğlu Ikunum'un adı, British Museum'da muhafaza edilen adaklık bir metnin son bir suretinde bulunmaktadır. Nitekim bu az sayıda satırla peş peşe üç

hükümdarın ismi doğrudan ele geçmiştir; yani Ashir-rabi, Ashir-nirari ve Ashur-rîm-nishêshu ve aynı zamanda eski hükümdarlardan dördünün; yani Kikia, Shar-kenkate-Ashir, Ishme-Dagan ve oğlu Ashir-nirari. Yazıt hakkında bir başka ilginç nokta, Asurluların milli tanrısının adının yazılışıdır. Daha sonraki dönemlerde o daima *Ashur* yazılmıştır; fakat bu eski çağda ikinci sesli harfin değiştirildiğini ve başlangıçta ismin, Kapadokya'ya ait çivi yazısı işli yazıtlarda zaten bilinen şekilde *Ashir* yazıldığını görüyoruz. Ashir biçimi ortaç türünden bir yapıdır ve "Hayırlı", "Merhametli Olan" anlamına gelir.

Keza geçen yıl saptanan bir başka ilginç bulgu, her biri, Asur üzerinde yaklaşık MÖ 1300 yıllarında hüküm sürmüş bir kral olan, I. Shalmaneser'in, aynı bina-yazısı ile işlenmiş dört taş tabletten oluşmaktadır. Ashur şehrinde, Tanrı Ashur'un mabedi E-kharsag-kurkura'yı kendisinin yeniden inşa edişi yazılırken, kendisi daha önce onarılmış olduğu farklı dönemler arasında geçen zamanın uzunluğu konusunda, mabedin tarihi ile ilgili, ayrıntılı, kısa bir özet sunmaktadır. Mabet, Shalmaneser'in zamanında yanmıştır ve bu olay ile yangının söndürülüşü kaydedilirken, alıntının aşağıdaki tercümesinden görüleceği gibi, kendisi tapınağın tarihini uzun bir parantezde özetlemektedir: "Ashur'un rahibi, atam, Ushpia'nın (*Aushpia*nın başka biçimi) önceden inşa etmiş olduğu Tanrım Ashur'un mabedi, E-kharsag-kurkura yıkıldığında atam, Ashur rahibi Erishu onu yeniden inşa etti; Erishu'nun saltanatından sonra 159 yıl geçti ve tapınak yıkıldı, sonra Ashur rahibi Shamshi-Adad onu yeniden inşa etti; Ashur rahibi Shamshi-Adad'ın onu inşa ettiği, saçları ağardığı ve yaşlandığı 580 yılın ortasında yangın çıktı(ğı zaman) bu yüzden..., o zaman tapınağı (bütün) etrafını (suyla) sırılsıklam ettim."

Bu alıntıdan Shalmaneser'in bize, kendisinin inancına göre Tanrı Ashur'un büyük tapınağının kurucusu olan, çok eski Asurlu genel valinin adını Ushpia veya Aushpia olarak verdiği anlaşılır. Kendisi 159 yılın Erishu'yu Shamshi-Adad isimli genel validen

ayırdığını ve Shamshi-Adad'ı kendi zamanından 580 yılın ayırdığını anlatmaktadır. Bu yazıtlar ilk bulunduğunda, bu eski genel valilerin kronolojisini belirlemek konusunda değerli bilgi gibi görünen şeyler sundukları için, tarihçiler tarafından dikkate değer memnuniyetle karşılandılar. Ancak, aynı tapınağın tarihini veren; fakat Erishu ile Shamshi-Adad'ın saltanatlarını ayıran dönemleri ve tapınağın yangınla harap oluşunu tamamen farklı yıllara atfeden, Esarhaddon prizmasının keşfiyle, birkaç ay sonradan Shalmaneser'in hesabının doğruluğuna duyulan güven sarsıldı. Esarhaddon tapınağın kuruluşunu Ushpia'ya atfederken Shalmaneser ile hemfikirdir; ancak kendisi sadece Ilu-shumma'nın oğlu Erishu'yu (kendisini Irishu olarak söyler) Bêl-kabi'nin oğlu Shamshi-Adad'dan (159 yerine) 126 yılın ayırdığını söyler, ayrıca Shamshi-Adad'ın tapınağı restore edişi ile yandığı zaman arasında (580 yıl yerine) 434 yıl geçtiğini ilave eder. I. Shalmaneser, Esarhaddon'dan altı yüz yıldan fazla süre daha erken yaşamış olduğu için kendisi bariz bir şekilde kaydedilen olayların olduğu dönemleri belirlemek için daha iyi konumdadır; fakat kendisinin verdiği sayılar ile Esarhaddon'unkiler arasındaki ayrım endişelendiricidir. Bu, Asur yazıcılarının hesaplarında hatalar yapabildiklerini gösterir ve diğer geç dönem Asur yazıtlarını içeren kronolojik bildirilerin mutlak doğruluğuna güvensizlik katar. Asur kronolojisi ile ilgili çözülmemiş meseleleri yatıştırmaya yardımcı olmak şöyle dursun, Sherghat'taki bu iki yeni bulgu, yeni bir karışıklık getirmiştir ve daha erken dönemler hakkındaki Asur kronolojisi bir kez daha eritme potasına dökülmüştür.

Asur'un eski hükümdarlarına ait şimdiye kadar bilinmeyen isimlerin kazanımına ilaveten, Sherghat'taki son kazılar bize Asur bağımsızlığını kazandıktan sonra uzun süre saltanat sürmüş I. Shalmaneser'in büyükbabasının adının doğru okunuşunu saptama imkânı vermiştir. Bu kralın ismi şimdiye dek Pudi-ilu olarak okunmuştu; fakat ismin ilk kısmını oluşturan işaretler fonetik olarak değil ideogram olarak kabul edilecektir; fakat ideogram olarak, ismin

doğru okunuşu Arik-dên-ilu olmaktadır, anlamı "Tanrının hükmü uzundur (yani uzun erimli)". Arik-dên-ilu büyük bir fatihti, hemen ardından gelen, tümü Asur bölgesini genişletmiş torunları da öyle. Ülkeyi güçlendirerek ve kaynaklarını arttırarak Arik-dên-ilu'nun torununun oğlu, I. Tukulti-Ninib'in bizzat Babil'in fethini başarmasına imkân sağladılar. Tukulti-Ninib'in saltanatı ve başarıları konusunda ilginç bir yazıt son dönemde keşfedilmiştir. Bu şimdi British Museum'da muhafaza edilmektedir ve onu anlatmadan önce kısaca Sherghat'taki kazıların bir başka evresi hakkında konuşacağız.

Sherghat'ın tepecikleri ovanın seviyesinden oldukça yükseğe çıkar ve büyük ölçüde suni değil, doğal oluşuma sahiplerdir. Gerçekte, bu noktada Dicle kıyısında, yüksek doğal tepeciklerden oluşan bir grubun varlığı, eski Asurlular tarafından, üzerine ilk korunaklarını inşa edecekleri mevki olarak seçilmesine yol açmış olmalıdır. Tepecikler zaten doğal oluşumları nedeniyle öyle yüksektiler ki daha sonraki Asur kralları için onların yüksekliğini suni olarak (Ninova'da belli başlı saray tepesini yükselttikleri gibi) arttırmaya hiçbir ihtiyaç yoktu ve eski dönemden Asur yapılarının kalıntıları, bu şekilde fırınlanmamış tuğladan kitleler ve suni olarak yığılmış toprakla değil, sadece bir metre kadar yıkıntı ile kaplıydı. Bu gerçek, ana tepeciğin Dr. Andrae tarafından yürütülen sistematik açılışını hayli kolaylaştırmıştır.

Şimdiye kadar iş, ziggurat veya mabet kulesi etrafındaki tepeciğin kuzeybatı köşesi ile sınırlandırılmıştı ve zaten Asur yapılarının önemli izleri, alanın bu bölümünde ortaya çıkarılmıştı. Kuzey taraftaki şehir duvarı, nehir cephesi boyunca suya basamaklarla alçalan rıhtımlar gibi açılmıştı. Tanrı Ashur'un büyük tapınağının bir bölümü kazılmıştı, oldukça büyük bölümünün halen günümüz Türk kaleleri tarafından tepeciklerin en kuzey ucunda örtülmüş olmaları gerekse de, yine de Ashur-nasir-pal tarafından inşa edilen sarayın bir kısmı teşhis edilmişti. Gerçekte, Sherghat'taki çalışma, eski Asur mimarisi hakkındaki bilgimize önemli katkılar yapacağa benzemektedir.

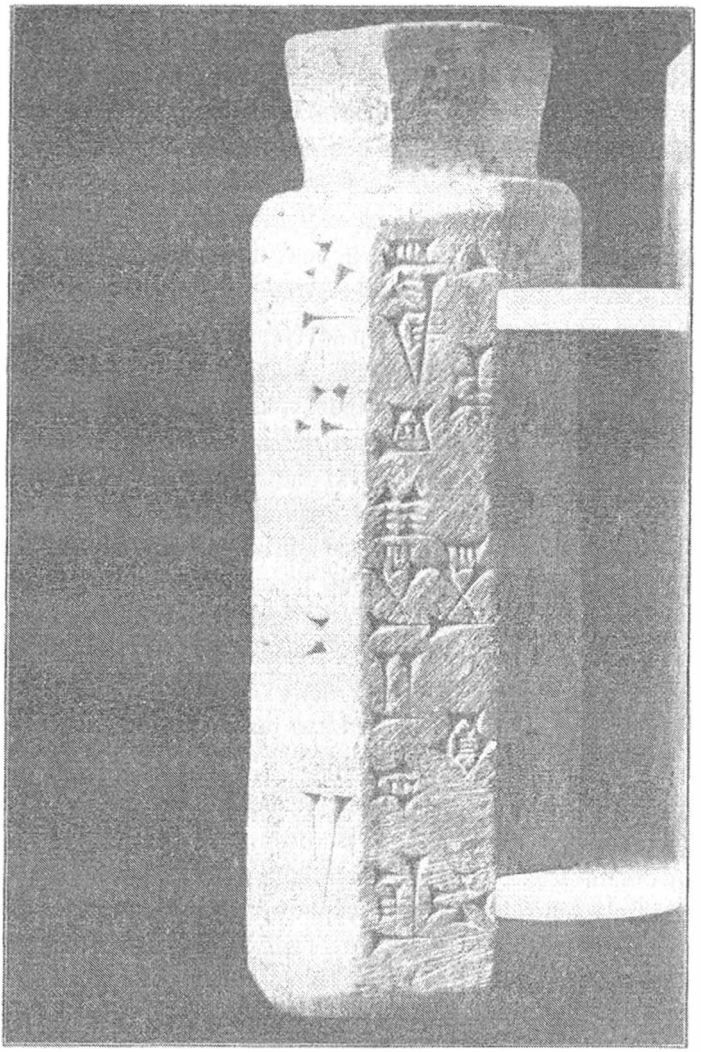

ARİK-DEN-İLU'NUN ADAKLIK YAZISINI TAŞIYAN TAŞ NESNE
Fotoğraf Messrs. Mansell & Co. tarafından çekilmiştir.

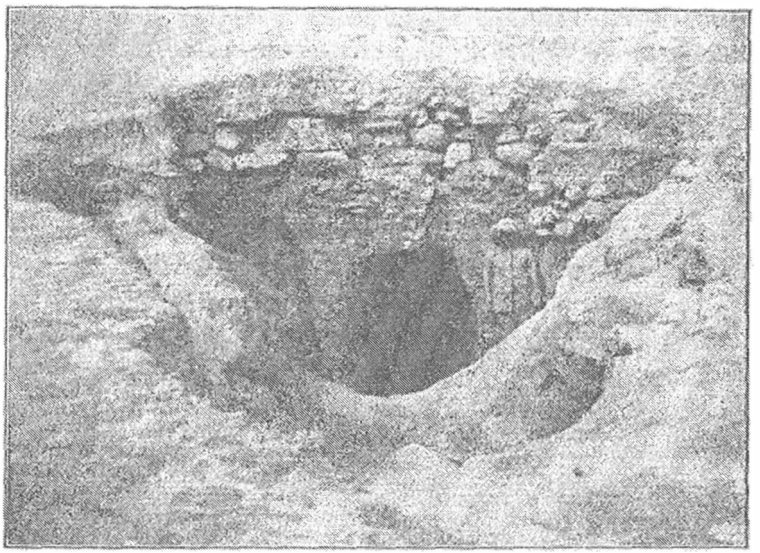

SHERGHAT'TA ANA TEPECİĞİ BÖLÜMLERE AYIRAN GALERİ YA DA TÜNELLERİN BİRİNE GİRİŞ

Yukarıda British Museum'un emanetçileri tarafından geçenlerde elde edildiği şeklinde sözü edilen, I. Tukulti-Ninib'in yazıtı MÖ XIII. yüzyılın ilk yarısı esnasında Asur tarihinin yeniden inşa edilmesi konusunda değerli bilgiler verir. (*) Özetlenen gerçeklerden, ülkenin daha eski tarihi hakkında bilgimiz konusunda, büyük ölçüde kısa tuğla yazıtlara ve daha sonraki dönemin yazıtlarındaki tarihsel referanslarla desteklenen adaklık metinlere güvenmemiz gerektiği görülecektir. Eski Asur dönemine ait, bir yıl kadar önce yayınlanmış, bu uzunluktaki tek tarihi yazıt, I. Adad-nirari'nin George Smith tarafından yaklaşık otuz yıl önce elde edilmiş yazıtını içeren ünlü anıt levhaydı. Musul'da satın alınmış olsa da levha Sherghat'taki tepeciklerde yerliler tarafından bulunmuştu, zira eski Asur karakterleriyle yazılan metin, Asurluların ilk başkenti olan, yeri Sherghat tepecikleriyle belirlenen, eski Ashur şehrinde Tanrı Ashur'un tapınağının bir bölümünün restorasyonunu kaydediyordu. Anıt levhanın yazılmasında Adad-nirari'nin amacı yeniden inşa etmiş olduğu tapınak bölümünün restorasyonunu kaydetmekti; fakat yazıtın en önemli bölümü metnin açıldığı tanıtıcı ifadelerdir. Sadece Adad-nirari tarafından değil; babası Arik-dên-ilu, büyükbabası Bél-nirari ve babasının dedesi Ashur-uballit tarafından başarılan fetihleri kaydetmişlerdir. İfadeler bu şekilde tarihçinin Asur imparatorluğunun eski tarihindeki kritik dönem esnasındaki aşamalı genişlemesini ve takviyesini izlemesine imkân vermiştir.

I. Tukulti-Ninib'in son dönemlerde ele geçirilen anıt levhası, dedesi I. Adad-nirari'ninkine benzemektedir ve Asur'un eski mücadelelerine tuttuğu ışık nedeniyle önem derecesi olarak onunla aynıdır. Adad-nirari'ninki gibi, Tukulti-Ninib'nin levhası kralın emri ile yürütülen bazı inşa çalışmalarını kaydetme amacıyla yapılan temel anıtıydı. Bu şekilde abideleştirilmiş bina tapınağın bir bölümünün restorasyonu değildi; içinde kralın çeşitli tanrılara adadığı en az

(*) Yazıtın metni ve tercümesi için; King, *Studies it Eastern History (Doğu Tarihi İncelemeleri)*, i (1904).

sekiz tapınak ve ikameti için bir saray inşa ettiği, kuvvetle takviye edilmiş duvarla koruduğu ve Dicle'den sürekli taze su kaynağı sağlayan kanal açtığı yeni bir şehrin kuruluşuydu. Bunlar anıtın kaydetmeyi amaçladığı başlıca gerçeklerdi; ancak I. Adad-nirari' nin metni gibi, tarihçiler için en ilginç olaylar; yazıtın giriş niteliğindeki kısımlarında anlatılıyordu. Kar-Tukulti-Mnib, "Tukulti-Mnib'in Kalesi", adlı yeni şehrin kuruluşu ile ilgili detayları vermeden önce kral, temel anıtı yazıldığı zamana kadar krallığının seyri esnasında yapmış olduğu askeri seferlerin bir açıklamasını sunmaktadır. Bu giriş niteliğindeki paragraflar, kralın ülkeyi nasıl tedricen Asur'un kuzeyi ve kuzeydoğusuna doğru fethettiğini ve şehri nasıl aldığını ve tamamen hem Kuzey hem Güney Babil'i yenerek Babil'e karşı başarılı bir sefere giriştiğini kaydetmektedir. Tukulti-Mnib'in saltanatı bu şekilde ülkesinin tarihinde bir döneme damgasını vurmaktadır.

Asur'un tarihinin eski çağları esnasında, ülkenin Babil İmparatorluğu'nun nasıl sadece bir tabi bölgesi olduğunu zaten görmüştük. Hükümdarları ülkeyi emirleri altında yönettikleri Babil'deki amirlerine sadakat borcu olan valilerdi, öte yandan Babilli subaylar tarafından kumanda edilen Babil askerleri ve birlikleri de ülkeyi tabi durumda tutmaya hizmet etmiştir. Ülke yine de yavaş yavaş ayaklanmaya ve bağımsızlığın özlemini çekmeye başladı. Babil'in Denizin Ülkesi'nin kralları tarafından fethi, Asur ülkesine Babil boyunduruğunu başından atma fırsatı verdi. XV. yüzyılda ve Tukulti-Mnib'in saltanatından önceki iki asır esnasında, Asur kralları, Mısır kralları ile bağımsız ilişkiler kuracak kadar güçlüydüler

Asur ülkesinin Babil ile ilişkileri, kuzey krallığının güç ve nüfuz olarak büyümesinden sürekli sürtüşme sebebiydi. İki ülke arasındaki sınır sürekli olarak ihtilaf halindeydi ve bazen anlaşma ile düzeltilse de Asur'un iddiaları genellikle iki ülke arasında savaşa yol açıyordu. Bu münakaşaların genel sonucu Asur'un yavaş yavaş nüfuzunu daha güneye doğru genişletmesi oldu. Daha önce

Babil olarak bilinen bölgeye saldırdı. Ashur-uballit, Bêl-nirari ile I. Adad-nirari tarafından çağdaşları Babil krallarına karşı kazanılan başarıların hepsi Asur'a yeni bölgenin devri ile ve uluslararası öneminin artışı ile sonuçlandı. Tukulti-Mnib'in zamanına kadar hiçbir Asur kralı gerçekten kendisini Babil tahtına yerleştirememişti. Bu başarı Tukulti-Mnib tarafından kazanıldı ve saltanatı bu şekilde Asur'un daha sonra Batı Asya'da hakim güç olmasında önemli bir adım oldu.

Babil'e karşı seferine girişmeden önce, Tukulti-Mnib kendisini diğer karargâhlardan gelen saldırıya karşı emniyete aldı ve yeni keşfedilen anıt yazıt, bu hedefe ulaşmak için attığı adımlarla ilgili olarak hatırı sayılır bilgiler vermektedir. Yazıtında, kral, askeri seferlerini saymamaktadır ve birincisi dışında kendisi, seferlere girişilen saltanat dönemini ifade etmemektedir. Seferlerinin sonuçları, metnin dört paragrafında özetlenmiştir ve kronolojik sırada anlatılmamış olmaları muhtemeldir; fakat aksine işgal ettiği ve denetimine aldığı bölgelerin coğrafi konumlarına göre düzenlenmişlerdir. Tukulti-Ninib ilk seferinin egemenliğinin başlangıcında, saltanatının birinci yılında yapıldığını kaydetmektedir ve Asur'un doğusundaki bölgede oturan kabileler ve insanlara karşı yöneltilmiştir. Bu vesileyle istila ettiği ve ele geçirdiği kabilelerden en önemlisi, muhtemelen Aşağı Zâb'ın doğu yönündeki bölgelerde oturan, Kutiler idi. Kavgacı bir kavimdiler ve zaten Arik-dên-ilu ile I. Adad-nirari tarafından ele geçirilmişlerdi; fakat hiçbir zaman tamamen kontrol altına alınmamışlardı ve çok geçmeden bağımsızlıklarını tekrar kazanmışlardı. Tukulti-Ninib tarafından boyun eğdirilmeleri güneyde herhangi bir fetih için gerekli bir başlangıçtı ve saltanatının başlangıcında kralın niçin bu işe giriştiğini iyi anlayabiliyoruz. Yine aynı bölgede yapılan diğer fetihler, muhtemelen Aşağı Zâb'ın kuzeyinde bulunan dağlık bölgeler, Ukumanî, Elkhu-nia toprakları, Sharnida ve Mekhri idi. Mekhri ülkesi adını, orada dağ eteklerinde bol yetişen bir tür çam ya da köknar olan, mekhru ağacından almıştır, inşaat işleri için mükemmel kereste

sağladığından Asur kralları tarafından hayli rağbet görmüştür. Daha sonraki bir dönemde Ashur-nasir-pal, seferleri esnasında ülkeyi işgal etmiş ve dönüşünde Ninova'da Tanrıça Ishtar'a adanmış tapınağın inşaatında kullandığı, mekhru ağacından kirişler getirmiştir.

Babil'i fethinden önceki yıllarda muhtemelen Asur'un kuzeybatısında bulunan kabile ve bölgelerin ikinci grubu hakimiyetleri altına girdiğindenTukulti-Ninib tarafından tek tek sayılmıştır. Bu halklar içinde en güçlüsü Asur'un doğu sınırında bulunan Kutîler'e benzeyen, I. Adad-nirari tarafından zaten fethedilmiş olan Shubariler idi; ancak bağımsızlıklarını tekrar kazanmışlar ve bir kez daha sınırın bu tarafında tehlike yaratıyorlardı. Fetihlerinin üçüncü grubu, Van Gölü'nün batısındaki bölge dahil ve doğuya doğru Urmi Gölü çevresindeki bölgelere uzanan, Asur'un kuzeyine doğru dağlık bölgeler için genel bir ifade olan, Na'iri ülkelerinin kırk kralı tarafından yönetilen bölgelerden ibaretti. Bu bölgedeki Tukulti-Ninib'in hakimiyeti altına almakla övündüğü kırk kral, her biri tepelere, dağlara dağılmış az sayıda köy üzerinde nüfuz sahibi, dağ kabilelerinin başkanlarından başka bir şey değildi. Fakat Na'iri'nin adamları, savaşçı ve cesur bir kavimdi; ayrıca uzun süre rahat bırakılırlarsa Asur'un verimli ovalarına saldırılar düzenlemeye kalkışacaklardı. Bu yüzden Tukulti-Ninib için ülkesini ateşle ve kılıçla çekip çevirmek ve zorla, ağır vergiler alarak gözleri önündeki Asur gücüne dair korkuyu muhafaza etmek akıllıcaydı. Kralın kayıtlarından kendisinin, bu şekilde sınırlarının kuzey, kuzeybatı ve doğu yönünde yaşayan yarı bağımsız kavimleri hakimiyeti altına aldığını ve zayıflattığını öğreniyoruz. Batıda çöl vardı ve ordusunu başka bir yere yığdığı zaman, o bölgeden gelecek hiçbir organize saldırıdan korkmasına ihtiyaç duymuyordu; çünkü sabit garnizonları, göçebe gibi kabilelerin istilalarını püskürtecek ve cezalandıracak güçteydi. Kendisi yokluğunda ülkesini işgale açık bırakma korkusu duymadan güneyde ezeli düşmanı ile anlaşmaya çalışacak bir konumdaydı.

Babil'e karşı Tukulti-Ninib tarafından girişilen sefer, yapılanların en önemlisiydi ve başarılı sonucu, onun askeri kariyerinin doruk noktasıydı. Kral sefere çıktığı zaman, büyük tanrılar Ashur, Bel ve Shamash ile Gök ve Yerin Kraliçesi Tanrıça İshtar'ın, savaşçılarının başında yürüdüğünü anlatmaktadır. Sınırı geçtikten ve Babil bölgesine girdikten sonra, o zaman Babil tahtını işgal eden Kassit kralı Bitiliashu'yu kesin bir anlaşmaya zorlamakta biraz güçlük çekmiş gibi görünmektedir. Ancak kuvvetlerinin ustaca yönetimi ile onu kuşatmayı başarmıştır, bu yüzden Babil ordusu, meydan savaşında çarpışmaya mecbur kalmıştır. Savaşın sonucu, Asur ordusu için tam bir zafer olmuştur. Babilli savaşçıların çoğu mücadeleyi kaybetmişler ve bizzat Bitiliashu çarpışmanın ortasında Asurlu askerler tarafından esir alınmıştır. Tukulti-Ninib, asil boynunu ayakları altında ezdiği için iftihar etmektedir ve Asur'a dönüşünde esirini, prangalı halde, seferin ganimetleriyle sunmak üzere, Asurluların milli tanrısı Ashur'un huzuruna getirmiştir.

Yine de Asur'a geri dönmeden önce, Tukulti-Ninib ordusuyla Babil'i baştan başa kat etti; bütün Sümer ve Akkadlar'ı kontrol altına almayı başardı. Kendisine karşı tekrar kullanılmamalarını garantilemek için Babil'in istihkâmlarını tahrip etti ve emirlerine derhal itaat etmeyen bütün sakinleri topluca kılıçtan geçirdi. Sonra kendi subaylarını ülkeyi yönetmek üzere atadı ve önceki "Asur Kralı" unvanına "Karduniash (yani Babil) Kralı" ve "Sümer ve Akkad Kralı" unvanlarını ilave ederek kendi idari sistemini kurdu. Kendisinin "Dünyanın Yoksul Bölgelerinin Kralı" unvanını da kabul etmiş olması muhtemelen bu dönemdendi. Eski düşmanını tamamen zapt edişinin bir işareti olarak, Tukulti-Ninib ve ordusu beraberlerinde Asur'a sadece esir Babil kralını değil; aynı zamanda Babil'in milli tanrısı Marduk'un heykelini de getirdiler. Bu heykeli Babil'in ihtişamlı tapınağı Bsaglia'dan almışlar, hazine odalarındaki kutsal hazineleri yağmalamışlar ve şehrin ganimeti ile birlikte onları kapıp götürmüşlerdi.

Kuşkusuz Tukulti-Ninib, ordusundan şehri korumaya ve ülkenin arazilerinin yönetimini teslim ettiği idareciler ile memurları desteklemeye yetecek kadarını Babil'de bıraktı. Ancak kendisi seferin zengin ganimeti ile birlikte Asur'a geri döndü ve muhtemelen bu büyük servet ve malzeme artışından yararlanmak amacıyla kendi adını taşıyan ve gelecek çağlar boyu ebedileştireceği bir başka şehir kurmaya karar verdi. Kral kendisinin bu görevi, bir şehir kurmasını ve orada kendisi için bir mesken inşa etmesini buyurmuş olan, Bel'in (yani Tanrı Ashur) emri üzerine üstlendiğini kaydetmektedir. Ashur ve tanrıların kendisine bu şekilde iletilen arzuları gereğince Kral Kar-Tukulti-Ninib şehrini kurdu ve orada sadece Ashur'a değil; tanrılar Adad, Sha-mash, Ninib, Nusku, Nergal, İmina-bi ve Tanrıça İshtar'a adanmış tapınaklar inşa etti. Babil'den getirilen ganimetler ve E-sagila'dan gelen tapınak hazineleri kuşkusuz bu tapınakların süslemeleri ve kutsal emanet odalarının bezemeleri için kullanıldı, kral tapınaklara gelir bağladı ve sonsuza kadar onların mülkü olmasını emrettiği düzenli imkânlar tahsis etti. Şehirde kaldığı zaman, şahsi konutu olarak, bir tepecik ya da topraktan plato üzerine kurduğu, tuğla cepheli ve şehrin seviyesinden yukarda yapılmış, ihtişamlı bir saray inşa etti. Sonuç olarak, etrafına yekpare bir duvar örerek tahkimini tamamladı ve bu duvarın tamamlanışı, üzerindeki anıt tabletin yazılışının vesilesiydi.

Anıt tablet duvarın mevcut yapısı içine gömüldü ve gelecek çağlarda onu bulan kişilerce okunabilmesi için tuğla ile kapatıldı ve böylece adını ve ününü muhafaza edebilecekti. Yeni şehirdeki inşa çalışmalarının açıklamasını bitirdikten ve şehir surlarını temelden saçak taşına kadar tamamlanışını kaydettikten sonra, kral onu bulacak gelecekteki bir idareciye aşağıdaki sözlerle sesleniyor: "Gelecek günlerde, bu duvar yaşlandığında ve yıkıldığında, gelecekteki bir prens hasarlı kısımlarını onarsın ve anıt tabletime kutsal yağ sürsün ve kurbanlar sunsun ve onu yerine iade etsin. Ashur onun dualarına kulak verecektir. Fakat her kim bu duvarı tah-

rip ederse ya da yadigar tabletimi kaldırırsa ya da orada yazılı ismimi silerse ya da hükümdarlık şehrim Kar-Tukulti-Ninib'i terk ederse, perişan ederse ya da onu tahrip ederse Tanrı Ashur onun krallığını çökertsin, silahlarını kırsın ve savaşçılarının yenilmesine sebep olsun, sınırlarını küçültsün ve idaresinin son bulmasını sağlasın ve kendisinin devrine keder getirsin ve yıllarını kötüleştirsin ve adını ve tohumunu ülkeden silsin!"

Bu gibi dualar ve lanetlerle Tukulti-Ninib, eğer bir zaman ihmal edilecek ve yıkılacak olursa kendi adının ve şehri yeniden inşa edişinin korunmasını sağlama almayı ummuştur. Gariptir ki şehri kurduktan sonra, yedi yıldan az sürede, Tukulti-Ninib bu şehirde, kaderi ile karşılaşmıştır. O zaman Ashur-nasir-pal adını taşıyan oğullarından biri, babasına karşı komplo kurmuş ve soyluları isyana kışkırtmıştır. Tukulti-Ninib başkentte yokken ve muhtemelen, eski savaşçılar Ashur'da garnizonun arkasında kaldıkları için, sadece tek bir koruma tarafından korunduğu Kar-Tukulti-Ninib'de kalmaktayken ayaklanma düzenlenmiştir. Hain saldırı tehlikesinden hiç şüphe duymaksızın şehirden geçmekteyken, Ashur-nasir-pal tarafından yönetilen asi soylular, uyarmaksızın krala saldırmışlar, Kral kendini savunmuş ve bitişik eve sığınmaya çalışmıştır; ancak komplocular binayı kuşatmışlar, girişi zorlayıp kendisini kılıçla öldürmüştü. Bu şekilde Tukulti-Ninib, kendi inşa ettiği ve seferlerinin ganimetleriyle güzelleştirdiği, huzurlu ve güvenli bir yaşlılık geçirmeyi dört gözle beklediği şehirde ölmüştür. Bizzat şehrin kaderi hakkında, bugün mevkisinin etrafını saran çölün seviyesinden hafifçe yukarı yükselen birkaç tepecikle belirlendiği haricinde, az şey biliyoruz. Sadece kralın anıt tableti baki kalmıştır. Yaklaşık 3200 yıldır, fırınlanmamış tuğladan duvarın temellerinde, şehir duvarının tamamlanışı üzerine Tukulti-Ninib tarafından gömüldüğü yerde rahatça yatmaktadır.

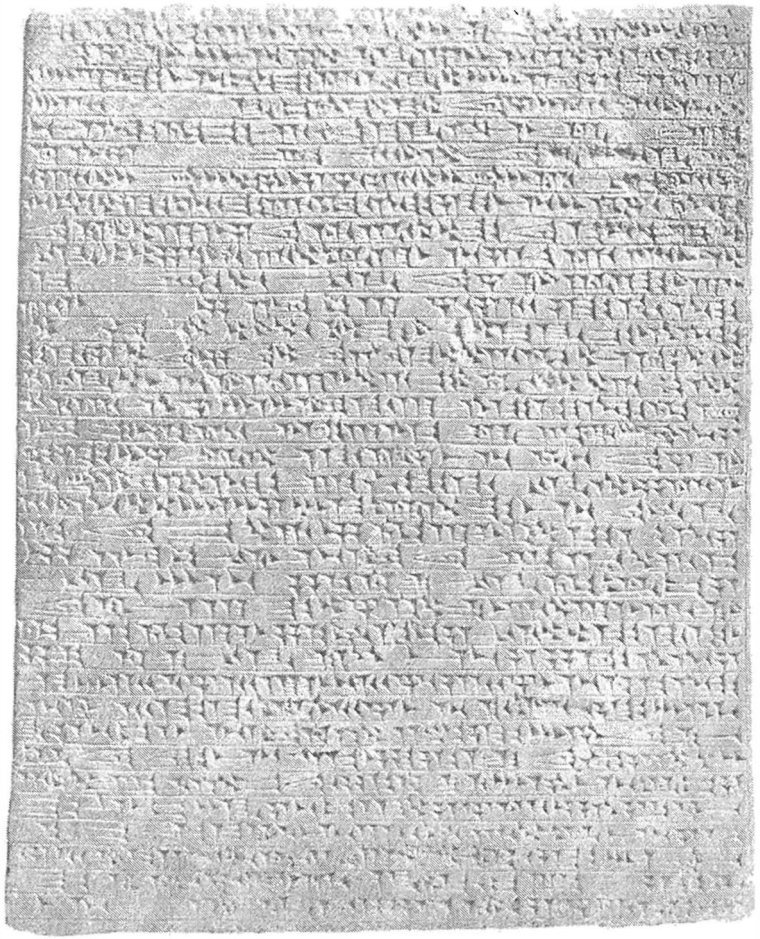

TAŞ TABLET, I. TUKULTİ-NİNİB'İN YAZISINI TAŞIMAKTADIR.
Asur Kralı, yaklaşık MÖ 1275.

Günümüz Arapları tarafından oradan alınmıştır ve şimdi yazı karakterlerinin kralın emriyle Asurlu hattatın onları yazdığı günkü gibi net ve sağlam görülebildiği British Museum'da muhafaza edilmektedir.

İlk seferinin anıt tablette muhafaza edilen anlatımında, Tukulti-Ninib tarafından yenilen kavimlerin yıllık haraçlarını Ashur şehrine getirdikleri ifade edilmiştir. Bu gerçek çok ilginçtir; zira Tukulti-Ninib'in Asur'un başkentini, babası I. Shalmaneser tarafından nakledildiği Calah'dan alarak Ashur şehrine iade ettiğini kanıtlamaktadır. Calah şehri I. Shalmaneser tarafından, oğlu Tukulti-Ninib'in Kar-Tukulti-Ninib şehrini kuruşu ile aynı şekilde kurulmuş ve inşa edilmiştir. Ayrıca her iki şehrin inşaatı, Asur'un hızlı büyümesinin ve etraftaki idare ve savunma için hazırlanmış taze merkezlere genişleme ihtiyacının çarpıcı delilleridir. I. Shalmaneser tarafından Asur başkentinin Calah'a kaydırılması da kuzeyde Asur gücünün genişlemesi nedeniyle başkentin bu kadar büyüyen ülkenin merkezine yaklaştırılması ihtiyacının neticesindedir. I. Tukulti-Ninib döneminde Ashur'un eski konumunu yeniden kazanması sadece bu kuzeye doğru harekete karşı geçici bir hareketti ve Babil, Asur İmparatorluğu'nun zaptedilmiş bir bölgesi olarak kaldığı sürece, açıkça Ashur'un daha kuzeyinde bir başkent ihtiyacı acil olmayacaktı.

Ancak Tukulti-Ninib'in ölümüyle Babil, bağımsızlığını yeniden kazandı ve kendini Asur denetiminden kurtardı. Kuzey krallığının merkezi bir kez daha neticede başkentin Ninova'ya kalıcı transferi ile sonuçlanan etkilere maruz kaldı. Ashur ve Calah'ın sonuç olarak içine düştükleri göreceli ihmal için muhtemelen Asur tarihinin daha önceki dönemlerine ait olan, ele geçen ve yerlerini belirleyen tepeciklerde hâlâ bulunmayı bekleyen, binaların yoğun kalıntılarını izleyebiliriz.

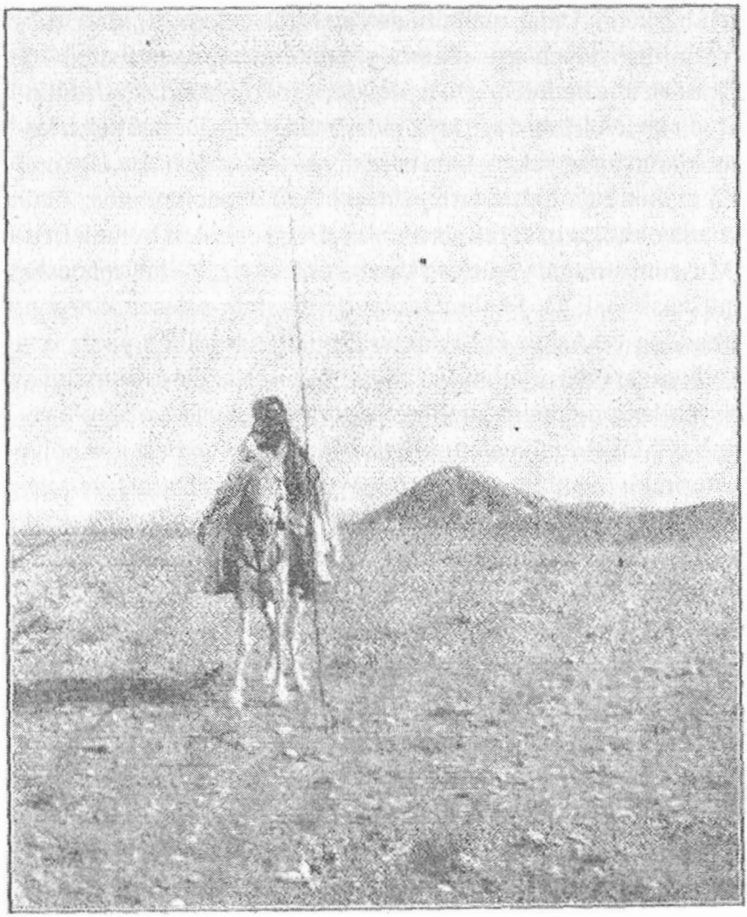

ASUR ŞEHRİ CALAH'IN ZİGGURATI YA DA MABET KULESİ

Ashur şehri mahallinde, son iki yıl içinde yapılan kazılardan ulaşılan sonuçların açıklamasını vermiş bulunuyoruz. Asur'un öteki eski başkenti, Calah mahallinde yapılacak çok şey kaldığı, şehrin yerini belirleyen tepeciklerin şimdiki durumunun üstünkörü tetkikinden bile belli olur. Bu tepecikler şimdi Nimrûd adıyla bilinmektedir ve Dicle'nin doğu kıyısında, Yukarı Zâb Deresi ile birleştiği noktanın biraz yukarısında bulunmaktadırlar ve halen ziggurat ya da mabet kule kalıntılarını örten büyük tepecik ovanın öbür tarafında oldukça uzaktan görülebilir. Daha önceleri burada British Museum namına yürütülen kazılar esnasında, I. Shal-maneser, Ashur-nasir-pal, II. Shalmaneser, III. Tiglath-pileser, Sargon, Esarhaddon ve Ashur-etil-ilâni tarafından inşa edilen ya da restore edilen sarayların kalıntıları bulunmuştur. Kazıların bitiminden ve heykellerin çoğunun İngiltere'ye götürülmelerinden sonra, yerinde bırakılan Asur binalarının kalıntılarının korunması için bölge yine toprakla örtüldü. O zamandan beri toprak batmış ve yağmurlarla aşınmıştır, bu yüzden daha büyük heykellerin çoğu şimdi topraktan çıkmaktadır. Bir örneği, Ashur-nasir-pal'ın sarayındaki iki kanatlı boğa şeklinde görülenidir. Nimrûd tepeciklerinin Sherghat gibi, böyle verimli sonuçlar vermesi mümkün değildir; ancak bölge muhtemelen uzatmalı ve sistemli kazıların karşılığını verecektir.

Şimdiye kadar Babil ve Asur'un ve komşu ülkelerin eski tarihi ile ilgili, eski şehirlerin mevkilerinde son zamanlarda yürütülen kazılardan elde edilen, belli başlı gerçekleri özetledik ve tasvir ettik. Topraktan çıkarılan binaların mevcut kalıntılarından, eski nesnelerden hükümdarların tapınakları ve sarayları ayrıca tasarlandıkları planlar konusunda bilgiler elde etmiş bulunuyoruz. Bulunan bronz ve demirden silahlar ve metal, taş ve kilden kaplar gibi günlük hayata dair ve dini kullanım nesnelerinden, arkeolog için bu eski halkların âdetleri konusunda sonuçlar çıkarmak mümkündür. Nesnelerin üslubu ve işçiliğinin etüdünden ve oyma işlerinin bu gibi örneklerinden yola çıkarak bir arkeolog onların ulaşmış oldukları

sanatsal evreyi belirleyebilir. Kraliyet yazıtları ve temel anıtları yazıldıkları dönemin dini ve tarihi olaylarına ışık tuttuğu halde, ele geçirilen kil tabletler ve taş anıtlar, insanların aile hayatını, ticari girişimleri, yasama sistemleri ve toprak kullanım hakkını, mektupla yürütülen haberleşmelerini ve maiyetinde yaşadıkları idareyi açığa çıkarırlar. Bütün bu noktalara dair bilgiler, kazıların sonucu olarak elde edilmiştir ve birkaç bin yıl önce toprağın altında gömülü kalan, eski şehirlerin harabelerindeki keşifler üzerine kuruludur. Fakat Asur ve kuzeydeki diğer ulusların tarihi bakımından, yine de şimdi atıf yapılması gereken bir başka bilgi kaynağı vardır.

Asur kralları başarılarını binalarının duvarlarına, sarayları ya da mabetlerinde kurdukları anıtlara, arşiv odalarında muhafaza edilen kronik tabletlerine ve silindirler üzerine ayrıca bizzat binaların mevcut yapıları içinde gizlenen temel anmalıklara kaydetmekle yetinmiyorlardı. Aynı zamanda hayat kayalarında kayıtlar bırakmışlardı ve bunlar asla gömülmemişti; ancak işlendikleri andan itibaren rüzgâra ve havaya maruz kalmıştı. Asur kralları tarafından başarıyla üstlenilen sulama işleri ve askeri operasyonların kayıtları, Asur dağlarının kuzeye ve doğuya bakan cephesinde bugüne kadar aynen kalmıştır. Başkenti Van'da olan büyük bir dağ kavminin kralları, Asurlular'dan bu başarılarını kaydetme yöntemini ödünç almıştır ve Asur karakterlerini kabul ederek kendi dillerinde Ermenistan ve Kürdistan dağlarında çok sayıda kaya yazıtı bırakmışlardır. Bazı hallerde yağmur ve kırağının etkisi hemen hemen kaydı oldukça silmiştir ve birkaçı insan eliyle okunmaz hale getirilmiştir. Fakat çoğunluğu kayanın düpedüz yüzünde kesilen panellere işlenmiştir ve ipler ile palanga aracılığı haricinde erişilemezler, bozulmaktan kurtulmuşlardır. Çoğaltılan fotoğraf, onları incelemek ya da kopyasını çıkarmak için bu gibi kaya yazıtlarına yaklaşmak üzere seçilmesi gereken aracı göstermeye yeter.

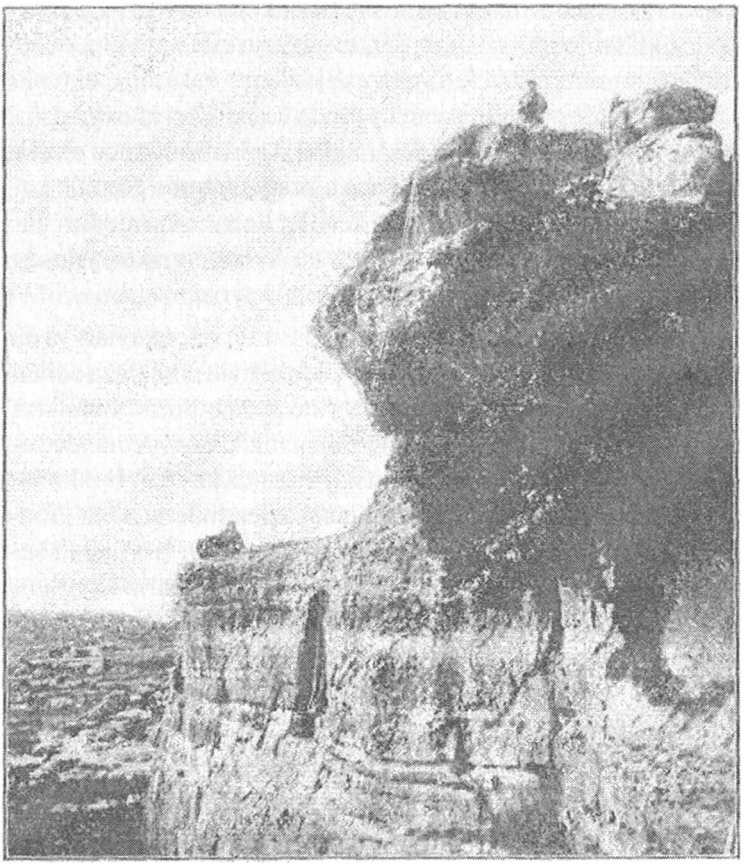

SENNACHERIB'İN KAYA YAZITLARINDAN BİRİNDE DEVAM EDEN ÇALIŞMA

Bavian Yakınları, Gomel Nehri Geçidi'nde.

Fotoğrafta gösterilen yazıt; Sennacherib yakınında, Gomel Nehri'nin içinden aktığı ve sadece kayalığın tepesinde bağlı iplerle aşağı inerek ulaşılabilen, Bavian'a bitişik geçitte işlenenlerden biridir. Yazıtları işleyen krallar tarafından bu gibi konumların seçilmesi, onları tahrip etmeyi güçleştirmek arzusuyla dikte edilmiştir. Ancak günümüz işçileri tarafından onların kopyalanması ve deşifresi bir dereceye kadar geciktirmiştir.

Yine de son zamanlarda, bu metinlerin tespitinde ve kopya edilmesinde dikkate değer gelişme kaydedilmiştir ve burada yapılanların ve incelenen yazıtlar sayesinde elde edilen bilgilerin kısa bir izahını verebiliriz.

Son dönemde eski Van İmparatorluğu ve bu imparatorluğun Asur'un daha sonraki krallarıyla ilişkisi hakkında, dönemin kralların işlenmesine sebep oldukları Ermenistan dağları arasındaki kayalıklar üzerindeki yazıtlarda, Prof. Lehmann ve Dr. Belck'in çalışmalarıyla bilgimize önemli ilaveler yapılmıştır.

Bu imparatorluğun merkezi ve başkenti aynı adı taşıyan gölün güneybatısında, günümüz Van şehri yöresinde duran eski şehirdi. Şehir, ovadan dik olarak yükselen ve düşman saldırısına karşı zaptedilemez bir kale oluşturmuş olan doğal bir kayanın ayağında inşa edilmişti.

Günümüze, kaleleri yapan krallar tarafından kayaların içine açılan eski galeriler, merdivenler ve odalar kalmıştır ve bunların özel olarak hazırlanan ve cilalanan kayaların yüzeylerine işlenen yazıtları o eski imparatorluğun tarihini bir dereceye kadar yeniden kurmamıza imkân verir. Zaman zaman dağ yamaçlarında veya binalarının ve istihkâmlarının yapısının bir bölümünü oluşturan masif taşlar üzerine işlenmiş başka benzer metinler bulunmuş ve kopya edilmiştir. Bu metinlerin tercümelerle birlikte tam bir derlemesi yakında Prof. Lehman tarafından yayınlanacaktır. Bu arada, bu bilim adamı materyalinin çoğundan elde edilecek sonuçları incelemiş ve özetlemiştir, ayrıca bu şekilde bu dağ kavminin daha sonraki Asur krallarıyla sürekli savaşan ve en azından iki asırdır Batı Asya'nın bu bölümünde egemenlik iddiasına karşı koyan hükümdarlarının başlıca başarılarını zaten ana hatları ile öğrendik.

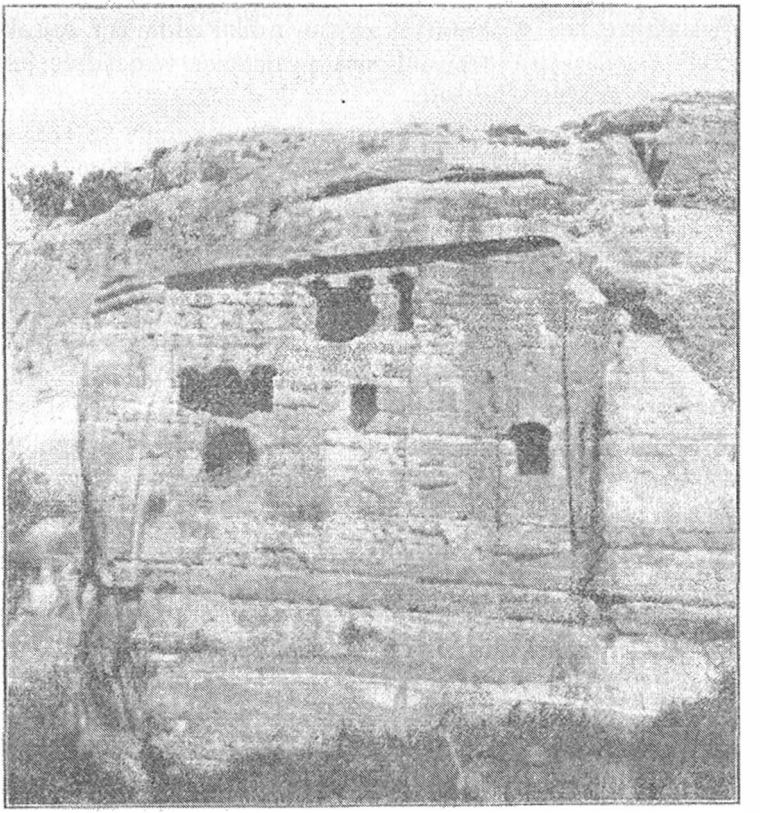

GOMEL GEÇİDİ'NDEKİ BAŞLICA KAYA OYMALARI
Bavian yakınlarında, Asur'da.

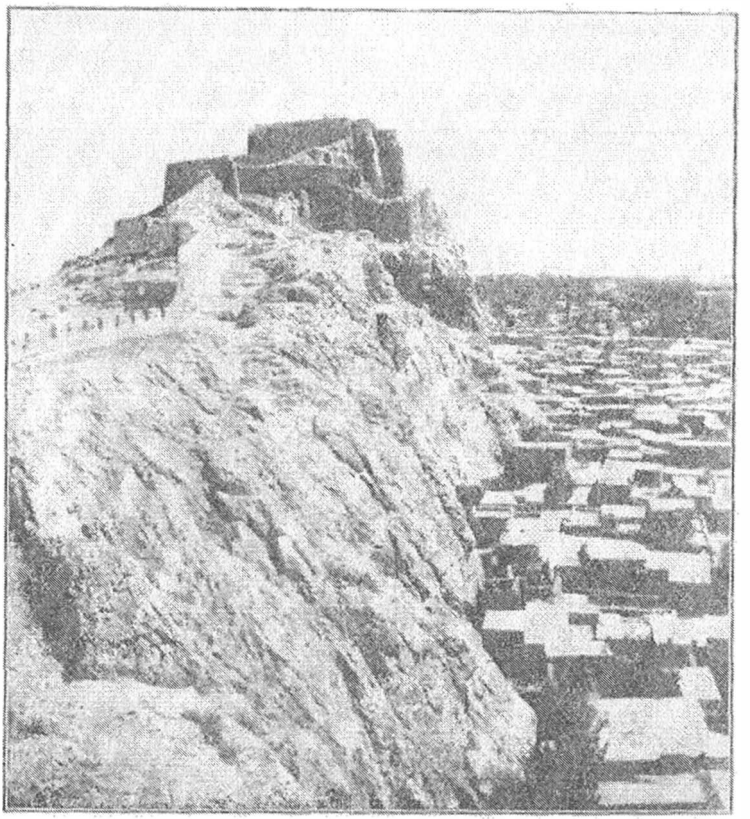

VAN KAYASI VE KALESİ

Van şehrinin kayalığın aşağısına yerleşen evlerinin düz çatıları, fotoğrafta, kalenin altında görülebilirler.

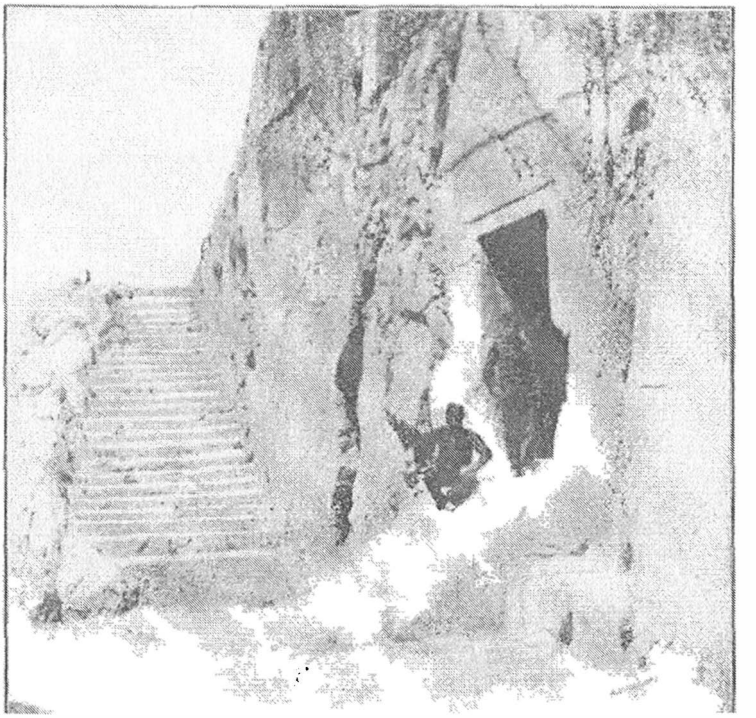

VAN'IN KAYA KALESİNİN ÖN YÜZÜNDE
ESKİ BASAMAKLAR VE GALERİ

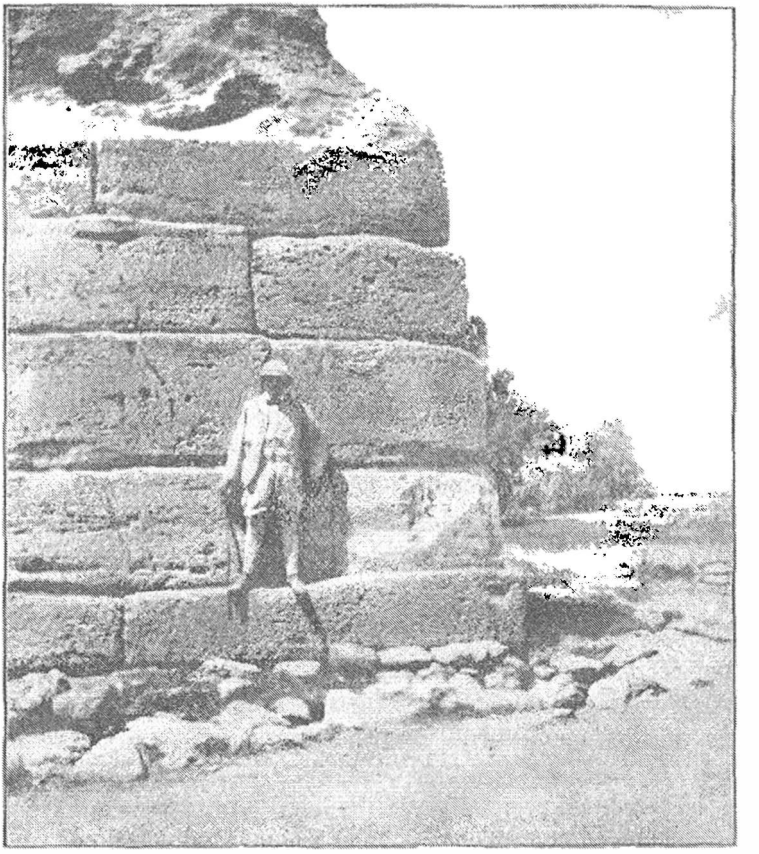

VAN ŞEHRİNİN İÇ KALE VE GÖL ARASINDAKİ ESKİ İSTİHKAMLARI

Van'ın bu eski halkı tarafından işgal edilen ülke, şimdi Ermenistan'ı oluşturan büyük yayla idi. Bu halk Ermeniler ile ilişkilendirilemez, zira dilleri Hint-Avrupa ailesininkilerle ilgili hiçbir nitelik arz etmez ve aynı derecede Sami kökene dayandırılamayacağı kesindir. Yazıtlarında Asur yazı yöntemini kullandıkları doğrudur ve sanatları Asurlular'ınkinden sadece küçük noktalarda ters düşer; fakat her iki durumda da bu kültür benzerliği, Van'da merkezi olan daha az uygar kavimlerin Asurlular'la doğrudan temasa geçtiği bir zamanda ödünç alınmıştır.

Bu etkinin hissedilmeye başladığı tarih kesin değildir; fakat İsa'dan önce dokuzuncu asrın ikinci yarısında, Asur ile doğrudan ilişkilerin kayıtları elimizde bulunmaktadır. Van'a has insanlarca ikamet edilen bölge Asurlular için Urartu ismiyle biliniyordu ve daha eski Asur krallarının yazıtları bu ülkeye karşı seferler kaydetmese de çoğunlukla Na'iri ülkesinin prenslerine ve küçük hükümdarlarına karşı yapılan seferlerden bahsediyorlardı. Bu yüzden, daha kuzeyde bulunan halklara ve kabilelere, uzun süreliğine, doğrudan olmasa da dolaylı etkide bulunmuş olmalıdırlar.

Asurlular ile Urartu ülkesi arasında doğrudan temasa dair, şu anda sahip olduğumuz en eski deliller, Ashur-nasir-pal'ın saltanatına dayanır ve oğlu II. Shalmaneser'in saltanatı esnasında, Van halkına karşı üç sefere girişilmiştir. Bu vakit Urartu kralının adı Arame idi ve başkenti Arzasku, muhtemelen Van Gölü'nün kuzeyinde bulunuyordu. Üç seferde de Asurlular, Arame'yi başkentini terk etmeye zorladıkları ve Fırat kaynaklarına kadar onun şehirlerini ele geçirdikleri için galip gelmişlerdi. Sonradan, MÖ 833 yılında, II. Shalmaneser, o zaman I. Sarduris'in egemenliği altında olan ülkeye bir başka saldırıda bulundu. Bu hükümdar döneminde Van Kalesi, Urartu halkı için muazzam bir sığınak oldu; zira kendisi mevkinin doğal gücünü, Van kayalığı ve liman arasına inşa edilmiş surlardan yapı ile arttırdı. İstihkâmlarının oluşturulduğu taştan yekpare bloklar şu anda ayakta durmaktadır ve bu hükümdarın kendini yeni iç kalesini zaptedilemez kılma görevine adadığı

enerjiye tanıklık ederler. Van'ın ve iç kalesinin takviyesi ve kuvvetlendirilmesine, kendisinin doğrudan halefleri ve torunları, Ispuinis, Menuas ve I. Argistis, saltanatları esnasında devam edildi; bu yüzden III. Tiglath-pile-ser ülkeye ateş ve kılıç getirdiğinde ve Van'ı II. Sarduris'in saltanatı esnasında kuşattığında, kendisi iç kaleyi ele geçirememiştir.

Asur kralı için bugün olduğu gibi o dönemde de iç kalenin ayağında bulunan şehre saldırmak ve şehri almak, çok zor değildi; fakat şehir Sarduris ve garnizonunun çekildiği istihkâmlar dahilinde, kendini Asur saldırısına karşı koruyabileceğini kanıtlamıştı. III. Tiglath-pileser'in seferi Van'a ait imparatorluğu ezmeyi başaramadı, zira II. Sarduris'in oğlu ve halefi, I. Rusas çevredeki dağ kavimlerine katıldı ve saldırılarını durdurmak için sefere girişmek zorunda kalan Asur Kralı Sargon için önemli bir sorun yarattı.

Van'ın doğusunda bulunan Toprak Kale'deki, izleri günümüze kalan binaları inşa eden muhtemelen I. Rusas idi. Kendisi bir saray ve tapınak inşa etti ve onların etrafında su ikmali yapmak için su deposu ile birlikte yeni bir şehir kurdu, muhtemelen Toprak Kale'nin yamaçları savunmasını ovadaki, III. Tiglath-pileser'e kolay lokma olmuş, (kayalığın ve iç kalenin altındaki) bir şehirden daha fazla kolaylaştırıyordu. Toprak Kale üzerindeki mabedin çevresi British Museum'un emanetçileri tarafından kazılmıştır ve Van ile ilgili sanat hakkındaki bilgimiz bu yapıdan çıkarılan bronz kalkanlar ve miğferler ile küçük bronz modellerden elde edilmiştir. Kalkanlardan biri Toprak Kale'den, aslen diğerleriyle birlikte tapınak duvarlarına asıldığı British Museum'a getirilmiştir ve I. Rusas'ın oğlu ve halefi olan, ayrıca Kummukh (Kommagene) ülkesi sakinlerini Sargon'a karşı isyana kışkırtarak Asurlulara dert olan, II. Argistis'in adını taşımaktadır. Oğlu II. Rusas, Esarhaddon'un çağdaşıydı ve biraz yakın zamanda keşfedilen kaya yazıtlarından kendisinin krallığının sınırlarını batıya doğru genişlettiğini ve Mushki'ye (Meshech) karşı Halys'in güneydoğusuna doğru ve Hititler'e karşı Kuzey Suriye'de zaferler kazandığını öğreniyoruz.

III. Rusas, British Museum'da, oradan gelen kalkanlardan biri üzerindeki bir yazısından bildiğimiz gibi, Toprak Kale'deki tapınağı yeniden inşa etmiştir. Hem kendisi hem III. Sarduris Asurlular'la dostane ilişkiler içindeydiler, zira onların her ikisinin Ashur-banipal'e elçiler gönderdiklerini biliyoruz.

Asur sınırındaki dağlık bölgelerde henüz bulunmuş ve kopya edilmiş olan çok daha büyük sayıda kaya yazıtları, bu eski Van'lı halk tarafından işlenmişti, ayrıca Dr. Lehmann ile Dr. Belck bunların halihazırda bilinen hepsinin kopyalarını ve derlemelerini özenle hazırlayarak büyük bir hizmet yapmışlardır. Kaya yazıtlarının diğer türleri üzerindeki çalışmalar da diğer gezginler tarafından yürütülmektedir. Bavian köyüne yakın, Gomel Geçidi'nde Sennacherib'in yazıtlarının yeni bir baskısı, Cudi Dağı'nda Tigris kaynağında Anadolu'da şimdiye dek bilinmeyen birkaç yazıtı bulacak kadar da talihli olan Bay King tarafından yapılmıştır. Suriye'de, Nehr el-Kelb, "Köpek Nehri"nin ağzındaki yazıtlar, Dr. Knudtzon tarafından yeniden incelenmiştir ve önceden M. Pognon tarafından yayınlanan, II. Nebukadnezar'ın (Nebuchadnezzar) Lübnan' da Brissa Vadisi'nde kayalara yazdığı uzun yazı Dr. Weissbach tarafından yeniden kopya edildi. Sonuç olarak, daha önceleri merhum Sör Henry Rawlinson tarafından kopya edilen ve kendisi tarafından çiviyazısı şeklindeki yazıtların şifrelerini başarılı bir şekilde çözmede kullanılan, İran'da Bisutum'da kaya üzerindeki Darius Hystaspes'in büyük üç dilli yazıtı geçen yıl Bay King ile Bay Thompson tarafından tamamen kopya edilmiştir.

Bay King ile Bay Thompson, bu yazının yeni baskısını hazırlamaktadırlar.

Daha sonraki kralları döneminde Asur tarihi ile ilgili ana gerçekler ve Yeni-Babil ve Persler döneminde Babil ile ilgili gerçekler çok yıllar evvel doğru bir şekilde tespit edilmiştir ve son kazılar ile araştırmalar bu dönemlere dair tarihi bilgimize katacak az şey başarmıştır. Babil'de Dr. Koldewey tarafından yönetilen kazıların, ülkenin sonraki tarihine değinen zengin yazıtlar ve kayıtların

ele geçirilmesiyle sonuçlanacağı umuluyordu; fakat maalesef nispeten az sayıda tablet ya da yazıt bulunmuştur ve ele geçenler başlıca bina yazıtları ve adaklık metinlerdir. Bu tür bir bina yazısı, ilginç bir tarihi atıf içermektedir. Nabopolassar'ın metniyle yazılmış kilden silindir üzerinde görülmüştür ve Ninib'in tapınağında bulunmuştur, ayrıca kral tarafından tapınağın tamamlanmasını ve onarımını kaydetmektedir. Kendisinin tapınakta yürüttüğü inşa işlemlerinin kaydına ilaveten, Nabopolassar Asurlulara direnişiyle övünmektedir. Kendisi der ki: "Eski günlerden beri bütün halkları yönetmiş ve ülkenin insanlarını ağır bir boyunduruk altına almış Asurlulara gelince, ben, tanrıların tanrısına tapan (yani Tanrı Marduk) zayıf ve aciz adam, tanrılarım Nabû ile Marduk'un muazzam gücü ile onların ayaklarını Akkad ülkesinden geride tuttum ve boyunduruklarını çıkarıp attım."

Nabopolassar döneminde Babilliler'in Ninova'nın MÖ 606 yılında kuşatılması ve ardından ele geçirilmesi sırasında, Cyaxares ile Medesler'e aktif olarak yardım edip etmedikleri henüz kesin değildir; fakat Nabopolassar tarafından, Asurlular'a yönelik yeni keşfedilen bu atıf muhtemelen Babilliler'in pasif oldukları ve Cyaxares'in faal müttefikleri olmadıklarını kastetmek anlamında alınabilir. Eğer silindir Ninova'nın düşüşünden sonra yazılmışsa, Nabopolassar şehrin fethinde aktif rol almış olsaydı kendisinin, başarısına dair daha kesin ifadelerle övünmüş olmasını beklemeliydik. İstanbul'da muhafaza edilen anıtında, Yeni-Babil İmparatorluğu'nun son kralı, bizzat Pers Kralı Cyrus tarafından hezimete uğratılmış olan Nabonidus, Ninova'nın düşüşünü MÖ 689'da Sennacherib tarafından şehirlerinin yıkımı ve tapınaklarının yağması nedeniyle, Marduk'un ve Babil'in diğer tanrılarının öfkesi ile ilişkilendirmişqtir. Cyrus'un da Nabonidus'un yenilgisini ve tahttan indirilişini ve Babil'in düşüşünü –Nabonidus'un Babil'deki yerel şehir tanrılarının ibadetine yoğunlaşma çabası nedeniyle öfkesinin uyandığını ileri sürdüğü– Marduk'un müdahalesine yormasında kaderin cilvesini görüyoruz.

Böylece, henüz Asur ve Babil'in daha geç tarihine dair bilgilerimizde halen aynen kalan bu gibi boşlukları doldurmak için son kazı ve araştırmaların veri sağlamamış olduğu görülecektir. Asur İmparatorluğu'nun kapanış yılları ve büyük Yeni Babil hükümdarlarının –Nabopolassar, Nerig-lissar ve II. Nebuchadnezzar– askeri başarıları henüz Asur ya da Babil dilinde yayınlanan herhangi bir yazıda kayıtlı bulunmamıştır; fakat her an, halen çözüm bekleyen bu dönemlerin tarihi ile bağlantılı meselelere ışık tutacak bir metnin keşfedileceği beklenebilir. Bu arada, Babil'deki kazılar, her ne kadar ülkenin daha sonraki tarihine dair bilgimize fazla katkıda bulunmamış olsa da daha sonraki Babil kralları tarafından inşa edilen belli başlı binaların konumları, planları ve özellikleri kadar, Yeni Babil dönemi esnasında şehrin topoğrafyasını açığa çıkarmada muazzam fayda sağlamıştır. Kasr Tepeciği üzerindeki II. Nebukadnezar'a ait sarayların, küçük fakat eksiksiz tapınak E-makh'ın, sarayların kuzeydoğusu yönünde Tanrıça Nin-makh'ın tapınağının, ayrıca onları ayıran ve Ishtar'ın Büyük Kapı'sından geçen (duvarları üzerinde inşa edilmiş tuğladan, aslan, boğa ve ejderha resimleriyle süslü) kutsal yolun keşfi, bize şehrin ihtişamı ve azametine dair, son yerli hükümdarları tarafından yeniden inşa edildiğinde göründüğü gibi, bir fikir oluşturma imkânı vermiştir. Dahası, Ninib'in daha küçük ve daha az ünlü tapınağı, doğuya yönelen daha alçak tümseklerde keşfedilmişken, Tanrı Marduk'un ünlü mabedi büyük tapınak E-sagila tespit kısmen büyük Tell Amran ibn-Ali Tepeciği altında bulunmuştur. Sonuç olarak, E-sagila'dan saray tepeciğine giden kutsal yolun izi sürülmüş ve bu yol ortaya çıkarılmıştır. Bu şekilde Yeni Yıl ile ilgili, Babil bayramının en ciddi dini törenine dair manzarayı yeniden oluşturma imkânına kavuşuyoruz, Tanrı Marduk'un heykeli bu yol boyunca ciddi bir tören alayı halinde tapınaktan saraya taşınmıştır ve Babil kralı itaatinin ve ilahi iradeye bağlılığının belirtisi olarak, ellerini Marduk'un ellerine yerleştirerek ulusal tanrıya yıllık saygısını göstermiştir.

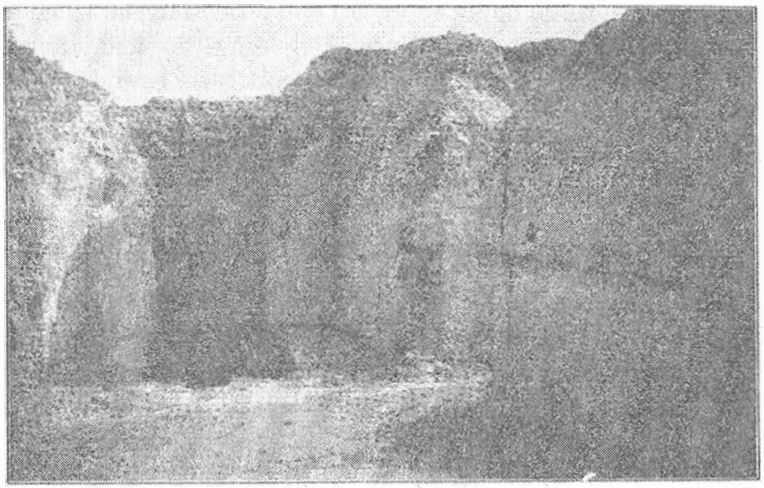

E-MAKH MABEDİNİN İÇİNDE, TANRIÇA NIN-MAKH'IN TAPINAĞI

Son kazılar Babil İmparatorluğu'nun son yılları esnasında, Batı Asya'nın tarihi konusunda hiç şaşırtıcı keşiflere yol açmamış olsalar da, Yeni Babil ve Perslerin dönemlerinden gelen tabletler arasında, son zamanlarda Babil edebiyatı ile ilgili bilgimize önemli oranda katkıda bulunmuşlardır. Bu dönemler Babil, Sippar ve başka yerde eski tapınaklarda ve ülkenin arşivlerinde muhafaza edilen eski edebiyatın bütün kalıntıları için ülkeyi tarayan ve bütün buldukları derleme ve suretlerin itinalı kopyasını alan, kraliyet emirleri altındaki rahipler tarafından büyük edebi faaliyetle damgalanmıştır. Daha eski edebiyat metinlerinin Yeni Babil dilindeki suretlerini içeren bu tabletlerin çoğu British Museum'da muhafaza edilmektedir ve son dönemlerde yayınlanmıştır ve bu şekilde eski Babil döneminin dilbilgisi ile ilgili önemli, dini ve sihirli yazmaların bazılarını ele geçirmiş durumdayız.

Bu gibi son bulguların içinde en ilginci İbrani edebiyatında kullanılan, bu konular hakkındaki inançlarla pek çok yeni ve çarpıcı benzerlikler gösteren, dünyanın ve insanın yaradılışı ile ilgili Babil efsaneleriyle yazılı tabletler dizisidir. Şu andaki çalışmada, bu konuyu daha büyük boyutta ele alacak yere sahip değiliz; fakat burada, Babil'de hüküm süren daha sonraki imparatorluklar hakkında keşif ve araştırmaların tarihi önemi olanlardan daha çok edebi sonuç meydana getirdiğini kaydedebiliriz. Fakat eğer bu büyüleyici, içinde son zamanlarda bu kadar çok şeyin başarıldığı çalışma alanına göz gezdirmeye bile kalkışırsak, emrimize amade yeri aşmamız gerekir. Şimdi bir kez daha Mısır'a dönme ve incelememizi son araştırmaların bize eski dünyanın bir ulusu olarak varlığınının daha sonraki dönemleri esnasındaki sakinleri konusunda bize anlatması gerekenin aslını öğrenmeye doğru yöneltme zamanıdır.

BABİL OVASINDA SİPER
Kasr Tepeciği ile Tell Amran ibn-Ali arasında,
taş döşenmiş yol kesitinin görünüşü.

IX. BÖLÜM
ESKİ MISIR'IN SON GÜNLERİ

Mısır'dan Asur ve Yeni Babil dönemlerindeki kralların yönetimindeki Batı Asya tarihi üzerindeki son keşiflerle temin edilen bilgileri özetlemeye dönmeden önce, Mısır'ın Asyalı imparatorluğunun, Akhunaten'in çılgınlıkları nedeniyle geçici kaybından sonra, XIX. Hanedan'ın mürteci kralları tarafından yeniden elde edildiğini kaydetmiştik. Filistin; Yahuda Krallığı'nın kuruluşuna kadar, bütün yargıçlar dönemi boyunca Mısır'a ait kalmıştır. Mısır'da askeri ruhun azalması ve rahiplerin gücünün artmasıyla, Asya üzerindeki egemenlik gittikçe azaldı. Artık haraç ödenmedi ve kabileler, III. Ramses'in haleflerinin saltanatı esnasında, yasaklayıcı bir taraf olmadan birbirleriyle münakaşa ettiler. Teb'in rahip kralları zamanına kadar (XXI. Hanedan) Firavunların Suriye'deki nüfuzu sona ermişti. Mısır; biri Tanis'deki Ramessidler'in Kuzeyli torunları tarafından yönetilen, diğeri ilk rahip Kral Herhor'un babası Başrahip Amenhetep ile Ramses'in kızının evliliğinin sonucu olarak miras hakkıyla saltanat süren Teb'deki rahiplerden hükümdarlar tarafından idare edilen iki krallığa bölünmüştü. Tebliler güneyde Gebelên ve kuzeyde el-Hêbi'yi saldırıya karşı takviye ettiler ve Taniteler ile ilişkileri açıkça her zaman dostane değildi.

Suriye'de imparatorluğa ait hiçbir şey kalmamıştı. Teb'li Tanrı Amen'in prestiji yine de hâlâ muazzamdı. Bunu Bay Golenischeff

tarafından 1899'da yayınlanan, (yaklaşık MÖ 1050 yıllarında) Teb' de Tanrı Amen'in büyük yortu gemisinin inşası için Lübnan dağlarından kereste getirmek üzere Fenike'ye gönderilen bir elçi olan Uenuamen'in maceralarını anlatan Herhor'un saltanatına dair ilginç bir papirüsten açıkça görüyoruz. Görevi esnasında elçiye çok kötü davranıldı (III. Thothmes ya da III. Amenhetep'in elçilerine kötü davranılışına göz yummalarını tam olarak düşünemiyoruz!) ve neticede Alashiya ya da Kıbrıs ülkesi sahilinde denizde kaza geçirdi. Kendisi Tanis kralından Byblos prensine, "Amen'in Kuzey ülkesinin sorumluluğunun ona verildiği"ne dair güven mektupları verilmesi nedeniyle, görevinin resmi raporu gibi görünen papirüste, en sonunda Fenike'ye varmış ve pek çok görüşme ve müzakereden sonra prensi, istediği keresteleri Lübnan'dan deniz kıyısına getirtilmesine ikna ettiğini anlatmaktadır.

Burada yine de bir güçlük çıkmaktaydı; liman, Uenuamen'in Mısır'a geri dönmesine izin vermeyi reddeden Giritli Tjakaray'ın korsan gemileri ile doluydu. Onlar 'Onu yakalayın, hiçbir gemisinin Mısır ülkesine gitmesine izin vermeyin!' dediler. Uenuamen papirüsünde şöyle yazar: "Sonra, oturdum ve ağladım. Prensin yazıcısı çıkıp yanıma geldi, kendisi bana 'Seni rahatsız eden nedir?' dedi. 'Uçan kuşları görmüyor musun, geriye Mısır'a uçan? Onlara bak, durgun suyoluna gidiyorlar, hem burada daha ne kadar sahipsiz kalırım? Dönüşümü engelleyenleri görmüyor musun?' diye cevap verdim. Kendisi uzaklaştı ve kendisine söylenen çok hazin sözlere ağlamaya başlayan prensle konuştu. Prens, yazıcısını yanıma gönderdi, yazıcı bana iki porsiyon şarap ve geyik getirmişti. Beraberindeki Mısırlı şarkıcı kıza, Tentnuet'e, 'Ona şarkı söyle, üzülmesin!' diyerek onu bana yolladı. Bana kendisi iki çift laf etti, 'Ye, iç ve üzülme! Yarın sen bütün diyeceğimi duyacaksın.' Ertesi gün limanındaki insanları topladı ve ortalarında dikildi ve Tjakaray'a 'Neyin var?' dedi. Onlar kendisine cevap verdiler 'Kederli refakatçilerimizle Mısır'a gönderdiğin korsan gemilerinin peşine düşeceğiz.' Kendisi onlara, 'Amen'in elçisini ülkemde zaptede-

mem. Ben kendisini göndereyim, sonra siz onu yakalamak için peşine düşün!' dedi. Kendisi beni gemiye yolladı ve... denizin korunağına doğru yola çıkardı. Rüzgâr beni Alashiya ülkesine sürükledi. Şehir halkı beni öldürmek için ortaya çıktı. Onlar tarafından, şehrin kraliçesi Hatiba'nın bulunduğu yere sürüklendim. Evlerinin birinden çıkıp diğerine girerken, kendisi ile karşılaştım. Kendisini selamladım ve yanında duran insanlara, 'Aranızda Mısır dilini anlayan biri yok mu?' dedim. Onlardan biri cevap verdi, 'Ben anlarım.' Kendisine 'Hanımına söyle; Amen'in oturduğu (yani Teb) şehir kadar uzakta bile *Bütün şehirlerde haksızlık yapılır, sadece Alashiya'da adalet bulunur*, atasözünü duymuştum ve şimdi burada her gün haksızlık yapılıyor!' Kraliçe, 'Söylediğin nedir?' dedi. Ben kendisine, 'Deniz köpürdüğü ve rüzgar beni yaşadığın ülkeye attığı için onların bedenimi zaptetmelerine ve beni öldürmelerine izin vermeyeceksin; zira esasen ben Amen'in elçisiyim. Unutma ki ben, her zaman için peşinde koşulacak biriyim. Ve eğer öldürmeyi istedikleri (öldürülen) Byblos prensinin şu adamları, esasen eğer şefleri seninkilerden on adam bulsa, kendisi de onları öldürmeyecek mi?' dedim. Kraliçe adamları çağırdı ve adamlar kraliçenin huzuruna getirildiler. Kendisi bana 'Yat ve uyu...' dedi."

Bu noktada papirüs kopuyor ve Uenuamen'in keresteleriyle birlikte Mısır'a nasıl döndüğünü bilmiyoruz. Kendisinin deniz kazası geçirişi ve Alashiya'da karaya çıkışının anlatımı fazlasıyla Homerosvaridir ve zamanın hareket tarzına dair canlı bir tablo sunmaktadır. Adalıların doğal dürtüsü, yabancı kazazedeyi öldürmektir ve sadece intikam korkusu ile uzaktaki yabancı bir tanrının gazabının korkusu onları engellemektedir. Alashiya muhtemelen III. Thotmes'in zamanından yedinci yüzyıla dek Yantinay ismini taşımış olan Kıbrıs'tır. Yedinci yüzyılda da Asurlular tarafından Yatnan olarak adlandırılmıştır. Alashiya kralı, III. Amenhetep ile üç yüz yıl önce, çiviyazısı ile mükemmel eşitlik şartlarında yazışıyordu: Kendisi, "Kardeşim, eğer sana gönderdiğim az miktardaki bakır yüreğini incittiyse, bunun nedeni, ülkemde tanrım Ner-

gal'in elinin ülkemin bütün adamlarını öldürmesi (yani vebadan öldüler) ve hiç bakır ile ilgili çalışma yapılmamasıydı ve bu; kardeşim, yüreğine hoş gelmiyordu. Elçini benim elçimle birlikte hemen göndereceğim ve her ne miktar bakır istediysen, Ey kardeşim, ben, ben bile onu sana göndereceğim." diye yazıyor. Nesibinebdadlı (Smendes) Herhor'un elçisi tarafından, gerçekte Teb'deki rahiplere ait monarşinin varlığını sürekli tehdit etmiş güçlü hükümdar Tanis Kralı'ndan "Amen'in Kuzey-ülkesinin vesayetini kendisine bıraktığı kişi" olarak bahsedilmesi belirgin biçimde komiktir. Aşağı Mısır'ın bağımsızlığına dair ağır gerçek biraz gizlenmiş olmalıydı.

Teb gücünün günleri bitiyordu ve sadece Tanrı Amen'in prestiji iki yüzyıl daha güçlü kaldı. Ancak Amen'in ve rahiplerinin yağmacı ve yıkıcı yabancı işgalciler çetesi, (hükümdarları, Teb'i Kuzeylilere bırakarak Shishak'ın Bubastite Hanedanı'nın, Tanis'inkine intikali üzerine, Napata'ya çekilen rahip kralların torunları olan) Etiyopyalılar ile ittifakı, Amen'in ve onla bağlantılı her şeyin yıkılmasına büyük katkı sağladı. Etiyopya'nın zaferi sadece Asur'un yeniden fethi anlamına geliyordu ve Etiyopyalılar ile Asurlular aralarında Mısır'ı neredeyse harap etmişlerdi. Saïte döneminde Teb etkisini yitirmiş olduğu gibi, güç olarak da büyük ölçüde zayıflamıştı ve bütün gelenekleri, şüphesiz Akhunaten'in fikrine göre olmasa da zamanın önde gelen insanlarına göre lanetli idi.

Saïte (*) dönemi ile neredeyse geldiğimiz yoldan geri dönmüş ve piramit inşacılarının çağına tekrar girmiş gibi görünüyoruz. Thothmes, Amenhetep ve Ramses'in bütün ihtişamı ve şanı gitmişti. Mısır'ın imparatorluk günleri bitmişti ve yabancı savaşlardan bıkmış insanların zihinleri IV. ve V. Hanedanların daha basit idealleri yönünde huzura ve sessizliğe dönmüştü. Eski hanedanların üsluplarının, eskinin taklitçisi uyanışının bu geç dönemin özelliği olduğunu ve insanların Sakkâra ile Teb'de biçim ve süsleme olarak piramit inşacılarının saray mensuplarınınkini hatırlatan me-

(*) 26. Hanedan. (ÇN)

zarlarda gömülü olduklarını daha önce görmüştük. Bu eski biçim modasını her yerde görüyoruz. Bu dönemin Aba isimli bir Tebli soylu, Teb'de gömülüdür. Uzun süre önce, neredeyse üç bin yıl önce, VI. Hanedan döneminde, Orta Mısır'da, Dêr el-Gebrâwî'de bir kaya mezara gömülü olan, aynı isimli büyük bir soylu yaşamıştı. Bu mezar açıktı ve Teb'de Asasîf'te, mezarında onunla süslendiği yarım kabartmadan sahnelerin çoğunun kopya edilmesine ve çoğaltılmasına sebep olan ikinci Aba'nın zamanında biliniyordu. VI. Hanedan Aba'nın mezarı geçenlerde Mısır Arkeolojik Araştırmaları (Mısır Araştırma Fonu) namına, onların eski orijinallerinin tahrip edilmiş kısımlarını yeniden birleştirirken kendisine olağanüstü yararı olan XXVI. Hanedan Aba'nın rölyeflerini bulan de Garis Davies tarafından kopya edilmiştir.

Bu çağa ait nesnelerle ilgili önemli keşifler son yıllarda az olmuştur. En önemlilerinden biri, Herodot'un bahsettiği (ii, 163, 169), Momemphis Savaşı'nı anlatan, o zamana ait yazının keşfidir. Şu anda bu savaşın resmi açıklaması elimizde bulunmaktadır ve savaşın Amasis'in –kral olmadan önce değil– saltanatının üçüncü yılında olduğunu biliyoruz. Bu, vatansever olmayan Kral Apries'in, Nau-kratis Greklerinin tarafını tutmanın bedelini tahtının kaybıyla ödeyerek yenildiği savaştı. Bu yazıdan gördüğümüz gibi, kendisi muhtemelen kaçarken ülke halkı tarafından öldürülmüştür.

Aşağıdakiler yazının en önemli bölümleridir: "Kral (Amasis) Bayram-Salonu'ndaydı, bütün ülkesi için planları incelemekteydi. Biri gelip kendisine, 'Hââ-ab-Râ (Apries) kıyamet koparıyor, kendisi karşıya geçen gemilere bindi. Sayılarını bilemediğimiz Grekler, sanki yönetecek hiçbir efendisi yokmuş gibi Kuzey ülkesine geçiyor; kendisi (Apries) onları topladı, onun etrafına geliyorlar. Peh-ân'da (şehir ismi) anlaşmalarını ayarlayan odur, Mısır'ı boydan boya istila ederler, senin gemilerinde olanlar onların önünde uçuyorlar!'... dedi. Kral mızrağını ve yayını alarak savaş arabasına bindi... (düşman) Andropolis'e vardı, askerler yollarda neşeyle şar-

kı söylediler... Düşmanı imha etme görevini yapmışlardı. Kral aslan gibi dövüştü, aralarından bazılarını kurban etti, kaç tane olduğu bilinmiyor. Gemiler ve savaşçıları alabora oldular, balıklar gibi derinlikleri gördüler. Dövüşerek bir alev gibi ilerledi. Gönlü bayram etti... Üçüncü yıl, 8. Athyr, biri Majesteye şunu söylemeye geldi: 'İzin verin namertlikleri bitsin! Yollara üşüştüler, orada ülkeyi harap eden binlercesi var, her yolu dolduruyorlar. Gemilerdekiler kalplerinde senin dehşetini taşıyorlar. Fakat henüz bitmedi.' Kral askerlerine dedi ki: '...Gençler ve yaşlılar, bunu şehirlerde ve eyaletlerde yapın!'... 'Her yola giderek, onların kadırgalarıyla savaşmadan bir gün geçirmeyin!'... Ülke, tayfaları tarafından terk edilen gemileri tahrip eden kargaşa patlamaları ile çalkalandı. İnsanlar, dinlenmek için kamarasına gittiği zaman prensi (Apries) sedirinde öldürerek kararlarına ulaştılar. Arkadaşının tahttan indirilişini gördüğünde... onu erdem sahibi kral olarak belirlemek için, kral bizzat kendisini (Apries) gömdü, zira kral tanrıların nefretinin ondan uzaklaştırılmasını buyurdu."

Bu, diğer eski milletlerin tavrıyla kıyaslandığında, ele geçirilen düşmana muamele ile ilgili Mısır fikirlerinin büyük gelişmesini kanıtlayan, önceki bölümde zaten değindiğimiz bir olaydır. Amasis tahttan indirilen hükümdardan "arkadaş"ı olarak bahsetmekte ve onu Amasis'in bizzat kendisinin nezaretlerinde krala yakışır bir tarzda gömmektedir. Bu eylem Apries'in ruhundan, "yabancı şeytanlar" lehine taraftarlığı yüzünden tanrıların haklı öfkesini savuşturmuş ve Osiris tarafından neb menkh "erdemlere sahip olan" kral olarak kabul edilmesini sağlamıştır.

Apries'in kendi hükmünü ilan ettiği yer olan Naukratis şehri, bir yüzyıl ya da daha uzun bir süre önce I. Psametik tarafından Grek tüccarlara verilmiştir. Bay D. G. Hogarth'ın çevrede son araştırması, yer konusunda Prof. Petrie'nin kazılarından elde edilen, ilk düşüncelerimizin oldukça değişmesine yol açmıştır. Prof. Petrie, Naukratis'in kâşifiydi, ayrıca kazıları bize Naukratis'in ilk olarak neye benzer olduğunu anlatmıştı; fakat Bay Hogarth kendisinin

tespitlerinden birkaçının hatalı olduğunu ve mahallin haritasının yeniden çizilmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Asıl hata, Prof. Petrie tarafından belirlenen yerinden oldukça farklı konumda olduğu bilinen Hellenion'un (Greklerin büyük buluşma yeri) yerinin belirlenmesinde olmuştu. Prof. Petrie'nin "Büyük Temenos"unun mevcut olmadığı şimdi ortaya konmuştur. Bay Hogarth, bir eski Mısır şehrinin Grekler oraya gelmeden uzun süre önce Naukratis' de mevcut olduğuna da işaret etmiştir. Bu şehirden, (Naukratis mahallinde, Tell Gaif'te keşfedilen ve şimdi Kahire Müzesi'nde bulunan) siyah bazalttan çok ilginç bir anıt üzerinde "Nukrate denen, Permerti" adı altında bahsedilmiştir. İlki eski Mısır ismidir, ikincisi Mısır hiyerogliflerine uydurulan Grek ismidir. Anıt, Mısır'ın son yerel kralı Tekhtnebf tarafından, kendisinin Sais'e girmesi vesilesiyle, Neïth tapınaklarına armağanlarını anmak üzere dikilmiştir. Güzel bir şekilde işlenmiştir ve yazılar ideogramlar yerine, onu tasarlayan bilgin detaycının gösterişinden tamamen tat aldığı alfabetik yazım ile yazılmıştır, şüphesiz o an için, İsa'dan önce dördüncü asırda, rahip sınıfından bir antika meraklısı hariç hiç kimse hiyeroglifleri okuyamazdı. Demotic, (*) pratik amaçlar için kullanılan tek yazıydı.

Bu gerçeğin, Ptolemaïc tapınakların yazıtlarında iyice örneklendiğini görüyoruz. Ptolemies'in girişi, Mısır'ın maddi varlığında büyük bir artışı ve tekrar moda olan yabancı fethini belirlemiştir. Ptolemy Euergetes muhteşem Ramses tarzında Asya'ya girdi ve Esarhaddon ya da II. Nebuchadnezzar tarafından asırlar önce kaçırılan tanrı imajlarını geri getirdi. Kendisi, Mısır'a dönüşünde firavunların gerçek bir halefi olarak alkışlarla karşılandı. İmparatorluk ruhu yine modaydı ve Saïte'lerin kadim sadeliği ve bağımsızlığı yerini ilk meyveleri büyük firavunlara ait üslupla yapılan tapınakların tamir ve inşası olan, arkaik emperyalizme bırakmıştı. Bunlarda Ptolemyleri firavunlar kılığına girmiş olarak görüyoruz

(*) Basitleştirilmiş rahip sınıfına ait yazı. (ÇN)

ve Ptolemy Auletes (Piper) Asyalı düşmanları Amen-hetep ya da Ramses'in hareket tarzıyla devirirken saçmalığın doruğuna ulaşılmaktadır! Bu sahne doğrudan bir Ramesside tapınağından kopya edilmiştir ve II. Ramses'in rölyeflerinin taklitleri o kadar körü körünedir ki rölyefin kopya edildiği gibi önceki kralın adının da kopya edilip Ptolemy'nin figürünün üzerinde göründüğüne rastlarız. III. Thothmes tarafından fethedilen ulusların isimleri ptolemaik (*) heykellerde fethedilmiş Eurgetes namına görev yapması için ve aynı zamanda daha sonraki eklemelerle birlikte tekrar edilir. Kom Ombo'nun mabedindeki Prof. Sayce'nin "Caphtor ve Casluhim" isimlerini içerdiği ve İÖ XIV. yüzyılda son söylenene dair bilgiyi kanıtlamayı sürdürdüğünü iddia ettiği yazıt, böyle bir yazıttır. Caphtor ismi eski Mısır Keftiu (Girit) dilidir; Casluhim gerçek Eski Mısır yazılarında bilinmemektedir ve Kom Ombo'daki bu ptolemaik listede, listelerde belki Persliler'in döneminden hiç de eski olmayan, oldukça geç bir ekleme olabilir; çünkü kesinlikle III. Thothmes için meçhul olan Parsa (Persia) ve Susa isimlerini içerdiğini görüyoruz. Ptolemaik yazılardan genellikle, sık sık hata yapan birkaç rahip dışında hiç kimsenin onları okuyamadığını görüyoruz. En ciddi hatalardan biri Canopus Anıtı'nda Fenike ile Keftiu'nun aynı sayılmasıydı. Keftiu görünümlü bu düpedüz Sami olmayan insanların nasıl Fenikeliler olabileceği herkes için bir muamma olsa da günümüz arkeologlarını Dr. Evans'ın Knossos'taki keşifleri zamanına kadar yanlış yönlendirdi. Şu anda şüphesiz, onların Mikenli veya Minoan Giritlileri olduğunu ve Ptolemaik kalıntı araştırmacılarının Leftiu ülkesi ile Fenike'yi aynı saymakla hata yaptıklarını biliyoruz.

Yine de Ptolemaik Mısırlılar ile eserlerini çok fazla yermememiz gerekir. Medinet Habû gibi, en iyi korunanlarının önemli ölçüde zamanın yıkıcı etkisinden zarar görmüşken, daha geç tarihlerine atfen yine de iyi korunmuş olan eski faraonik tapınakları do-

(*) Mısır'da Greko-Mısırlı hükümdarlar dönemine ait. (ÇN)

layısıyla, Edfu ve Dandera tapınaklarının inşası nedeniyle onlara minnettar olmamız gerekir. Zira bu tapınaklar bize eski Mısır tapınağının gerçekte mükemmel haliyle, ne olduğunu göstermektedirler. Onlar; tabiri caizse, eski binalara ait kopmuş ve hasarlı temel çatılardan başka elimizde hiçbir şey bulunmazken tapınakların mükemmel mumyalarıdır.

Son yıllarda bu binalara, özellikle Edfu'da bulunana, oldukça onarım yapılmıştır. Ancak özellikle Bay Kenyon, Grenfell ve Hunt'ın isimleriyle bağlantılı, ptolemaik ve Roma devirleri ile ilgili başlıca arkeolojik ilgi grubuna, eski yazıtlar bilimi (epigrafi) ve papirüslerin incelenmesinde rastlanmıştır. Son zamanlarda Aristo'nun el yazmaları şeklinde British Museum tarafından ele geçirilen "Atinalılar'ın Anayasası", Bacchylides'in kayıp şiirleri, Herondas'ın mimosları, hepsi bu enstitünün mütevellisi Bay Kenyon tarafından basılan hazineler, bu konularla ilgili kişilerce bilinmektedir. Grenfell ile Hunt'ın uzun yayın dizileri, Tebtunis'deki keşifler ile ilgili California Üniversitesi tarafından yayınlanan, aynı zamanda ünlü olan cilt hariç olmak üzere, Mısır Araştırma Fonu hesabına (Greko-Romen bölümü) yayınlandı.

Grenfell ve Hunt'ın çalışmalarıyla asıl bağlantılı iki yer, eski Permje ya da Oxyr-rhynchus mevkisinde bulunan Fayyûm ve Behnesâ'dır. XII. Hanedan devrinde bu denli önem kazanmış olan Fayyûm'un göller bölgesi Yeni İmparatorluk döneminde hiç geçmişi olmamış ya da çok az olmuş gibi görünmektedir; fakat ptolemaik devirde, yeniden canlanmış ve tekrar Mısır'ın en zengin ve önemli bölgelerinden biri olmuştur. Arsinoë şehri, şimdi Kom el-Fâris tepecikleri olan (Atlı Dağı), Medinet el-Payyum'un yakınındaki, Crocodilopolis'te kuruluydu ve bölgenin başkenti olmuştu. Fayyûm'un girişinin tam dışında Illahûn'da büyük Nil limanı ve göller bölgesinin Ptolemaïs Hormos adlı ticaret merkezi bulunuyordu.

Hogarth, Grenfell ve Hunt'ın 1895-6 yıllarındaki keşifleri, Karanis (Kom Ushîm), Bacchias (Omm el-'Atl), Euhemeria (Kasr el-

Banât), Theadelphia (Harît) ve Philoteris (Wadfa) eski şehirlerinin, sitelerinin tespiti ile sonuçlanmıştır. California Üniversitesi namına 1899-1900'de Umm el-Baragat'ta yapılan çalışmalar bu yerin Tebtunis olduğunu göstermiştir. Birket Karûn'un kuzey sahilindeki Dime, eski Moeris Gölü'nün günümüz temsilcisi, şimdi, Fayyûm'un Timsah Tanrı'sı Sebek'in yerel biçimi, eski Sokno-paiou Nesos (Soknopaios Adası) olarak bilinir. Karanis'te bu tanrıya Osiris Pnepherôs ile birlikte (P-nefer-ho, "güzel yüz"), Petesuchos (Sebek'in O'na verdiği) adı altında tapılırdı. Tebtunis'te kendisi Seknebtunis, yani Sebek-neb-Teb-tunis (Sebek, Tebtunis'in rabbi) olmuştur. Bu modern Mısırlılar'ın iki kelimeli telaffuzlarına tipik bir örnektir.

Bu yerlerdeki kazıların seyri esnasında (Bay Hogarth'ın Karanis'te Petesuchos ve Pnepherôs tapınaklarını bulması yanında) çeşitli şekillerdeki Roma devri çanak çömlekleri ile Roma devrine ait, mükemmel bir pulluk dahil, tarım araçlarından oluşan, çok ilginç keşifler yapılmıştır. (*) Yine de hepsinden ilginç olan, hem burada hem Behnesâ'da bulunan papirüslerdedir. Bu papirüsler eski ptolemaik'ten Hıristiyan dönemine kadar bütün çağların Grekçe ve Latince belgelerinden oluşmaktadırlar. Gerçekte, Grenfell ve Hunt şehirlere yakın toprak yığınlarına atılmış bulunan eski ptolemaik devir ve Roma devri Mısırlılarının çöp sepetlerinin içindekileri, topraktan çıkarılıp elemektedirler. Mısır'ın kuru iklimi ve toprağında hiçbir şey yok olmaz, bu yüzden eski toprak yığınlarının içindekiler günümüze kadar muhafaza edilmişler ve Grenfell ile Hunt tarafından bulunmuşlardır, tıpkı Çin Türkistanı ile ilgili, Kharoshthi belgelerinin hazineleriyle birlikte, eski Hintli hükümdarların evlerinin içinde, Niya ile Hotan'da, el değmemiş halde, kuru Tibet çöl ikliminde muhafaza edildiği ve Dr. Stein tarafından bulunduğu gibi. (**) Grenfell ile Hunt'ın keşifleri ile Dr. Stein'in Türkistan'daki keşifleri arasında benzerlik mevcuttur.

(*) Fayûm şehirleri ve papirüsleri Levha IX'da resmedilmiştir.

(**) Bkz: Dr. Stein'ın, Khotan'ın kumla kaplı harabeleri, Londra, 1903.

Greko-Mısırlı belgeler çeşitlidir: Mektuplar, listeler, tapular, ilanlar, vergi matrahları, makbuzlar, hesaplar ve her tür ticari kayıtlar, klasik yazarların yeni cüzleri yanında ve Behnesâ'da keşfedilen, Mısır Araştırma Fonu tarafından popüler özel bir biçimde yayınlanan, "İsa'nın Sözleri". (*)

Bütün Hıristiyanlar için, böylesine muazzam önem taşıyan ve fayda sağlayan, en eski Hıristiyan edebiyatının bu son kırıntılarının burada tarifi ya da incelenmesi mümkün değildir. Diğer belgeler eski edebiyat öğrencisi, tarihçi ve sosyolog için daha az önemli değildir. Klasik fragmanlar, Menander dahil, kayıp yazarların çoğu metinlerini içerirler. Eski Mısırlılar'ın ne kadar modern olduklarını gösteren ve bizim uygarlığımızla onlarınki arasında, mekanik icatlar konusu haricinde, gerçekte ne kadar az fark olduğunu gösteren özel mektup ve belgelerden birkaç örnek vereceğiz. Lokomotif ve telefonları yoktu; bunun dışında aynı idiler. Onlara, ortaçağa ait atalarımıza ya da hatta I. Elizabeth dönemindekilere benzediğimizden çok daha fazla benziyoruz.

Bu, bir delikanlının, kendisini etrafı görmeye götürmeyecek olan babasına mektubudur: "Theon babasına Theon, selamlar. Beni şehire senle götürmemen hoş şeydi! Eğer beni, beraberinde İskenderiye'ye götürmeyeceksen, sana mektup yazmayacağım veya seninle konuşmayacağım ya da sana elveda demeyeceğim ve eğer İskenderiye'ye gidersen, elini tutmayacağım ve bir daha seni selamlamayacağım. Eğer beni götürmezsen, olacak olan budur. Annem, Archelaus'a, 'Geride bırakılmak onu çok üzer.' dedi. Denize açıldığın gün, 12'sinde bana hediyeler göndermen senin nezaketindi. Bana bir lir gönder, sana yalvarıyorum. Eğer göndermezsen, yemek yemeyeceğim, içmeyeceğim. Görürsün!" Bu, dedelerimizin ve büyükannelerimizin gençken bile ciddi biçimde hürmetkâr olan mektuplarından, daha çok bugünün şımartılmış çocuğunun mektubuna benzemiyor mu? "Annem, Archelaus'a,

(*) *Aoyla 'Itjffov*, 1897 ve *New Sayings of Jesus (İsa'nın Yeni Sözleri)*, 1904.

'Geride bırakılmak onu çok üzer.' dedi." hakkındaki ima günümüz küçük çocuğuna çok hoş biçimde benzemektedir ve nihai rica ile tehdit de fazlasıyla benzerdir.

İşte, rehinciden yazarın mülkünü para verip kurtarması için birinden talepte bulunan bir mektup: "Şimdi lütfen parayı verip malımı Sarapion'dan kurtar. İki mina karşılığı rehin verilmişti. Epeiph ayına kadar faizi ödedim, mina başına bir stater (*) bedelinde. Bir kutu tütsü ağacı ve oniksten bir diğeri, bir tünik, hakiki mor sınırlı beyaz yaşmak, bir mendil, Laconian şeritli bir tünik, mor ketenden bir giysi, iki kolçak, bir kolye, bir yatak örtüsü, bir Afrodit heykelciği, bir fincan, büyük bir teneke şişe ve bir şarap kavanozu var. Onetor'dan iki bileziği al. Geçen yıl sekizi... Tybi ayından beri... mina başına bir stater bedelle rehin verildiler. Eğer nakit Theagenis'in dikkatsizliği yüzünden yetmezse eğer, söylüyorum, yetersiz ise, bilezikleri sat ve parayı tamamla." İşte şefkatli bir davet mektubu: "Canım Serenia, Petosiris'ten selamlar. Canım, tanrının yaşgünü bayramı için 20. gün mutlaka gel ve gemiyle mi yoksa eşekle mi geliyorsun bana bildir ki uygun şekilde seni getirtelim. Unutmamaya özen göster."

İşte bir jimnastik gösterisinin ilanı:

"Gençler tarafından silahlı saldırı yarın 24'ünde gerçekleşecek. Festivalin öneminden daha aşağı olmayan gelenek, jimnastik gösterisinde ellerinden geleni yapmalarını icap ettirmektedir. İki gösteri." Oxyrrhynchus adliye yüksek memuru, Dioskourides tarafından imzalanmıştır.

Kamu doktorundan bir yüksek adliye memuruna rapor: "Belediye başkanı, Claudianus'un dikkatine, kamu hekimi Dionysos'tan. Yardımcınız Herakleides aracılığı ile bugün tarafınızdan, Hierax isimli, asılmış bir adamın vücudunu muayene etmek ve buna dair görüşümü size rapor etmek üzere görevlendirildim. Bu yüzden Geniş Yol semtinde, Epagathus'un evinde, yukarıda geçen Herak-

(*) Grek şehir devletleri döneminde gümüş ya da altın para. (ÇN)

leides'in huzurunda, cesedi muayene ettim ve ilmekle asıldığı kararına vardım, bu yüzden gerçeği rapor ederim." Marcus Aurelius'un on ikinci yılına tarihlenmiştir (MS 173).

Yukarıdaki tercümeler biraz değişiklik yapılarak Oxyrrhynchus Papirüsleri, Cilt, İ'dekilerden alınmıştır. Sonraki örnek, ilginç bir mektup, Bay Grenfell'in Grek Papirüslerindeki (Oxford, 1896), s. 69, metinden tercüme edilmiştir: "Polis şefi ve belediye başkanı Noumen'in dikkatlerine, Onôs'un oğlu alacaklı polis memuru Pokas'tan. Crocodilopolis'teki Sebek Tapınağı'nın rahibi Peadius tarafından kötü muameleye maruz kalmış bulunuyorum. On birinci yılın epagomenal (*) gününde, beni gelişigüzel taciz ettikten sonra... adı geçen tapınakta, şikâyet edilen şahıs üzerime fırlamış ve görgü tanıklarının huzurunda elindeki değnekle bana pek çok kereler vurmuştur. Ve bedenimin bir kısmı örtülü olduğundan, gömleğimi yırtmıştır ve bu gerçeğe tanıklık etmelerini seyircilerden rica ettim. Bu yüzden eğer sizce uygunsa, eğer yazdığım doğru ise, adaleti ellerinizden teslim alabilmem için, Lider Klearchos'a kendisini size göndermesini yazmanızı talep ediyorum."

Oxyrrhynchus Papirüsleri'nden alınmış (i, s. 173) Hadrian'ın saltanat dönemine ait bir vasiyetname de ilginç olabilir: "Bu Oxyrrhynchus'un bir sakini, Hermes ile Didyme'in oğlu, Pekysis'e ait, mantıklı ve aklı başında olarak, caddede yapılmış (yani cadde noterinin işyerinde), son arzu ve vasiyetnamedir. Yaşadığım sürece, mülküm üzerinde vasiyetnamemi istediğim gibi değiştirmek için yetki sahibi olacağım. Fakat eğer bu vasiyetname değişmeden ölürsem, benden uzun yaşarsa annesi Ptolema olan kızım Ammonous'a; ancak eğer yaşamazsa o zaman çocuklarına Girit bölgesindeki müşterek ev, avlu ve odalardaki hisselerimi mirasçı olarak vasiyet ediyorum. Bütün mobilyalar, taşınabilir eşyalar ve eve ait varlık ve diğer bırakacağım her ne mülk varsa, çocuklarımın annesi ve eşim Ptolema'ya, Demetrius'un azat edilmiş köle-

(*) Takvime eklenen gün. (ÇN)

sine, Hermippus'un oğluna, kendisinin hayatı boyunca kullanma, içinde oturma ve söylenen evde ve avlu odalarında inşaat hakkı sahibi olması koşuluyla miras bırakıyorum. Eğer Ammonous çocuksuz ve vasiyetsiz ölürse, demirbaş eşyaların payı anne tarafından üvey erkek kardeşi Anatas'a ait olacaktır, eğer kendisi yaşarsa; fakat eğer yaşamazsa, ... Hiç kimse bu vasiyetnamemin koşullarını ihlal etmeyecektir, aksi takdirde kızıma ve varis Ammonous'a 1000 drahmi ve hazineye eşit miktarda para cezası ödemekle cezalandırılır." Bu bölümden sonra pasaporttaki gibi tarif edilen vasiyetçinin ve tanıkların imzaları vardır ve onlardan biri aşağıdaki gibidir: "Ben, Dionysios, aynı şehirden Dionysios'un oğlu, Pekysis'in vasiyetnamesinin tanığı. Kırk altı yaşındayım, sağ şakağımda bir saç lülem var ve bu Dionysoplaton'a ait mührüm."

Araştırmamız esnasında şimdi ulaşmış olduğumuz Roma dönemi esnasında, Ptolemylerle ilgili tapınak inşaatı devam ettiriliyordu. Roma devrinin en tanınmış mabetlerinden biri "Köşk" ya da "Firavun'un Yatağı" olarak bilinen, Philse'dekidir. Trajan'ın saltanatı esnasında inşa edilen bu küçük tapınak, konumunun ilginçliği nedeniyle, son elli yılın ressamları için gözde bir konu olmuştur ve Piramitlerin, Sfenks ve Karnak'tan sonra, muhtemelen bütün Mısır yapılarının en yaygın bilinenidir. Son zamanlarda başka bir sebepten ötürü çok fazla ön plana gelmiştir. Philse'nin diğer bütün tapınakları gibi, Albay H. Gr. Lyons ve Dr. Borchardt tarafından, arkeolojik olarak incelenmiş ve temizlenmiştir. Ancak Philse Adası aşağısında, büyük Aswan bendi inşaatı nedeniyle, geniş kapsamlı özellikte, sonuçlarından biri adanın ve ilginç köşk dahil, tapınaklarının kısmen batması olan, daha ileri çalışmalar gerekmiştir. Murray'ın *[Guide to Egypt and the Sudan] Mısır ve Sudan Rehberi*'nin yeni baskısından alınan aşağıdaki açıklama, bendin ne olduğunu, Philse'yi nasıl etkilemiş olduğu ve Köşk ile diğer yapılara ciddi hasar ihtimalini önlemek için hangi işlerin yapıldığını açıklamak konusunda başka herhangi tanımdan daha yeterli olacaktır.

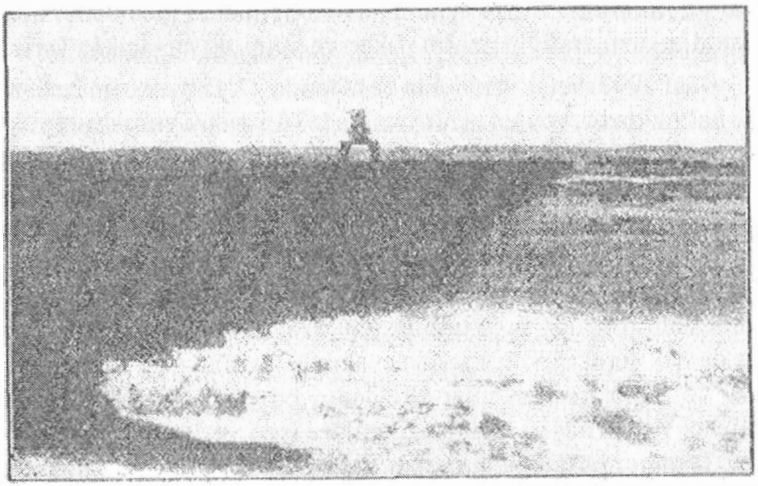

ASWÂN'IN BÜYÜK BENDİ

Savaklardan suyun hızla akışının görünümü.

"1898'de Mısır hükümeti Messrs. John Aird & Co. firması ile Shellâl'da, sel zamanı Nil'de suyun depolanmasına yarayan büyük su deposu ile bendin yapımı için bir anlaşma imzaladı. Nehir burada eski normal seviyesinin yaklaşık 20 metre yukarısında 'tutulur'. Yerden yaklaşık 45,75 metre yüksekte, büyük bir yığma bent, Birinci Şelale'nin Bab el-Kebir'in karşısına taşınmıştır, ayrıca bir kanal ve yaklaşık 3 metre uzunlukta ve 0,91 metre genişlikte, dört kanal havuzu, trafiğin nehrin yukarı ve aşağı akışına imkân verir.

Bent 1998 metre uzunlukta ve tabanda 27,45 metrenin üzerinde kalınlıktadır, yerden nehir yatağının 30,5 metre yukarısına yükselir. Yerel, kırmızı granitten inşa edilmiştir ve her bir ucunda granit bent, granit yamaç içinde imal edilmiştir. 647.400 metreküp taş kullanılmıştır. Bent kapakları 180 adettir ve dört farklı seviyede yerleştirilmiştir. Bent kapaklarından dökülen suyun muazzam hacmin in görüntüsü çok güzeldir. Nil Temmuz'da yükselmeye başlar ve Kasım sonunda suyu tutmak için bent kapaklarını kapatmaya başlamak gerekir. Şubat sonuna yakın baraj gölü genellikle doludur ve Philæ kısmen sular altındadır, bu yüzden kayıklar Firavun'un Yatağı'nda ve sütun dizilerinden içeri ve dışarı yol alabilirler. Temmuz başlangıcına yakın, sular dağıtılmıştır ve o zaman su normal seviyesine düşer.

"Philæ tapınaklarının kısmen su altında kalışları nedeniyle biraz hasar görmesi kaçınılmaz gibi göründüğünden, şüphesiz mühendislerin baraj için başka bir mevki bulamamış olmaları üzücüdür. Korosko bir site olarak düşünülmüştü; ancak haklı sebeplerden reddedildi ve açıkça Shellâl tek mümkün yerdi. Dahası, yukarıdaki canlı ve 'ilginç' düşüncelere sahip, ciddi hiçbir şahıs, Mısır halkının iyiliği için Philæ'yı feda etmek gerekiyorsa, Philæ'nın yok olması gerektiğini inkâr etmeyecektir: 'Bırakın ölüler ölülerini gömsünler.' Mısır hükümdarlarının ilgisi, geçmişin ölülerinin kemiklerini kollamaktan ziyade yaşayan Mısır'ın halkını korumalıdır ve bir an için sanatsal ve arkeolojik düşüncelerin zihinlerinde ülkenin pratik ihtiyaçlarından ağır basmasına izin verirlerse görevlerini yapmamış olurlar. Bu, insanlığın geçmiş tarihinin en değerli kalıntıları arasında

bulunan Mısır anıtlarına karşı daha az yükümlülükleri olduğu anlamına asla gelmez. Bu daha az önemli yükümlülüğü gerçekten borçludurlar ve Philae konusunda bu yükümlülük vicdanlı biçimde yerine getirilmiştir. Bütün tapınak suya batma tehlikesine karşı sağlamlığının korunabilmesi için, bu önemli çalışmayı 22000 sterlin maliyetle en etkin biçimde yürütmüş olan Araştırma Bölümü'nden Bay Ball'un gözetiminde, kuvvetlendirilmiş ve desteklenmiştir.

Çelik tabanlar adanın öbür yanına iskeleden iskeleye sabitlenmiştir ve bunlar, harç basılarak su geçirmez hale getirilmiş, çimento yığma ile çevrelenmiştir. Firavun'un Yatağı ve kemer altı çimento, yığma içinde sıkıca sağlamlaştırılmıştır ve Philae'nin gerçek sağlamlığının şu an Mısır'daki başka bir piramitten çok daha güvenli olduğu daha kesindir. Ona isabet edecek tek muhtemel hasar zaten açık bir su yükselmesi işareti taşıyan Firavun'un Yatağı'nın taş işçiliğinin daha aşağı katmanlarında kısmi solmadır. Tuz kristalleri oluşumundan kaynaklanan bazı yüzey parçalanmaları burada belki kaçınılmazdır; ancak bunun sonuçları, her zaman Eski Eserler Bölümü'nün düzenli yürütülecek önemli bir görevi olması gereken dikkatli yıkama ile giderilebilir.

Mevcut bölümdeki fotoğraflar barajı gösterir. Köşk korunma ve sağlamlaştırma sürecindedir (1902) ve ada kıyıları, şu an kasım ayında görüldüğü gibi, neredeyse iskelenin seviyesine kadar yükselmiş haldedir. Şimdi görüldüğü şekliyle Konosso Adası'nın da bir manzarası sunulmuştur. Ada, sadece Shellâl (Phila?) ve Aswan çevresine ait güzel nitelikli granit büyük bir aşınmış kaya parçasıdır.

Aswan'ın karşısında Elephantine Adası'nda, son zamanlarda Bay Howard Carter tarafından ilginç bir keşif yapılmıştır. Bu, eskiler tarafından hemen dönencede bulunması beklenen olağanüstü bir kuyudur. Yeryüzü ile ilgili ölçümler konusunda Eratosthenes'in hesaplamalarının temelini oluşturur. Burada Aramice yazılı belgelerden önemli keşifler de yapılmıştır. Belgeler ptolemaik devirde adada Suriyeli tüccarların düzenli bir kolonisi olduğunu göstermektedirler.

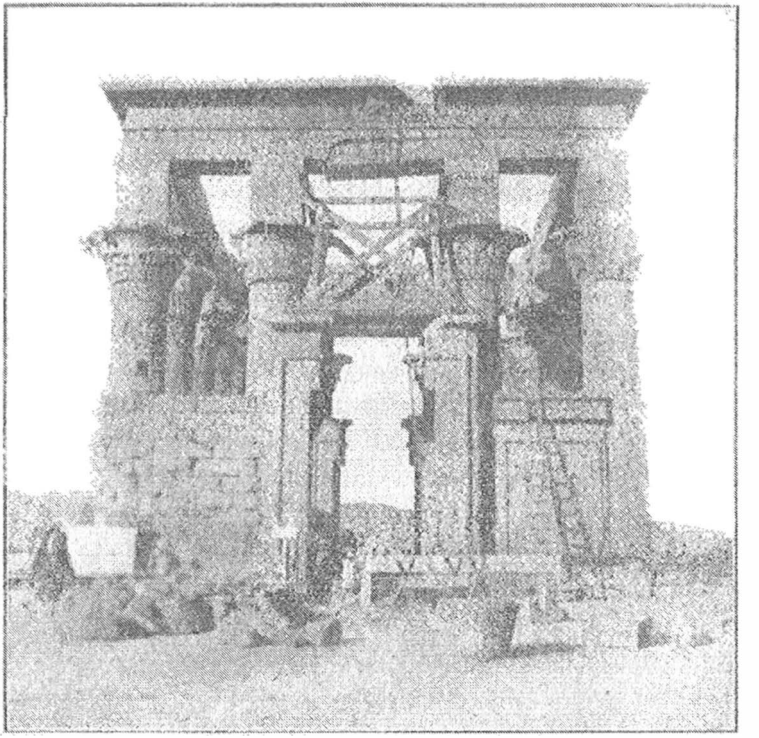

DESTEKLEME VE RESTORASYON SÜRECİNDE
PHILÆ'DEKİ KÖŞK, OCAK 1902

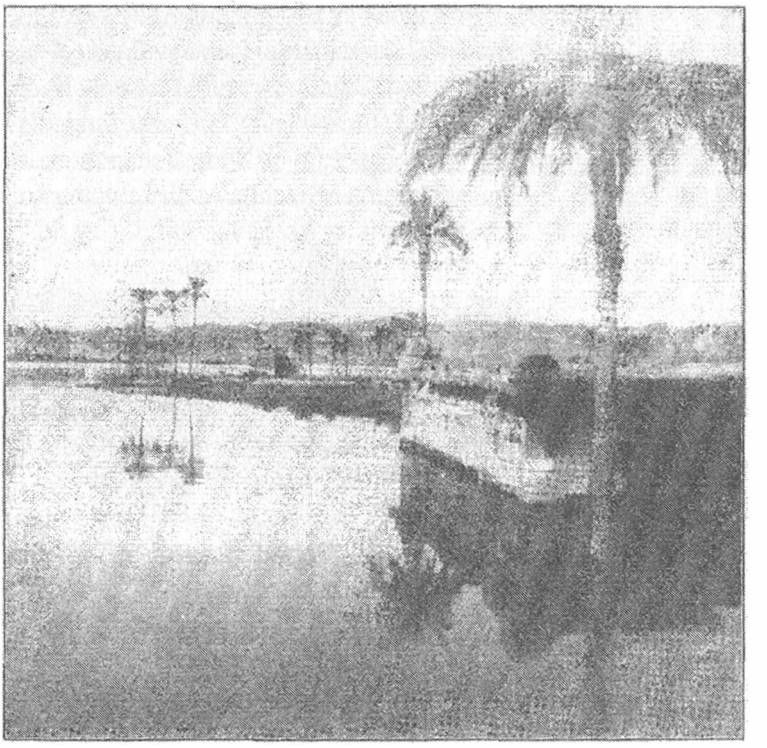

ESKİ PHILÆ RIHTIMI, KASIM 1904

Bu, baraj gölü dolu iken tamamen örtülüdür ve palmiye ağaçları da suya gömülüdür.

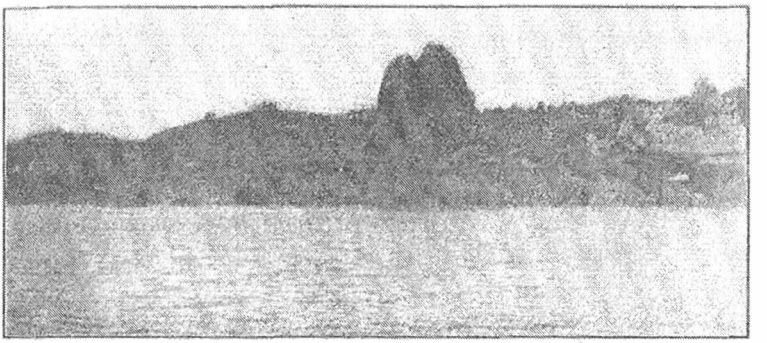

BARAJIN İNŞASINDAN VE BARAJ GÖLÜNÜN OLUŞUMUNDAN ÖNCE OCAK 1902'DE KONOSSO KALESİ

Aswan ve Philse'nin güneyinde Nubia başlar. Arapça'dan oldukça farklı olan Nubia dili, Elephantine Adası'nda herkesçe konuşulur ve çeşitli lehçeleri güneyde, Khartum'un güneyindeki zencilerin arazisine varıncaya kadar, Arapça'nın yine genel olarak konuşulduğu Dongola'ya kadar kullanılır. Ptolemaik devirde ve Roma devrinde, Nubianlar güçlü insanlardı ve Nubia'nın tamamı ile modern Kuzey Sudan Candace adını ya da unvanını kullanan kraliçeler tarafından yönetilen bağımsız bir krallıktı. Yehova'yı selamlamak üzere Kudüs'e gittiği görevden dönerken Hıristiyanlığa döndürülen Candace'ın haremağası idi. Philip'e verilen emir, "Git ve kendini onun savaş arabasına bağla." idi ve Etiyopyalı, İncil'i onun dudaklarından duyduğunda keyiflenerek yoluna devam etti. Candace'ın başkenti, modern Bagarawiya, Shendi'ye yakın Meroë'de idi. Burada ve çok uzakta olmayan Naga'da, yarı barbar Mısır üslubunda büyük binalar olan, Candacelar'ın mabetlerinin kalıntıları bulunuyordu. Zira Nubianlar'ın uygarlığı, Mısır kökenliydi. Mısır yönetiminin güneye Jebel Barkal'a, Dongola'nın ötesine genişlediğinden beri, II. Amenhetep'in zamanında, Mısır kültürü Nubianlar'ı etkilemiştir. III. Amenhetep, Nubia'nın başkenti Napatà'da Amen'e, Barkal Dağı gölgesinde bulunan bir tapınak inşa etti; Akhunaten oraya bir Güneş Diski mabedi inşa etti ve II. Ramses de orada inşaat yaptı.

Yer gerçekte Teb'de Amen rahiplerinin bir tür doğuştan hak kazandıkları mülküydü ve son rahip kral Teb'i, XXII. Hanedan'dan Bubastiteler'e terk ederek boşalttığı zaman, inzivaya çekildiği yer Napata idi. Burada rahip hanedanı iki asır sonrasına kadar saltanat sürmeye devam etti, Mısır'ın dertleri ve talihsizlikleri, sürgün edilmiş Teb gücünün yeniden hakimiyetine bir fırsat sağlamış gibi görünüyordu. Piankhi Mera-men, gerçek kral olarak, zaferle Mısır'a döndü; ancak halefleri Shabak, Shabatak ve Tirha-kah sürekli Asurlular'la savaşmak zorunda kaldılar. Sonunda İtrdamaneh, Tirhakah'ın halefi, Asur gücünün çöküşü esnasında, Mısır'ı terk ederek Nubia'ya döndü ve I. Psametik ve XXVI. Hanedan'ın

ardından gelen hükümdarlarının egemenliği altında varlığını devam ettirdi. Cambyses Mısır'ı aldığında kendisi Nubia'yı da fethetmek arzusundaydı; fakat bir yazıtta bize kendisine saldıran "Kambasaudenli kişiyi" nasıl yendiğini anlatan Napatan kralı tarafından ordusu bozguna uğratıldı ve dağıtıldı. İçlerinde en önemlisi Ptolematik devirde –Ptolemy Philopator'un çağdaşı olan– Ergam-enes olan Nubia'lı hükümdarlar Napata'da saltanat sürmeye devam ettiler. Ancak Mısır'ın ilk Romalı yöneticisi Ælius Gallus Napata'yı harap etti ve Nubialılar başkentlerini Candace'ların hüküm sürdüğü Meroë'ye naklettiler.

Bu Nubian Krallığı'nın anıtları, Jebel Barkal mabetleri, Nure piramitleri yanında, Bagarawiya piramitleri, Wadi Ben Naga, Mesawwarat en-Naga ve Mesawwarat es-Sufra tapınakları ilk olarak Cailliaud ve sonradan Lepsius tarafından araştırılmıştır. Son birkaç yıl içinde British Museum'dan Dr. E. A. Wallis-Budge tarafından kazısı yapılan bu yapılar ve piramitler, Sudan hükümeti adına tekrar araştırılmıştır. Çalışmasının sonuçları henüz tam olarak yayınlanmadığından, şu anda sadece Cook'un *Handbook for Egypt and the Sudan (Mısır ve Sudan İçin Elkitabı*)ndan (Dr. Budge tarafından yazılmış), s. 6, Jebel Barkal piramitleri hakkında çalışmaya dair aşağıdaki tasvirden alıntı yapmak mümkündür. "Yazar 1897'de burada piramitlerden birinin kirişlerini kazmış ve yaklaşık on iki buçuk metre derinlikte, birinde yaklaşık iki bin yıl önce adak olarak sunulan koyun kemikleri ve aynı zamanda Rodos şarabı muhafaza etmiş çift kulplu kırık testi parçaları mevcut olan, üç oda bulmuştur. Mumya odasına giden ikinci kiriş, kısmen boşaltılmıştır, ancak on metre daha derinde su bulunmuştur. Bu su deposunun dolu iken ..... olan su yükselmesi işareti, suyu dışarı pompalamak için bir yol bulunamadığı için, mumya odasına girilememiştir." Bagarawîya piramitleri konusunda, Dr. Budge aynı çalışmasının 700. sayfasında, bu piramitlerden birinde Roma mücevheri bulan İtalyan Ferlini'nin öyküsü konusunda şöyle yazıyor: "1903'te yazar Sudan Genel Valisi Sör F. R. Wingate namına Me-

roë ile ilgili birkaç piramiti kazmıştır ve Ferlini tarafından söylenenlerin kendine özgü yanılgıların sonucu olduğuna ikna olmuştur. Piramitler baştanbaşa yekparedir ve cesetler piramitlerin altlarına gömülüdür. Ayrıntılar tamamlanınca, buna dair deliller yayınlanacaktır." Dr. Budge, Jebel Barkal ve Nure piramitlerinin yerlerinin belirlenmesi hakkında da yazmıştır.

Mısır tarihinin en son döneminde, Mısır mezar mimarisinde tekrar görülen piramitlere rastlamak çok gariptir. Mısır uygarlığı tam rüştüne erişmekteyken, zaman içinde kaybolup sadece gerileme döneminde onların canlanmalarına rastlıyoruz. Etiyopya'ya ait piramitlerin Eski Mısır'a ait olanlardan çok daha ince uzun biçimi vardır. Zaten değindiğimiz XXVI. Hanedan ile ilgili eski şekle dönüş akımının yadigârı olmaları muhtemeldir.

Bunlar, Roma dönemine ait olsalar ayrıca stilleri ve özellikle süslemeleri bakımından kesinlikle barbar olsalar da Sudan'daki en son Mısır anıtları değildir ne de Naga ve Mesawwarat tapınaklarının en eskisi. Sudan'da en son Mısır kalıntısı; en güneyde, Khartum'un birkaç mil yukarısında, Blue Mie'de, Soba'ya ait Hıristiyan kilisesidir. İçindeki Amen-Râ'nın sembolü, önceleri Naga tapınağında durmuş ve Soba'ya belki de Hıristiyan Kuzusu olduğu izlenimi altında getirilmiş, taştan bir koç bulunmuştur. Khartum'da, genel valinin sarayının bahçesine nakledilmiştir ve şimdi orada bulunmaktadır.

Soba'daki kilise, Candace'ların krallığını izleyen Hıristiyan Alua Krallığı'nın bir kalıntısıdır. Başlıca merkezlerinden biri Dongola'da bulunmaktaydı ve bütün Nubia kiliselerinin yıkıntılarıyla kaplıdır. Şüphesiz bu, Mısır'ın Hıristiyanlığı'nın dalıydı; ancak VI. yüzyılda Theodosius'un Bildirisi, tüm Roma dünyasında paganlığı kaldırdıktan uzun süre sonra Philse'de Isis'e halen tapınıldığı için ve Nubialılar da başlangıçta Philo'nun tanrıçasının ateşli taraftarları olduğu için geç bir ürünüydü. Bu yüzden Mısır VII. yüzyılda İslam etkisine girdiği zaman, Nubia bağımsız bir Hıristiyan devleti olarak kal-

dı ve İslam'ın askerlerinin ülkeyi fethettiği zamana, XII. yüzyıla kadar öyle kalmaya devam etti.

Geç dönem Pagan ve erken Hıristiyan Mısır hakkında, son birkaç yıl içinde yeni, çok şey keşfedilmiştir. Aşağı İmparatorluk dönemi, Oxyrrhynchus kâşiflerine çok şey ifşa etmiştir ve bu döneme ait olan ilginç pek çok papirüs, özellikle IV. yüzyılın askeri memuru Flavius Abinæus'un mektupları, Bay Kenyon tarafından "Catalogue of the Greek Papyri in the British Museum" *(British Museum'da Grek Papirüsleri Katalogu)* eserinde, yayınlanmıştır. Bu dönemin papirüsleri mağrur unvanlarla doludur ve Bizanslı yazıcıların bu denli sevdikleri söylev bilimini etkilemiştir. "Thebaïd'in Çok Şerefli Dükleri", "en görkemli kontlar ve teğmenler", "bütün övülmeye değer sekreterler" ve mektup sayfalarının üzerindeki benzeri çalım ve "Rabbimiz ve Efendimiz, İsa Mesih, Tanrı ve hepimizin Kurtarıcısı adına, en ilahi ve övülmüş, ulu ve hayırlı ebedi Augustus ve Hükümdar, Efendi Flavius Heraclius'un (veya diğeri) saltanatının x yılında, söyleyişle ay x, yıl x." İlahi ve ebedi ilk İsa'ya ve Kutsal Üçleme'ye yakarışı ile birlikte, Sezarlar İmparatoru Augusti, ilahi ve ebedi resmi unvanlarını hakkı olarak elinde tutması ile ilgili garip birleşimle şimdi girmiş olduğumuz, bu VI. ve VII. asırlar olağanüstü bir dönemdir. Eskiden modern dünyaya geçiştir ve bu itibarla tamamen kendine has öneme sahiptir.

Mısır'da Chalcedon'un taraftarları "Melkiteler" ya da Ortodoks Grek ritinin Emperyalistleri ve Chalcedon'u reddeden Patrik Dioskoros'un izleyicileri, Eftihianlar ya da Monofizitler arasındaki mücadele dinmemiş, öfkeyle devam ediyordu ve pagan Perslerin işgali ile dahi hemen hemen hiç durmamıştı. Bizans tarafının Monofizit muhalefeti ortadan kaldırmak için son girişimi, Cyril Mısır patriği ve yöneticisi olduğu zaman yapıldı. Bay Butler tarafından "Arab Conquest of Egypt" *(Mısır'ın Arap İstilası)* eserinde ileri sürülen usta işi kurama göre esrarengiz Mukaukas (Yunanca kelime) veya "Büyük ve Haşmetli Olan", MS 639-41'deki Amr tarafından yapılan çığır açıcı Arap istilası esnasında bu kadar kuşkulu bir rol

oynayan Patrik Cyril idi. Genellikle bu Mukaukas, "soylu bir Mısırlı Hıristiyan" olarak kabul edilmiştir ve Mısırlı Hıristiyanlar genellikle Bizans gücüne karşı müslümanlara yardımlarıyla itibar kazanmışlardır. Bu çok doğal ve muhtemel bir sonuçtu; fakat Bay Butler, bunu, Mısırlı Hıristiyanların Araplara yiğitçe direndiklerini ve Hain Mukaukas'ın bizzat Bizanslı patrikten başkası olmadığı şeklinde kabul edecekti.

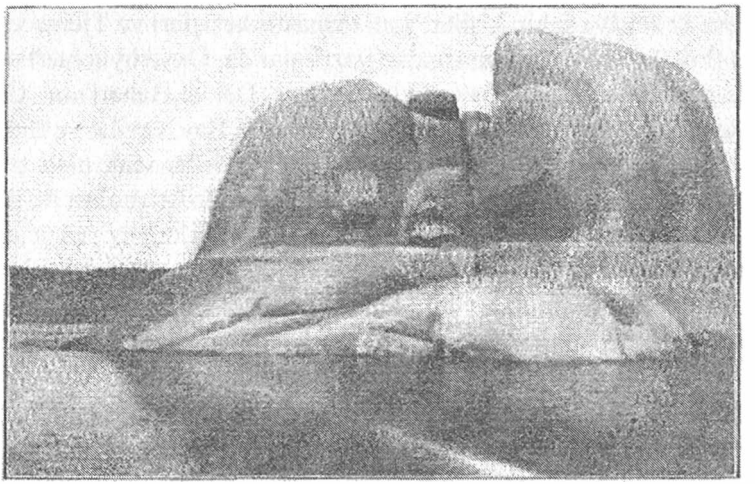

YAZITLARI İLE BİRLİKTE KONOSSO ADASI

Papirüslerde istiladan sonra Arap isimlerinin tedrici artışını, bilhassa Arşidük Rainer'in yeni başkent Fustât'ın çok yakınındaki Fayyûm'dan derlediği kolleksiyonundaki isimlerdeki artışı fark etmek ilginçtir. Yukarı Mısır'da değişim uzun süre fark edilebilir değildi ve Dêr el-Bahari'nin tapınak mevkisinde kurulan Kıpti manastırının kalıntıları içinde bulunan Mısır Hıristiyanları ile ilgili *ostraka* (kâğıt ya da parşömen yerine kullanılan kireçtaşından çıtalar ve toprak kap kırıkları üzerindeki yazılar) kolleksiyonunda, hiç Arap ismine rastlamayız. Mısır Araştırma Fonu'ndan Bay W. E. Crum tarafından kısmen yayınlanan bu belgeler, bir diğer bölümü çok geçmeden British Museum mütevellileri adına Bay Hall tarafından yayınlanacak olmakla beraber, VII. ve VIII. yüzyıllara tarihlendirilirler. İçerikleri, o kadar çeşitli türde olmasalar ve genel olarak daha az zekâya sahip kişiler, yani manastır keşişleri ve Tjême ya da Batı Teb köylüleri tarafından yazılsalar da, Oxyrrhynchus'tan gelen daha eski papirüslerinkine benzer. Dêr el-Bahari'nin XI. Hanedan tapınağı ile ilgili son kazı esnasında, Bay Naville ve Hall tarafından Mısır Araştırma Fonu adına yayınlanacak olan bu *ostraka*lardan daha fazla bulunmuştur. Mısır Hıristiyanları ile ilgili döneme ait gerçek yapılar hakkında en önemli kazılar Asyût'un kuzeyinde, Bâwît'te, Kahire Fransız Okulu'na ait olanlardır. M. Jean Clédat tarafından yürütülen bu çalışma ünlü martir (*) St. Apollo'nun manastırına ait olan çok önemli freskler ve cenaze törenine ait yazıların keşfiyle sonuçlanmıştır. Hıristiyan Mısır ile ilgili bu yeni keşiflerle birlikte çalışmamız sonuna ulaşmıştır. Eskiyi günümüz dünyasından ayıran sınır hemen hemen geçilmiştir. Bâwît Manastırı'ndan, yeni keşiflerin dehlizine geriye bakıyoruz, dört bin sene öncesine kadar, yine Den'in mezarına gelen Büyük Kafaları, ölü Kuzeylilerin cesetlerini inceleyen Narmer'i ve çok uzaklarda Babil'de Elam'ı almak için Doğunun dağlarını geçen ya da müttefiklerini Sina prensine karşı yönlendiren Narâm-Sin'i görüyoruz.

(*) Din uğruna şehit düşen. (Ç.N.)

Yeni Keşifler Işığında

Mısır, Kalde, Suriye, Babil ve Asur Tarihi

L.W. King - H.R. Hall

En eski yerleşim birimlerinin, en eski uygarlıkların beşiğidir Mezopotamya. Yapılan kazılarda ele geçen buluntular dünya uygarlığının ilk başlangıcına götürür bizleri. Yazının bulunuşu, ilk yasanın Hamurabi yazıtları olması, çoktanrılı dinlerden tek tanrılı dinlere burada geçilmesi bir tesadüf değildir.

L.W.King ve H.R.Hall ihtisas konuları olan Mısır, Kalde, Suriye, Babil ve Asur Tarihi konusunda yaptıkları inceleme ve araştırmaları belgeleriyle bizimle paylaşıyorlar, bizi o yüzyıllara götürüyorlar. O uygarlıkların ışığında insanlık tarihini anlamamıza yardım ediyorlar.

En acı olan bizlerin, binlerce yıldır var olan bu uygarlıklara sahip çıkmayarak, onları korumayı ve bu kültürlerin izlerini yaşatmayı bilmeyişimiz. O günden bugüne yaşamış ve yok olmuş bu uygarlıklardan ders alarak bu topraklarda misafir olduğumuzu unutmadan barış içinde yaşamamız. İnsanlık tarihine sahip çıkmamız.

3127907
ADP

KDV DAHİL 22 TL.